

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ŞARK YÜLDÜSİ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

1 ' 1993

62-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Тоҳир МАЛИК

(Масъул котиб)

Мурод МАНСУР

(Навр бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудири)

Асқар ҲАЙДАРОВ

(Мерос ва қадрият бўлими мудири)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ФАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

«...Агарда овруполининг юраги эзилса, жуда табиийдирки, у — пўпнинг (попнинг) бошига боради ва унга ишонади. Биз бошқача иш қиламиз, биз — ҳозиргина узулгон бир ўликнинг ёнига борамизким, жони танасидан ҳали тугал чиқиб кетмоғон бўлади. Шунда биз ҳалиги ўлик билан ёлғиз қоламиз-да, унинг қулоғига ўз дардимизни айтамыз. Унинг юзи қимирламайди, чунки у — ўлган. Унинг оғзи умрбод юмилган ва энди ҳеч бир сирни ҳеч кимга айтиб қўймайди. Унинг учиб кетаётган жонига биз ўз дардларимизни йшониб топширамыз, негаким у, биз тириклардан кўра Оллоҳга яқинроқ. У тезда Оллоҳнинг ёнида бўлади ва унга бизнинг дардларимизни арз қилади...

Ушал кунлардан ўзимнинг заиф шубҳаларимни бўйнига олғоним катта масъулиятни ўлганларнинг қулоқларига нақадар кўп гапирар эдим! Мен истар эдимким, ўшал кетаётган жонлар орқали менинг алам ва изтиробларим Оллоҳга етсун.

Оғир, жуда оғир менинг масъулиятим, негаким мен, бу мамлакатнинг соҳиби ва Мухаммаднинг олдинги мужоҳиди сифати ила, христианларга йўл қўюб бердим...»

(Мустақиллик учун кураш мавзусидаги номаълум муаллифнинг «Мағоралар султони» асарини Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон таржимасида ўқийсиз).

*Замзамим — кўпиклик айрон, кавсарим-ёғлик қимиз,
Бир тулум қимизни беринг, бизни бир ёнга кўминг*

*Аҳли дил, аҳли ниёз бизни зиёрат айласа,
Асли наслини ёзиб, бир катта девонга кўминг.*

*Бу васиятномани кўрган кишилар ўйласин,
Кўлдошинг эй жўралар, Учқунни виждонга кўминг.*

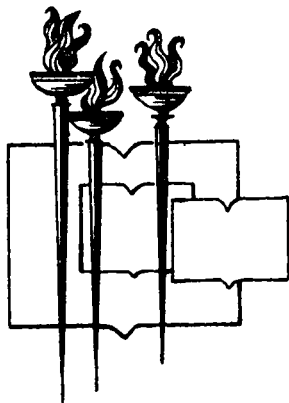
Ватандан узоқда яшаётган шоир Эргаш Учқун ғазаллари ойнома саҳифаларидан жой олган.

*Бўйнимиз қисилган — талимиз қисиқ,
Йўлимиз тўсилган — элимиз қисиқ,
Ўзимиз эзилган — феълимиз қизик,
Қислиб, қимтиниб, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.*

*Юпатгил: «Баҳрлар, лолалар келар,
юртсевар, эрксевар болалар келар...»
Ростми шу?! Ичимдан нолалар келар...
Энтикиб, интиқиб, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.*

Шоир Сулаймон Раҳмоннинг «Эски дафтарлардан» туркумидаги шеърлар билан танишасиз.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Машраб БОБОЕВ, Эркин ВОҲИДОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Ҳуришид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Мухаммад СОЛИХ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Тоштемир ТУРДИЕВ, Абдураим ТУРСУНМАТОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислоҳ ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАҲОМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

ФАРИШТАЛАР «ОМИН» ДЕЙДИ...

Ассалому алайкум, азиз муштарийлар, қадрли дўстлар!

Улмаган қул, мана 1993 йилга ҳам етиб келдик. Насиб этса, эрта-индин наврўзи оламниям байрам қиламиз. Бундай паллада одам ўтган йил бизга нима берди, бизнинг ўзимиз-чи, нималарга эришдигу нималар дилда армон бўлиб қолди, деган хаёлга боради.

Аслида-ку, тирикликнинг ўзи Тангри ато қилган энг азиз неъмат. Ҳисоблаб кўришларича, одам бир кеча-кундузда қарийб ўн икки ярим минг марта нафас оларкан. Тани соғлик ва хотир-жамликда олган ҳар бир нафасимиз учун шукрона қилсак арзийди. Лекин инсон табиатининг ўзи шунақа экан: эртанги кўни янада яхшироқ бўлишини орзу қиларкан, шу йўлда курашаркан, интиларкан, қувонар ва изтироб чекар экан.

Шундай қилиб ўтган йил халқимизга, юртимизга нималар берди? Бу, анчайин мушкул сўроққа чуқур ифтихор билан қиладиган жавобларимиз бор. Менга қолса, энг муҳими — 1992 йилда Ўзбекистон аҳли ўз юртининг Истиқлолини илк бор чинакам ҳис қилди.

Жаҳондаги 130 дан ортиқ мамлакат Ер куррасида Ўзбекистон деган юрт борлигини эътироф этди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти деб аталмиш энг нуфузли уюшма пештоқида Ўзбекистон байроғи тарихда биринчи марта баланд кўтарилди.

1 сентябрь кўни Истиқлол байрами нишонланганида мен Фарғонада эдим. Фурқат ва Бешариқ туманларининг катта-кичик қишлоқларида бўлдик. Яйпан марказидаги халқ сайлларида иштирок этдик. Оддий, меҳнаткаш деҳқонлардан тортиб, турли соҳаларнинг етук вакиллариғача — турфа хил одамлар билан суҳбатлашдик. Тошкентдаги шодиёналар-ку, таърифга сизмайди. Ҳамма ерда чинакам умумхалқ байрами

бўлди! Ҳеч қандай махсус «сценарийларсиз», буйруқлару ёлгон-яшиқ шиорларсиз, узундан-узоқ нутқлару «давлат планини ошириб-тошириб бажарамиз» деган ваъдаларсиз... Сайлда айниқса ёшлар кўп, болалар кўп... Шунда бир нарасага имон келтирдим. Демак, халқимиз Истиқлол дегани катта бойлик эканини ҳис эта бошлабди...

Жумҳуриятимиз раҳбариятининг Ўзбекистонни жаҳон миқёсига олиб чиқиш йўлидаги саъйи-ҳаракатлари, Президентимиз Ислом Абдуганиевич Қаримовнинг талай мамлакатларга сафар қилганлиги, дунёдаги қудратли давлатлар раҳбарлари билан олиб борган музокаралари Мустақиллик заминини мустаҳкамлаш учун қўйилган қадамлардир. Тарихда биринчи Ўзбекистон Конституциясининг қабул қилиниши, очилган янги илм масканлари, дорилфунунлар, коллежлар, иқтидорли ёшларимизни энг тараққий этган мамлакатларга ўқишга юбориш ва яна минг хил юмушлардан кўзланган мақсад битта: эндигина бир ёшга тўлган Истиқлолни тезроқ вояга етказиш...

Ўтган йилнинг Ўзбекистон учун энг катта ютуғи, менимча, яна бир нарасада кўринади: жумҳуриятимизда тинчлик барқарор бўлди. Бир қарашда бу нараса оддий ва жўн ҳақиқатдек туюлиши мумкин. Аслида, унчалик эмас. Қалтис ва мураккаб жараёнлар кечаётган паллада юрт осойишталигини сақлаб қолиш ҳар кимдан — энг олий мартабали раҳбардан тортиб мактаб ўқувчисига-ча — ҳаммадан катта масъулият талаб этади. Талабалар шаҳарчасида ўтган йили рўй берган фожиа шу ҳақдаги огоҳлантириш бўлди. Беғуноҳ тўкилган ҳар томчи қон ҳар қандай эзгу ниятларни, ҳар қандай самимий шиорларни бир чеккага суриб қўйиши мумкин. Халқ доно! Минг йил ўйлаб битта гапи-

ради. «Бир кун жанжал бўлган уйдан қирқ кун барака қочади». Яна нима деса бўлади? «Бир кун бегуноҳ қон тўкилган юртда қирқ йил тинчлик бўлмайди», десак тўғри бўлмасмикин? Осоишталикнинг ўзи энг улуғ неъмат эмасмикин? Эл тинчлиги бузилган юртда ҳамма нарса ер билан яксон бўлишини Кавказ жумҳуриятлари, қадрдон қўшнимиз Тожикистон мисолида кўриб турибмиз. Худо асрасин-ку, тасаввур қилиб кўринг: кўз ўнгида отаси отиб ўлдирилган бола неча йилда таскин топиши мумкин? Кўз ўнгида хотини сўйилган эркак-чи? Қизи зўрланган она бу мудҳиш манзарани унута оладими? Қандай «улуғ» мақсадларга хизмат қилмасин, қандай шиорлар билан хаспўшланмасин, фуқаролар уруши охиrhoқибат шунақа даҳшатларга олиб келади. Қон — қонни қумсайверади.

Минг йиллар давомида қуда-анда бўлиб яшаб келган халқлар орасига қутқу солувчи, аввал ўзингни ўзинг билан, кейин қўшнинг билан жиққа-мушт қилиб, томоша қилувчи ва охиrhoқибат, «мана, кўрдингларми, сенлар мустақил бўлман, деб кериласану ўзингга қўйиб берса, бир-бирингнинг гўштингни ейсан!» дейдиган қитмирлар афсуски, йўқ эмас.

Ёдингизда бўлса, ўтган йил октябр ойида Москва телевидениесида Глоба исмли кимса ваъз сўзлади. Уни «асримизнинг энг зўр башоратчиси» («авлиёси» десак ҳам бўлади) сифатида таништирдилар. Уша «таъбирчи-авлиё» нима дегани ҳам ёдингиздадир? Унинг «башоратича», 1993 йил Россия учун анча қулай келармиш. 1994 йилда фаровонлик рўй берармиш... (Худоё шундай бўлсин. «Қўшнинг тинч — сен тинч» деган мақолни «Қўшнинг тўқ — сен тўқ» деб бемалол давом эттириш мумкин! Афсуски, ўша «башоратчи» гапини шундай хулоса билан тугатди. «Ўрта Осиёда эса граждандлар уруши бўлади!» Ниятинг ўзингга йўлдош бўлгур, оғзингдан чиқиб ёқангага ёпишгур! Нимани орзу қиляпсан? Бу — шунчаки орзуми? Йўқ! Бу — ният! Қабиҳ ният! Ўрта Осиёда шу пайтгача фуқаролар уруши бўлмаган экан, энди бўлсин, демоқчи! Шунга ундаяпти! Сизни, мени, ўзбекни, ўрисни, тожикни, қирғизни, қозоқ ва туркманни... Шу минтақадаги барча халқларни...

Табиий савол туғилади: нима учун ўша «авлиё» беш йил, уч йил, ақалли икки йил аввал пана-панада юрган

экан? Нима учун айнан шу бугунги тили узун бўлиб қолди! Фолини қайси юлдуз, қайси сайёрага қараб очяпти? Мақсад аниқ: 135 йил давомида мустамлакага айлантирилган, бойликлари сув-текинга ташиб кетилган, сўнги 73 йил мобайнида эса баттарроқ эзилган юртларни қайтадан марказ тасарруфига олиш!

Мен бу билан Ўрта Осиёни ва жумладан Ўзбекистонни Россияга қарши қўймоқчи эмасман. Такрор айтаман: Россиядек бепоён юртда, илоё фаровонлик бўлсин. Одамлар ҳалол меҳнати эвазига бой-бадавлат, эмин-эркин яшасин. Дилидаги жамики эзгу ниятларига етсин... Фақат Глобага ўхшаганлар ўзга юртларга ёмон ният қилмасин! Мусулмон оламининг муқаддас Китоби — Қуръони каримда ҳам, насронийларнинг муғтабар Инжилида ҳам бир гап қайта-қайта таъкидланган. Ер юзидаги бани одамнинг ҳаммаси Тангрининг бандаларидир. Ҳамма халқлар бахтиёр яшашга ҳақли. Ушбу эзгу ниятларни бугунги кун фалсафасига татбиқ этадиган бўлсак, дунёда «улуғ ака» ёки «кичик ука» деган халқ йўқ. Барча халқ ва юртлар бир-бири билан тенг ҳуқуқли, дўстона мулоқотда бўлсагина, чинакам Адолат, ҳақиқий Демократия устивор бўлади.

Бу гапларни айтишдан мурод юртимизда тинчлик ва осудаликнинг сақланиб қолиши ўтган йилнинг энг катта неъматларидан бири бўлганлигини таъкидлашдир. Кези келганда турли вилоятларда, турфа давраларда бўлган учрашув ва суҳбатлар чоғи кўп бор такрорланган қалтис бир савол устида тўхталишга тўғри келади.

«Домла, гапларингиз тўғри: Мустақиллик бизга қадриятларимизни қайтариб берди. «Шарқ юлдузи»да Қуръон чиқди. Амир Темурни нуқул босқинчи деб хато қилганимизни англадик. Ўзбекистон юз йилдан нарисига мустамлака бўлиб келганини, «босмачилар» орасида ҳам эл учун курашганлар кўп бўлганини тушуняпмиз. Сталин зуғуми ҳамма миллатларнинг энг сара гулларини узиб олгани, яқинда ҳам «ўзбек иши» баҳонасида гуноҳи борлар қатори минглаб бегуноҳлар азоб чекканини тўғри ёздинглар... Раҳмат. Лекин бир нарсани тушунтириб берсангиз. Мустақиллик бўлгани билан бизнинг турмушимиз яхшиланиб қолдими? Кун сайин қимматчилик бўляпти. Бунисига нима дейсиз?»

Эътироф этайлик: бу армонли сўроқларда жон бор. Сўнгги йилларда моддий аҳволи ой сайин танглашиб бораётган оилалар кўп. Лекин, бундан ҳалиям бўлса ўша эски тузум яхши эди, еганимиз олдимизда, емаганимиз ортимизда, деб хулоса чиқариш Ўзбекистон Истиқлолига хиёнат бўлур эди. Аввал боши: дунёдаги ҳар бир мамлакат Истиқлоли дарё-дарё қонлар эвазига келган. Ҳар қандай босқинчи аввало босиб олган юртининг моддий бойлигига, қолаверса маънавиятига, тилига, динига, тарихига ружу қилган. Ҳўп, оддий деҳқон ёки ишчи масаланинг моҳиятини дарров англаб етмаслиги мумкин. Лекин биз, зиёлилар наҳотки, масаланинг туб моҳиятига тушунмасак?! Ўзини озми-кўпми ҳурмат қилган халқ қул бўлиб фаровон яшагандан кўра, ҳур бўлиб вақтинча қийинчиликда яшашни афзал кўради. (Ҳинд халқининг буюк доҳийси Маҳатма Ганди айнан шу йўлдан борган. Тарихда бундай мисоллар оз эмас.)

150 йил давом этган ошкора ва яширин мустамлакачиликнинг мураккаб, пухта ўйланган механизмини осонгина парчалаб бўлмайди. Иқтисодий тангликни, моддий қийинчиликни дастак қилиб, юртимизда ғавғо кўзғашни хоҳлаётган, мустамлака тузумини устивор қилишга уринаётган кучлар қўлида ўйинчоқ бўлмайлик. Ўзбекистон чин маънода оёққа туриб олмагунча, ўз валютаси, чегаралари, армияси, ҳақиқий маънодаги божхонаси, бақувват иқтисодий потенциали бўлмагунча маълум вақт ўтиши муқаррар!

Машҳур англиз психологи Дейл Карнеги: «Одамларни энг кўп қизиқтирадиган нарса нима?» деган саволга, донишмандларча жавоб беради: «Одамларни ўз манфаати қизиқтиради!»

Бу гапда чуқур ҳақиқат бор. Хоҳлаимизми-йўқми, инсон қонида худбинлик бўлади. Бировда — кўпроқ, бировда — озроқ... Бой-бадавлат яшашни орзу қилмайдиган одам йўқ. Собиқ СССРдаги барча минтақаларда иқтисодий мушкул вазият вужудга келганлиги кўриниб турибди. Бунинг гуноҳини Истиқлолга юклаш инсофдан эмас.

Тўғри, Истиқлол билан «бозор иқтисодиёти» деган тушунча ҳам кириб келди. Бири-бирига чамбарчас боғлаб ташланган минглаб соҳаларда узилишлар рўй берди. Яна бир қалтис ери, менимча, шундаки, тадбиркорлик билан чайқовчилик аралаш-қуралаш бў-

либ кетди. Биров бир жойда кўп бўлган нарсани ўша нарса кам бўлган бошқа жойга элтиб сотса ва бундан харидор ҳам, ўзи ҳам манфаат кўрса, бунинг оти тадбиркорлик дейилади. Лекин савдо тармоғида бугун пайдо бўлган нарсани улгуржи олиб, эртасига кўчага олиб чиқиб ҳеч кимдан кўрқмай бир неча баробар қимматига сотса, бунинг оти ошкора чайқовчилик саналмайди-ми? Оддий меҳнаткашларнинг бундан норози бўлишларида жон бор.

Иқтисодий танглик маънавий бойлик яратувчи қатламни — зиёлиларни ҳам мушкул аҳволга солиб қўйди. Ростини айтсам, бугунги кунда қаламкашлар энг ҳимоясиз табақлага айланди. Бир мисол: дейлик, машҳур шоир бир дoston устида ўртача беш йил меҳнат қилади. (Асар яратиш деганда фақат ёзиш жараёнини тушунмаслик керак. Ижодкор ўз қаҳрамонлари қисматини узоқ йиллар — бедор кечаларда ўйлаб чиқади.) Дейлик, ўша беш йиллик оғир меҳнат эвазига яратилган икки минг сатрли дoston «Шарқ юлдузи» ойномасида эълон қилинса, муаллифга нари борса тўрт минг сўм қалам ҳақи берилади. Бинобарин, катта бир шоирнинг беш йиллик меҳнати тўрт минг сўм баҳоланади. Ҳозир оддий қоровул ёки фаррош ҳам ҳар бири беш йилда юз минг сўмдан маош олади. (Бу билан қоровул ёки фаррош меҳнатини камситмоқчи эмасман, ўзим ҳам фаррошлик қилганман). Ниятим бошқа. Бугунги бозор иқтисодиёти замонида ижодкорлар қандай аҳволга тушганини айтмоқчиман, холос. Нашириётларда китоб чиқмаяпти: қоғоз қиммат, матбаа харажатлари — қиммат, йўлқира — қиммат... Китоб савдоси маҳкамасида ғалати шоир устивор бўлган. «Ўзбекча китоблар ўтмайди!» Китоб дўконига кирсангиз, қани фалончи-пистончи адабларнинг китоби, нега чиқмаяпти, деб сўрайдилар. Китоб савдоси раҳбарияти эса ҳамон бояги қатъий тушунчада — ўзбекча китоблар ўтмайди. Қимга ишонини билмайсиз. Бўлмаса, Ўзбекистонда, ўзбек ўқувчиси учун ўзбекча эмас, чулчутча китоб чиқариш керакми? Менимча, энг аввало кимнинг қайси китоби «ўтадию», кимники «ўтмайди», шунини аниқ белгилаб олиш керак. Бозор мантиқи шунини тақозо қилади. Авваллари яхши асар билан бўш асар баравар чиқаверар, яхши асардан тушган моддий фойда билан бўш китобдан келадиган моддий зарар қопла-

нар эди. Бозор иқтисодиёти бундай адолатсизликка чек қўйди. Нашириёт ўқувчи хоҳлаган ва севган китобини чиқаради. Адолатли гап. Лекин энди бошқа хатар пайдо бўлди. Энг яхши асар ҳам «спонсор» топилмаса ёки муаллиф ўз ёнидан маблағ сарфламаса, ғаладонда чанг босиб ётаверади. Натижада ўз ҳисобидан китоб чиқарадиган бойваччалар пайдо бўлди. Албатта, «спонсор» топиб ёки ўз ҳисобидан чиқариладиган китобларнинг ҳаммаси паст савияда ёзилган, деб бўлмайди. Аммо иксариятининг бадиий савияси шу қадар ночорки, ҳатто нашириётлар ҳам китоб устига «Мазкур асарнинг бадиий савияси учун нашириёт жавоб бермайди», деб ёзиб қўядиган бўлди. Бу нима дегани? Бу дегани шуки, така бўлсин, сут берсин, кимнинг ҳамёни қаппайган бўлса, ўшанинг китобини чиқараверамиз! Натижа нима бўлади? Шу бўладики, ўқувчининг бадиий диди пасайиб кетаверади, моддий танглик маънавий қашшоқликни етаклаб келаверади. Охир-оқибат одамлар онги билан эмас, жиғилдони билан мушоҳада қиладиган, қалби билан эмас, ошқозони билан ҳис қиладиган оломонга айланади. Қизиғи шундаки, Ўзбекистон Истиқлоли душманларига худди шу нарсанга керак. Негаки, ўз юртдан фахрлана билиш, ўз-ўзини англаб етиш деган туйғуни унутган одам бойиши ва айни пайтда ўта қашшоқ кимсага айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Бундайлар учун муқаддас нарсанинг ўзи қолмайди. Уларга барибир: дунёда Ўзбекистон деган юрт борми, йўқми? Халқ борми, йўқми? Атрофдагилар қандай яшашти? У нуқул ўз ҳузурини ўйлайди.

Мана шундай мушкул паллада «Шарқ юлдузи» истеъдодли қаламкашлар суянган ягона, катта ойнома бўлиб қолди. Журнал халқнинг тарихий, маънавий хазинасини халқнинг ўзига қайтариб бераётгани, унда кечаги ва бугунги кунимизга оид жонқуярлик ва ҳаққоният билан ёзилган мақолалар эълон қилинаётгани — ўз йўлига. Биз «Шарқ юлдузи»нинг ижодий зиёлилар учун таянч нуқтаси бўлиб қолиши лозимлигини унутишга ҳаққимиз йўқ. Шу боисдан ўтган йил охиригача ойноманинг 12 сонини обуначига 2 сўмдан етказиб бердик. Ҳолбуки, дейлик битта журнални Тошкентдан Қаршига етказиб бериш (йўлкира) ҳаққининг ўзи 4 сўмга боради. Қоғоз нархи юз марта (юз марта!), босмаҳона хара-

жатлари, йўлкира 10—20 марта кўпайди. Жумҳурият раҳбариятига раҳмат! Утган йили Ўзбекистон Президенти Исом Абдуғаниевич Каримов фармони билан матбуотга ёрдам тарзида 100 миллион сўм маблағ ажратилди. Шундан 6 миллион 60 минг сўми «Шарқ юлдузи»га берилди. Биз эса ижодий ходимлар штатини, таҳририят меҳнат қиладиган хоналар сонини тенг ярмига қисқартириш эвазига, амаллаб янги йилгача етиб олдик. Шу боисдан, 1993 йил учун «Шарқ юлдузи»нинг ҳар бир сони баҳосини 25 сўм деб белгиладик. Аслида, бу ҳам ойноманинг таннариhini қоплай олмайди. (Ишонсангиз, чет мамлакатларда шу ҳажмдаги журналнинг битта сони 10 доллар, бизнинг пул ҳисобига 4 минг сўм атрофида туради.) Биз бундай нархларга ўрганган эмасмиз. Кўп оилаларнинг моддий аҳволи ночорлигини ҳам билемиз. Айни пайтда «Шарқ юлдузи»нинг битта китоби бир кило шолғомдан анча арзон экани ҳам бор ҳақиқат!

Баъзан ўйлаб туриб, ўкиниб кетасан. Одамлар ҳар куни бир пачка сигаретни 60 сўмга (баъзи бойваччалар чет элликни 250 сўмга) сотиб олишга оғринамайди. Кези келса, «қудратини» кўрсатиб қўйиш учун тўйда рақс ташаётган хонимчалар бошидан пачка-пачка минг сўмликларни сочади. Аммо бола-чақаси бир ой ўқиши мумкин бўлган журналга 25 сўм ажратишга оғринади. Бу аҳволда юртимиз тарихини, қадриятларини қачон ҳурмат қиладиган бўламиз? Ёшларимиз эртага ким бўлиб етишади? Ҳаёт деганда яккаш далада кетмон чопишни ёки пулни пулга урчитиб, пул топишни ўйлайдиган одамга айланмайди? У ҳолда юртимиз манфаатларини, Ўзбекистон Мустақиллигини ким ҳимоя қилади-ю, бориб етадиган манзилимиз қаер бўлади?

Албатта, одам боласи оч-яланғоч яшай олмайди, лекин қорин очлигини тўйдириш учун ярим соат кифоя қилса, онг очлигини, руҳият қашшоқлигининг ўрнини тўлдиршига йиллар ҳам етмайди. Ёши улуғларнинг ҳикоя қилишича, қаҳатчилик авжига чиққан 30-йилларда одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўтириб «Утган кунлар»ни ўқиган. Узим ҳам эс-эс биламан, урушдан кейинги оғир йиллар эди. Катта акам «Алпомиш», «Кунтуғмиш» дostonларини ўқир, адамдан тортиб, ҳаммамиз писиллаган сандал четида ўтириб мароқланиб тинглардик. Назаримда, янгича, ғалати бир оламга

кириб қолгандек бўлардим. Энди билсам, ўша асарлар руҳимни осмон қадар кўтарган экан.

Баъзиларга бу гаплар ҳавойидек туюлиши мумкин. Бироқ, аниқ айта оламанки, моддий бўшлиқни маънавият билан тўлдирса бўладию, маънавий ўпирилишни ҳеч қандай олтину зарлар билан тўлдириб бўлмайди.

Минг раҳмат! Юртимизда маънавиятни юксак қадрловчи мутасаддилар, жонкуяр китобхонлар оз эмас экан. Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги, Маданият вазирлиги, турли ҳокимиятлар «Шарқ юлдузи» обунасига сидқидилдан ёрдам кўрсатдилар. Бугун биз Фарғона вилояти ҳокимиятига, шу вилоят маҳаллий саноат бирлашмасига, Фарғонанинг Ўзбекистон, Езёвон, Фурқат, Бувайда ва бошқа туманлардаги хўжаликларига, Бешариқдаги момиқ фабрикаси ва қурилиш ташкилотларига, Андижон вилояти Бўз туманидаги С. Зунунова номи педагогика билим юртига, Қашқадарё вилояти ҳокимиятига, шу вилоятнинг Баҳористон, Шаҳрисабз, Муборак, Ғузор, Яккабоғ туманларидаги хўжаликларга, Қашқадарё уй-жойларни қуриш ва қайта таъмирлаш бошқармасига қарашли ташкилотларга, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд, Тошкент вилоятларидаги хўжаликлар ва олийгоҳларга, Сурхондарё вилояти-

нинг Денов, Жарқўрғон ва бошқа туманларидаги мухлисларимизга, хуллас, ойномамиз учун хайрихоҳлик қилган барча дўстларга чин дилдан миннатдорчилик билдираммиз.

Ҳозирги иқтисодий танглик пайтида «Шарқ юлдузи»га шартнома асосида моддий ёрдам бераётган ва шу хайрли ишга ҳисса қўйиш ниятида бўлган барча корхона ва ташкилотларга раҳмат дейммиз. Шундай одамлар бор экан, демак, халқимиз маънавий хазиналарини бой бериб қўймайди. Гарчи ижодий зиёлилар ва ойномамизнинг мушкул аҳволи ҳақида бир қадар ўқиниб гапирган бўлсам-да, бу сўзларни таъна маъносига айтганим йўқ. Насиб этса, бу кунлар ҳам ўтиб кетади.

Гўдак пайтимда қулоғимга қайта-қайта қуйишган бир гап ҳеч эсимдан чиқмайди. «Болам, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди. Ниятингни яхши қил».

Ниятимиз шуки, Ўзбекистонимиз Истиқлоли барқарор бўлсин, юртимиз тинч бўлсин. Ҳаммамиз аҳил бўлсак ҳар ким ўз бурчици сидқидилдан адо этса, энг ноёб хазинамиз — маънавиятни йўқотиб қўймасак, Тангри дилимиздаги эзгу ниятларга албатта етказилади. Янги йил барчангизга сиҳат-саломатлик, бахт ва омад олиб келсин.

У. Юсупов
2

Муброқ Ҳаёт Ҳаёт

Барча нарсани билгувчи, ҳар нарсага қодир Тангрига ҳамду санолар бўлсин. Ўзи халқ қилган инсонлар ичидан сараланган Муҳаммадга, унинг оиласи ва яқин саҳобаларига тангри саломи ва саловати бўлсин. Хулласи, хабарларда келтирилганки, тангри таоло оламни бино қилгач, олам яратилишининг ибтидосида, (уни) яратиш аввалида ҳазрати вожиб ул-вужуддан ташқари, хабардор қилинган, ҳазрати (тангри) хабар берган одамлар ўзи воқиф эмасдир, истадики башар отаси, ҳазрати Одамни, Оллоҳ уни софий қилсин (Оллоҳнинг саловати бўлсин), тупроқдан яратмоқчи бўлди-ю, ўзининг халифалик хилқатини унинг устига ёпди. «Биз уни ер юзига халифа қилдик». Шу (мўъжаз) сўзлар адолатининг шоҳиди бўлганидек, дастлаб Жаброил алайҳиссаломни юбордики, Одам алайҳиссаломнинг пок тийнати ясаш учун ҳозир муаззам Каъба иморати бино бўлган жойдан бироз намроқ тупроқ келтиришни буюрди. Жаброил алайҳиссалом ерга тушгач, бир каф тупроқ олмоқчи бўлди. Замин фалаклар ва малакларни яратган раббимга қасамёд қилиб дедикки, унга бир каф ҳам тупроқ бермагай. Мендан бир халқ вужудга келгусидирки, сендан вужудга келмагай. Сен туфайли мен оллоҳи таоло ҳузурига бормаганим бўлсин. Жаброил алайҳиссалом қайтиб бориб, ердан эшитганларини зор йиғлаб (тангри таолога) арз қилди. Оллоҳнинг раҳми келиб унинг қасамини қабул этди. Сабабларини сўраганда рад қилди. Кейин бу ишни ҳазрати Мекоийл алайҳиссалом адо этиши учун фармон бўлди. Ер унга ҳам қасам билан бир каф тупроқни олмаслигини ўтинди. У ҳам қайтиб кетди. Ундан кейин Оллоҳи таоло амри билан Исрофил алайҳиссалом келди. Замин уни ҳам қайтарди. Тўртинчи мартаба ҳазрати Зулжалол (тангри таоло)

ло) олий карамли Азройил алайҳиссаломни жўнатди. У ҳам замин қасамини қабул қилмай, деди: «Худойи таоло амри сенинг қасамингдан устундир».

Сўнг бутун ер юзидан турли навъ қуруғу-хўл, оқу-қора, қизилу сариқ, аччиғу шўр, нордону-ширин ерларидан бир сақимдан олди. Инсон синфлари саногига қараб олди. Қайсининг қабри қаерда бўлса, ўша жойдан тупроқ олди. Чунончи, ҳазрати пайғамбар саллолоҳи алайҳи вассалам фи оллоҳи ва асҳоба-ҳи хокларини ҳам Онҳазратнинг озода ва шаҳодатли мунаввар қабрлари ўзлари яшаган шаҳарларида муанбару муаттардир, ўша жойдан олинди. Хуллас, бир каф тупроқни саккиз беҳиштга келтириб, тасним сувида қордилар ва барча яқин малойикаларга ва беҳишт аҳлига буюрдиларки, «барчангиз Одам алайҳиссалом хоки тийнатида тасним суви билан қориб, Муҳаммадий нурини омонат қўйиб, суркангизлар. Шуни билиб олингларки, оламни яратишдан асл мақсад Одам эди. Одамни яратишдан мурод онҳазратнинг вужуди туфайлидандир. Фарқи мубораклари: «Сен бўлмаганинда мен фалакларни яратмаган бўлардим» тожи билан зийнатли, истиқоматли қоматлари: «Биз Сени раҳмат ёғдирувчи қилиб бутун оламга юбордик» ташрифи билан мушарраф бўлди. Ҳазрати Азройил алайҳиссалом парвардигор амрини (барча ишлар билан жойига қўйди). Ҳазрати Ҳақ таоло арвоқ қабзини унга ҳавола қилди. Ҳақ таоло субҳона амри билан илоҳий қудрат туфайли қирқ кеча кундуз Одам алайҳиссалом хокига раҳмат ёмғири ёғди.

Оллоҳ қудрати қўли билан инсоният сурати либосини унга кийгизди ва қалбига руҳ уфурдики «Мен унга руҳимдан юбордим»дан уни хабардор этдилар. Салафларнинг китобларида батафсил таҳрир қайд этилганки, тарих аҳли ёзадиларки, халқ қилинган куни Одам алайҳиссалом ердан булутларгача кўтарилдилар. Айтишларича, Одам алайҳиссаломнинг камтарин куняси Абул-башар, шарофатли лақаби Сафийуллоҳдир. Шунинг учун Одам дейлганки, муборак жисмларини ер юзасидан олиб (адими замин) яратилган. Шу сабабли унга Одам деб исм қўйишди. Баъзиларнинг фикрича, (Одам алайҳиссаломнинг) покиза баданлари буғдойранг бўлган. Шунинг учун одам деганлар. Дастлабки фикрга кўра, Одам сўзи «адим»—«пўст» сўзидан олинган. Луғатда уни «рўйи замин пўсти» дейилган. Иккинчи ривоятга кўра, Одам «одама» (сўзи)дан олинган. Ал-адама (мим ва дол фатҳали, ҳо-сокин) деб буғдойранглигини айтилган. Бошқа бировларнинг айтишича, сув билан тупроқ аралашмаси Одам дейилган. Ҳар қалай ҳазрати Ҳақ таолонинг Одамни яратишида кўп ҳикматлар ва турли-туман сирлар санокўсиздир. Шу жиҳатдан исм қўйиш илмининг барча қийлу қолини бевосита унга ўргатди. «Одамга исмларнинг ҳаммасини ўргатди» бунга шоҳиддир. Барча малойика унинг илмига яқин, хос фазилатига иқрор ва эътироф этувчи бўлдилар. Худойи таоло фармони билан унга сажда қилдилар. Фақат иблис бу ишдан ибод қилди ва Одамга сажда қилмади. «Одамга сажда қилинлар, бас ҳаммалари сажда қилдилар, аммо иблис сажда қилмади ва у жинлардан эди», «Малойикаларнинг ҳаммаси ҳам сажда қилдилар, иблисдан ташқари» сўзи бунинг адолатли шоҳидидир. Мўътабар китобларда ёзилишича, «Одам» лафзи ибрийчадир. Одам алайҳиссаломнинг яратилишини муҳаррам ул эҳром ашуро ойи ўнинчи куни, жума куни соат 11 да, биринчи толеъ бўйича Жади ва Зуҳал даражасида, Муштарий Ҳутда, Миррих Ҳамалда, Қамар Саратонда, Шамс Асада, Аторуд Сумбулада, Зухро Мезонда пайтида буғдойранг киши чехрасида баланд қоматли ва жингалак сочли қилиб яратди. Яратган тангри ҳазрати Одамга беҳиштдан жой берди. Ҳавони у уйқусираб турганда унинг чап биқинидан яратди. Аксари уламо фикрича, уларга буғдой ейишликни ман қилди. Абдулло ибн Аббоснинг, Оллоҳ ундан рози бўлсин, ривоят қилишича, узум ейишни, баъзиларнинг айтишларича, ояти Сарихдагидек, анжир ейишни (ман қилган). Айтишларича, Одам алайҳиссаломга сажда қилмасликни (даъват этган) Иблис «Сенга менинг лаънатим қиёматгача» тавқи лаънатини бўйнида кўрди. Жуда кўп ибодат қилганидан (худо) фармонига бир бўйсунмагани учун ҳеч фойда топмади. Одам алайҳиссалом билан адоват қилиб шумликлар қилишга интилди. Одам алайҳиссалом жаннатда эди. Иблис ҳаргиз унга йўл тополмади, то бир куни Ҳавори ансорий ҳийласи бирлан, қисса ва тафсир китобларида шу нарса машҳурки, жаннатга кириб олди. Бомдодда товусни кўрди. У Беҳишт кўнгираси эди ва илон ёрдами билан Беҳишт дарбонлигини олди. Аввал ёлғондакам са-

хобаликни олди. Уни истеъмол қилмасдан, Одамга ҳам едирмай, дарҳол Беҳиштий кийимларини улардан ечтириб олди. Улар яланғоч қолдилар. Кейин ҳар бири бир нечтадан анжир дарахтини баргидан олиб авратларини беркитдилар. Ҳар беш киши ҳазрати иззати Тангри амри билан жаннатдан чиқиб кетдилар. Одам алайҳиссалом айтишларича, Ҳаво билан бирга уч соатдан зиёд яшамаганлар. Яна дейдиларки, Найсон (ойи) бешинчисида одина куни, бошқа бир (ривоят)га кўра тўққизинчи Найсон кунида соат еттида Ҳиндистон заминига, Сарандиб тоғига Одам алайҳиссалом ҳубут қилди. Ҳавво розиёллоҳу анҳу Жаддага, Маккаи муаззама ҳудудидан дарё лабига, товус Ҳиндистон, илон эса Исфaxonга, Иблис Симнонга (тушдилар). Айтишларича, Одам алайҳиссалом дунёга ҳубут этиши билан соқоли чиқди ва юз йил Сарандиб тоғида тоатда, зорликда, оҳу-фиғонда (истиқомат қилдилар)ки, кўп йиғлаганидан муборак кўз ёшларидан ўсимликлар, мисли филфил ва қалампир, долчин, сумбул ва бошқа (ўсимликлар) униб чиқдики, бугунги кунда муборак кўзлари баракотидан унинг авлодлари орасида доривордир. Юз йил ўтгач, ашуро куни унинг тавбаси қабул қилинди. Ашуро кунининг бундан бошқа ҳам фазилатлари кўпдир. Масалан, Идрис алайҳиссалом ва Исо алайҳиссаломнинг осмонга кўтарилиши, Нух алайҳиссалом кемасининг Жудий тоғида турғун бўлиб қолиши, ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг туғилиши ва пайғамбарлиги, унинг Намруд оташидан халос бўлиши, Мусо алайҳиссаломнинг туғилиши, Довуд алайҳиссалом тазаррусининг қабул қилиниши, Сулаймон алайҳиссалом, ўз Малики билан қайтиб келиши, Айюб алайҳиссаломнинг Кирмон ранжидан сихат топиши, Мусо саловатуллонинг дарёдан қутилиши, Юнус алайҳиссаломнинг балиқ қорнидан чиқиб келиши, од қавми бошидан балони даф қилган Яъқуб алайҳиссалом кўзининг равшан бўлиши, Юсуф алайҳиссаломнинг Канъон чоҳидан чиқарилгани, Зикриё алайҳиссаломнинг фарзанд талаб қилгани, унинг Яҳё алайҳиссалом ҳақиға ўқиган дуосининг мустажоб бўлиши, Мусо алайҳиссаломнинг Фиръавн мажбурий меҳнати устидан ғалабаси ва ҳоказо шу куни содир бўлган. Бу табаррук кундир. Одам алайҳиссалом тавбасининг қабул қилиниши билан... байтулмаъмурни беҳиштдан ерга олиб тушдилар, бугунги кунда уни Каъба ҳарами жойлашган мавзегга (ўрнатдилар). У тамоман қизил ёқутдан ясалган эди. Хуллас, ҳазрати иззати жалли жалола руҳулқуддусга Одам алайҳиссаломга ҳаж расм-русларини ўргатмоқни буюрди. Одам алайҳиссалом ҳажни ўтказиб, ҳаж асносида Арафот мавзеида Ҳаввони топди. Уша маконда улар бир-бирини танишди. Шу сабабдан бу жойга Арафот номини бердилар.

Бу мавзени Мазулфа дейдилар. Монийлик таманноси инояти ижобати учун дуо қилганларки, ул мавзени мутаарраф (ошно бўлинган жой) Арафот маъносида ҳосила қилганлар. Хуллас, Ҳавво розиёллоҳи анҳу ва Одам алайҳиссаломдан бир қиз ва бир ўғил туғилди. Ҳақ таоло амри билан Одам алайҳиссаломга қориндаги қизни қориндаги ўғил билан берди. Токи икки ўртада фарқ бўлсин. Қобил ва опалари туғилди. Ҳуснисурат юзасидан Қобилга майл бўлмади. Ўз эгизини чиқарди. Одам алайҳиссалом Қобилга берди. Шу сабабдан улар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди. Одам алайҳиссалом уларга қурбонлик қилишларини буюрди. Қимнинг қурбонлиги қабул бўлса шунга Иқлимони берурман. Хуллас, ҳар бири биттадан қўйни тоғ тепасига олиб чиқдилар. Оташ келиб Ҳобилнинг қурбонлик қўйини пиширгани учун Одам алайҳиссалом Иқлимони Ҳобилга берди. Қобил шу сабабдан Ҳобилга душман бўлиб қолди. Тош билан унинг бошига урди ва ҳалок қилди. Айтишларича, бир муддат Ҳобил мурдасини кўтариб юрган ва уни нима қилишни билмаган. Бир куни бир юртга борган, қараса, бир қарға (бошқа бир) қарға билан жанг қилмоқда. Бири ўлдирилди, тирик қолган қарға ўлик қарғани тупроқ остига беркитди. Қобил ўша қарғадан дафн қилишни ўрганди. Кейин Ҳобилни дафн этди. Одам алайҳиссалом шунгача ўлимни кўрмаган эди. Бу воқеадан воқиф бўлгач, сурёний тилда бир неча байт ўқиди. Уламо уни тозий (тилига) таржима қилган...

Кейин Иблис Қобилга ифвогарлик қилиб деди: Олов сендан ранжиди. Нега сен унга сажда қилмадинг? Оташга сажда қилганигда сендан хушнуд бўларди. Шундан кейин (тангри таоло) қурбонингни инобатга оларди. Бу сўзлар Қобилни тараддудга солиб қўйди. Иблис васвасаси унинг дилига кўч-

ди. Оташга сажда қилди ва Ҳақдан бўлакка қатл этиш, оташпарастлик расми Қобилдан қолган. Бу бидъат танасига унинг қўли билан асос солинди...

Шундан кейин Шис алайҳиссалом даври келди. Ҳазрати Ҳақ Жалла ва ало унга элчи юборди, буюрдик, бани одам бир-бири билан аҳд қилган ёки муомала ўрнатганларида икки одил гувоҳ ҳозир бўлмоғи лозим. Шундан тазкира излашлари лозимки, сўнг уни инкор қилиш мумкин бўлмасин. Алқисса, Одам алайҳиссаломнинг умрига минг йил тўлгач, Малакулмавт ўз вазифасига киришди. Айтишларича, Одам алайҳиссаломга дастлаб сажда қилган малоикалардан Исрофил ва Жабройил (алайҳиссалом) бўлдилар. Иблисга тааллуқдор малоикаларким, иблис лафзи ажамиий бўлиб, Одам алайҳиссалом шариати худопарастлик, саловат, савм ва қирбон эди. Касрали қоф (билан ўқиладиган) қирбон (лафзи) аёлга яқинлик қилмоқликдир. Май ва чўчка туҳумидан ҳазар қилмоқ (лозим). Барча одамларнинг миллати бир хил бўлиб, буғдойранг бўлган. Машҳурдирки, Жабройил алайҳиссалом ерга нозил этиши билан Одам алайҳиссаломни дастлаб темирчилик санъатига ўргатди, ким ўйин олатларини ясагай, зироат эккай, нассожлик асбобларини тарошлагай, бофанда санъатини ҳосил қилгай ва ўз авлоди орасидан ёлғиз Шисни нассожлик санъатига ўргатди. Одаму Ҳавво алайҳиссаломдан 41 фарзанд вужудга келдилар. 21 қориндан 21 ўғил ва 20 қиз ва минг набира кўргани аниқланган. «Аҳсан ул-қисас» соҳибининг ёзилишича, ҳазрати Одам алайҳиссалом бир мингу қирқ ёшга кирганлар. Тарих (фани) арбобларининг баъзиси ривоятига кўра, минг йил, сир аҳлидан бўлган гуруҳ сўзига қараганда — 937 йил умр кўрган бўлади. Ул жаноб касал бўлган кунларини 11 кун ёки 21 кун деб ёзадилар.

Одам алайҳиссаломнинг охиратга сафар хангоми тўлганда Шис алайҳиссаломни Ҳаввонинг васийи қилиб қолдирди ва унинг аҳволи ҳифзи борасида васият қилди.

Одам алайҳиссаломнинг равшан пешоналарига сабт қилинган ва Одам алайҳиссаломдан Шис алайҳиссаломга ўтган нури Муҳаммадий бобида ҳам кўшиш қилди. Санаи муқаддас муҳаррам ойининг ўнинчи жума кунинда Маккаи муаззамада таворих аҳли баъзисининг сўзига қараганда, Оллоҳнинг раҳматига муваффақ бўлди. Кўпчиликнинг фикрича, Абу Қабис тоғида, ривоятга кўра Сарандиб тоғида, баъзилар зуғумича Нажафда Муртазо Али карамуллоҳи ваҳжў ёнида дафн этилди. Ҳазрати Абулбашар алайҳиссалом вафотидан (бир) йил ёки 7 йил ўтгач, ҳазрати Ҳавво розиёллоҳу анҳу борлик кўчини оламдан йиғиштирди. Жадда (шаҳри)да дафн этилган. Таворих арбоби сўзига қараганда Одам алайҳиссаломнинг муқаддас ёнидан жой олди. Чунончи, Нуҳ алайҳиссалом Тўфон вақтида уларнинг суякларини Ҳақ амри билан кемага олди. Тўфон тамом бўлгач, Байтул муқаддасда тупроққа топширганлар. 120 йил муддатда, баъзиларнинг фикрича, 60 йилда 28 саҳифа, бошқа фикрга қараганда, 20 саҳифа унга нозил бўлган. Уммулкитобдаги абжад, ҳавваз, хутти, каламан, саъфас, қарашат, сахаз, заза Одам алайҳиссалом сура-сидирки, Одам алайҳиссалом бу саҳифаларини Сифри Одам деб атайдилар. Уларни Афлотуни Илоҳи юнон тилига тафсир этганди. Ҳазрати амирулмуъминин Али карамалло ваҳжў унинг тафсирини араб тилига таржима қилган эдилар. Айтишларича, Одам алайҳиссалом Шис алайҳиссаломни васий ва ўзига ўринбосар қилиб қолдириб дорулбақога сафар қилганда, Ҳақ таоло амри билан Жабройил алайҳиссалом келиб ҳазрати Шис алайҳиссаломга Ҳақ пайғомини етказди. Ҳазрати Одам алайҳиссаломни ювиб, кафанлаб, унга намоз ўқидилар. Маккаи муаззамада Иброҳим ери билан Ҳажар ул-асвад ва замзам мобайнида, Имом Шафеъий ёнигаким, бу ерни Ҳатим деб атайдилар, Одам алайҳиссаломни дафн қилдилар...

Шис алайҳиссалом ибн Одам, алайҳиссалом вассалавоту алайҳум ажмаъин, зикри

Шис Сурайёдир ва Оллоҳ муродифидир. У шериксиз туғилган. Авлоди турбатнинг маҳбуби бўлган. Ҳазрати Одам алайҳиссаломга, хулқда ва хулқ турбатга монандир, бошқа биродарларига қараганда кўпроқ (отасига) ўхшарди. Баъзиларнинг айтишича, улардан катта эди. Ҳобилни қатл этиш воқеасидан беш йил ўтгач, Қобилнинг синглиси унга қўшилди. Унинг умри 150 га етганда

унга ваҳий нозил бўлди: у ҳикматдан таълим ва илмлардан дарслар олган дастлабки одамдир. Шу жиҳатдан ҳақимлар уни биринчи Уриё деб атадилар. Сурёний тилида Уриёнинг маъноси муаллимдир. Насорийлар ривоятча, 230 ёшида тошу гилдан Каъба хонасини кўрди. Хос ашёлар билан таъмирладики, уни Ғознимун дейдилар. Баъзиларнинг айтишича, Малжоб ибни Одамнинг ўғлидир. Бу гапга асос йўқ. Шис ҳайъат, нужум, ҳисоб илмларида ўз нуқтаи назари ҳукмларига эга бўлган биринчи одамдир. Ўз ота-онаси учун намоз ўқиган дастлабки одамдир ва ўз отаси амру-васиятларини адо этишга бел боғлагандир. Одамлар уни фарзандлари орасида хат ёзиш таълими ва хайётлик ва карбос кийишни йўлга қўйган биринчи одам дейдилар. Бандилик ва бандалик расмини ҳам жорий қилган биринчи одам ҳам шудир. Худо йўлида жиҳод қилмоқнинг йўлини тутган биринчи одамдир. Оташпараслик йўлидан кетган Қобил фарзандлари билан аксар жангга кетардилар. Насихатга қулоқ солдилар. Аммо оталарини банд қилиб, келтириб, танбех берди. Ул соҳибу саодатга қарашли одамларни кеча-кундуз соатларини ибодатда ўтказишни (таъкидлади). Унинг шарияти отасининг шарияти эди. 50 саҳифа 40 йил муддатда унга нозил бўлди. 80 йил халқни шу тўғри йўлдан устивор бошлади. 1012 ёшлигида дунёдан ўтди. Баъзилар фикрича, 932 йил, бошқаларнинг сўзича эса 900 йил умр кўрган. Кейин жаннат томон йўл олди.

Ануш ибн Шис алайҳиссалом зикри

Анушнинг маъноси содиқдир, Ануш Шис ибни Одамнинг валий ўғли бўлди. Баъзиларнинг сўзига қараганда у пайғамбар бўлмаган, аммо васий бўлган. Қавмини Одам алайҳиссалом динига даъват этган. Подшолик, салтанат ва фармонраволик даъвосини қўйган биринчи одам шу эди. Хурмо, дарахтини экиш унинг ихтироларидандир. Ёши 96 га етганда, бошқа ривоят бўйича 950 йиллигида ўғли Қайнон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам алайҳиссаломни ўзига васий ва халифа қилиб тайинлади. Кейин оламдан ўтди.

Қайнон ибн Ануш ибн Шис алайҳиссалом зикри

Қайноннинг сурёнийча маъноси зобитдир, қавмга юз йил бошчилик қилди. 900 йил, бошқа фикр бўйича 910 йил, (учинчи) бир ривоятга қараганда 840 йил умр кўрган. Ихтилофли ривоятлардан қатъи назар, у Бино шаҳрини қургани маълум. Иморатлар, боғу бўстонлар тархини чекиш унинг ихтироларидандир. Ўғли Маҳлоилни ўзига қоиммақом қилиб тайинлади.

Маҳлоил ибн Қайнон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам алайҳиссалом зикри

Маҳлоил Мамдуҳ муродифидир. Маҳлоил отаси ўрнига қоиммақом бўлгач, 300 йил подшоҳлик қилди. Фарзандлари кўп эди. 895 ёшга етди, бошқа бир фикр бўйича 926 йил умр кўрди, фикрлар ихтилофидан қатъи назар, Суси Ақсо шаҳри унинг қурган биноларидандир. Ўғли Барвин Маҳлоилни ўзига васий ва қоиммақомликка тайинлади. Баъзилар унинг исмини Борид дейишади. Бориднинг маъноси зобитдир. Бориднинг умри баъзиларнинг сўзи-ча 967 йилга етганда ўлган. Бошқа ривоят бўйича 960 ёшга етган. Дарё ва анҳорларни у пайдо қилган. «Нафоис-ул-фунун» соҳибининг сўзига қараганда фарзандлари сони кўпая бошлагач, атроф заминни эгаллаб, ҳукмронлик қилганлар. Шайтон иғвосига учиб бутпарастликни бошлаганлар.

Ахнух ибн Борид ибн Маҳлоил ибн Қайнон ибни Ануш ибни Шис ибн Одам алайҳиссалом зикри

Баъзиларнинг таъкидича, «Хунух» ҳамзақиздир. Сабоғи кўплигидан Идрис ҳазратни Уриёйи солис деб атаганлар. Хурмус ул-харомиса деганлар, Волид ул-ҳукамо атаганлар. Мусаллас ул-наъм ва л-раёса ҳам деганлар. Айтишларича, у пайғамбар, подшоҳ ва ҳақим бўлган. Хурмуси Уторудга муродиф эди. Абулмаъшар Балхийнинг ёзишича, Ҳаромиса (Хурмуслар) кўп бўлган. Лекин фазилатлари уч киши бўлган, деб айтадилар. Бири Хурмус ун-наби бўлиб, Идрис алайҳиссаломдир. Иккинчиси, Хурмуси Бобилий Роййон анбиёси жумласидан. Лақаби Боворёйи соний бўлиб, Ҳақим Фисоғурш унинг шогирдидир. Илмлар йўқолиб, Тўфонни қайта бошдан тузди. Учунчиси Хурмуси Мисрий. Исфилунснинг усто-

ди. Жами илмларда, хусусан тиб илмида ва кимё илмида маҳорат ҳосил қилди. Баъзилар ёзадики, Идрис алайҳиссалом Одам алайҳиссалом вақтида 100 яшар ёки 363 яшар бўлган. Бошқа бир ривоятга кўра, Армурухон сўнгги пайғамбар ва улуғ ҳашаматли (зот) бўлган. Гарчанд уламо наздида улувулазмлиги тасдиқланмаган бўлса ҳам, пайғамбар бўлганига ҳеч ким шак келтиролмади. Зероки, Идрис алайҳиссалом хитоби Қуръонда зикр этилгандир. Ҳар набийки, соҳиби китоб экан, уни расул деб атайдилар. Гарчи, барча илмларни унга нисбат берсалар ҳам, аммо, илми ҳайъат бўйича машҳур кишилар фикрича, нуҷум ва юлдузшунослик унинг мўъжизаларидандир. Езув, ип йигирмоқ, тўқувчилик, тикувчилик санъатлари шул жанобларига мансуб деб биладилар. Миср эҳромларини у қурган деб айтадилар ва у ерда шакллар, суратлар, жами санъатлар суратларини ва асбобларини ихтиро қилган дейишади. Айтадиларки, Тўфон аҳволдан у хабар берган. Даъват муддати давомида 120 йил ичида 30 саҳифа ул жанобга ташрифи нузул бўлган. Миср ва унинг ҳудудида бўлган. Бир гуруҳ одамлар айтишича, Ҳиндистон саводи аъзамида яшаган. Лекин ул ҳазрат қадамлари асари Мисрдаги Дамиёт шаҳрида тош тахта устида ўлтирганлари маълум. Ҳазрати Жаброил алайҳиссалом келганда ўз қанотида кўтариб осмонга олиб чиқиб кетган. Эҳтимол, оёғи ўшанда Ҳиндистонга ҳам кўйилган бўлиши мумкин. Айтадиларки, офтобнинг бир бурждан иккинчи буржга ўтишини Оллоҳ неъматларининг зоҳир бўлиши деб билган ва (шу муносабат билан) ажиб бир байрам ташкил этган. Юлдузларнинг шараф буржига етишларини карамли деб билган. Ҳорут билан Морут қиссаси ҳам ўша замонда келиб чиқди. Бир ривоятга кўра, 365 ёшида Ҳақ таоло Идрисни тўртинчи осмонга олиб чиққан. Бошқа бир ривоятга қараганда тўртинчи осмонда унинг руҳини олган. Баъзиларнинг айтишича, Беҳиштга олиб борган, ҳақиқатга яқин ривоят шулки, Ҳақ жалла ва аъло фазли ва иноятдан камолот, илму амалидан малойикалар орасида гўлгула пайдо бўлганмиш. Малакул мавтада у билан суҳбат иштиёқи пайдо бўлган. Ҳазрати Раббулиззат ижозати билан Идрис алайҳиссалом билан ҳамсуҳбат бўлган. Натижада ҳамма билан дўстлик иттифоқи вужудга келган. Умри 365 ёшга етганда Идрис алайҳиссалом илтимоси билан Азроил алайҳиссалом Ҳақдан ижозат олиб, унинг руҳини олган ва жаҳаннамнинг жами қаърларини ва азобларини кўрсатган, жаннат томошасига олиб келган. Икки дўст суҳбат чоғида Идрис Азроилга шарт қилган эдики, жаннатни томоша қилдиргандан сўнг, яна олиб чиқиш лозим эди. Беҳишт томошасидан сўнг чиқишиб, иккинчи бор, Тўбо дарахти остида наълларимни эсдан чиқариб қолдирибман деган баҳонани қилиб, яна қайтиб жаннатда ўрнашди. У ердан чиқмади. Жаннат ичида ўлтириб Азроил алайҳиссалом сўроқларига жавоб берди.

Матушулх ибн Ахнук, яъни Идрис алайҳиссалом ибн Бардин ибн Маҳлойил ибн Қайнон ибн Ануш ибн Шис алайҳиссалом ибн Одам сафи оллоҳу саловотуллоҳи алайҳум ажмаъин, катта қавмга айланди ва отаси динида устивор ва одамлар орасида адлу эҳсон сифатлари билан шуҳрат топди. Умри узун бўлди, вафот этгач, ўғли Ламк ибн Матушулх ибн Ахнук ибн Бардин ибн Маҳлойил ибн Қайнон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам саловат оллоҳ алайҳуму ажмаъин. Отаси ўрнига ўлтирди. Баъзилар унинг номини Ламикон, бошқалари Ломисак дейишади. Ломисак фирқаси ва Ломих гуруҳини зумрайи Лом дейдилар. Алилму Индоллоҳ. Айтишларича, Ламик ибн Матушулх ёлғиз ўтган. Унинг замонида бутпарастлик залолоти шуҳрат топди. Хабар беришларича, Ҳазрати Идрис алайҳиссаломнинг осмонга кўтарилишидан кейин умматлар орасида бутпарастлик кенг ёйилди. Лекин аслида унинг пайдо бўлиши Маҳлойил ибн Қайнон ибн Ануш ибн Шис алайҳиссалом вафотидан кейин юз берган. Айтишларича, ҳақиқати шу эдики, Маҳлойил шакли айни Одам алайҳиссаломга ўхшарди. Ул ҳазратни кўрганлар ҳам, Ҳазрати Сафиюллоҳни кўрмаганлар ҳам келиб Маҳлойилни зиёрат қилишдан хушнудлик топар эдилар. Одам алайҳиссаломга қанча назрлар олиб келишган бўлсалар, Маҳлойилга ҳам шунча берардилар... Маҳлойилнинг вақти-соати етгач ва Ҳақ раҳматиға етишгач, улкан бир карвон узоқдан катта назрлар билан Маҳлойилни кўргани келаётганди. Маҳлойилнинг авлоду саҳобалари ҳайрон бўлдиларки, улар гапирганда ҳийла қиялпсизлар, дедилар, олиб келган бу миқдордаги олтинларни чиқарманглар, Маҳлойил жамъ қилиб хазина қилган шу миқдор олтинлар бунинг олдида ҳечдир. «Сиз аҳли олам омийлари орасида азизу мукаррам эурсиз»,

деб Маҳлойилнинг ясалаётган суратининг бир қисмини кўрсатдилар. Суратни Маҳлойилдан ҳаргиз фарқ қилолмадилар. Оқибатда савобга асли бу сураткаш қўли биланки, аслида Шайтон эди, етишди. Маҳлойил пардасини ўзининг юзига ташлаб ўлтирганди. Уни ўша сурат устига ташлаб, ғулому яқинлари ўша сурат олдида мулозаматда манзори олийда турдилар. Кўп миқдорда олтинни назрга ортиб келганлар. Узоқдан катта эҳтиром билан мулозаматига топширдилар. Бу Маҳлойилми ёки Маҳлойилнинг суратими эканлигини тушунмаган жамоат шу тариқа бир оз муддат одамлар олтинини олиб, хазиналарига тўпладилар. Бир пушт ўтгандан кейин ҳақиқатдан воқиф бўлмаган фарзандлар ўз Шайтонларини кўрсатиб, маълум қилдиларки, авлодларингиз шу суратга сажда қилганлар, сиғинганлар. Сиз ҳам сажда қилсангиз, улар нима кўрган бўлишса, сизлар ҳам шуни кўрасизлар, дедилар. Вақт ўтиши билан бу суратга Маҳлойил авлоди сажда қилганлар. Бу ҳол Ламк ибн Матушулх замониғача машҳур бўлиб кетди. Машриқдан Мағрибгача Маккада худоси бўлган бир қисм халқда бу одат йўқ эди. Бутун ер юзида халқ бутпарастликка юз тутди. Айтишларича, Ламк ибн Матушулх ибн Ахнух 770 йил умр кўрган. У бутун оламга нидо қилдики, ўрнига Сакиб ибн Матушулх ўлтиради.

Нух Баҳоуллоҳ Алайҳиссалом ибн Матушулх ибн Ахнух ибн Бард ибн Маҳлойил ибн Қайнон ибн Ануш ибн Шис ибн Одам алайҳиссалом саловоту вассалом зикри

Нух алайҳиссаломнинг муборак исмлари Сакибдир. Баъзилар Масокиб дейдилар. Баъзилар эса Сакиб ўқиганлар. Бошқа бир гуруҳ (олимлар) Мискар деб ёзишган. Ҳар ҳолда мурод Нух алайҳиссаломдир. Ҳадис ҳукмича, «Мо ҳайлу у лавалазм даввам»дир ва уни Одами соний атайдилар ва Шайхуланбиё ва Бахсуллоҳ унинг лақабидир. Кўпчилик карих¹ одамлар уни Нух дейдилар. Умри узун бўлгани учун Шайхуланбиё дейишган. Айтишларича, 40 ёшидан кейин Маъбус — пайғамбар бўлди. Баъзиларнинг фикрича, 200 йилдан кейин набилик давлатига мушарраф бўлган. Бошқа ривоятга кўра, 480 ёшида ваҳийга уни (худо) мумтоз қилган. Ихтилофли фикрлардан қатъи назар, биринчи бўлиб носихолар шариятини қавми орасига ёйган шу эди. Қиёматнинг келишини бир кун олдин Ҳазрати пайғамбаримиздан, салиоллоҳи алайҳи вассалом, хабар берган биринчи киши шу жаноби алайҳиссалом эдилар. Пайғамбар юлдузи, яъни қавм унинг дуоси билан ҳалок бўлган. Саловотуллоҳ алайҳи. Умри 1400 га етганда Тўфон воқеаси юз берди. Ҳазрати Нух алайҳиссалом (ҳукми) ҳозир ҳам Күфада мавжуд бўлган Тануридан бошланди. Шайхуланбиса алайҳиссалом 20 ражабул-муражжабда 80 киши билан 920 йил унинг гаровида бўлдилар. Узи ясаган узунлиги 80 зирוף, «Жаҳонаро» соҳибининг фикрича, узунлиги 300 зирוף ва эни 50 зирוף, баландлиги 30 зирוף, «Нафойис-ул-фунун» соҳиби сўзича, узунлиги 1200 ареш, кенглиги 600 ареш, бошқа бир фикрга кўра тасаввур қилиш мумкинки, кема қурилиши жараёнида кофирлар масхара юзасидан ул жанобга «Пайғамбарликдан кейин дурадгор бўласан» (дедилар). Кема уч табақалик қилиб қурилиб бўлгач, биринчи табақаси уй ҳайвонлари учун, иккинчиси инсон ва яна қушлар учун табақа эди. Бу кемани ўзининг уч фарзанди Ёфас, Сом, Ҳом ёрдами ва кўмаги билан қурди.

Нух танурининг суви, ки унга Одам алайҳиссаломдан Нухга мерос қолган эди. Бу танур темирдан ясалган бўлиб, Жаброил алайҳиссалом Одам алайҳиссалом учун келтирган эди, қайнаган кунни, ўша 80 одам ва унга тобеъ уч ўғли жам бўлиб, 20 ражаб ул муражжаб кунни Тўфон бошланганидан бир кечакундуз ўтгач, кемага тушдилар. Осмондан қайноқ ёмғир ёғди, ердан совуқ сув қайнаб тошди. 168 кун давомида кемада бўлдилар. Панжшанба кунни 9 муҳаррамул-ҳаромда кемадан тушдилар. Бу тўфоннинг суви тамом рубъи маскунни қоплаган эди ва дунёда бир тоғ бўлгандики, ундан баландроқ тоғ йўқ эди. Тўфон суви шу тоғдан қирқ газ баландроқ кўтарилган эди. Худои таоло фармони билан Ҳазрати Нух алайҳиссалом кемаси Мағрибдан Машриқгача ва Машриқдан Мағрибгача икки марта бориб келди. Кейин Ҳазрати Субҳон амри билан Нух алайҳиссалом кемаси Маъсул жазираси тоғларидан Жуди тоғи

¹ карих — паст

чўққисига келиб тўхтади. Нуҳ алайҳиссалом панжшанба куни Муҳаррамун-харомнинг 10 куни ўз авлоди ва асҳоби билан кемадан тушди ва шу ерда «Мадинатул самонин» деган шаҳар қурдилар. Баъзиларнинг фикрича, бу шаҳарни «Суҳи Самония» дейилган. Бир неча кун ўтгач, ўша 80 нафар одамнинг 7 нафаридан бошқа ҳаммаси ўлди, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ва у кишининг уч фарзанди: Ефас, Сом, Ҳом, Нуҳ алайҳиссалом ўғиллари(нинг) хотинларидан ташқари ҳеч ким қолмади. Айтишларича, бу 7 кишидан ташқари яна икки киши ҳам қолган, лекин булардан насл йўқ. Бу одамларки, ҳозир ҳаёт кечирмоқдалар, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом авлодларидандир. Ўша икки нафарининг бири Авж ибн Унуқ бинти Одам алайҳиссалом, иккинчиси бир кампирнинг набираси эдики, Нуҳ алайҳиссалом билан дўст эди ва ҳануз кофир эди ва ҳар кун Нуҳ алайҳиссалом учун бир нон ва бир коса қатиқ олиб келарди ва айтардики, «эй Нуҳ, мену кофиримга ўз чўбин уйинга албатта йўл бергинки, мен сендан ҳеч бир ёлғон сўз эшитмаганман. Сенинг тўфон бўлади, деганинг албатта рост бўлиб чиқди».

Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом унга ҳурмат юзасидан ваъда бердилар. Тўфон турган кунлар худойи таоло ўша кампир билан ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ҳар иккисини бир-биридан ажратиб, ҳижоб билан тўсиб қўйди. Бутун кофирларнинг ишини тўфоннинг бир мавжи билан ҳал қилди. Кемадан ерга тушган кунлари бир куни кампир қоида бўйича олдин бир арпа нони ва бир коса қатиқни Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга келтирган ва кўп манзиратлар қилган эдиларки, «Э, Нуҳ, мана олти ой бўлибдики, мен ўша суви қуриган дарё бўйидаги чайлада ҳеч сув қолмаганидан, илло озгина сув машкнинг бир бурчида қолган эдики, найда 6 ой мен ва менинг сигиримга кифоя қилди. Сув важдан кўп танглик чекдим. Етишмовчилик важдан хизмат маъзурида камчилик бўлди. Умидворменки, камчиликларимни авф этурсан». Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом кампирни кўришидан таажжубда қолиб, бошини саждага қўйди. Бир сир очилишига доир илми воқеъ бўлди. Дарҳол Ҳазрати Жаброил Ҳазрати Раббул-жалил амри билан нозил бўлиб баён этдики, «Ё Нуҳ, Ҳазрати Ҳақ таоло дейдиларки, бу пиразол холисона сенинг муҳаббатингда яшади. Гарчанд, миллатда сендан бегона эди. Сенга бўлган муҳаббати туфайли биз унинг дўстимиз бўлишини истадик, наҳотки душманларимизга қўшилиб дўстимиз фарқ бўлса. Яна у билан шундай муомала қилдикки, ҳаргиз қаҳру-ғазабимиз ваҳми унга маълум бўлмасин. Токи унинг хотири ташвишда ўтсин». Шундан кейин Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом пиразол борасидаги ҳақиқатдан огоҳ бўлди ва у шу пайтдаёқ мусулмон бўлди ва ўзи калимаи тавҳидни наъра тортиб ўқиди: Ло илоҳа иллоллоҳу, ва жонини ҳаққа таслим қилди. Азизим, худо дўстларининг муҳаббатини кўргинки, кофирларга қандай асар ва натижа берди. Биз ва сиз мусулмончиликдан лоф ураимиз ва чандон баҳрага эга эмасмиз. Бу шундан далолат берадики, дўстликда садоқатли эмасмиз.

Агар ихлосимизда бирор фатво бўлмаса, ҳар эҳтимолда ишлар бошқача бўлур эди. Доимо Худои таоло бизнинг ва сизнинг ихлосингизни камол мартабасида тутди ва нуқсонларимиз билан қабул қилур. Ҳазрати Муҳаммад расулulloҳ салиоллоҳи алайҳи ва алс алиҳи ва саҳоба ва саллам, дўстликда Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломдекдир. У кишининг Сом, Ҳом ва Ефас деган уч ўғли бор эди ва Ҳазрати Одами Соний ўғилларининг уч хотини, у кишининг Канъон деган тўртинчи ўғли ва унинг онаси Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга имон келтирмаган эдилар. Ложарам, Ҳазрати Ҳақ жалла ва ало уларни «Ятлатуму амвожун онуҳу лайса мин аҳлак» фарқ қилди. Уларнинг бесаодатлик воқеасидан хабар бериб, то олам инқирозигача меҳробу, масжидлару, мадрасаларда қироат қилмоқни буюрганлар. Шундай нақл борки, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дунёники, рубъи маскун ҳам дейдилар, ўзининг уч ўғлига тақсим қилиб берганда, ҳар қайсисини маъмур қилинган тарафга жўнатди. Бу авлод ўзининг муқаррар томонига йўл солиш мақсадида бир неча кун оталари ҳузурда қолдилар. Бир куни Нуҳ алайҳиссалом уйқуда чоғида баногоҳ Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом жомасининг этаги очилиб қолиб, авротлари кўриниб қолади. Шу вақтда Ҳомнинг назари отаси авротига тушади ва ўринсиз ханда отиб кулиб юборади. Бу Ҳомнинг беадаблигидан Сом жуда хижолат тортди-да, кечирим сўраш ниятида, ёпиб қўйиш учун интилди. Аммо Ефас Ҳомнинг кирдоридан воқиф бўлиб, Ҳомнинг адабини берди. Ҳом Ефасга ёпишганди. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом

буларнинг ғавғосидан уйғониб кетди. Қараса Ҳом билан Ефас бир-бири билан олишмоқда, Ефас Ҳомнинг адабини бермоқда, Сомдан улар жанжали ҳақиқатини сўради. Сом жуда уялганидан жавоб бера олмади. Охируламр, Ефас алайҳиссалом билан Ҳом орасидаги жанжал сабабидан Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом воқиф бўлди ва Сом ҳаққига дуо қилди. «Ҳақ таоло сени ва фарзандларингни одамлар солиҳлар, набилар ва авлиёларга айлантирсин!» Ҳом ҳаққига дуо ўқидиларки, Ҳаққи субҳона ва таоло, сенинг авлодиндан қоралар яратилгай. Ефас борасида дуо қилдиларки, Ҳақ таоло сенинг ва фарзандларингнинг азиз ва мукаррам тутиб, фазлу эҳсонининг баракотидан, наслингизда баракот бўлгай.

Таворих аҳли киборларидан баъзиси бу нақлни таъсирини йўқотишга тиришиб, Ҳом ҳақида қилинган дуо сабабини бошқача тушунтирадилар. Бўлса бордир. Ҳар ҳолда ҳам бу уч ака-ука ҳар қайсиси ўз хизматларини адо этмоққа киришади. Оталари туфайли ва дуосидан учга бўлиниб кетдилар, дейдиларки, ризқ турлича.

Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом буғдойранг эдилар. Бағоят раҳм-шафқатли, оёқ-қўлли, катта кўзли, баланд бўйли, камсуқум ва ниҳоятда шиддатли ва ғазабли бўлганлар. Дейдиларки, Тўфон аввалидан то муқаддас ҳижратгача 3984 йил ўтган.

«Жаҳоннамо» рисоласида Тўфон бошланиши жумасидан то ҳижратнинг панжшанбасигача Абурайҳон ва унинг шоғирдлари таҳқиқотига кўра, 3725 йилу 348 кун ўтгани кўрилган.

Аловуддин ибн аш-Шотир Димишқий ўзининг «Китоб-и нузҳат ун-нозир» (асари)да Тўфоннинг бошланишини панжшанба куни деб ёзган. Тўфон бошланган кун панжшанбадан то ҳижрат бошланган панжшанбагача 3725 йил ва 350 кундир. Бу йилларнинг кунлари 13 лак 59975 кун бўлади. Ўтган йиллар харасдир. Бир гуруҳ (олимлар)нинг ёзишича, Одам алайҳиссаломнинг ерга нозил бўлишидан Нуҳ алайҳиссаломнинг Тўфон кунигача 2242 йил ўтган, «Жаҳоноро» (китоби) соҳибининг ёзишича, 2200 йил. Баъзилар Заҳҳокни ўша даврда ўтган дейдилар. Бу ғалатдир, зероки, мўътабар тарих китобларида Заҳҳокни Марҳасп ибн Тоз ибн Арам ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғли деб ёзилган. Заҳҳокнинг Нуҳ алайҳиссаломнинг асрига яқин бўлгани (ҳақиқатга) хилофдир. Алқисса, Нуҳ алайҳиссалом бу оламни тарк этганда у кишидан мазкур уч ўғилдан бошқа авлод қолмаган.

Сом ибн Луҳсом ибн Нуҳ Алайҳиссалом зикри

Илгари баъзи таворих соҳиблариданки, пайғамбар унинг расулидир. Аксар анбиё, аҳли Эрон ва араб ва ажам унинг наслидандир, шундай ёзадилар, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ўз авлодига рубъи маскунни тақсим қилганда Шом, Жазира, Ироқ, Форс, Хуросон, Озарбайжон, аксар Васатия каби маъмур мамлакатларни Сомга берган эди. Сомни валиаҳд тайинлаганди. Айтишларича, Сомнинг 9 ўғли бўлган. Биринчиси Хуршид, иккинчиси Арфахшад, учинчиси Каюмарс, тўртинчиси Усвод, бешинчиси Тўраж, олтинчиси Лавуд, еттинчиси Алим, саккизинчиси Арам, тўққизинчиси Навард. Баъзиларнинг айтишича, Хуршидни Сомнинг фарзандлари қаторига қўшмаганлар. Сомнинг фарзандларини саккиз нафар ҳисоблаганлар. Арфахшадни ибн Сом Абуланбиё деб аташган. Зеро, кўпчилик анбиёлар алайҳумуссалом, унинг наслидандир. Чунончи, унинг наслидан тўрт пушдан кейин Қаҳтон ва Койеъ келадилар.

Айрим араблар қавми Койеъ уруғидандир. Аксар араблар Қаҳтон уруғидан. Учинчи пушт Сабога туташади. Арабларнинг ҳамиди, тамми, аънони, қазоъи, ашъари, урви, тойи (уруғлари) Сабо наслидандир. Алим ибн Сомки; уни Олим ёки Маҳлим деб ҳам атайдилар, Хуристонни таъмир қилди. Хуросон ва Ҳақёл унинг ўғилларидир. Ироқ Хуросоннинг ўғлидир. Кирмон, Кач, Мукрон мазкур Ҳақёлнинг ўғилларидир.

Каюмарс ибн Сомки, Аҳвон ва Паҳлу унинг ўғилларидир ва Форс Паҳлунинг ўғлидир. Навард ибн Сомки, Озарбайжон, Аррон, Арман, Муғон, Казъон, Фаръон унинг ўғилларидир. Айтишларича, 300 йил умр кўрган. Арам ибн Сом Соъ тузуклари униқидир. Од, Самуд қавмлари унинг уруғидандир. «Низом-ут-таворих» соҳиби ривоятига кўра, Арамнинг етти ўғли бўлган. Од, Самуд, Заҳҳор, Тасам, Жадис, Жосим, Тозиё. (Арам) Яман заминига кетган. Унинг авло-

ди кўпайган ва ўша диёрда макон тутганлар. Уларнинг меҳтари Ямлиқ ибн Од ибн Арам ибн Нуҳ алайҳиссалом эди. У ўлгач, Шадид ва Шаддод уларга шаҳаншоҳ бўлди.

Самуд Ҳижоз ва Шом оралиғини ватан қилган.

Тасам Уммон ва Баҳраинга тушди. Жадис Ямома ерларига тушганди. Заҳҳор Тай ерларини, Жосим Ҳарам ва Санавон оралиғини, Тоз бувайҳийларга мансуб ерларни ватан қилди.

Усвод ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссалом Нетуйи шаҳрини бунёд этган. Анса-са, Аклама, Мадойин, Яман, Шом ва Рум унинг авлодидир. Тўраж ибн Сомки, отасидан олдин оламдан ўтди.

Лавуд ибн Моски, баъзилар уни Лоду, бошқалари эса Бавоза деб атаганлар, у аксар Миср фиръавнларининг бобоси ҳисобланади.

Ҳом ибн Нуҳ алайҳиссалом зикри

Тарих китобларида унинг оиласи аҳли мазкур ва мастурдир. Ҳом ибн Нуҳ алайҳиссалом пайғамбари мурсалдур ва бу йўлда собитқадам бўлди. Аммо, тамоми Синохон унинг наслидандир. Айтишларича, ерларни тақсимлаш даврида заминун мулк маъмур бўлган. Мағриб диёри ва Ҳабаша шаҳарлари, Занах, Ҳиндистон ороллари, Ҳинду Синд ва Судон Ҳом улушига тушган эди. Ҳақ таоло унга тўққиз карамли ўғил берди. Уларнинг исмлари бундай: Ҳинд, Синд, Занч, Нубаҳ, Канъон, Куш, Каъсо, Барбар, Ҳабас. Ҳар қайсисининг исми билан бир вилоят аталди. Ҳомнинг ўрнини унинг олти ўғли баён этади. Синднинг ўғли Ҳинд, Нубонинг ўғли Ҳабаш, Канъоннинг ўғли Барбар деб айтадилар. Баъзи тафсирларда ёзилишича, Нуҳ алайҳиссалом фарзандлари ва бошқаларга амр қилганки, кемада ҳеч ким (бир-бирига) яқинлик қилмасинлар. Одамлар орасидан Ҳом фармонга хилоф равишда ўз жуфти ҳалоли билан жимоъ қилди. Унга эргашиб ёввойи ҳайвонлар, ит, шунингдек, мушук ўз жуфти билан кўшилдилар. Чунончи, ит ва мушукнинг бир-бири ҳақидаги шаҳодати қиссаси машҳур. Маъруф Ҳомни Ҳақ таоло пайғамбарликни икки сабабга кўра, унинг нашидан узиб қўйди, бири пайғамбари мурсал улувалазм сўзига хилоф иш тутгани учун, иккинчиси отаси амрига хилоф иш қилгани учун. Бу воқеадан кейин Ҳом пуштидан унинг хотинлари қорнида ҳосил бўлган ҳомилаларнинг (юзини) қора қилиб яратди. Баъзиларнинг фикрича, бу ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дуоси бўйича бўлган. Ит мушук билан жуфтлик қилганда, Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломга иғво қилади. Ит шарманда бўлиб, Ҳақ Субҳона ва таолога нола қилдики, Ҳақ таоло мушукни ҳам розини, ит ва кема аҳли устидан маълум қилгай. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом мушукка итоб қилдики, нега бундай қилиқ қилдинг? У жавоб қилди: «Сенинг ўғлинг Ҳомга эргашдимки, биринчи бўлиб у бу ишни қилди». Бу жавоб бўйича аҳволни таҳқиқ қилди. Билди ва уни дуои бад қилди. Юқорида айтилганидек, пайғамбарлик унинг наслидан олиб ташланди.

Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом ибн Ламк ибн Мабулух ибн Ахнух ибн Бард ибн Маҳлойил ибн Кайнон ибн Ануш ибн Одам сафиоллоҳу саловотуҳу алайҳи ва ало Ажмиъ ал-анбиё вал муъминин ажмаъин зикри

Ефас ибн Нуҳ алайҳиссаломни баъзилар хилоф (таъриф) қилганлар. Аксар уламо ва кибор машойих ривоятлари ва Пайғамбар мурсал саҳобалари сўзига қараганда, Ҳақ субҳона ва таоло унга 9 ўғил ато қилган: биринчиси Турк, иккинчиси Хибраз, учинчиси Сақлоб, тўртинчиси Рус, бешинчиси Мунсук, олтинчиси Чин, еттинчиси Гумори, саккизинчиси Кимол, тўққизинчиси Мозух. Баъзилар Ефас алайҳиссалом 8 ўғилнинг отаси бўлганини ёзадилар: Кимол ва Киморини бир шахс деб биладиларки, икки ном билан машҳур бўлган. Айтадиларки, бу ихтилофли ривоятдан қатъи назар, ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг ҳар уччала ўғли барча ўз авлодлари билан миллатнинг дастлабки аҳволи даврида бир неча йил Бобил шаҳрида биргаликда умрбасарлик қилганлар. Ҳар бир ўғилдан ҳар тарафда шўбалар ва тоифалар ҳосил бўлди. Улар билан ожизроқлари ўртасида ихтилофлар келиб чиқди. Оқибатда Ҳазрати Ҳақ субҳона кечаларнинг бирида ҳар шўба учун каромат қилди. Тонг отганда (уйқудан) турганларида ҳар шўба бир-бирларининг тил луғатларидан қутулган эдилар. Иложсиз ҳар бири отаси ва бобоси ишорат қилган томонга тарқалганлар. Ҳар бир шўба

ўзи бир жойда қарор топдилар ва (у ерларни) обод қилишга ҳаракат қилдилар. Токи бугунги кунда уларнинг ҳар бири бу шаъндан бир шаҳар, қишлоқ мавжуд эди унинг аҳли ва авлоди бўлган. Шундан кейин маълум муддатгача Қодир ул-иттилоқ иродаси билан обу овқат туфайли халқлар турли сабаблар билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, сокин бўлганлар. Наслда келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлди.

Бошқа бир ривоят шундайки, бутун ер юзи Ҳазрати Нуҳники бўлгандан кейин алайҳиссалом жаҳонни уч қисмга бўлди. Чунончи, Машриқдан Мағрибгача бўлган ерларни, хатти устуводан шимол томон ерлар, бир бўлак маъмур оролларки, хатти устувонинг жанубида эди ва Чин баҳри билан Баҳри Ҳинд оралиғидаги ерлар. Оламнинг рубъики ҳозир Бабри Ҳабаша номи билан машҳурдир, билан тугаганди. Баҳри Чин соҳилларидан учинчи иқлим учдан биригача чўзилган ерлар. Кенглиги то Мағрибнинг Ҳолидот оролларигача, узунлиги 5-иқлимнинг учдан биригача, одамлар яшайдиган ўрталикнинг кенглигича (ерлар) Сомга берилган эди.

Ефас алайҳиссаломга Чин — Машриқнинг бошқа муҳитлари, Комарун тоғлари ва Рус ерлари охиригача чўзилган оқ чўққилар ва бешинчи иқлимнинг қолган учдан бир қисми то маъмур ерларнинг охиригача ва Шимолнинг зулуммодигача бўлган ерлар бахш этилганди. Шуниси равшандирки, бу барча ҳалойиқ ҳозир оламда мавжуддирлар, бу Ҳазрати Нуҳ алайҳиссаломнинг уч ўғлону авлодидандирлар. Айтадиларки, Туронзамин ва Туркистонни Ефас алайҳиссалом ўзига асраб қўйганди. Шу сабабдан уни Абутурк дейишган. Эронзамин ерлари ва Ажам ерлари ҳамда Аҳвоз Сом алайҳиссалом улушига тушганди. Шу жиҳатдан уни Абу Ажам деб атаганлар. Ҳиндистон ноҳиялари, Судан мамлакати Ҳом ихтиёрида эди. Уни Абулҳинд атаганлар. Ҳазрати Нуҳнинг тўнғич ўғли Ефас эди, алайҳумуссалом Ҳақ таоло уни расуллик шарафига мушарраф қилди. Ва ушбу мусаввадаки, «Шажарат-ул-атроқ» аталур. У икки биродар зикридан зиёда бўлмагай. Замонанинг Ахбор ровийлари ва таворих арбоблари шундай ёзадиларки, рўйи замин Нуҳ алайҳиссалом авлоди ва хешлари томонидан эгалланиши билан, уларнинг зурёди ва хешларининг ҳар бири ўртасида ибратли тартиблар ва эътиборга лойиқ қоидалар кўрина бошлади. Ҳазрати Раббульиззати Жалли жалола уларнинг дилини илҳом билан бойитди, токи мамлакат пешволиги расму русумлари бунёдини этарлар.

Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом Жуди тоғидан нузул этгач, Ҳазрати Ҳақ Жалли жалола амри билан Машриқ томон жўнади. Ўз падари бузрукворидан рухсат олиш чоғида, унга дуо ўргатишларини сўради. Токи ҳазрати Қодир худодан ёмғир ёғишни сўрагай. Нуҳ алайҳиссалом унга Исми аъзамни ўргатди. У Исми аъзамни бир тошга нақш қилиб Ефас алайҳиссаломга топширди. Ефас алайҳиссалом ул Исми аъзам баракоти ва сирларини ўша Ҳазрати борий таолонинг буюк номи нақш қилинган тошни ҳар чоқ ёмғир ёғишини истаганларида келтирар эдилар. Бугунги кунда ҳам турклар орасида ёмғир ёғдирувчи тош мавжуд. Ул тошни Жада тоши ёки Яда тоши деб атайдилар. У арабчасига Ҳажар-ул-матар дейилади. Ҳозир ундай тошларни ҳайвон қорнидан оладилар. Баъзи ҳайвонларнинг ошқозонидан, баъзиларининг юраги ва жигаридан ва гўшtidан, киндиги ва пўсти остидан ва жамики аъзоларининг ҳар жойидан топишади. Қайсиси ҳақиқатлиги номаълум. Аммо халқ орасида жуда кўп нақллар юради. Баъзиларнинг айтишича, Ҳазрати Ефас алайҳиссалом ўз падари бузрукворидан Ҳазрати Нуҳ бохиюллоҳ ало небишино ва алайҳу муссаломдан рухсат олганлари чоғида илтимос қилган эдиларки, мени шундай жойга амр қилингики, у ерда чорполар билан яшашим лозим бўлсин, ҳайвонларни ботиний ишлар вакили қилсангиз, ёмғирдан хабар берувчи. Хуллас, меҳрибонлик дуосини ўқидиларки, қачон ёмғир ёғишига ҳожат пайдо бўлса, ҳазрати қодир зулжалол уни юборурлар. Ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом дуо қиладиларки, то ҳаққи субҳона ва таоло хабар берурки, ё Нуҳ Одам алайҳиссалом яратилмасдан бурун мавжудотни яратилгани тақдир қилинган. Тош махлуқдирки, қору ёмғир ёғдириш, шамол эсдириш, туман тушдириш, булут пайдо қилдириш, у билан боғлиқ бўлгай. Уни олам ашёлари орасида махфий қилган эдик. Илгарироқ уни ҳайвонот аъзосида ва вақтга (боғладик). Унинг зуҳури сенинг дуоингга боғлиқ эди. Энди ўшал тошни олгин ва ўз фарзандларингга бергин. Қачон ёмғир ё қор исташса, бизнинг Исми аъзамимизни ўқийдилар ва у тошга дам урадилар ва

сувга ташлаб амал қиладилар. Худованд қудрати хазинасидан қанча хоҳласалар баҳравор қилинг. Хуллас, ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом ёмғир дуосини Ефас алайҳиссаломга таълим бердилар ва ўша тошни кўрсатдилар.

Машойхлар жумҳури Кибор таворих арбобларига қараб ривоят қилишича, Ҳазрати Ефас алайҳиссалом пайғамбари мурсал бўлдилар. Ул ҳазратга нозил бўлган китобларда ўша орада Яда илми ҳам зикр этилган эди. Чунончи, Ҳазрати Одам алайҳиссалом сифрида харфлар, Ҳазрати Идрис алайҳиссалом муқаддас китобида илми нужум, Ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом китобида илми адад, Мусо алайҳиссалом Тавротидида илми синбат ва тиб, Ҳазрати Дониёл алайҳиссалом муқаддас китобида илми рамали ало ҳиндул-қиёс (битилгандир). Бу энг қудратли сўздир. Ҳар тақдирда ҳам илми Яда моддасида Ҳазрати Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом Машриқ мамлакатларида китоб қилгандир. Саҳро-нишинлар тариқида сокин бўлди. Таҳсинга лойиқ ҳусну қоида русумбарини ўз фарзандлари орасида қолдирди. Ажали маъхуди етишгач, бу марҳаладан кўп офатлар йўқолди ва вафот этди. Унинг бузруквор авлодики, ҳар бири бир саййид қавм ва муҳтар бир гуруҳ эдилар, ҳар бири отасининг амри ва васиятига кўра, тахти тасарруфларида бўлган томонларга тарқалиб кетдилар ва мамлакатдорлик асосини қўйдиларки, бугунги кунда ҳар бири хушсийрат ўша халқ номи билан бир вилоятга мансуб бўлдилар. Ота жанозасини ўғил ва набиралар иззат-икром билан ўқиб тупроққа топширишлари билан кичик биродарлар ўз улуғ акалари Турк ибн Ефас алайҳиссаломнинг уйига келиб таъзиятни охирига етказдилар. Ҳаммалари иттифоқлик кўргизиб, Турк ибн Ефасни ўзларига раҳбар санадилар ва Ефас ўғлон деб атадилар.

Турк ибн Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом султонлиги зикри

Туркни, унинг тамоми халқи Ефас ўғлон деб атай бошлагач, уни ўзларига меҳтар ва сардор қилиб сайладилар. Турк отаси ўрнига қоиммақом бўлди. Яхши расм-русумлар, таҳсинга лойиқ тартиб-қоидаларни ўз қавми ўртасида ўрнатди. Айтадиларки, Турк ибн Ефас алайҳиссалом Каюмарснинг замондоши бўлган. Каюмарс форс мамлакатларининг биринчи султони бўлганидек, инчунин Турк Машриқ диёри ҳоқонларининг биринчи ҳоқонидир.

Нақл қилишларича, (Турк ибн Ефас) бағоят оқил ва боадаб ва ҳунарманд бўлган. Кейин (ўзининг) бутун вилоятларини сайр қилиб, кезиб чиққан. Бағоят хуш жойни топдики, уни Жоилгон дейдилар. У ерда бир кичик дарё бўлиб, суви илиқ эди. Унинг атрофида гўзал тоғлиқ жойлар кўп бўлган. Ширин сувли чашмаларга мўл бўлиб, Туркнинг таъбига жуда хуш келган. Шу ерда яшай бошлаган. Худойи таоло асосдорлик кўргизиб, Ҳаққа ибодат қилишни тарк этмади, хайру эҳсон қўлини халойиққа очди. Хонлик расм-русуми ва жаҳондорлик тартиб-қоидаларини биринчи бўлиб Машриқ мамлакатларида ижро этди. Айтадиларки, Чин мамлакати сарҳадиданки, уни Ханжу деб атайдилар, то асосий ерлар, масалан, Туркистонзамин мамлакати чегараларигача унинг ҳукумати қўли остида эди. Хиргоҳ удуми унинг ихтироларидандир. Жаммики турклар орасида инъом қилиш (одатини ҳам у) ўрнатди. Одил ва комил, кўнгилчан подшоҳ бўлган, дейишади. Раъият борасида кўп риоят қилган. Чунончи, шу нарса ҳақиқатки, Худойи таоло бандалари унинг замонида айни осойишталикда ва тинчликда яшаганлар. Унинг беш ўғли булган: биринчиси Абилча, иккинчиси Тунг, учинчиси Чигил, тўртинчиси Барсхон, бешинчиси Атлоқ. Таомга туз солмоқ Туркхон ибн Ефас алайҳиссалом даврида пайдо бўлди. Шундай ҳикоя қиладиларки, бир куни шикоргоҳда Тунг ибн Турк ибн Ефас алайҳиссалом қўлидан иссиқ кабоб ерга тушиб кетади. Ўша жой туз маъдани эди. Шўр ерда иссиқ кабобга туз ёпишади. Тунг у луқмани офзига солганда бошқача лаззат берди. Энди бутун кабобни ўша тузга олуда қилиб еди. Инилари ва отасини, аркони давлат ва ҳаммани бу лаззатдан хабардор қилди. Шундан кейин ҳамма таомга қадрулкифоя туз соладиган бўлдилар. Шунингдек, чорва ва ваҳший ҳайвонлар терисидан либос тикиб кийиш ҳам Турк ҳукмронлиги даврида пайдо бўлди. 240 йил умр кўргач, ўз отаси ва аждодидан ажралиб, охират шаҳристонига кетди.

Аммо, Хибраз ибн Ефас алайҳиссалом ҳалим ва камгап эди. Ҳамма жойларни айланиб чиққач, Эдил наҳри бўйини ўзига манзилгоҳ танлади. Ва ёз ойлари саҳрога кетарди. Тамошо ва сайр қиларди. Қишда шаҳарда яшарди.

(Шу зайл кун кечириб) оламдан ўтди. Унинг авлоди ўша диёрда истиқомат қилиб қолдилар.

Аммо Сақлоб ибн Ёфас алайҳиссалом ҳаёсизроқ одам эди. Бир жойда муқим турмас эди. Унинг инилари ва Сақлоб орасида воқеъ бўлган хусумат туфайлидан у биродарларига яқин жойдан макон тутмади ва бир мулк чекка-сидан манзил қилди. Ярағу сўраш одатини у чиқарган. Руслар одати шундай эдики, агар бир киши ўлса-ю, ундан ўғил ва қиз қолса, бутун мол-мулкни қизга бериб, ўғилга шамширдан бўлак ҳеч нарса (мерос тариқасида) берилмасди. Бу унинг авлоди орасида расм бўлиб қолди.

Аммо Мунсик ибн Ёфас алайҳиссалом маккор ва ҳийлагар одам эди. Булғор нахри бўйида яшади. Ўша сарзамин (одамлари) асосан ундан тарқатилди. Барча мутакаббирлар унинг наслидандир. Улар турк қавмларининг бадтарларидандир.

Айтишларича, Фар ибн Мунсик ибн Ёфас алайҳиссалом унинг бобосидан қолган ёмғир тоши хусусида амакиси Туркхон билан низоъ қилган. Инчунин шундай бўлдики, Ёфас алайҳиссалом вафотидан кейин тош Мунсик қўлига тушди. Мунсикнинг олифта ва манман Байғур деган ўғли бор эдики, ҳозирги туркманлар ўз шажараларини шу Байғур ибн Фарга боғлайдилар. Турк лашкарлари қўлида ҳалок бўлди. Чунки, Фардан ёмғир тошини талаб қилганида Фар узр сўраб, ёмғир тошини бермаган, ўрнига бошқа бир юмалоқ тошни алдаш учун ясаб жўнатганди. Фарнинг алдагани маълум бўлгандан кейин Турк лашкар тўплаб ўртада уруш бўлди. Урушда Байғур ўлдирилди. Шу кундан эътиборан туркманларнинг туркларга нисбатан душманлиги сақланиб қолган.

Баъзиларнинг айтишича: Ёфас алайҳиссалом Мунсикка барча каллаке-сарларнинг, Яъжуз-Маъжуз авлодининг бобосисан, деган.

Аммо Чин ибн Ёфас алайҳиссалом ҳунарманд, хуштабиат, фаросатли ва мутафаккир одам бўлган. Бугунги кунда Чин номи билан машҳур юртда кун кечирди. Шаҳар қурилишига асос солди. Суратгарлик, ипак етиштириш, кийим тикиш ҳунарларини у бошлаб берди. Кўпчилик санъатларки, бугунги кунда Чин аҳли машғулдир, унинг ихтиросидир. Унинг бир ўғли бор эди. Унга Мочин деб от қўйдилар. Мочин ибн Чин ибн Ёфас алайҳиссаломни ғоят оқил ва доно, илмли бўлган деб ёзадилар. Унинг қавмлари кўпая бошлагач, у отасига деди: «Агар ижозат берсангиз, ўзимга ёққан мавзеда яшамоқ учун бир бино қурмоқчиман». Ижозат олгач, бир шаҳар қурдики, ҳозир уни Мочин дейдилар. Яшма тоши Мочин конларидан олинади. Бу тошнинг хосиятини халққа тушунтирди. Мочин оҳусидан мушк олишни ҳам у бошлаган.

Мочиндан бир ўғил туғилди. Уни бир қавм макри билан хон атадилар. У Навмисхонки, Усмон ибн Атгарал ибн Сулаймонхоннинг энг обрўли боболаридан эди. Ҳозир у Рум мамлакатада Хункорол Усмон номи билан шуҳрат топган.

Аммо Гуморий ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом ишратпараст, шикор дўст одам эди. Гуморий замонида Синжоб, Самур ва Қоқум пўстидан пўстин тикиладиган бўлди. Бартос ибн Гуморий унинг асосчисидир. Зикр этилган нарсалар унинг ихтироларидан ҳисобланади. Унинг икки ўғли бор эди, бирининг исмини Бартос, иккинчисиникини Булғор аташарди. Бартос ва Булғор иккаласи Эдил соҳилида ва Булғорда жойлашдилар. Уларнинг зурриёти ўша жойда яшаб қолган.

Кимийёл ибн Ёфас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом зариф, латифтаъб одам эди. Қаердаки кўнгли хушласа, ўша жойни гашт қилган. Унинг авлоди турк қавмлари орасида мирзо табиати ва хушчақчақлиги билан машҳур эди.

Аммо Монеъ ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом хушхулқ ва очиқкўнги одам эди. Ўз инилари орасида инсофлилик хислати билан шуҳрат топган эди. Комарун диёрида Чин мамлакатаи яқинида бино қилди. Авлоди ўша ерда тарқалишган. Лекин оллоҳ таоло буларни тузукроқ билувчидир. Уларнинг насабларики, бу жамоанинг барчаси Абу Турк Ёфас алайҳиссалом атрофида жамлашгандир. Ва лекин уларнинг авлоди орасида тафовут кўпдир. Чунончи, ҳадду сифатдан ташқаридир. Баъзи тарихчилар тадқиқотларидан шу нарса аниқланганки, Ёфас ўғлини Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом Каюмарс ибн Сом ибн Нуҳ алайҳиссаломнинг ҳамасри эди. У Ажам подшоҳларининг биринчиси ва Каюмарси Одам номи билан машҳурдир. Каюмарси Одам аталишининг

сабаби шулки, ёзишларича Ҳазрати Абул башар Одамга, халифатуллоҳу васаловатуллоҳу алайҳ, ўхшашликда ҳеч ким Каюмарсчалик ўхшашлик бўлмас экан. Шунинг учун ҳам уни Каюмарси Одам дейишаркан. Буни ҳамма тан оларкан. Ёфас ўғлон Туркхон хонлик расму одатларини ва жаҳондорликда зобитликлари қоидаларини Машриқ шаҳарларида ўрнатди. Бутун Туркистонзаминда бир муддат фармонраволик ва мамлакатни бошқаришни амалга оширди. 240 ёшга етганда унинг тўнғич ўғли Абулчохонни халқ маслаҳати ва савоб усуллари юзасидан тахтга ўтқазди. Узи бутун халқ билан видолашиб оламдан ўтди.

Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом зикри

Абулчохон ибн Туркхон салтанат тахтига ўлтиргач ва хос мулкка мушарраф бўлгач, отасининг русуми ва қоидалари бўйича халқ манфаатлари йўлида бир қадар тадбир кўрди. Чунончи, улусларни ямин ва ясор (қанотларга) белгилади. Ўнг қанот одамларини аванғор, сўл қанот одамларини жаванғор деб атадилар. Ва амр қилдики, аванғор халқи ҳаргиз чап томонга ўтмагай, жаванғор халқи ҳеч вақт ўнг қанотга ўтмасликлари зарур. Қачон бўлмасин подшоҳ ҳузурда унинг суворийси бўлсинлар. Турмушни шундай туздик, унинг замонида барча раият ақобирлар хизматида, унинг эҳтиёжини қондирмоқ, хотирини шод қилмоқ пайдан бўлғайлар. Ёши улуғлашганда ва (худо даргоҳига) жўнашдан ўзга чора қолмагач, салтанат тахтини, отаси сингари тўнғич ўғли Дибодқўйга топширди. Узи дунё билан хайрлашди. Қолган умрини тоату ҳақ ибодатида сарф қилди. Узлатнишинлики ўзига шикор қилиб олди. Ҳақ субҳона ва таолодан ўзгани демади.

Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом зикри

Дибодқўйхон жаҳонбонлик ва ҳоқонлик тахтига ўлтиргач, Туркистон салтанати тахтига чиқди, адлу додни ўз сиёсатида зиёда қилди. Яхши расм-русумлар жорий қилди. У умридан барака топгач, омонатни топшириш вақтида мамлакат омонатини ўз ўғли Куюкхонга топширди.

Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом зикри

Куюкхон салтанат тахтига қадам қўйгач, подшолик юмушларига бел боғлади. Отаси русуми йўлидан заррача ҳам оғишмади. Ва адлу инсоф шоҳроҳидан четга чиқмади. Вафот этаётган чоғида меросий вилоятни ўғилларининг тўнғичи Алмужаннахонга қолдирди.

Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас алайҳиссалом зикри

Алмужаннахон мамлакат тахтида қарор топди ва жаҳондорлик маросими ва мамлакаткушойлик вазифаларини бажаришга киришди. Унинг замонида нозу неъмат туркларда мўл-кўл бўлди. Молу мулк ғурури ва бойлик оҳанги туфайли улар саркашлик ва куфрони неъмат қилдилар ва тўғри йўлдан қайтдилар. Дину миллатни тарк этдилар. Залолат ва гумроҳлик йўлини тутдилар. Чунончи, уларнинг барчаси кофир бўлдилар. Бу зайлда бироз муддат ўтгач, Алмужаннахон хонадонида бир қориндан икки ўғил туғилди. Бирини Тотор деб атади, иккинчисига Мўғул деб ном берди. Иккала ўғил ҳам улғайишди ва ҳукуматни бошқариш даражасига етишдилар. Алмужаннахон қариганида ҳар икки ўғилни салтанатга қобил кўрди. Меросий мамлакатини ўғилларига бўлиб берди. Ярмини Тоторга ва ярмини Мўғулга топширди. Иккала ўғил оталари вафотидан сўнг бир-бирлари билан аҳилликда ўз қавмлари ва тобеларини бошқардилар. Шундан бироз муддат ўтгач, улар икки шуъбага айландилар. Бирини тоторлар, иккинчисини мўғул деб атай бошладилар¹.

¹ Бундан кейин келадиган бобларда тотор ва мўғул қавмлари сулолалари ҳақида гап боради. Қорахон авлодлари, унинг ўғли Уғизхон саргузаштлари баён этилади. Мазкур маълумотлар ойномамизда ўтган йили (3-сон) эълон қилинган Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида ҳам батафсил ёритилган. Шунинг учун бу бобларни тушириб қолдирдик.

**Ўғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмачахон ибн Куюкхон
ибн Дибодқўйхон ибн Абулчахон ибн Туркхон ибн Ефас алайҳиссалом
ибн Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлиги зикри**

Оллоҳ инояти билан Ўғузхон подшоҳлик тожини кийгач, жаҳонгирлик илми ва мамлакат бошқарувчилиги байроғини кўтарди. Олий ҳиммати ва жаҳонбонлик шавкати, ҳоқонлик шукуҳидан ниҳоний лутфлар ва эҳсоний илтифотларидан улуснинг ҳайлу-ҳашамини ва барча элни ва ўз ходимларини ҳақ динига ва мусулмончиликка киргизди. 73 йил давомида ўз қариндош-уруғлари ва уларнинг тобеларига фаровон турмуш ҳада этди.

Ахируламр, тобелардан ислом динини қабул қилган бир гуруҳини эъзозу икром билан сийлаб, гарданини итоатдан ва ҳақ динидан товлаганларини эса жангу жадал, маъразида қатлу қатолга киришдилар... Улар Туркистон сарҳадидан қочиб, бир тўдаси Хитой томон кетди. Кўпчилиги Хитойдан ҳам ўтиб, Чин томонга равона бўлдилар. Ул жамоанинг бир гуруҳи Ўғизхондан қочиб, Тотор маликига илтижо қилдиларки, Тотор малики уларга мадад қилсалар. Уларнинг саноқсиз лашкари Ўғузхон устига (юриш қилди). Ўғузхон бундан хабар топиб, лашкарини ҳозирлашга киришди. Лашкарини тартиб этишда қаттиқ чораларни кўрди... Марҳум Абулчахон тақсимотида тамоми эл-улуснинг ярми аванфор халқлари ва яна ярми бужунфор тўдасига тайин қилинган эдики, ҳар қайсиси ўз ҳоқони хизматига етишдилар. Аванфор халқидан бўлганлар подшоҳнинг ўнг қўл томонига ўлтирганлар. Улар ўз бошлиқлари ва бузурглари билан ўлтирганлар. Йигитлар ва ёшлар подшо ҳузурида ўз томонларининг пойгак томонида оёқда турганлар...

Жавонфор тоифасидан бўлган одамлар ўз подшоҳларининг чап қўл томонидан (жой олганлар). Ўлтиришга амр қилинган одамлар ўлтирганлар. Оёқда тик туришга маъмур этилганлар тик турганлар. Ушбу сафардаки, барча мўғуллар тоторий аскарлари билан қочганлари эшитилгач, Ўғузхон устига бостириб келдилар. Ўғузхон ҳам ўзининг барча лашкар ва одамларини жамлаб, халойиқни етти қисмга бўлди: Биринчи қисмини булжунфор деб атаб лашкарнинг пешрави олдидан қўйдик, уни туркийда қоровул дейдилар. Иккинчи қисмига буранғар деб ном берди ва булжунфор ортидан юришни буюрди. Токи, булар оралиғида бирор қора кўринадиган бўлса, бири аҳволини иккинчисига етказадиган бўлсин. Бу баранғорларни туркийда яровул дейдилар, яна Манқлай ҳам дейишадик, уни арабчада муқаддиматулжайш деб тушунишади. Зеро, бу қисмда серғайрат ва жангчи ёшлар бўлиб, айни шижоатларини намоиш этувчилар қўйилган эди. Учинчи қисмники, марҳум Абулчахон аванфор деб атаган эди. Шу номда қолдирилди. У лашкарнинг ўнг қўл томонидан камон ўқи масофасида яккаоёқ йўлда юриши муқаррар қилинди. Уни туркийда ўнг қўл дейиладик, арабчада маймана дейилур. Тўртинчи қисмники, Абулчахон жавонфор деб атаган эди, буни ҳам шу номда қолдирилди. (Лашкарнинг) сўл қўли томондан (ўнг қўл) юрадиган масофада муқаррар қилинди. Яъни бир камон ўқи етарлик якка тоз йўлдан бориши белгиланди. Уни туркийда сўл қўл дейдиларки, арабчада майсара тушунилади. Бешинчи қисмники, айни лашкар ва халқ ғулувоғхидир, ўзи ўртада жойлашиб, уни ғул дейдилар. Шунини муқаррар қилиндик, ғул албатта йўл ўртасидан юрмоғи лозимки, аванфор ва жавонфор айни ясорда жойлашади. Ўзи ғул ўртасида туғ ва асоба остида жой олади. Бу ғулни туркийда ясов дейдилар ва арабчада қалбулжайш аталади.

Олтинчи қисмини ўкжунфор деб атайдилар. Шунга келишилдики, ғул ёнидан шундай миқдорда ён томондан юрадик, уларнинг қадам ташлаганларида чиққан чангни, уларнинг қорасини ғулдаги одам кўриб турмоғи керак. Улар ҳам ғул юрадиган йўл чангини ёки ғул қорасини кўриб туриши лозим. Бу ўн жавонфор туркийда жангдовул дейилади, арабийда уни соқа аталади. Туркларнинг баъзилари уни ўкча (ўнгча) дейдилар. Еттинчи қисмини бўстонфор дейдиларки, улар ўнг жавонфорддан кейинда маймана билан ясор оралиғича келадиган масофада жойлашади. Улар шу тарзда йўл босадиларки, душман улар қораси ва чангидан огоҳ бўлмасликлари лозим. Ва бу бўстонфорни туркийда бўхтарма дейдилар ва форсийда камингоҳдир. Булжанфор ва бўстанфорнинг арабийси йўқдир. Зероки, араблар аскарларида беш қисмдан ортиғига эътибор қилмаганлар.

Ўғузхон ўз лашкарини шу тартибда етти қисмга бўлиб, ҳар қисмида ўша дивовар ва ёвқур ёшларни мўъталаб сардорларидан ва муборизларидан мавқеига қараб қўйиб, тайинлаб, мўғул ва тотор лашкари истиқболига қарши чиқди. Ўзаро жангга киришдилар. Бу тартибда лашкар ва йўсин мустаҳкам аскар (сафлари)ки, аслан ва қатъан олдин эшитилмаган эди. Қаердан ҳам кўрардиларки, мўғул ва тотор катта-кичиги қулоғига етган эди. Аскар кордонлари бу ихтиро тартибидан ўйга ва ҳайратга тушдилар. Бу ҳолатдан кутулмоқ учун ҳар бири ўз раъйини кўрсатиб, ҳар жой-ҳар жойда дўпчин-дўсчин ўлтиришиб маслаҳат қилдилар. Баъзи беистеъдод одамлар дилидан хавф чанги ўрин олди. Ҳар бирининг диллари санавбар дилларидек пора-пора бўлди. Бундайлар ҳам ҳар жой-ҳар жойда ўтириб ўз ҳоллари фикрида бўлдилар. Ногоҳ совуқ шамол Ўғузхон чегараси томондан эсиб, замин чангу тўзонини осмонга кўтарди. Шу васваса ҳангомида мўғул ва тотор аскарлари юраксизлари дилида кўрқув ва ваҳима бошланди. Ярмичаси пароканда бўлиб кетди. Қолганларининг барчаси улар йўлини тўсмоқ учун, орқасидан қувдилар. Лашкар одамлари бирор ҳодиса бўлган, шунинг учун булар бунчалик чопмоқдалар, деб гумон қилдилар. Шу ғалат гумонда шиддат билан ул лашкарга қарши йўналдилар. Оқибатда мўғул ва тотор лашкарининг барчаси тум-тарақай қоча бошлади. Тамоми аскарлар тарқалиб қочишди. Мўғул ва тотор қўшини енгилгани хабари Ўғузхонга етишгач, жорий қоида бўйича, ҳаргиз шитоб ва шошиличлик кўрсатмай, улар ортидан от қўйдилар. Мўғул ва тотор лашкарининг қай бирига етиб олсалар, жангга киришганини ўлдирдилар, қўл кўтармаганини асир олдилар. Шу тартибда ҳар икки Чин чегарасигача етдилар. Ул мамлакатни ҳам забт этдилар. Бу мамлакатларни ҳам истило қилдилар. Чунончи, элу улуси — мўғулу тотор барчаси ноилож ва ночор Ўғузхонга эл бўлдилар. Ўғузхон тамоми Чин, Хито, Туркистон, Сақлаб мамлакатларига ҳокиму муставло бўлди. Палотин, Талож, Салоси, Сайрам шаҳарлари чегараларидан то Бухоро, Самарқанд сарҳадларигача ерларни тахти тасарруфига киритди. Барча кофир қавмларини мусулмонга айлантириб, дилига худони жойлади. Ҳар бир шаҳар, вилоятга бир амир ва ҳоким ўрнатди. Бир ҳиргоҳни жавоҳирлар билан безатиб, ҳисравона базм ва шоҳона тўй ташкил этди. Жами бузурғлар, амирларга яхши навозиш ва сийловлар кўргузди.¹

Алқисса, Ўғузхон наввороллоҳу марқадда Чину Мочин мамлакатлари сарҳадидан то Рус дарёсигача, Олтой ва Кенқой ниҳоясидан Жайхун дарёси бўйигача ўз забти доирасига ва ўз тасарруфига олгач, барчани ислом динига киритишга ҳаракат қилган эди. Бу диёрлар ўртасида ислом ривожига ва турклар ҳолининг барқарорлиги ва улар турмуши шароитининг қойимлигига сабаб бўлган бир неча қонунлар ишлаб чиқди. Айтадиларки, Ўғузхон турк маликлари орасида мисли Жамшид эди. Ажам маликлари орасида ҳам.²

Ўғузхоннинг турк қавмларига лақаб қўйгани зикри

Мазкур тарихда Ўғузхон туркларнинг синфларига лақаблар қўйдики, улар то ҳануз ўша исму лақаблар билан машҳурдирлар. Жумладан, бир неча қавмнинг лақаблари куйидагича: мисли уйғур, қанқли, қибчоқ, қорлуқ, халаж, чиюғлар ва ҳоказо. Аммо, уйғурнинг маъноси (қўшмоқ) уюшмоқ ва бир-бири билан аҳду паймон боғламоқдир. Бу тоифа Ўғузхонга бир жангда беадад мадад берганди. Шу сабабдан уларга уйғур деб ном қўйди. Аммо, қанқли ақллилик, фаросатлик маъносидадир. Чунонки, бир жангда Ўғузхон қўлига жуда кўп бойлик ўлжа тушган эди. Ҳанимдан бисёр ўлжа олиб, унинг қулфини оча олмаганди. Лашкардагиларнинг тўғри фикр юритувчи бир тўдаси уриниб кўриб, саранжом қилдилар. Ул ўлжани осонликча очиб, ташиб олдилар. Ўз ақлу фаросати билан дунё мушуқларини еча олганликлари сабабидан уларга қанқли деб ном қўйди.

Аммо қибчоқ (номи) қабуқ сўзидан олинган. Қабуқ бир дарахтнинг номи-

¹ Шу ерда форсча битилган катта шеърӣ парча тушириб қолдирилди.

² Бундан кейинги боблар ҳам «Зафарнома» матнига мос келади. Лекин Мирзо Улуғбек воқеа ва ҳодисаларни анча кенг ва батафсил баён этган ва қўшимча тафсилотлар киритган. Улар илм аҳли учун қимматли маълумотлар беради. — Мух.

дир. У дарахт танаси ковак бўлади. Пўстидан ташқарисида кўклик йўқдир. Ёғочининг ичи чириган, ғовак бўлади. Айтадиларки, жангларнинг бирида Ўғузхон лашкари шикаст ейди. Ўғузхон одамларининг кўпчилиги қатл этилади. Ўғузхонда душманга қарши зарба бериш қуввати қолмайди. Ночор аҳволда чекинишга юз тутади. Саҳрода икки дарё оралиғида отдан тушади. Лашкардаги бир хотиннинг қорнида ҳомиласи бор эди. Ул хотиннинг эри ва отаси Ўғузхон кўзи ўнгида душман билан бўлган жангда ўлдирилган эдилар. Ул хотинни дард тутиб қолди. Иложсиз қолган хотин бир пана жой тополмай, ёнидаги дарахт ковагига кирди. У ерда ундан бир ўғил туғилди. Ўғузхон бу воқеадан хабар топгач, улар ҳолига раҳму шафқат қилиб, деди: «Отаси ва бобосини биз туфайли ўлдиришди. У етим қолди. Уша ўғил болани фарзандликка қабул қилдик ва қибчоқ деб ном бердик».

Назм (мазмун): Бугунги кунда қибчоқ қавмини ана шу ўғил наслидан деб биладилар.

Айтишларича, Ўғузхоннинг ўша жангида Эрон валийси Этбароқ ҳамроҳ эди. 17 йил ўтгач, Этбароқ устидан ғолиб келди ва Эронни истило қилди. Бир неча муддат ўтиб Ўғузхон Туронга қайтганда эшитдики, яна унинг душманлари бош кўтарибди. Фарзандим деб атаган Қибчоққа буюрдики, ўзига яқин тобе одамлари билан улар устига боргай ва Момоқ ноҳияларида чегара муҳофазаси билан шуғуллангай. Ўғузхон фармонига биноан у йўлга тушди ва айтилган жойда ўрнашди ва яшаб қолди.

Қорлиқ. Ўғузхон ғўр сарҳадидан Турон замин томон йўлга чиққанда қиш жуда совуқ келган эди. Дашту саҳрони қор тамоман қоплаб олганди. У буюрдики, ҳеч ким лашкардан орқада қолиб кетмасин. Аммо қор кўплиги ва совуқдан баъзилар лашкардан орқада қолиб кетдилар. Ўғузхонга бу маълум бўлгач, яна фармон берди. Уларни топиб келдилар. Сўроқлагани билан, барибир қолиб кетганлар бўлди. Суриштириб, қолганларга қорлиқ деб ном берди...

Аммо Халаж (тўғрисида) дедиларки, Ўғузхон мамлакатлар заботи учун лашкар тортганда ҳукм қилдики, ҳеч ким лашкардан қолиб кетмасин. Уша ўртада бир киши бўлиб, хотини ҳомиласидан қутилган эдию, камқувватликдан сути йўқ эди. Саҳрода Тустовуқни овлаб турган бир шоғолни кўрди. Сути йўқ хотиннинг эри ўша одам бир калтакни олиб шоғолга отди. Тустовуқни ундан қутқариш ва уни хотинига кабоб қилиб бериш мақсади эди. То ул хотинда сут пайдо бўлгай ва фарзандини сутдан тўйдиргай. Уша хотин тустовуқ кабобидан егач, сути кўпайди ва фарзандини сутдан тўйдирди. Ўғузхон улар аҳволдан воқиф бўлиб, йўл азобини тортган маъносиде халаж номини ул ўғилга қўйди...

Аммо, Чиюрға. Айтадиларки, сафарларининг бирида шабгирлик юз берди. Бир ерга етгач, отдан тушди ва қараса, бир тўда одамлар лашкардан ажраб орқада қолиб кетганлар. Қатор орқасидан келабошлаганлар. Шу сабабдан ул одамларни чиюрғон деб атади.

Чиюрғон туркийда қатор маъносини беради. Шаҳриёр шундай деб хитоб қилади. Ўғузхон туркийнажот қавмларига шу тарзда ном қўйди. Сен уларнинг барчасини турк деб бил, фақат номлари турлича бўлди.

Ўғузхоннинг араб диёри ва Эрондан Турон пойтахтига қайтиши зикрида

Ўғузхон кўплаб олам мамлакатларини ўз тасарруфи остига киритгач, кофирларнинг олимларини қириб ташлади. Араб диёридан асл юртларига, Қартоқ ва Артоқ эди, Қароқурум ва Келурон ноҳияларига қайтиб келдилар ва бу ерда ажойиб базм ва ғаройиб жашн ташкил этдиларки, ҳеч бир подшоҳ буни тартиб қилмаган эди.

Олтиндан шундай хиргоҳ тикдики, кенглиги узундан-узун бўлиб, осмону — ер билан баробар эди. Унда шоҳона базм тузди. Унинг инъомидан халқ шод бўлди.

Чун заррин хиргоҳни ва байрам анжомларини муҳайё қилгач, атроф (мамлакатлар)нинг бузургу сардорлари, Турон заминини маликларини чорлаб келтирдилар. Тўққиз минг қўй, тўққиз юз от сўйилди, тўққиз минг меш қимиз ва бошқа муносиб асбобларни муҳайё қилдилар. Уша куни катта шира ихтиро қилдиларки, илгари бундайини ҳеч ким кўрмаганди. Узи ул шира ёнига ўзига

муддао ва матлуб бўлган кишилар билан бирга чиқиб ўлтурди. Жумладан, Ўғузхоннинг олти нафар ўғлики, уч нафар каттасининг бири Кун, иккинчисини Ой, учинчисини Юлдуз (атардилар), уч нафар кичиги, яъни тўртинчиси Кўк, бешинчиси Тоқ, олтинчиси Тенгиз бўлиб, ҳар қайсисининг хос сиюрғоли бор эди.

Базмда Ўғуз қўрғомишин¹ уюштирди. Уша олти ўғлига суюрғол тайинлади. Улар мардлик ва жанговарликда, мамлакатларни забт этишда, душманни суришда, жангда отасига мадад берарди. Ҳар бири ёварлик кўргизарди.

Ўғузхоннинг ўз ўғилларига ўрин белгилгани зикри

Айтишларича, бир куни Ўғузхон ўғиллари билан биргаликда Шикорга борган эдилар. Шикор пайтида ҳар бири бир ов кетидан қувдилар. Ногоҳ, ҳар олти нафар ўғил бир бўлиб шикоргоҳда биргаликда бир жойга етишдилар ва бир камон билан уч заррин ўқ топиб олдилар. Оталари ҳузурига муҳокамага келтирдилар. Ўғузхон улуғ ўғилларига камонни ва уч кичик ўғлига ўқларни берди. Катта ўғиллари камонни уч қисмга бўлиб олдилар. Шунинг учун ҳам уларни бузук деб атайдиган бўлдилар. Кичик ўғилларни уч ўқ дейишадиган бўлишди. Йўлда бузуқлар уч ўқдан кўп бўладилар. Ўқ элчи ҳукмини, камон подшоҳ ҳукмини келтирарди...

Бузуқларга дедик, суворийлар учун ва қўр ўринини ўнг томониданки, ўнғор дерлар, тайинласинлар ва ўлтирсинлар. Уч ўқларга буюрдик, чап қўл томонданки, уни жавонғор дерлар суворийларга ва пиёдаларга ўрин тайёрлаб ўлтирсинлар. Ўринларига қайтсинлар. Шунингдек, бузуқларга валиаҳдлик амрини қилдилар. Уч уруққа амирлик фармони бердилар. Шу байрамдан ва сўхбатдан бироз вақт ўтгач, у Ҳақ раҳматига етди. Унга Оллоҳ раҳмати бўлсин.

Кунхон ибн Ўғузхон ибн Қорахон ибн Мўғилхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчахон ибн Туркхон ибн Ефас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлиги зикри

Кунхон ибн Ўғузхон отаси васияти ижобати ва салтанат акобиру арконлари савоби учун отаси ўрнига тахтга ўлтирди, салтанат ва фармонбардорлик ишига киришди. Раиятга нисбатан адолат ва тадбир йўлини тутди. Отаси қўли остида бўлган Арқил хожа тадбир билан иш кўришни мақсад қилди. Арқил хожа хилватда Кунхонга деди: «Ўғузхон олиймиқдор ва жалилулқадр подшоҳ эди. Мамлакатларни қўлда тутиб, лашкарини кўпайтирди. Шунингдек, ундан кўплаб хазиналар қолди...

Сизларнинг ҳар бирингиздан тўрт нафар фарзанд туғилди. Чунончи 24 шаҳзода бўлади. Мабодо молу-мулк туфайлидан улар ўртасида муҳолифот пайдо бўлмагай. Уларнинг ҳар бирига яраша йўл-йўриқ ва расму-русум кўрсатилгани авлодир. Назм (мазмун):

«Олтин, нозу-неъматлар, қўй сурувларини уларга бахшида этаман. Ҳар бирига биттадан нишон, ном лақаб ва тамға тайинлайман. Токи, ҳар бири ўзига тегишли (неъмату одамлар)дан огоҳ бўлсинлар, жанжаллашиб юрмасинлар. Улардан туғилган ҳар бир зот биз белгиланган русумга риоя қилгай».

Арқил хожадан отаси дастурини эшитгач, бу аниқ тадбирни бажаришга киришди. «Неки сенинг мунаввар хотирингдан нур таралибди, замирим хонасининг ойнасини равшан қилур. Лозимдирки, бу тадбирни амалга беқусур оширмоқ лозим. То бу ишни охирига етказмагайсиз, бир дам ҳам роҳат сувини ичмагайсизки, пайсалга солиш — офатдир». Арқил хожа ўз вожиб хоқонзода-сидан шундай ижозат олгач, хизмат камарини маҳкам боғлаб, муҳим ишларни саранжомлашга тутинди...

Равшанзамир Кунхон фармонига биноан вазир Арқилхожа шаҳзолалар нишони ва лақаби, ўлтирар жойлари ва тамғаларини тайин қилгач, улар ўртасида дўстлик ва тотувлик пайдо бўлди. Улфат ва садоқатлилик ўрнатилди. Адоват ва гап-сўз йўли беркилди. Чунончи, мажлисда, тўйда, шулонда ҳар бири ўз муча ва соврунларини биладиган бўлдилар. Таом ейиш пайтида ҳар бирига қўйнинг бир қисми муайян эди. Бир-бирига кичик ва катта одобига риоя

¹ Қўрғомишин — муҳофаза, чегаралаш; маъмурий бирликларни аниқлаш.

қилар эдилар. Ушбу тотувлик бу сулолада узоқ йиллар сақланди. Кунхон 70 йил муддат салтанат сурди. Бу дунёдан кўз юмаётганда ўз иниси Ойхонни валиаҳд тайинлади.

**Ойхон ибн Уғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон Алмужаннахон
ибн Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон
ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлиги зикри**

Ойхон ибн Уғизхон карамли, муборакрўй, хушфеъл ва хушхулқ хон эди. Биродари вафотидан кейин салтанат маснади ва адолат тахтига ўлтирди. Хосу авом ҳузурда эҳсон кўрсатарди. Отаси ва бобосининг таҳсинга лойиқ расму-русумида устивор турди. Раиятга риоя ва ёрдам қўлини чўзди. Лашкарига бобоси ва отаси ясоғи бўйича таълим берди ва тузди. Бир муддат хонлик тахтига қадам қўйиб, кўп муддат комронлик йўриғида турди. Тепасига ажал фариштаси етишганда тўнғич ўғли Юлдузхонни ўрнига қойиммақом тайинлади. Ўзи эса оламнинг барча халқидан оламнинг яратувчиси томон юз ўгирди.

**Юлдузхон ибн Ойхон ибн Уғузхон ибн Қорахон ибн
Мўғулхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Дибодқўй-
хон ибн Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳис-
салом подшоҳлигининг зикри**

Юлдуз ибн Ойхон отаси ўрнини эгаллаб, меросий мулк эгаллигини қила бошлагач, яхши русум ва одатлар касб этди. Бир навъ Мўғулистон подшолиги-ни юритди. Унинг замонида халқ фароғатда ва форуғболик билан хаёт кечир-дилар. Адлу инсоф ўчоғи муболағасиз беҳиштга тенглашадиган замонасида ва салтанат экинзорида фармонравлик уруғини қўлга киритди. Ваҳима чумчуғи қайтди. Оқибат омил уни амалдан маъзул этиб, қазо қўли қадар қалами билан унинг умри сижилига ҳам тавқе битди. Унинг ўғиллари орасидан Менглихон отаси ўрнини эгаллади.

**Менглихон ибн Юлдузхон ибн Ойхон ибн Уғузхон ибн
Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон
ибн Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон ибн Ёфас ибн
Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлигининг зикри**

Менглихон ибн Юлдузхон отаси ўрнига салтанат тахтига ўлтиргач, бир навъ подшоҳлик ва фармонбардорлик русумини юритди. Унинг замонида барча халойиқ ва раият оммаси фаровон ва хотиржам яшадилар. Ажал қозиси унинг тепасига етишгач, Тенгизхон деган ўз ўғлини ўзига валиаҳд тайинлади.

**Тенгизхон ибн Менглихон ибн Юлдузхон ибн Ойхон ибн
Уғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмужаннахон
ибн Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон
ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлигининг зикри**

Тенгизхон салтанат ишларига мутасадди бўлгач, бобоси ва отаси йўриғи-дан четга чиқмади. 110 йил Мўғулистонда хонлик сарири ва жаҳонбонлик тахтида ўлтирди. Кексайиб, нотавон бўлгач, ўғли Элхонники, одил ва комил подшоҳ ва шавкат соҳиби эди, ўз ўрнига тайинлади. Ўзи узлат гўшасига жўна-ди. Қолган умрини ғафлат айёмининг узрхоҳлиги ва тадорикини қуллик жода-сида ўтказмоққа тутинди. Ажали яқинлашганда барчадан розилик ва хушлик тилаб, оқибат чамани томон равон бўлди.

**Элхон ибн Тенгизхон ибн Менглихон ибн Юлдузхон ибн Ойхон
ибн Уғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмужаннахон
ибн Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчохон ибн Туркхон
ибн Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссалом подшоҳлиги зикри**

Тарих фани арбоблари китобларида зикр этилмиш ва битилмишки, Элхон ўта ҳалим ва бахтиёр подшоҳ, карамли ва матонатли ҳоқон эди. Айтадиларки, Элхон давлати замонидан унинг иккинчи ўғли бўлган шоҳ Офаридун Тур ибн Фаридунни саноқсиз лашкару — улкан ҳисобсиз сипоҳ билан Мовароуннаҳр ва Туркистон заминга жўнатди. Тур ибн Фаридун Жайхундан ўтиб, Мовароуннаҳр-га етди ва ул ерда туриб қолмай, Туркистон диёрига отланди. Севинчхонки,

тотор маликларининг саккизинчиси эди, фурсатни ғанимат ҳисоблаб, ўч олмоқ бўлди. Ўғизхоннинг ўзаро муносабатларидаги ҳамиллатликдан Тур ибн Фаридун билан ошнолик пайдо қилган эди. Тур ибн Фаридун билан Элхон мўғул подшоҳи ўртасида муҳолифлик пайдо бўлди. Тур ибн Фаридун тотор хони Севинч билан иттифоқликда Элхон мўғулнинг элу-улуси устига юриш қилди.

Тур ибн Фаридун билан Элхон ибн Тенгизхон мўғул ўртасидаги жанг зикри

Тур ибн Фаридун Элхон устига лашкар тортганда мўғул қавмлари Элхондан хушдил ва хушнуд бўлганликларидан у билан мардона жанг қилдилар. Турклар, уйғуру тоторларнинг кўпчилигини қатл этдилар. Шу аснода Тур ибн Фаридун билан Севинчхон тотор ҳийла ишлатиб, қоча бошладилар. Сўнг қайтиб, икки фарсанг мўғулларга яқинлашиб тўхтадилар. Иккинчи куни ғафлатда қўйиб, мўғуллар устига ёпирилдилар.

Алқисса, ҳазрати вожибул-вужуд тақдири билан Элхон ва мўғул халқи устидан ғолиб келдилар. Мўғул халқи еган тузларини ҳалоллаш йўлида ўша куни шу даражада жаҳд билан жанг қилдиларки, барчалари ҳалок бўлдилар. Айтишларича, Қуён ибн Элхон ва унинг асранди ўғли Нукуз, икки аёл, шу иккисининг ҳамширасидан ташқари бошқа бирор киши бу жангдан тирик чиқмади. Бу воқеа, айтишларича, Ўғузхондан минг йил ўтгач, содир бўлган. Баъзиларнинг ривоятларига кўра, мағлубият жанги пайтида қирқ нафар қиз бир тарафга қараб қочиб кетганлар. Ўттиз нафар йигит бошқа тарафга қочишган. Ўша қирқ нафар қиз наслидан қирққизлар пайдо бўлган. Ўттиз ўғил наслидан ўттиз ўғул.

Қуён ва Нукуз хотинлари билан бирга ўлдирилган одамлар орасида яшириб қолдирилган эдилар. Қуёш ботиб, жанг бўлган жойда қош қорайганда ўринларидан туриб, асир олинганлар отлари уларга яраб қолди, уларни олиб миндилар ва қоча бошладилар. Тонг чоғида тўртталаси бир жойга етишдилар...

Ҳар тўрт нафар, тонг ёришгач, у ерга етганларида жон ҳавлида заҳмату машаққат билан ўзларини унга ташладилар. Ўша жой ўтлоқ бўлиб, суву ўт-ўлан ва чашмалар, дарахтлар мўл-кўл эди. Ўша ноҳияни айланиб чиқиб, бир қалъага ўхшаш баланд тоғни кўрдилар. Ўша тоғ этагига бордилар. Ул тоғнинг зоҳири тошдан бўлиб, тоғ ичкараси мевали дарахтларга, овланадиган ҳайвонларга мўл эди. Турклар бу тоғнинг номини Арканақун дерлар. Яъни Тунд Камар дегани.

Алқисса, кўп машаққат билан ҳар тўртови ўша тоғ тепасига чиқдилар. Ўзларини у тоғдан пастга отдилар. Шу ерда макон қурдилар. Бир неча муддат шу алпозда кунлар ўтди. Молу — фарзандлари, асбобу чорваларини жамлаб кўпайтирдилар. Улар наслидан бир неча авлод вужудга келди. Ҳар авлоддан қабилалар пайдо бўлди.

Ҳар қабиланинг ўз исми муайян бўлди. Бу қабилалардан Қиён наслидан ҳосил бўлганини қиён дейишади. Нукуз наслидан пайдо бўлган қабилани дарлакин деб атайдилар.

Бугунги кунда Рум ва Занг мамлакатларида хунхор номи билан шўҳрат топган Оли Усмон султонларининг аждодлари баёни зикридаки, Ўғузхон наслидан ҳисоблайдилар

Тарих ва хабарлар муҳаққиқлари наздида шул муқаррарки, Ўғузхон Султон Усмонхоннинг ўн бешинчи бобосидир. У охир султонлардан бўлиб, Чин ибн Ефас алайҳиссалом авлодларидандир. Юқорида мазкур бўлган Ўғузхон қадимги бобоси бўлиб, Турк ибн Ефас алайҳиссалом (унинг) авлодидандир. Усмонхон аждодлари исмлари Ҳазрати Ефас алайҳиссаломгача тубандаги тартибдадир:

Усмонхон ибн Эртўғрул ибн Сулаймонхон ибн Киё Алпхон Қизил буғохон ибн Бойиндурхон ибн Ойқутлуғхон ибн Турғорхон ибн Қилтунхон ибн Бой Сабқурхон ибн Боқи оға ибн Савузғорхон ибн Тўқтемурхон ибн Босуқхон ибн Кўк алпхон ибн Ўғузхон ибн Бойсубхон ибн Ялвожхон ибн Бойбукхон ибн Тўғрулхон ибн Ойтуғмишхон ибн Қужангхон ибн Ортўқхон ибн Қасорихон ибн Бектемурхон ибн Туркисхон ибн Ямоқхон ибн Қизил буғохон ибн Ямоқхон ибн Бошбуғохон ибн Тўғрулхон ибн Қойихон ибн Жамукхон ибн Бойсурхон ибн

Туғралхон ибн Севинчхон ибн Куртилмишхон ибн Жорсуғохон ибн Қарожорхон ибн Бойчуқхон ибн Амудхон ибн Қумошхон ибн Қораўғлонхон ибн Сулаймонхон ибн Қурчулхон ибн Қўрбуғхон ибн Бойтемурухон ибн Қуйхон ибн Макри Юманишхон ибн Макри Қуйхон ибн Мочинхон ибн Чинхон ибн Ефас алайҳиссалом ибн Нуҳ алайҳиссалом.

Оли Усмон султонлари аждоди баёни шундан иборатки, 55 воситадан кейин ҳазрат Нуҳ алайҳиссаломга етадилар. Ал илму индоллоҳи валаҳда алоалорови.

Арканақун тоғидан қиён ва дарлакин қавмининг келиб чиқиши зикри

Қиён ва дарлакин қабила ва қавмлари кўпайғач, Арканақун мақоми уларга танглик қила бошлади. Ташқарига чиқишга ҳаракат қилдилар. Улар бу ердан чиқмоқчи бўлган чоғларида тоғнинг бир қисмидаги темир маъдани йўл-йўл қилиб олинди. Барча қавм тўпланишиб, жуда кўп ўтин ва кўмир тўда қилдилар. Кийик, оҳу терисидан тўққиз юз дам ясадилар. Ҳар бири эллик ман келадиған кўмир оташини ёқдилар, ва дамларни ишга солдилар...

Кўп ҳаракатлар билан тоғнинг баъзи жойларини эритиб, йўл очдилар ва ташқари чиқдилар. У ердан кўчиб яна Мўғул диёригаки, або ва аждодлари ватани эди, кириб келдилар. Уларнинг асл ватанларига кириб олиб, эгаллаган тотор ва бошқа қавмлар билан жанг қилдилар. Ул мавзеларни уларнинг қўлидан озод қилдилар. Ўз ерларини эгаллагач, ташқарида қолган бир гуруҳ Хитойга бориб, жойлашган эдилар. Улар бу ердан чиқиб, мўғул элига келиб қўшилдилар. Аммо мўғуллар шу икки наслдан бошқасини эътиборга олмайдилар...

Айтадиларки, уларнинг ов ва минилмайдиган ҳайвонлар гўштидан бошқа овқати йўқ. Зеро, ул диёрда экин экилмайди. Ул халқнинг барчаси молчи бўлганидан экин экиладиган ерларда мол боқиш мушкулдир. Агар аҳёнан экин экилса ёки экин ери бўлса, уни ҳисобга ва эътиборга олмайдилар. Уларнинг либоси аксари ваҳший ва уй ҳайвонлари терисидандир. Чунонки, Синжоб, Самур, Қоқум, Олтойи ва бундан ташқари уларнинг қиймати оламда маълумдир.

Қиён наслидан бўлган Юлдузхон ибн Менглихожахон Темуртошхон достони зикри

Қиён ва Элхон ибн Тенгизхон ибн Менглихон ибн Юлдузхон ибн Ойхон ибн Уғузхон ибн Қорахон ибн Мўғулхон ибн Алмужаннахон ибн Куюкхон ибн Дибодқўйхон ибн Абулчахон ибн Туркхон ибн Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом наслидан Юлдузхон ибн Менглихожахон ибн Темуртош мўғул ҳокими ва пешвоси бўлди. Мўғул элу-улусини хусни тадбири билан маъмур қилди. Ҳар тарафга тирқираган ва бехонумон мўғулларни жамлади. Шу сабабдан унинг иши юришди ва мўғуллар наздида ҳар кимки Қиён насаби ва наслига оид бўлса, унга эътибор кўрсатди. Зеро, Қиён наслининг мўғул авлоди эканлигига ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди. Бошқалар назарида эхтамалас-сидқваллаҳи раббдир. Нима нажибу саҳиҳ бўлди, Қиён авлоди мўғулга доир бўлди.

Ҳар йил улар аждоди Арканақун тоғига ўт қўйиб, дам босиб, унинг тошларини эритиб, темир олганлар, ўзлари эса у ердан чиқиб кетган эдилар. Ул қавмининг аксари батамом кетиб, тошларни эритардилар ва темир ҳосил қилардилар ва тоғ йўлини келиб-кетиш учун очиб қўйдилар. Ўша диёрда яшайдиган халқлар бугунги кунда ҳар йили ўша ерда жамъ бўладилар.

Темирчилик асбобларидан дам, олов, кўмир, оғир болға келтириб, то қизиганча ва юмшагунча урадилар. Қизик тошдан оташ ёрдамида темир оладилар. Ўша кечаси барчаси айшу-ишрат қиладилар. Худога зорланиб илтижо қиладилар. Меҳтарлик йўлини тутганлари темирчиликни касб қилмоғи лозим. Олов дамидан тошни ўтказиб, темир ҳосил қила оладилар. Темир кўпайғач, жанг ва шикор асбобларини ясадилар. Мўғулнинг одату йўли шулдирки, яхшилар расму-русумини тутгайлар.

Форс тилидан **Бўрибой АҲМЕДОВ** ва **Наим НОРҚУЛОВЛАР** таржимаси

Давоми келгуси сонда

Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асари

Мирзо Улуғбек илм-фаннинг жуда кўп соҳалари, хусусан риёзиёт, фалакиёт, мусиқашунослик ва тарих илмларига катта ҳисса қўшган забардаст олим, маданият ҳомийси сифатида абад ул-абад эъзозланадиган буюк сиймодир.

Олимнинг илмий мероси кўп асрлардан бери бутун дунё илмий жамоатчилиги эътиборини ўзига қаратиб келяпти. Мирзо Улуғбек ижодини ўрганиш борасида мамлакатимизда ва хорижий юртларда бир қатор асарлар яратилди. Мен бу ерда Жон Гривс, Томас Хайд, Френсис Бейли, Л. Седийо, В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин, Е. Кнобл, Т. Н. Қориниёзий, Ф. Жалолов сингари олимлар яратган асарларни назарда тутаятибман. Шунга қарамай, буюк мунажжимнинг бетакрор илмий мероси, у таъсис этган ва раҳнамолик қилган Самарқанд фалакиёт мактаби ҳақидаги тасаввуримиз ҳали етарли эмас. Масалан, олимнинг кўп йиллик илмий изланишлари маҳсули бўлмиш «Зижи жаҳиди кўрагоний» [«Улуғбек кўрагонийнинг фалакиёт жадвали»] асари шу пайтгача бирон тилга тўла таржима қилиб чоп этилганича йўқ. Олимнинг мазкур рисоласи хусусида XV—XVII асрларда битилган жуда кўп шарҳлар ҳам деярли ўрганилмаган. Умуман, Темур ва теурийлар даврида ёзилган тарихий ва бошқа мавзудаги асарларни чоп этиш борасида ҳам аҳвол шундай.

Хулласи калом, Мирзо Улуғбекнинг кўп қиррали фаолияти ҳақиқий тадқиқотчисини кутиб ётибди.

«Тарихи-арбаъ улус» олим яратган асарлар орасида алоҳида ўрин тутайди.

Мирзо Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги ва шахсан иштирокида яратилган бу асар 1425 йили ёзиб тамомланган.

Асар «Улус-и арбаъ-йи Чингизий» [«Чингизийларнинг тўрт улуси»] ва «Тарих-и арбаъ улус» [«Тўрт улус тарихи»] номи билан машҳур. Лекин, Овропо олимлари орасида ушбу асарни биринчилар қатори ўрганган ва унинг қисқартirilган инглизча таржимасини эълон қилган инглиз шарқшуноси полковник Майлс, асосис ҳолда, уни «Шажарат ул-атроқ» [«Турк (хоқон)ларнинг шажараси»] деб атайдди. Асарини чуқур ва атрофлича ўрганиш шуни кўрсатадики, фақат Ефас ўғлон ва унинг ўғли Туркхон ҳамда фарзандлари, татар-мўғул ва турк табақалари ва уларнинг подшолари «Шажарат ул-атроқ» асосида ёзилган, холос. Асарнинг Чингизхон аждоди Бузунжор қоон ва Мовароуннаҳрни XIII—XIV асрнинг биринчи ярмида идора қилган Чигатойхон авлоди тарихини ўз ичига олган қисми «Улус-и арбаъ-йи Чингизий» ёки «Тарих-и арбаъ улус» деб аталади. Мазкур бўлим Мирзо Улуғбек ва унинг ёрдамчилари тарафидан ёзилган. Буни асарда келтирилган айрим қайдлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, матнда қуйидагиларни ўқиймиз:

«Мўътабар тарихларда ёзилишича, унинг [Сонхонининг — Б. А.] наслу насаби ҳаммага маълум ва Жўчихонга бориб тақалади. Аммо «Шажарат ул-атроқ» китобида унинг ҳақида ҳеч нарса назарга олинмагани учун ўша китобнинг сайланмаси бўлган бу китобда [«Тарих-и арбаъ улус»да — Б. А.] ҳам унинг ҳақида ҳеч нарса ёзилмади. Бироқ, хотирада қолгани шуки, у улуғвор подшоҳ бўлиб, инъоми беҳисоб эди». Англашладикки, «Шажарат ул-атроқ» билан «Тарих-и арбаъ улус» бошқа-бошқа асардир. Сўнги асар [«Тарих-и арбаъ улус»] маълум даражада «Шажарат ул-атроқ»га асосланган. Яна бир ўринда бундай дейилган: «Чингизхоннинг тўрт улуси тарихи» номили ушбу мажмуада Туркхон ибн Ефас ибн Нуҳ алайҳиссалом авлодидан бўлмиш подшолар номи зикр этилади. Мазкур рисолада келтирилган Туркистон замин ҳоқонларининг номлари Султон ас-Саъид Улуғбек мирзои шаҳид, Оллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин, тарафидан битилган тўрт улус ҳоқонлари ҳақидаги мажмуадан олинди». Бу қайдлар аввало асарнинг аниқ номи «Улус-и арбаъий Чингизий» эканлигини ва у Мирзо Улуғбек қаламига мансублигини очиқ кўрсатиб турибди. Шу ўринда асар ҳақида В. В. Бартольд айтган айрим фикрлар ҳам эътиборга молик. Олим ўзининг бир қатор илмий асарларида, Улуғбекнинг мазкур тарихидан манба сифатида фойдаланган. Лекин, у нима сабабдандир «Тўрт улус тарихи»ни муҳим тарихий асарлар қаторига қўшмайди, қолаверса унинг қимматини бир қадар пасайтириб баҳолайди. Чунончи, у бундай деб ёзади: «Шоҳруҳнинг ўғли ва ҳам тахт вориси Улуғбек [1449 йилда ўлдирилган] «Тўрт улус тарихи»ни битган. Асар ўз номига кўра мўғуллар империясининг тўлиқ тарихини ўз ичига олади. Улуғбекнинг бу асари бизгача етиб келмаган, лекин баъзи манбаларда, хусусан Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр»ида ундан олинган парчалар учрайди. Бу парчалардан кўриниб турибдики, мўғуллар давлати тарихи муаллиф [Хондамир — Б. А.] яшаган давргача баён қилинган. Аммо муаллиф ўша подшоликлар ҳақида тўла маълумот бермайди, аксинча хонларнинг номинигина қайд этиш билан кифояланган, холос. Шу сабабдан ҳам бу асарнинг бизгача етиб келмаганидан ортиқча қайғуриб ўтиришга асос йўқ деса ҳам бўлади». [Бартольд В. В. Асарлар, Москва, 1963, I-жилд, 105-бет].

Назаримда, «Тарих-и арбаъ улус»га бундай муносабатнинг сабаби иккита: 1) жаҳон кутубхоналарида мазкур асар тўлиқ нусхасининг сақланмаганлиги; 2) XV—XVII асрларга оид тарихий

кўлэзма асарларни ҳозир ҳам қониқарли даражада ўрганилмаётганлигидир. Лекин, ҳақиқат фақат маълум мавзуга бағишланган асарларни бир-бирига муқояса қилиб синчиқлаб ўрганиш ва улар келтирган маълумотларни диққат билан текшириш йўли билангина юзга чиқади. Буни қуйидаги мисол орқали яққол кўришимиз мумкин. Темурийлар даврининг кўзга кўринган муаррихларидан бири Хондамир [880/1475—941/1534—35] ўзининг «Хулосат ул-ахбор» ва «Ҳабиб ус-сияр» асарларида «Тарих-и арбаъ улус»дан кенг фойдаланган. Масалан, «Ҳабиб ус-сияр»нинг Туркистон хонлари, Чингизхон ва унинг Чиғатой улусига ҳукмронлик қилган авлоди тарихига бағишланган биринчи жўзининг тўққизинчи мақоласи ва учинчи жўзининг биринчи қисми тўла равишда «Тарих-и арбаъ улус»га асосланган. XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган муаррихлар учун ҳам бу асар биринчи манба бўлиб хизмат қилган. Чўнончи, «Таворих-и гузидайи нусратнома» асари [XVI аср бошида ёзилган] ҳам «Тарих-и арбаъ улус»га таянган. «Зубдат ул-асар» [XVI асрнинг биринчи ярмида ёзилган] китобининг муаллифи турк-мўғул халқлари тарихини баён этар экан, «Мирзо Улуғбекнинг номи билан зийнатланган «Тарих-и хоний» асарига таяндим», деб айтади. («Зубдат ул-асар», Узбекистон ФА Шарқшунослик институти кўлэмаси, инв. № 608, в 86 а) Бу ерда гап, шубҳасиз «Тарих-и арбаъ улус», аниқроғи унинг биринчи қисми ҳақида бораётганга ўхшайди. XVII асрда ўтган йирик қомусий олим Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи») номи катта асари, аниқроғи, унинг мўғуллар империяси ва Чингизхоннинг ўлиmidан кейин империя ўрнида ташкил топган Улуғ юрт, яъни Мўғулистон, Олтин Урда, Чиғатой улуси ва Чингизхоннинг набираси Ҳалоухон асос солган Элхонийлар давлати (Эрон, Озарбайжон) тарихини ўз ичига олган олтинчи жилди мундарижа ва мазмун жиҳатидан «Тарих-и арбаъ улус»га ўхшаб кетади.

«Тарих-и арбаъ улус»нинг тўлиқ нусхаси ҳали топилганича йўқ. Унинг қисқартирилган тўртта нусхаси сақланган бўлиб, иккитаси Англияда, бир нусхаси Ҳиндистоннинг Банкипур шаҳри кутубхонасида, тўртинчиси АҚШнинг Харвард университетиде сақланади.

Асар бирталай тарихий, жуғрофий асарлар ва маноқиблар асосида ёзилган. Муаллиф кўп ҳолларда бу манбаларни аниқ кўрсатмайди ва «айтишларича», «қисса ва тарих китобларда ёзрилишича», «Чиғатой улуси уламоларининг китобларида айтилишича», «бир гуруҳ одил, ҳақиқатгўй тарих арбобларининг айтишича» каби умумий иборалар билан чекланади. Лекин, айрим ўринларда ўзи фойдаланган баъзи асарлар ва уларнинг муаллифлари номини ҳам тилга олади. Булар орасида машҳур мунажжим Абў Маъшар Балхий (886 йил вафот этган), йирик олим, шоир ва сайёҳ Рашидиддин Вотвот (1088—1182), машҳур тарихчи ва давлат арбоблари Алоуддин Отамалик Жўвайний (1226—1283), Рашиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний (1247—1318), Ҳамдуллоҳ Қазвиний (1281—1349) ва бошқаларнинг номлари тилга олинади. Олим тафсир ва ҳадис китоблари, ривоятлардан фойдаланганлигини ҳам айтади. Рашидиддин Вотвот, Хўжандий ва Низомийдан олинган шеърӣ парчалар ҳам учрайди. Шунга қараганда, Улуғбек мазкур асарини ёзишда жуда кўп, мазмун жиҳатидан хилма-хил асарлардан кенг фойдаланган. Хуллас, асарда Амир Темур ҳукмронлигигача бўлган катта тарих кенг ва чуқур ёритилган.

Асарда келтирилган «ўзбек» атамаси тарихига оид ўта муҳим маълумотлар алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласи ҳанузгача илмий жиҳатдан тўла ҳал этилмаган бир муаммо бўлиб турибди. Илм-фанда бу масалага ҳар хил ёндашишлар ва қарашлар мавжуд. Н. А. Аристов, А. Ю. Якубовский, П. П. Иванов ҳамда чет эллик олимлардан М. А. Чапличка ва Х. Хуккемларнинг фикрига кўра, «ўзбек» атамаси Олтин Урда хони Узбекхон номи билан боғлиқ. Бошқача айтганда, ўзбеклар ўз номини ўша хоннинг номидан олган. В. В. Григорьев ва А. А. Семеновлар эса Дашти қипчоқнинг шарқий қисми, яъни Оқ ўрдада ўша замонларда истиқомат қилган турк-мўғул қавмларини ўзбеклар деб атайдилар. Г. Вамбери, Г. Ховорс, Пелльоларнинг фикрича, Дашти қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қабиалари ўзларини эркин тутганликлари сабабли ўзбеклар [ўз-ўзига беклар] деб аталган бўлишлари мумкин. Бир қатор муҳим тарихий асарлар [Гардизий, Рашидиддин, Ҳамдуллоҳ Қазвиний, Хондамир асарлари «Искандар аноним», «Таворих-и гузидайи нусратнома», «Меҳмонномаи Бухоро», «Тарих-и Абулхайрхоний» каби манбаларни чуқур ўрганиш шуни кўрсатдики, «ўзбек» атамаси хусусида билдирилган сўнги фикр ҳақиқатга яқин. «Узбек» атамаси XIV асрнинг 60-йилларида пайдо бўлган, «ўзбеклар» деганда XIV аср бошида Олтин ўрдадан ажралиб чиққан Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида, яъни ҳозирги Қозғоғистон ва фарбий Сибирда кўчиб юрган турк-мўғул қавмлари назарда тутилган. Лекин, шундан келиб чиқиб ўзбеклар халқ сифатида XIV аср ўрталаридан маълум, деган хулоса чиқариб бўлмайди, албатта. Узбеклар, қозоқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва бошқа туркийзабон халқларнинг аждоқлари қадимдан ҳозирда истиқомат қилиб келаётган ҳудудларда кун кечирганлар. Аммо ўша замонларда улар умуман турк деб ёки ўзлари мансуб бўлган қабиаларнинг (сақ, массагет, хун, кушон, усун, қанғли, қипчоқ, қарлуқ, ўғуз, буркут, найман, дўрмон, қўнғирот, манғит ва ҳ. к.) номи билан аталиб келганлар. Бу хусусда «Тарих-и арбаъ улус»да келтирилган маълумотларнинг илм-фан учун аҳамияти ниҳоятда каттадир.

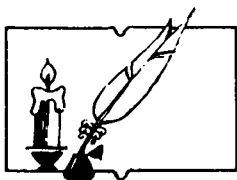
Шунинг учун ҳам у Марказий ва Урта Осиёнинг XIII—XIV асрлардаги ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди.

«Тарих-и арбаъ улус»нинг мазкур ўзбекча наشري Британия музейида сақланаётган АДД 26190 рақамли кўлэзма нусхаси асосида амалга оширилди.

Бу буюк аллома туғилган кунининг 600 йиллик таваллуд тўйига бағишланади.

Шубҳасиз, ушбу таржимада айрим жузъий хатолар бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам мутахассис олимларнинг фикр-мулоҳазаларига муҳтожмиз. Холисона маслаҳат асарни янги, пухтароқ нашрини тайёрлашда ёрдам беради, албатта.

Бўрибой АҲМЕДОВ,
ЎзФА муҳбир аъзоси

Сиз менга қўнғироқ қилдингиз, дўстим.
Сўрадингиз шеър бўлмаган хаёлларимни.
Шеър бўлгулик хаёл ила боламга боқдим...
... болаликнинг ўтлоғида болаликдан ўзга
сиёҳ йўқ...

Кўзларимга чироқ бўлиб кўринди болам...
... болаликда болаликдан ўзга чироқ йўқ...
Менинг гуноҳимда чегара борми...
... болаликда болаликдан ўзга гуноҳ йўқ...
Шаҳар ҳавосига кўз солсам бир зум...
аквариумда балиқлар йиғлар...
... сувин алмаштирмоқ керак аквариум-
нинг...

Бу қандай жамият, бу қандай тузум... сувин
алмаштирмоқ керак аквариумнинг... балиққа
айланиб қоламан ўзим...

... сувин алмаштирмоқ керак аквариум-
нинг...

Сиз менга қўнғироқ қилдингиз, дўстим.
Савол сўрадингиз. Савол — олов-ку! Ҳар бир
огиздан ҳам чиқавермас у. Куйдирмас у доим
ҳамма дилни ҳам. У ҳамма юзни ҳам қизар-
тирмайди. Оғзи куймас ҳамма савол берган-
нинг. Ҳамма эшитганнинг мулаҳазаси дили.

Савол шунча иссиқми, айтинг, савол бериб
оғзи куйганлар?

Савол тинглаб, вужуди тош қотганлар,
айтинг, саволнинг нафаси совуқми шунча?

Саволларнинг жаласида дилдирамасми ёл-
ғоннинг қип-қизил гуллари?

Саволларнинг қиличидан тўкилмасми бўҳ-
тонларнинг қоп-қора қонлари?

Саволларнинг ёнғинида наҳот эримас юрак-
ларнинг ёмби пўлати?..

Сиз қўнғироқ қилдингиз, дўстим. Ҳасрат-
ларинг бўлса, айтгин, дедингиз. Тилга кирар
фақат майда ҳасратлар. Ҳасратнинг каттаси
тилсиздир, дўстим. Кимда-ким ўзининг ёнаёт-
ганини сўйлаб бера олса сизга бафуржа, бас,
унинг ёнгани ёлғондир, ёлғон! Севгиси ҳолатин
агар батафсил англатиб сўйлолса бирорта
ошиқ, бас, унинг севгиси ёлғондир, ёлғон!

Сиз менга қўнғироқ қилдингиз, дўстим.
Кимдан қўрқишимни билмоқчи бўлиб... Ёлғон
гапирсалар, қўрқаман, дўстим...

... сувга тупурсалар, қўрқаман, дўстим...

... қўрқаман, чирик шох остида турсалар...

... гурас-гурас бир қобиққа кирсалар...

... фитнага рай берсалар...

Сиз менга қўнғироқ қилганда, дўстим,
мен олис боболар васиятини ўзим учун секин
қилардим тақдор...

... Эй, мақсад йўлида от қўйган ўғлон,
пайт пойлаб ўтказма умрингни бекор.

Ўйлама, ҳеч қачон тугамас ёлғон,
йўлама, бир умр чўзилмас баҳор.

Юргил, йўлларингдан тошни итқитиб,
то мақсад васлига етмай, ўлмагин.

Дарёдаги сувнинг тугагини кутиб
умрини ўтказган нодон бўлмагин...

Сулаймон Раҳмон

СЕН ЁЛГИЗ ҚОЛДИРМА МЕНИ УМИДИМ

«ЭСКИ ДАФТАРЛАР» ДАН

* * *

Кеча ҳафта. Бенаво.
Ой думалар чийрилиб.
Тумшайиб турар ҳаво.
Отасидан айрилиб.

Кўксимдан дарё кечар.
Кечар-да, ювар дардим.
Офтоб кувар. Тун қочар.
Ким менинг кувар дардим?

Замин узра чўқар ҳоб.
Юлдузни ютар юлдуз.
Қайлардасан, эй офтоб?
Қайлардасан, эй кундуз?

Тоғ ухлар. Ухлар дарахт.
Шамол ухлар қотиб донг.
Кеча кечар бефараҳ.
Қайлардасан, буюк ТОНГ?

Бир лаҳза чўғ мисоли қиш ичра, қор ичра мен,
келдим ёруғ жаҳонга лайли-наҳор ичра мен.

Уқдим отам дилини, билдим онам тилини,
кўрдим ўзбек элини айни баҳор ичра мен.

Ховуч-ховуч ичдиму диёнатнинг сувидан,
номус ичра улғайдим, бўй чўздим ор ичра мен.

Шеърлардан сурур туйдим, қўшиқлардан олдим завқ,
фалакларга юксалдим гоҳида тор ичра мен.

Гоҳи най ичра топдим бу дунёнинг маъносин,
гоҳи дунё сурурин топдим дутор ичра мен.

Севинч ичра семириб бу оламга сиғмадим,
гоҳи озиб йиғладим озору зор ичра мен.

Бу дунё бир бозордир, эркинг кўрсат, Сулаймон,
бўлай унга харидор ушбу бозор ичра мен.

1972

Гоҳ совуқ бир сўздан жароҳат олсам,
гоҳи дўст меҳридан бенасиб қолсам,
гоҳ тонгга мунтазир тун ичра толсам,
ич-ичим ҳувиллар, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Чаноққа чанг солса истилочи куз,
чинқириб юборар фалакда юлдуз,
лекин, мен ночорман, тилсизман ҳануз,
қалбимга муз тушар, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Эл ғами бир ўтмас ханжар бўлса гоҳ,
кўксим минг ваҳмада санчар бўлса гоҳ,
нурсиз ўй руҳимни янчар бўлса гоҳ,
дунёси тор бўлиб, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Орол бўйларида мўлтирар марол,
кўзидаги ёшдай йилтирар Орол, —
мен эса бенажот, муте бир қарол, —
борлигим ўртанар, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Ой кетса, кун кетса, тевалар кетса,
маъданлар, олтинлар, мевалар кетса,
одоблар, одатлар, шевалар кетса, —
кўнглимдан нур кетар, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Бўйнимиз қисилган — тилимиз қисик,
йўлимиз тўсилган — элимиз қисик,
ўзимиз эзилган — феълимиз қизик,
қисилиб, қимтиниб, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

Юпатгил: «Баҳорлар, лолалар келар,
юртсевар, эрксевар болалар келар...»
Ростми шу?! Ичимдан нолалар келар...
Энтикиб, интикиб, увишар этим,
сен ёлғиз қолдирма мени, умидим.

1978

Ўзбекистон қизлари

Ўзбекистон кўёшсиз қолса, Ўзбекистон гар қолса тунсиз,
кўзларини берар қизлари; сочларини беради улар;
Ўзбекистон ойсиз қолса гар, Ўзбекистон унсиз қолса гар,
юзларини берар қизлари. сасларини беради улар.

Ўзбекистон ўғилсиз қолса,
ўғил туғиб бергувчи шулар;
Ўзбекистон ўзбексиз қолса,
ўзбек туғиб бергувчи шулар...

Оҳ дерман

Ҳар кун томоғимга тиқилар бир сўз,
бўғзимни куйдирар ҳар кун бир калом.
Оғзимдан чиқару йиқилар бир сўз,
гурсиллаб тушгандай беалик салом.

Мен ёниб, ўзимни отаман шу зум,
муқаддас бу сўзга — муқаддас чўққа
ва ҳар кун шу тахлит бўламан маҳкум —
«Эрк» дея аталмиш азиз ориққа.

У мени ёндирар, мен аста ёниб,
оҳ дерман, оҳимдан шамоллар тинар,
оҳ дерман, оҳимдан жунжикар жануб,
оҳ дерман, оҳимга шимол исинар.

Оҳ дерман, Албруз гулдираб чўкар,
жўн дўнгга айланар Ҳимолай бирдан.
Осмон бир силкиниб юлдузин тўкар,
Ҳиндикуш Семурғдай кўзғолар ердан...

Оҳ дерман, тошлар ҳам қисирлайди жим,
оҳ дерман, барг ёзиб, ниш урар тахта...
Фақат сен, жон халқим, онажон халқим,
жимгина ер сузиб, терасан пахта...

1981

* * *

Эй Сулаймон, қўйма сен ҳам хону хоқонга ҳавас,
Қил ҳавас дарвешгаю қилма султонга ҳавас.

Гар ҳавас қўймоқ эсанг, бас, расулуллоҳга қўй,
қўймагил иблисгаю жину шайтонга ҳавас.

Авлиёлар илмига қилсанг ҳавас арзир, яна
арзир қадим оламгаю навқирон жонга ҳавас.

Буздилар, сен бузмагил, эздилар, сен эзмагил,
қилдилар, сен қилмагил шуҳрату шонга ҳавас.

Пул йитар, мансаб кетар, умр ўтар, дунё қолар,
Бўлма қул нафсинга ҳеч, қўйма ош-нонга ҳавас.

Қайси инсон кўнглида ёнса Эрк ишқи агар,
Эрки йўқлар қўйса арзир-шундай инсонга ҳавас.

Қўймагил асло ҳавас ўзгалар юртига сен,
қўймасин, айт, ўзгалар ҳам Ўзбекистонга ҳавас.

Кўп китоблар титдинг-у, топмадинг сен Ҳақ йўлин,
Ҳақ йўлига бошлагайдир, илло, Қуръонга ҳавас.

Эътиқодин камтарона айтса гар ёзиб ғазал,
Булҳаваслар, айлангиз сиз ҳам Сулаймонга ҳавас.

1983

Қўшни

Ҳатто қуш жон берар бир-бири учун,
ҳатто қуш чўқилаб сиғдирмас қушни.
«Гадонинг душмани — гадодир!» Бу чин.
Қўшнининг душмани наҳотки қушни?

Аён, ёнма-ёндир ҳаёт ва мамот!
Эй қуёш, тезроқ буз бу даҳшат тушни!
Наҳот азал-абад қисматдир, наҳот,
бир яхши қўшнига бир ёмон қўшни?

Дод дедим, боболар сас берди маҳзун:
«Бармоқлар тенг эмас — яратур муштни...»
Мен беқанот қайга учайин бу кун,
иғвогар тушса гар мен билан қўшни?

Қачон бўлмиш чаён одамга улфат?
Ким бирга кўрибди баҳору қишни?
Айтинг, эй яхшилар, бу қандай кулфат —
кўрнамак тушса гар сиз билан қўшни?

У, қисмат, насибам бунчалар тахир,
надомат ўтлари куйдирар тўшни!
Қайси айбим учун, мени, эй тақдир,
бир хоин дўст билан қилибсан қўшни?!

Шунчалар тангмисан, хонаи гардун,
бир инга тиқибсан тил бирла тишни,
бир уйга қамабсан номарду мардни,
дўст билан душманни қилибсан қўшни!

1984

Ёлғизлик

Ёлғиз эдим, тутдим шундай садони:
«Ёлғизлик ўртамас ёлғиз худони!»

Тўхмат ҳам, ғараз ҳам кўп эди, илло,
ёлғиз эди, дўстлар, Ҳабиб Абдулло.

Эй аҳли жаҳолат, эй аҳли ғино,
Сизнинг орангизда тоқ ўтди Сино.

Не ҳолки, Ойбек ҳам ёлғиз ой эди,
Буюк Қодирийни ёлғизлик еди.

Не ажаб, адоват зулмати аро
Навоий шам эди ёлғиз, ғамсаро.

Эътибордан холи чақнаган умр —
ёлғиз ёниб, ёлғиз ўчди Миртемир.

Ёлғизлар, боқмангиз оламга тушкин,
ёлғиз эди чексиз кин аро Пушкин.

Беғуноҳ, бешараф, бешон, бенасим,
беъътибор кетди Миркарим Осим.

Тирикликда ҳеч ким қўшмади сафга,
ичди ёлғизликнинг оғусин Кафка.

Оҳ, менинг кўксимни куйдирди алам —
ёлғиз чақмоқ эди Шукур Бурҳон ҳам.

Баҳ, бу кун тузмишлар барча бегуруҳ,
беназир, беқадр зотлар бир гуруҳ.

Боиским, уларни тириклик чоғи
беомон ўртамиш ёлғизлик доғи.

Улардан олдим мен ушбу нидони:
«Ёлғизлик ўртамас ёлғиз худони!»

* * *

1984

Увлар шамол, гувлар шамол, қувлар шамол...
Самоларга ўрлар қуюн — оппоқ устун.
Боғлар ҳоли нима кечди, гуллар — увол,
уйлар томи бўлиб кетди остин-устин.

Ким томоша қилар буни жим ўтириб?
Япроқларни бандларидан айирар у.
Анорларни тўкиб кетар, оҳ, қутуриб,
чинорларнинг шохларини қайирар у.

Аёлларнинг этагини юлқиб кетар,
қисирлатиб силкитади теракларни,
минг асрлик миноралар қалқиб кетар,
дўзах ваҳми босиб келар юракларни.

Ху-хулашдан тиниб қолар мусичалар,
булбулларнинг бўғзидаги хониш сўнар,
сўнар, майин ҳам дилрабо мусикалар,
дониш сўнар, диллардаги ёниш сўнар.

Ўз халқига эътиқоди, имони сушт
кимсаларга ғазоватми, хуружми бу?
Ё ўзини энг ишончли кўрсатган дўст
зимдан қилган ҳамлами бу, урушми бу?

Фикри нима бу шамолнинг, ўйи нима?
Нечун ғавғо, бу талотум, бу таҳлика?
Ҳар хонадон-тўфон аро қалққан кема,
бу не жафо юрт ақлига, юрт аҳлига?

Балки айтар муддаосин, бўғиб, сўра,
балки огоҳ айлар сени телба қотил:
«Оёғингни она ерга маҳкам тира,
бошингдаги қалпоғингни эҳтиёт қил!»

1985

Адабиёт нима?

Адабиёт нима? Жуда жўн савол.
Ким билмас, ахир, у одобиётдир.
Бас, сўраб қолдингми, энди қулоқ сол:
У — руҳдир, ақлдир, ҳисдир, уётдир.

Қай кўнгил агарда байтулаҳзандир,
билки, у — шу кўнгил шифтида чироқ.
У — башар яратмиш мулки маҳзандир,
сиғинсанг — Каъба у, симиранг — булоқ.

У шундай ҳаммомки, чўмилган кўнгил
минг қора бўлмасин оқ бўлиб чиқар.
Ғам эзган юраклар қуш каби енгил,
кўнгил — тоғ, димоғлар чоқ бўлиб чиқар.

У шундай дарёки, муқаддас, нодир,
энг нопок дилни ҳам пок қилиб ювгай.
У шундай шифобахш қутлуғ оловдир,
руҳдаги бор зулму зулматни қувгай.

У шундай бир боғки, семурғлари бор,
балодан қутқазар ёзганча қанот.
Мушкулинг ҳал этар унда Бойчибор,
унда муродинга етказар Фирот.

Сен ҳали билмайсан, болам, ҳаётнинг
Абул Ҳавл ечолмас сўроқлари бор.
Лекин ёв босганда, адабиётнинг
сенга йўл кўрсатар Широқлари бор.

У шундай бир йўлки, номи — Диёнат,
у шундай бир уйки, Виждондир оти.
Бир қўлки, бергани — элга иноат,
бир болки, тилингни тилкалар тотти.

У буюк ошиқдир, ишқдан дарс берар,
енгилмас ботир у — бошлайди жангга.
Устоздир, халқ ичра етаклаб кирар,
у Ватан нелигин ўргатар санга.

1987

* * *

Овчи аср, овловчи аср,
кезар ёруғ дунёда бу кун...
Тузоғида тўлғонар асир
илон каби олачипор тун.

Овчи аср, овловчи аср,
ўтар боғлар устидан учиб...
Дарахтларда даҳшатли қисир,
барғлар қолар тупроқни қучиб.

Овчи аср, овловчи аср,
гуноҳинг кўп сенинг жаҳонда.
Наҳот овлаб бўлмадинг, ахир,
ўз овингни Ўзбекистонда?!

Овчи аср, овловчи аср,
қадам босма, бу менинг дилим...
Кўзларимдан ўтар у — басир...
Ўлиб ётар оғзимда тилим...

Овчи аср, овловчи аср,
кезар гоҳ туш, гоҳ хуш, гоҳ тўшда...
Бу жасадлар минг аср сасир
Фарғонада, Ўзганда, Ўшда...

1989

35

Зарбувиш Султонова

НАФРАТ

хотира-қисса

ЭНАМ

Ёз кунлари эди. Кушларнинг чуғур-чуғуридан уйғондим. Бошимни кўтариб қарасам кун ёйилиб кетган, энам ўчоқ бошида куймаланиб юрибди. Ўрнимдан сапчиб турдим-да, юзимни чаяр-чаймас унинг олдига югурдим. Оёқларини қучоқлаб юзимни босдим. Энам эркалаб суярган, «Қизимга ҳозир иссиқ нон ёпиб бераман», деди.

Ховлимизда иккита ўчоқ бўларди. Иккисига ҳам бирин-кетин қозон осилиб, нон ёпиларди. Ҳар қозонда учтадан нон ёпилгани эсимда. Нонлар орасида озгина очик жой қоларди-да, унга энам мен учун атай кулча ёпиб берарди. Қозон нони тандир нонига қараганда юмшоқ ва мазалироқ бўлади. Нон ёпишдан олдин қозон қиздириб олинарди. Сўнгра юмшоқ зувалалар ёпиштириларди-да, нон шаклига келтириб ёйиларди. Ана шундан сўнг қозон чўғи бозиллаб турган ўчоққа тўнтариб қўйиларди. Ноннинг орқаси қозоннинг тафтига, юзи чўғнинг ҳовурига пишарди. Ҳали-ҳанузгача энам ёпган нондай юмшоқ ва ширин нон еганимни эслолмайман. Ҳали айтганимдай, энамнинг кетидан қолмайман, нима иш қилса кузатиб юраман. Ҳамма нарсани билишга ўрганишга ҳаракат қиламан. Энамни Ҳамро бахши, баъзан фолбин, табиб ҳам дер эдилар. Уйимииздан одам узилмасди. Кимдир аскардаги ўғлига ё эрига фол очираар, кимдир йўқолиб қолган сигири, яна бошқаси касал боласи учун фол кўрсатишга келарди. Энам ҳаммани яхши қабул қилади, иложи борича кўнглини кўтарадиган гап билан жўнатади. Мен энамнинг ёнида жимгина ўтириб, унинг нима деганларини эслаб қолишга ҳаракат қиламан. Кунларнинг бирида бир киши келиб «Биз йўқчи бўлдик, бир фол очиб кўйинг», деди. Шунда энам фол очиб, йўқотган молнинг ранги қанақа, қаерда юрибди, қайси йўлдан бориш керак, ҳаммасини айтиб берди. У киши кетганидан кейин:

— Эна, ҳаммасини сиз қандай биласиз? — деб сўрадим.

— Қизим, кўзимга кўринади, қулоғимга эшитилади, — деди шунда энам. Мен ишонқирамай юргандим, икки-уч кун ўтиб ҳалиги киши молини топганини айтиб, хурсанд бўлиб келди. Энамни шунақанги яхши кўриб кетдимки...

Энам нонини пишириб, узиб бўлгач, йўлга отланаверди. Айтмасалар ҳам билиб турибман: кеча Ойим момо деган биттаси «бахши қиламан», деб айттириб кетганди, шуникига бормоқчилар. Мени ҳам эргаштириб олдилар.

Энам иккимиз дала йўлидан кетиб боряпмиз. Мен ялангоёқман. Иссиқ, юмшоқ тупроқдан оёғим мазза қилади. Энам оқ сурп филофли чилдирмасини қўлтиғига қистириб олган. Ойим момо дегани анча олисда, қўшни қишлоқда яшайди. Бироз юриб, секин орқада қола бошладим. Энам мендан юз-юз эллик қадамча узоқлашган, жаҳлим

«Нафрат» — Зарбувиш Султонованинг илк қиссаси. Узининг таъбирича, ягона асари ҳам шу. Муаллиф асли жиззахлик, тўққиз фарзанднинг онаси. Қисқаси, турли қийинчиликларни кўра-кўра дийдаси қотган, муштипар ва фақир бир аёл.

Мазкур қиссанинг ўзига хос жиҳати шундаки, унда тасвирланган воқеаларни муаллиф ўз бошидан кечирган. Мушздай бошидан оғир кунларга дучор бўлган. Шу кунлар

ҳали-ҳануз кўнглида тошдай хотирага айланиб, қийнаб юрган эканки, алоҳал, қогозга туширишга жазм қилган. Кўнгил дардининг шарҳидан одамлар хабар топишса, ўқийса, ёмоннинг меваси яхши бўлиб чиққанлиги кишини қандай кунларга қўйиши мумкинлигидан огоҳ бўлишса, бас. Муаллифнинг нияти шу.

Таҳририят

чиқди. Чарчаб кетдим-ку! Опичиб ё кўтариб олсин. Ахир, ёш боламан-ку! Йўлнинг ўртасига шартта ўтириб олдим.

— Эна-а-а...

Елғондакам йиғлай бошладим. Энам ҳозир изига қайтади-да, мени кўтариб олади, деб ўйлагандим. Йўқ, орқасига ўгирилиб, менга кўзи тушди-да, бирпас ўйланиб қолди. Сўнг:

— Кел, дарров югуриб келсанг, майиз бераман, — деди кўлини киссасига тиқиб.

Энам майиз беради! Югуриб кетдим. Етиб боргунимча энам майизни сиқимлаб, кўлини мушт қилиб турди. Чопиб келиб қўлчаларимни тутдим. Энам менга бор-йўғи бир дона қотиб қолган майиз берди.

Эна-бола яна бироз юрди. Майизи йўқ экан, мени алдабди, югуриб келибман. «Йўқ, бунақаси кетмайди, мени кўтарсин, кичкинаман».

— Эна-а-а... Кўтаринг...

Энам ўтириб елкасини тутди. Маҳкам ёпишиб олдим. Бироз юргач, энам мени ерга қўйиб:

— Қизим, энди ўзинг юргин. Мен сени, чилдирмамни қандай кўтараман, — деди.

Ичим ачишди. Энамнинг олдига тушиб чопқиллаб кетдим. Шундай қилиб, эна-бола манзилга етиб келдик.

Ойим момолар кигиз билан ёпилган қора уйда туришаркан. Бизни кутиб олиб, меҳмон қилишди. Сўнг ўртага сурпа ёзишди. Сурпага чўзма, ун, пул ташлаб чироқ ёқишди. Энам чилдирма чалиб, алланималар деди, фотиҳа қилди.

Мен зерикиб ташқарига чиқиб кетдим. Уй атрофини кузата бошладим. Қовун-тарвузлар фарқ пишиб ётибди. Беш-олти товуқ ҳовлида донлаб юрибди. Уларнинг ичида биттаси антиқа экан. Сарик ола чипор, бошида бир тўп майда пати бор. Худди ўғил болалар соч қўйиб олиб, орқасига қайириб тараганга ўхшайди.

— Эна, қаранг, манави товуқ соч қўйибди, — дедим. Энам кулди:

— Ҳа, болам. Бу товуқ дўппи кийиб олибди. Бу товуқнинг дўпписи, — деди. Сўнг Ойим момага:

— Мана шу товуқнинг қизимга берасан, яхши кўриб қолибди, — деди.

Ойим момо сўзсиз рози бўлди. Ахир, бахшининг айтгани айтган, дегани деганда. Ойим момо хуржунга товуқ билан чилдирмани, яна бахшилиқдан тушган ул-бул нарсаларни жойлаштирди. Мени эшакка миндирди... Уйга қайтдик.

Аниқ-таниқ эсимда. Шу куни кечқурун онам ҳовлиқиб, ранги ўчиб кириб келди.

— Уруш бошланибди... Энди отанг келмайди...

Мен уруш нима эканлигини билмасам ҳам ёмон иш бўлганини англадим. «Энди отанг келмайди» деди-ку. Демак, уруш ёмон нарса. Ҳамманинг юзида ваҳима, ташвиш. Мен эса ҳамманинг юзига бир-бир термулиб қарайман. Энам иккимиз отамнинг келишини кутаётган эдик. Энди нима бўлади? Онам бечора нима қилади энди?..

КАТТА ОТАМ

... Одатда оилада ёш бола биринчи бўлиб туққан онасини танийди. Мен эса аввал энамни, катта отамни, акам Абдуллани ва шундан сўнг онамни таниганман. Сабаби, онамнинг эрталаб мен уйқудан турмасдан ишга кетиши, кечқурун эса ухлаб ётганимда ишдан келиши бўлса керак. Катта отамни, яъни бобомни Маматқулбой дер эдилар. Ёзда ҳамма экин-тикин қилиш учун далага кўчиб кетса, биз қишлоқда қолардик. Катта ариқ ёқасида чорбоғимиз бўларди. Шу чорбоққа қовун-тарвуз, лавлаги, ошқовоқ, ловья, мақка, мош экардик. Катта отамнинг икки эшаги билан араваси бўлгувчи эди. Баҳор келиши билан ер ҳайдар, кейин битта япалоқ тахтани иккала эшакка боғларди-да, акам иккимизни тахтанинг устига миндириб қўярди. Биз тахта устига ўтириб, қиқир-қиқир кулиб, яйрардик. Шодлигимиз еру кўкка сиғмасди. Шундай усул билан катта отам янги ҳайдалган ернинг кесагини майдалар, текислар, ҳам ўз ишини қилар, ҳам бизни овутарди. Тушлик пайти учаламиз уйга келардик. Энам ишларидан бўшамас, қозон-товоқдан тинса, урчуқ йигирарди. Ипни ҳар хил рангларга бўяб шолча, зулбароқ тўқир, кигиз босарди. Хуллас, энамнинг бирор нафасгина дам олиб, бекор ўтирганини эслабман. Деҳқончилик, томорқа ишлари эса катта отам зиммасида эди. Ҳовлимиз анча кенг, уй-жойимиз икки хона, ошхона, молхона ва омборхонадан иборат — ҳаммаси узунасига ёнма-ён қурилган. Ҳовли пастак девор билан ўралган. Уртасида сўри бўлиб, тагида ёғоч каравот турарди. Сўрининг рўпарасида, ариқ ёқасида уч туп ўригимиз бўларди. Ўриклар ёз боши билан роса етилиб берар, ўзиям мевалари олмадай-олмадай бўлиб кетарди. Ҳовлимиз қаршисида колхоз отхонаси бўлгани учун раис ва бошқа катталар ҳар куни кечқурун отхонага келиб, отларни отбоқарга топширар, эрталаб яна миниб кетишарди. Баъзида атай каравотимизга ўтириб олиб, ўриқхўрлик қилишарди. Ариқнинг бир лаби отлар суғориладиган кечув, бир томони биз сув оладиган жой эди. Биз болалар ёз бўйи шу ерда чўмилардик. Сап-сарик бўлиб пишган ўриклар «чўлп-чўлп» қилиб ариққа тушар, баъзилари чўқар, баъзилари сув юзида қалқиб оқар, биз эса «қий-чув» қилиб уларни тутиб олишга ҳаракат қилардик. Катта-катта ва жуда ширин бўлганидан,

икки-учтаси билан тўйиб қолардик. Уйимиз рўпараси кечув бўлгани учунми ёки ўриқлар учунми, ҳарқалай болаларнинг кўпчилиги чўмилишга шу ерга келишарди. Баъзан мен ўриқнинг устига чиқардим-да, шоҳларини силкиб юборардим. Шунда ўриқлар «дув» этиб сувга тўкиларди. Болалар чуғурлашиб талашиб кетишар, мен тепада мақтанганнамо гердайиб, уларни томоша қилиб турардим. Болалар ўриқка тўйганидан хурсанд бўлар, мен эса уларни хурсанд қилолганимдан севинардим. Қишлоғимизда ўриқлари-миздан емаган киши қолмасди.

Хуллас, катта отам ёшлигида ўтказган мана шу уч тупгина ўрик ўзимизга ҳам, болалару катталарга ҳам етиб ортарди.

ОНАМ

Онам Қозон деган шаҳарда туғилган. Отаси шу шаҳарнинг энг катта бойларидан экан. Отхонасида қанча-қанча от-улови, сандиғида олтин-кумуши, шунга яраша уй-жойу хизматкорлари бўлган экан. Онам ота-онасига ёлғиз тирноқ экан. Ундан олдинги фарзандлари турмагани учун онам туғилганида отаси ирим қилиб, доя кампирдан уни йигирма тийинга сотиб олибди.

Инқилобдан сўнг уларнинг тинчи бузила бошлабди. Уларнинг уйига кун ора уч-тўрт киши келиб, солиқ олиб кетармиш. Бу аҳвол анчагача давом этибди-да, бир куни отасини олиб кетиб қамашибди. Отаси турмада ўлибди... Кичкина қизча онаси билан қолибди. Бойлик дегани ҳеч ерга сиғмас экан. Она-бола қўлларидан келганича олтинларни ҳар ерга беркитишибди. Бир қисмини қўшниларга, қариндош-уруғларга улашмоқчи бўлишибди. Бироқ ҳеч ким олмабди. «Биз қулоқнинг нарсаларини олмаймиз, хазар қиламиз. Бизни жавобгарликка тортсинми?», дейишибди. Бир куни яна одатдагидай солиқчилар келиб, солиқ талаб қилибди. Шунда уй бекаси «Ҳамма нарсамни тўладим, ҳеч нарса қолмади», деб туриб олибди. Миршаблар уни ҳам олиб бориб қамашибди. Уриб-туртиб, бойликларни қаерга яширганини билиб олмоқчи бўлишибди. Бироқ, у айтмабди. Охири, амаллаб турмадан қочибди. Бойликларидан кўтарганича олиб, бу ёққа қараб жўнабди. Юриб-юриб, ҳозирги Гулистон шаҳрига келиб қолибди. Бу ерда бир татар хонадонидан бирор йил ижарада яшабди. Бир куни касал бўлиб этиб қолибди. Кундан-кун аҳволи оғирлаша борибди. Шунда қизчасини ёнига қақириб: «Мен ўламан. Тушимда отанг аравага солиб олиб кетди. Сен, мен ҳам бораман, деб шунча йиғласанг ҳам олиб кетмади», дебди. Сўнг бир аёл кишининг исмини айтиб, «Улсам ана шу аёлникига бор. У сени Қозонга олиб кетиб қариндош-уруғларга топширади», дебди. Кўп ўтмай оламдан ўтибди. У пайтлари онам саккиз-тўққиз ёшларда бўлса керак, онаси айтган аёлни излаб борибди. Борса, у аллақачон кетиб қолган экан. Шундай қилиб, онам — кичкина қизча қаёққа боришини билмай аросатда қолибди. Кун кеч бўлибди. Қизча не қиларини билмай йўл ёқасида йиғлаб турса, бир эшак минган мўйсафид ўтиб қолибди. Мўйсафид қизчанинг ёнига келиб, гап сўраб, аҳволни тушунибди-да: «Қизим, мен сени уйимга олиб кетсам борасанми? Уйимда кампирим, ўғил-қизим бор. Шулар билан ўйнаб юрасан», дейди. Қизча кўнади. Мўйсафид уни эшагига мингаштириб, уйга олиб келади. Чолнинг кампири қизчани бағрига босади, уни дарров ювиб-тараб, қорнини тўйғизади. Қизчанинг қўлида кичкина тугунчаси бор экан. Кампир уни эркалаб «Бу нима, қизим» деб сўрайди. Шунда қизча ўзининг тилида «Айбирларим» дейди. Унинг тилига тушунмай тугунчани очиб кўрсалар унда кўйлаги, калта иштончалари экан. Қизча эртаси куни кўчага болалар билан ўйнагани чиқади. Бу сап-сарик, калта кўйлак ва калта иштонча кийган қизчани болалар масхаралаб кулишади. Қизча уялиб, уйга қайтиб келади-да:

— Опа, менга узун кўйлак, узун иштон тикиб беринг. Болалар куляпти, — дейди. Кампир дарҳол унинг айтганини қилади. Шундан сўнг қизча шу ерда яшаб қолади. Кампирни болаларига таассуб қилиб «опа» деб ўрганади. Исми Рашида экан. Ўзбекча қилиб «Марзия» деб атай бошлайдилар. Шундай қилиб, у оқибатли кишилар қўлида ҳеч бир камчиликсиз яшаб, улғая бошлайди. Жуда ишчан, хушрўй қиз бўлиб бўйга етади. «Маматқулбойнинг татар қизи» деб номи узок-яқинга кетади. Ҳар ердан совчилар кела бошлайди. Айтмоқчи, ҳалиги мўйсафид деганим катта отам — Маматқулбой, кампири эса энам — Ҳамро бахши эди. Бир куни катта отам татар қизини қақириб, маслаҳат солади.

— Марзия қизим, энди катта бўлиб қолдинг. Сени куёвга берсак, нима дейсан? — деб сўрайди. Шунда Марзия:

— Шу уйдан ҳеч ёққа кетмайман, — дейдию йиғлайди. Катта отам қизнинг ниятини тушунади. Ҳали айтиб ўтганимдай, катта отамнинг тўрт фарзанд бўлган. Биринчиси қиз, уни турмушга берган, катта ўғлини уйли қилган. Кейинги ўғли Эргаш Марзиядан икки ёш катта, кенжа ўғли эса қиздан икки ёш кичик бўлган. Табиийки, Эргашни Марзияга муносиб деб топишган. Катта отам, энам, ўғиллари Эргашни қақириб қизнинг «уйдан кетмайман», деб йиғлаганини айтишади. Ўғилларига насиҳат қилиб, Марзияга уйланишга кўндиришади. Сўнг элу юртга ош бериб, никоҳ ўқиттиришади. Шу кундан Марзия бу уйнинг ҳам қизи, ҳам келинига айланади. Қайнота ҳам, қайнона ҳам хурсанд. Йил ўтиб иккала ҳам барабар кўзи ёради. Ўзбек келини қиз кўради, исмини Офтоб қўяди-

лар. Татар келинлари Марзия эса ўғил туғади, исмини Абдулла қўядилар. Марзия ишчан бўлгани учунми, ўғил туққани учунми, ҳарқалай қайнота-қайнонасининг меҳрини кўпроқ қозонади. Марзия кейин яна ўғил кўради, унинг исмини Исматулла қўядилар. Бироқ, чақалоқ икки ойлик бўлганида нобуд бўлади. Фотиҳага, кўнгил сўрашга келганлар «Илоҳо ўн ойда ўрни тўлсин» деб дуо қиладилар. Чиндан ҳам роп-роса ўн ой ўтганда яна фарзанд туғилади—қиз, бунинг исмини Зарбувиш қўйишади.

Катта отамнинг асли таг жойи Жиззахнинг Ровот қишлоғи. Отасидан ёш етим қолган. Неча йиллар ўрис бойлари қўлида чоракорлик қилиб оту сигарларини боққан, кўш ҳайдаган, хўжайини нима буюрса шуни қилган.

Ҳоҳида «ўрис хўжайинининг уйида шунча йил хизмат қилибман-у, бир оғиз ўрисчани ўрганмабман-а», деб кулиб қўйгувчи эди катта отам. У ниҳоятда содда, меҳнатсевар, саранжом-сариишта чол эди. Айёрликни билмас, бировнинг ҳақидан кўрқарди. Инқилобдан кейин унга ҳам ер, сув тегибди. Меҳнат қилибди. Секин-аста уй-жой қилиб, мол-ҳол орттирибди. Болалари улғайиб ёнига киргач — 30-йиллар бошида колхозга ёзилибди. Катта отамнинг колхозга кириб ёмон бўлмаганини кўрган бошқа яққа хўжаликлар ҳам бирин-кетин колхозга ўтибди. Катта отам бой бўлмаса ҳам ўзига тўқ хўжаликлардан ҳисобланаркан. Қишлоқдаги атиги беш-олти хўжаликда биттадан эшак бўлса, бизда иккита эшак, яна арава ҳам бор экан. Бу ҳазилакам бойлик ҳисобланмаган-да ўшанда. Катта отамнинг иккинчи ўғли Эргаш, яъни менинг отам ўша пайтлар колхозда табелчилик қиларкан. Кейин Самарқандга бориб ўқишга жойлашибди, агрономликка. Лекин ўқиши тугамасдан бурун аскарликка олинбди. Аскарликдан қайтиш олдида эса уруш бошланибди. Отамдан аввалига: «Жангга кирдим, урушяпмиз, соғ-саломатман» деган мазмунда хатлар келиб туради. Кейин хат узилади... Отамнинг орқасидан амаким — отамнинг укаси Умнат ҳам урушга жўнади. Энам бечора урушга кетган икки ўғлининг ўрнига икки неварасини бағрига босиб, зор қақшаб қолади. Катта отамнинг тўнғич ўғли Бўрибой (бизлар бова деймиз), хотини Боғлон момом, қизи Офтоблар — ҳаммамиз бирга яшардик. Уруш бошланганидан кейин Бўрибой бовам қаёққадир кўчиб кетди. Катта отамнинг қариндош-уруғлари Ровотда яшарди. Қариндошларидан бири — Утамурод дегани ҳосилот бўлиб ишларди. Хотини Ойимбуви момо жуда яхши жувон эди, болалари кўп, лекин ўзларига тўқ, бадавлат яшашарди. Ойим буви момо доим «Сени Хўрозжон ўғлимга келин қиламан» деб ҳазиллашиб юрар эди менга. Катта отам онамиккаламизни эшак аравада Утамурод бовамникига ташлаб кетди. Абдулла акам энам билан қолди. Нега шундай қилди, билмайман. Ўзи эса ҳар ўн-ўн беш кунда биздан хабар олиб турарди. У ҳар сафар аравада тўрт-беш қоп дон олиб келади. Қайтишда қопларда яна алланималар олиб қайтади. Менимча, олди-сотди қилса керак. Биз Абдулла акам иккимиз ҳар ўн-ўн беш кунда ўрнимизни алмаштириб тураемиз. Энам катта отам ҳар Ровотга борганида «Зарбувишни олиб келинг, соғиниб кетдим», дер, катта отам мени олиб кетиб, ўрнимга акамни олиб келарди. Ҳар келганимда энам мени бағрига босиб «Отанг қачон келади, Эргашжоним, Умнатжоним қачон келаркан?» деб йиғлайди. Бу ер ҳар қанча яхши бўлмасин, онамни кўргим келаверади. Катта отам яна Ровотга йўл олаётганида «Мен ҳам бораман, онамни соғиндим», деб туриб оламан. Энам бўлса:

— Бир ўзим қоламан-ку, сен менинг овунчоғимсан, борма, — деб ялинади. Мен «Йўқ, онамни соғиндим, кўргим келяпти. Мен борсам Абила келади-ку», дейман. Акамни Абдулла деб айтолмай шундай дейман. Охири катта отам унади, мени олиб кетади. Катта отам аравада қоплардан ташқари кўрпа-ёстиқ, нон-чай, пиёла, гугурт, кўзада сув олиб юрарди. Йўлда бир кеча тунаб, эшакларга дам берар, ўзи чойгум сув қуйиб, олов ёқиб чой қайнатарди. Эшаклар ўтлаб, қорни тўйгач, кейин аравага қўшар, арава устига кўрпаларни ёзиб ўрин қиларди. Мени ётқизиб устимга кўрпа тортарди.

— Қизим, сен ухла, мен ҳам ухлайман. Эшаклар ўзи кетаверади. Адашмайди, ўрганиб қолган, — дерди.

Бир сафар мана шундай икки-уч кун йўл юриб борсак, онам касал! Ётибди. Ётган ерига бориб ачомлаб олдим.

— Онажон! Мен сизни соғиндим. Мен йўғимда касал бўлибсиз. Билмабман. Энди ҳеч ёққа кетмайман. Сиз ҳам касал бўлманг, тез тузалинг!

Сақкиз-ўн кун деганда онам оёққа турди. Ишга чиқди. Бу орада катта отам икки марта келиб кетди. Энамга ҳам боргим келади, бироқ яна ўйлайман: «Энамга кетсаму онам яна касал бўлиб қолса, нима қиламан? Йў! Ҳеч қаёққа бормайман. Шу ерда, онажонимга қараб юраман».

Катта отам учинчи келишида энам қаттиқ тайинлаб юборибди. «Келишингизда Зарбувишни албатта олиб келинг. Соғиндим. Зарбувишни кўрсам Эргашжонимни кўргандай бўламан. Худди отасига ўхшайди», дебди.

Энамга раҳмим келиб кетди. «Энажон, мен ҳам сизни соғиндим. Кўрмаганимга кўп бўлди. Лекин нима қилай, бу ерда онам бор, уни қандай ташлаб кетаман?»

— Бормайман, онам касал, — дедим. Шу кунлар унинг кўзи оғриб юрган эди. Катта отам бўлса:

— Онанг касал эмас, фақат кўзи оғриган, ҳеч нарса қилмайди, тузалиб кетади, — деди. Мен «Барибир, кўзи бўлса ҳам касал-ку. Ташлаб кетмайман», дедим.

Кечқурун тўшагимга чўзилдим-да, ухлаб қолмасликка тиришиб ётдим. «Ухласам катта отам олиб кетиб қолади», деган хавотирда эдим. Катта отамнинг кетишини пойлаб ётиб, кўзим илинибди. Бир пайт уйғонсам, аравада кетяпман. Тахминим тўғри чиқди. Алам билан йиғладим. Ахир мен кетсам онам касал бўлиб қолмайдими? Йўқ, бормайман. Мен онамнинг ёнида бўлишим керак! Яна бақириб йиғладим. Катта отам бечора юпатди, алдади, бўлмади. Охири орқасига қайтди. Қанча йўл юрдик, билмайман.

— Марзия... Марзия!

Онам уйғонди.

— Ма, қизингни олиб келдим. Шунча юпатсам ҳам кўнмади. «Мен кетсам онам ётиб қолади», деб юмма талади...

Мен онамнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олдим у йиғлаб юбордим.

— Сизни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман, кетмайман.

Ўшанда биринчи марта онамнинг «айланай» деган сўзини эшитдим. Шу-шу, мен акам билан ўрин алмашмай қўйдик. Икки томоннинг кам-кўстини, шу билан биргаликда соғ-омончилигини ўртада катта отам етказиб турарди. Энажоним мени соғина-соғина, охири бардоши тугаб, «Бирдан-бир йўли Зарбувишни онаси билан олиб келиш керак. Бошқа йўли йўқ», дебди.

Энажоним-а! Сизнинг менга бўлган меҳрингизни билардим-ку. Мендан бир кунда юз марта айланиб ўргилардингиз. Нима топсангиз ўзингиз емай менга олиб келиб берардингиз. Кўтариб бошимни силаб эркалардингиз. Онамдан кўрмаган меҳрни сиздан топардим. Лекин мен беақл қизча барибир онамга интилардим. Сизни қанча соғинмай, онамни ташлаб кетолмаганман.

Ўшанда сизга қанча оғир бўлганини, икки ўғлингиз аскарга кетиб, бизга суяниб қолганингизни, ўғилларингиздан хат келмай дарду-дунёнгиз қоронғу бўлганида мени бир кўришга шунчалар интизор эканингизни билмабман, фаҳмим етмабди. Кечиринг...

Кунларнинг бирида катта отам Ровотга бориб, онам иккимизни кўчириб келди. Соғиниб, кўзи тешилиб юрган энам шўрлик бағрига босиб, роса йиғлади. Мен ҳам энажонимни соғинган эканман, анча вақтгача бағридан чиққим келмади. Биз яна бирга яшаб кетдик. Энажоним ҳам, энажоним ҳам ёнимда. Менга мазза. Энди бошқа ғам-ташвишларим йўқдек эди.

Ҳамма эркаклар урушга кетган. Дала юмушлари хотин-қизлар зиммасида. Онам кун бўйи далада. Энам уй ишидан бўшади дегунча, аллақандай дуолар ўқиб, урушдаги ўғилларининг соғ-саломатлигини сўрайди, йиғлайди. Баъзан ўтириб фол оцади. «Менинг Эргашжоним қаерда? Умматжоним-чи? Айтинглар, қачон келади? Мен кўраманми?», дейди. Бироз вақт ўтиб, ўзига-ўзи сўйланади:

— Тирик! Иккиласи ҳам тирик. Эргашжоним нариги давлатга ўтиб кетган, хат келмайди. Ўзини ҳам бу тарафга ўтказмайди. Душман қўлида. Охири келади. Мен кўрмайман... Ўлганидан кейин келади. Умматим қуршовда. Бу ҳам келади. Мен ўлгандан кейин хат келади, кейин ўзи ҳам келади. Ҳай аттанг-а, кўрмас эканман.

Кун ўтиб урушнинг таъсири бизнинг хонадонда ҳам билиниб қолди. Мол-қолни сотиб тугатдик. Дон-дун ҳам оз қолди. Шундай кунларнинг бирида онам колхоз фермасига ҳисобчи бўлиб ишга кирди. Сал фурсатда партияга ўтди. Аста-секин уйда кам кўринадиган, ишдан кеч келиб, эрта кетадиган бўлди. Кийинишию юриш туришида ўзгаришлар бўла борди. Албатта, ўшанда буни мен фарқламаган бўлсам керак-у, лекин ўша пайтлар қулоғимга кириб қолган гап-сўзлардан келиб чиқиб гапиряпман-да. Бундан энам шубҳа қилган шекилли, жуда кўп нолиб гапирадиган одат чиқарганди. Қишлоқнинг бир чеккасида аммам турарди. Унинг тўрт қизи бор эди. Шулардан учинчиси Кумуш мен билан тенгқур бўлганидан доим бирга эдик, дугона эдик. Аммамнинг чоли Қосим язнам савдогарчилик қиларди. Аммам тез-тез онамдан хабар олиб турарди. Энам куйиб-ёниб қизига келини, яъни менинг онам тўғрисида гапирарди. Кенжа ўғли Уммат урушдан келса, уйлантириш учун йиғиб-териб қўйган кийимликларининг ҳаммасини бир-бир кийиб тамом қилганини, ишдан кеч келишини, юриш-туриши бежоллигини айтар, мен бир чеккада индамай қулоқ солиб ўтирардим. Онамни гапиргани учун энамни ҳам, аммамни ҳам ич-ичимдан ёмон кўриб кетардим. Онамга ҳеч қачон «сизни энам ёки аммам ёмонлади» деб айтмасдим. Мабодо, айтсам оқибати нима бўлишини билардим. Албатта жанжал чиқарди. Мен эса буни истамасдим. Шунинг учун нима эшитсам ичимда қолиб кетарди. Уйимизга ҳар замон Жумабой деган киши келиб турарди. Энамнинг акасининг ўғлимиди, билмадим, ҳартугул энамни «амма» дерди. Бир куни ўша одам уйимизда ётиб қолди. Ёз кунлари бўлганидан ҳовлига жой солинди. Ҳалиги ровотлик Бўрибой бовамнинг қизи Офтоб ҳам шу ерда эди, у баъзан ўн-ўн беш кун — то зерикканича бизникида туриб кетгувчи эди. Ҳовлига солинган жойнинг бир чеккасида Офтоб иккимиз ётдик. Кейин акам, сўнг ўша Жумабой деган меҳмон ҳамда Қосим язнам. Офтоб иккимиз дарров ухлаб қолдик. Бир пайт уйқу аралаш қулоғимга гўнғир-

ғүңғир овоз кирди. Уйқум қочи́б қулоқ солдим. «Онамни гапиришыяптими?». Тахминим тўғри чиқди. Меҳмон:

— Шу маҳалгача қаёқда юрибди. Еш аёл бўлса. Ҳаммамизни оёқ ости қилди-ку?! Баримиз шарманда бўлдик. Бунинг бу ишларига қандай чидаймиз? — дерди.

Қосим язнам эса:

— Болалари бор, болаларининг уволи уради, — деб нимагадир унамасди.

— Э, ҳеч ким билмайди. Мен эски қопни тайёрлаб қўйганман. Шунга тиқиб чўлдаги эски қудуққа обориб ташлаймиз. Бунинг кими бор — излайдиган, топа олмайди.

— Болалари-чи? Нима қиламиз...

— Болаларига аммам қарайди. Ўзлари катта бўлиб кетади.

Бу гапларни ётган жойимда сабр-тоқат билан, лекин дир-дир титраб эшитдим. «Булар нима қилмоқчи? Болаларига аммам қарайди, деяптими? Онамни... ўлдиришмоқчими?! Эски қудуққа ташлаб келамиз деяпти-ку!» Вужудимни даҳшат қоплади. Урнимдан сакраб турдим.

— Онамни ўлдирманглар! Онамни ўлдирманглар, ўлдирманглар...

Бир дақиқа иккаласи ҳам жим қолди. Кўрқиб кетишди шекилли. Бироз ўтиб Қосим язнам:

— Тентак қиз, нима деяпсан, ким ўлдиради онангни, ётгин, — деди.

Ётдим. Лекин уйқу қаёқда. Ўзимни ухлаганга солдим. Шивир-шивир бошланди.

— Э, бу ҳали кичкина, билмайди, эсидан чиқиб кетади, — деди меҳмон.

— Қаёқда, билади. Онамни ўлдирма деяпти-ку! Билмаса шу гапни айтармиди, — Қосим язнам устимга кўрпани баландроқ тортиб қўйди. Шу билан ухлаб қолибман. Онам қай маҳал келган билмайман. Эрталаб қарасам юрибди. Суюниб кетдим. Суюнмай бўладими? Онам тирик. Мен кечаси озмунча йиғладимми? Озмунча кўрқдимми? Бир ёнимда Офтоб опам, бир ёнимда Абдулла акам дунёдан беҳабар қолиб ухлашди. Мен-чи? Эҳ-ҳе...

Онам тўғрисидаги қанчадан-қанча гаплар... Уйда энам онамдан норози, у ёқда аммам... Кўчага чиқсам болалар «Сен бузуқнинг боласисан», деб кўз очиришмайди.

Қўшнимиз бор. Эрини Абдулин дейишади, татар киши. Хотинининг исми Ҳалима. Ана шу Ҳалима ҳам «Сен менинг эрим билан юрасан», дея онамни турткилайди. Бу гап-сўзлар мени элади. Кечасию кундузи ўйлайман. Нима қилсам онамга ёрдамни тегаркин? Ўша пайтлари «бузуқ» дегани нималигини тушунмасдим. Лекин яхши гап эмаслигини сезардим. Яхши гап бўлганда болалар устимдан мазах қилиб кулмасди-да.

Бир куни Ҳалима қўшнимиз:

— Ҳей, бузуқнинг боласи! Онангга айтиб қўй, менинг эримни тинч қўйсин, — деди мени йўлда тўхтатиб.

Қани энди кучим етсаю уни роса дўппосласам. Аламдан чиқсам. Хоҳ уйнинг, хоҳ кўчанинг гапи бўлсин, бирортасини онамга айтмайман. Уни хафа қилгим келмайди. Лекин кеча кечаси Қосим язнам билан Жумабойнинг маслаҳатини айтсамми, йўқми, деб бошим қотади. Айтмасам: «Бола-да, эсидан чиқиб кетади, эсида бўлса онасига айтади» деб бу кеча онамни ўлдириб қўйишса... Шунинг учун бунисини айтаман, айтишим керак. Онам ўзига эҳтиёт бўлиб юрсин. Сездириб қўйганим яхши-да, деган қарорга келдим ахийри. Кечқурун онам ишдан келгунича ухламасдан пойлаб ўтирдим. У келиши билан сапчиб турдимда, қулоғига шипшидим.

— Она-чи, она, анову уйимизга келган меҳмон бор-ку, шу билан Қосим язнам иккови сизни ўлдириб қопга тикамиз, кейин чўлдаги қудуққа ташлаб келамиз, деди.

Онам менга ҳеч нима демади. Бошимни силаб эркаламади ҳам, юзимдан ўпиб ҳам қўймади. Мен шундай қилишини кутгандим.

Эртаси куни онам, катта отамга айтиб қилди жанжал, қилди тўполон. Катта отам «сенга буни ким айтди?», деб суриштириб ўтирмади. «Сенинг қариндошинг менинг уйимга иккинчи келмасин», деб энамни роса сўқди. Меҳмонни олдига солиб ҳайдади. Шу-шу Жумабой ҳам, Қосим язнам ҳам келмай кетди. Майли, келмагани яхши. Менга онам тинч бўлса, соғ юрса бас...

ИЛТИЖО

Ғам-ташвиш, хавотир бора-бора энамни йиқитди. Аввалига анча вақтлар йўталиб юрди. Кейин ётиб қолди. Онам ишга кетгандан кейин уйда энам иккимиз қоламиз. Қиладиган ишимиз худога илтижо, ёлвориш. «Эй худоё худовандо, Эргашжоним, Умматжонимни ўзинга топширдим. Ўзинг менга мардлик қилиб бергандинг, номардлик қилма. Болаларимни бемўлжал ўлимдан, зулмнинг қаҳридан, дайди ўқдан ўзинг асра. Сен ўзинг олиб кетган эдинг, ўзинг олиб келиб берасан. Кўз ёшларимни, тилакларимни қабул қил», деб из-из йиғлайди энам. Мен ҳам тўйиб-тўйиб йиғлайман. Энам чарчайди-да, йўтала бошлайди. Йўталавериш ҳолдан тойиб, жимиб қолади. У ўзига келгунича ёнида жимгина ўтираман. Энам нафасини ростлаб олганидан кейин менга уқтиради:

— Зарбувишжон, гапимга қулоқ сол. Сен гўдаксан, гуноҳинг йўқ. Ҳалқуминг пок.

Шунинг учун тилагингни Олло таоло қабул қилади. Сен ҳар доим худодан «урушдаги отам, акам соғ-саломат келсин, ўлмасин, ўқ тегмасин, ярадор ҳам бўлмасин, немислар ўлсин, уруш тугасин», де. Худодан сўра, шундай қилсанг отанг ҳам, аканг ҳам келади,— дейди.

Энам ётади, мен латта-путтадан ясалган қўғирчоқларимни ўйнаб ўтирган ҳолимда ҳам илтижо қилавераман:

— Отам келсин, акам келсин, иккаласи ҳам ўлмасин, ўқ тегмасин, ўқ фақат не-нисга тегсин, уруш тугасин. Отам, акам манави нонларни есин.

Қўғирчоқларимнинг олдига майда-чуйда нонларни, нон увочларини ёзиб қўяман. Энам кун бўйи ётади. Оғзига бир ушоқ солганини кўрмайман. Лекин ёстигининг тагида ҳамшиша яримта, битта нон туради. Баъзида менга бир чеккасидан ушатиб беради. Ҳар икки-уч кунда аммам келиб энамга кун бўйи қарайди. Кеч бўлиши билан «Болаларим нима бўлди?» деб уйга ошиқиб жўнайди.

Кимдир энамга «Урушда юрган аскарларнинг акси ойга тушармиш. Ой ўн беш кунлик бўлганда ярим кечада туриб ойнинг аксини кўзгуга тушириб қараса, кўринармиш», дебди. Энажоним ойнинг тўлишини не-не умиду интизорликлар билан кутди. Кутилган кун ҳам келди. Энам «Бугун кечаси ой тепага келганда тураман», деб кун бўйи тайёрланди. Катталиги китоб ҳажмидай кўзгуни тўшаги ёнига қўйиб қўйди. «Э, худо, кечаси ўрнимдан туришимга ўзинг мадад бер, куч-қувват ато қил», деб ётди. Мен энамни кузатиб ётиб, ухлаб қолибман. Энам кутган дақиқалар бўлибди. Урнимдан туриб юз-қўлини ювибди-да, кўзгудаги ойнинг аксига кўз тикиб ўтираверибди. Ҳеч ким кўринавермагач, «кўзим ўтмаётди, шекилли» деб мени уйғотди.

— Зарбувишжон, болам, менинг кўзим ўтмаётди. Сенинг кўзинг ўткир, қара-чи, отанг ойда кўринармикин? Сен кўрсанг менга айт, хўпми? — деди. Мендан олдин кўзгуга қаради-да, «Ҳеч ким кўринмайди, бари бекор гап», деб ўрнига бориб ётди. Мен энамнинг у ёнига ўтиб қарайман, бу ёнига ўтиб қарайман, ҳеч ким кўринмайди.

— Эна, ойда одамлар йўқ, фақат ойнинг ўзи турибди, — дейман.

Энам ишонмайди. Елворгудай бўлиб:

— Ма, ўзинг кўзгуни қўлингга олиб, яхшилаб қара, болажоним, яхши қара, — дейди.

— Йўқ, эна кўринмаётди, — дейман айбдор кишидай астагина.

Энам «уфф» деб кўзгуни қўлимдан олиб, ўзи тикилади. Иссиқ ўрнимдан турганим учунми, кечаси бўлгани учунми этим увушиб, совқота бошлайман. Уйқум ғалва қилади. Бориб ётай десам, энам бир ўзи, хафа бўлиб ўтирибди. Онам бўлса аллақачон уйқуга кетган. Шунинг учун чидайман, кўзимни йириб-йириб, уйқумни қочираман, ҳар замон кўзгуга энгашиб қараб қўяман. Энди юринг, бориб ётайлик демоқчи бўламан-у, энамни ранжитиб қўйишдан кўркаман. Яна бироз кутай-чи, ўзи ўрнимдан туриб қолар... Ниҳоят умидини уздим, энам ўрнимдан турди, совқотганми ё бошқа нарсаданми, «дир-дир» титрарди. Унга жуда-жуда раҳмим келиб кетди: охириги умиди ҳам пучга чиқди-я! Зўрға бориб ётди. Шу-шу, энам ўрнимдан турмайдиган бўлди...

ВАСИЯТ

Энам узоқ ётди: сил касал экан. Лекин уни ҳеч ким касалхонага олиб бормади. Ёки бирор марта ҳам дўхтир келиб кўрмади. Аммам энди уйга кетмас, энамни суяб ўрнимдан турғазар, ётқизар, нима деса айтганини қиларди. Бир куни энам аммамга ичидаги дардини айтди:

— Мен энди одам бўлмайман. Сен анаву қизларингга атаган маржон, сочтупакларингни олиб кет. Мен ўлгандан кейин Марзия сенга бермайди. Анави катта зулбароқни Умматимга атаб тўқиганман. Аскардан келиб уйланса, шунга олиб берасан. Нариги уйда битта зулбароққа етгулик жунни йгириб, тайёрлаб, осиб қўйибман. Зарбувишга деб тўқимоқчи эдим, бўлмади. Энди ўзи катта бўлса тўқиб олар. Сандиқдаги Умматжоннинг қайлиғига атаганларимни Марзия кийиб тугатди... Ишга кетаётди, егулик нарсаларни ҳаммасини яшириб кетади. Эрталаб ишга кетаётганида анави қадини Марзия баландга илиб кетди. Олиб кўр-чи, нима бор экан?

Аммам келининг устига чиқиб қадини олди-да, бир қараб жойига илиб қўйди.

— Макка бор экан, ярим қадича, — деди.

— Ана, кўрдингми, нима бўлса яшириб кетади.

— Қизига бериб юборади дейди-да?!

— Сен келиб менга қараб ўтирганингни ҳам ёмон кўради. Келмасин дейди.

Она-боланинг гапларини индамай эшитиб ўтираман. Мен энамни ҳам, аммамни ҳам яхши кўраман. Фақат онамни ёмонлаганларидан норозиман. Лекин бу гапларнинг бирортасини онамга айтмайман.

Кечқурун онам ишдан келиб, «Амманг келдимми?», деб сўрайди. «Йўқ, келмади», дейман.

Орадан яна анча кун ўтди. Она-бола одатдагидай гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг олдига қирай десам «онасига айтади», деб онам ҳақидаги гапларини айтмасликлари

мумкин. Шунн ўйлаб ошхона эшигининг орқасига бекиниб қулоқ соламан. Биламан, гап пойлаш ёмон. Лекин онам учун қиламан бу ишни. Қосим язнам билан Жумабойнинг маслаҳатидан бери чўчиб қолганман. Онам учун сергак бўлишим керак.

— Эргашжоним, Умматжоним ҳам келади, — дерди энам. — Улар келганда мен бўлмайман. Зарбувиш кун бўйи отам келсин, акам келсин деб тилидан қўймайди. Худо менинг илтижоларимни қабул қилмаса ҳам шу гўдакди тилагини ижобат қилади. Келади, иккови ҳам келади! Биламан, сен кўрасан, шунда унга васиятимни айт. Урушдан келса... Айт, Марзияни жавобини берсин, хотин қилмасин. Бузилиб кетди. Ҳаммамизни шарманда қилди. Қишлоқда бош кўтариб юргилигимиз қолмади. Менга ҳам не кунларни кўрсатди.

Энам икки-уч кишининг исмларини айтди-да: «Шулар билан юрди. Ҳайдасин. Икки боласини олиб қолсин», деди.

— Зарбувиш онасига жуда меҳрибон, қолармикин? — деди аммам.

Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Эҳ, энди нима қиламан?! Онамга бу гапларни айтсам яна жанжал, касал ётган энамга оғир бўлади. Йўқ, айтмайман. Лекин бир-икки кун ўтиб яна фикрим ўзгарди. Отам келиб, ҳамма гапни эшитса... Онамни уради, сўкади. Балки ўлдириб қўяр, худо сақласин. Айтишим керак. Охири онамга айтдим. Онам одатдагидай:

— Амманг келдими? — деб сўради.

— Келди.

— Энанг иккиси мени нима деди?

Бу сафар тўғриси айтдим.

— Энам аммамга Эргаш келса айт, мениг васиятим: Марзияни ҳайдаб юборсин, деди.

Онамдан бу сафар ҳам бирор илиқ сўз эшитмадим. У яна катта отамни ишга солди. Катта отам ўзи ўлолмаётган энамни урди. Онасининг ёнини олгани учун аммамни ҳам урди, сўқди. Энам бечора «очман» деганми, катта отам энамнинг тагидаги пўстакни кўрсатиб «пўстакнинг йиртиғини е» деди. Она-бола йиғлади. Энам ўрнидан туролмасди. Кўйлагини кўтариб катта отам урган жойини аммамга кўрсатди. Муштдай жойи қорайиб кетибди. «Қўли синсин», деб йиғлади.

Бирпасдан сўнг катта отам яна ғазабланиб келиб, кетмон олиб аммамни кўчага қувди. Аммам қочди. Бошидан рўмоли тушиб қолди. Қайтиб рўмолини олмоқчи бўлганида катта отам кетмонни отди. Хайрият кетмон аммамнинг бошига озгина етмай берироққа тушди. Аммам жон ҳолатда рўмолини ола қочди. Кетаётиб «имонсиз», деди. Катта отам сўкиниб қолди. Мен шунча тўполоннинг сабабчиси онам иккимиз эканлигини яхши билардим. Шунинг учун ич-ичимдан эзилиб қийналардим.

ЖУДОЛИК

Катта отамдан қўрқиб аммам келмай қўйди. Энди энамга мен қарашаман. Нима деса елиб-югуриб бажараман. Энамнинг айтуви билан онам ҳар куни унинг ёстиғи тагида битта, баъзан яримта нон қўйиб кетади. Энам ўзи емайди-да:

— Аммангга олиб бориб бер. Болалари билан қандай қилиб ўтирибди экан. Қизларига бир тўғрамдан бўлиб берсин. Ҳеч кимга кўрсатма, онамга ҳам айтма, мени уришади, — деб тайинлайди.

Мен алланечук энгил тортиб, хурсанд бўлиб кетаман. Хурсанд бўлмай бўладими? Нонни обориб берсам энам ҳам, аммам ҳам севинади.

— Нонни ким берди, энангми? — дейди.

— Онам бериб юборди, — деб ёлғонлайман, аввалдан ўйлаб қўйганимдай. Энамни эса аммамга яхши кўрсатишининг ҳожати йўқ. Ҳеч нарса бермаса ҳам онаси-да, барибир яхши кўраверади. Мен онамни қандай яхши кўрсам, у ҳам шундай.

Аммам менга «Уйларингда катта отанг йўқ куни келиб менга айт, бориб онамни кўриб келаман», деб тайинлайди.

Мен келиб бу гапни энамга айтаман. Катта отам худойигами, бозоргами кетганида энам «Бор, аммангни айтиб кел. Ўрнимни қоқиб, йиғиштириб, қарашиб кетсин», дейди. Чопқиллайман. Аммамнинг катта кўк ити бор. Ҳар борганимда олдимга чиқиб кутиб олади, суйканади, мен ҳам унинг бошини силаб, эркалаб қўяман. Бир сафар аммамни айтиб келишга борсам, қаршимга аммамнинг эмас, қўшнисининг ити чиқди. Бу итнинг овозига ён атрофдан тўртта ит чиқиб мен томон югуриб кела бошлади. Юрагим ёрилди: «тамом, ҳозир ғажиб ташлашади», деб ўйладим. Шу пайт қаердандир аммамнинг кўк ити пайдо бўлди. Югуриб келиб итлар йўлига кўндаланг бўлди. Ириллаб тишларини кўрсатди. Итлар тақа-тақ тўхтаб, бир-бирларини ҳидлашга тушдилар. Кейин индамасдан тарқаб кетишди. Амамнинг кўк ити мени эргаштириб ҳовлига олиб кирди. Мен аммамга уни мақтаб гапирдим.

— Ақлли-да, жонивор, қариндошини билади, сенинг онамдан шу ҳам тузук, — деди аммам.

— Катта отам бугун уйда бўлмайди. Сизга келдим. Энам тайинлади.

Аммам иккаламиз бирга қайтдик. Аммам энамни ётган ўрнини шамоллатиб, қо-
қиб-суртиб қайта тўшади. Чой қайнатиб ичирди. Сўнг она-бола гаплашиб ўтиришди.

— Битта нон бериб юборувдим, Зарбувиш оборудими?

— Ҳа, олиб борди. Онам бериб юборди, деди.

— Қара, худди биров ўргатгандай-а, ё тавба!

— Нимасини айтасиз. Худди катта одамни кичрайтириб қўйгандай. Жудаям пишиқ,
тавба қилдим. Онасига мунча меҳрибон бўлмаса. Бизди қизлар ҳеч балони билмайди.
Ҳайрон қоласан одам.

Ёз кунларининг бирида кечаси ухлаб ётувдик. Онам уйғотди:

— Туринглар! Энанг ўлди...

«Ўлди» сўзини эшитиб акам иккимиз сапчиб турдик. Юзимни апил-тапил чайдим,
югуриб энамнинг бошига бордим-да, уввос тортиб йиғлайвердим. Қанча бақирмай,
энам эшитмас, бошини кўтармасди. Бир пайт онам чақирди. Ташқарига чиқдим. Сира
ўпкамни босиб ололмасдим.

— Ҳиқиллама, — деб жеркиди онам, — бор, қизини айтиб кел, аммангни, — деди.
Йўлда аммам қаршимдан чиқди. «Энанг ўлдими?» деб сўради, худди сезгандай. «Ҳа,
ўлди», дедим ҳиқиллаб. Аммам ҳам ғазаб, ҳам алам билан жадал йўлга тушди. Ҳовли-
мизга етай деганда «Энам, энам», деб бақириб йиғлади. Бўрибой бовам, хотини, Офтоб
уччаласи ҳам етиб келишди. Ҳовлимиз одамга тўлиб кетди. Эшик олдида эркаклар,
ҳовлида аёллар «энам»лаб додлашади. Қий-чув, йиғиси тобора авжга чиқаверади.
Лекин мен сира додлолмайман. Ҳовлида у ёқдан-бу ёққа тентираб, ич-ичимдан эзилиб,
ситилиб йиғлайман...

БЎРИБОЙ БОВАМНИКИДА

Энамнинг худойисидан сўнг Бўрибой бовам мени уйига олиб кетди. «Офтоб билан
бирга ўйнаб юрасан», деди.

Уйлари ҳамма қатори — бир уй, бир ошхона. Қора лой сувоқ. Ҳовлининг бир томо-
нида ариқча. Ариқчанинг ёқасига қатор дарахт экилган. Дарахтлар соясига баланд
қилиб супа кўтарилган. Ёз кунлари асосан шу ерда ўтиришади. Бовам, момом, Офтоб
опачам, мен — тўртовимиз. Бовам оғир-вазмин, бировга қаттиқ гапирмайдиган, бекор-
га кулмайдиган, бўйчан, истараси иссиқ киши эди.

Бовам кўшинининг уйига тақаб қамишдан чайла қилган. Кечаси шу чайлада ёта-
миз. Чунки момом уйда ипак қурти боқяпти. Эрталаб бовам кетмонини кўтариб ишга кета-
ди. Офтоб иккаламиз иккита эски этакни кўтариб шудгорга борамиз. Утган йилдан
қолган ғўзапоя томирини терамиз. Ҳар ким ўз терганини ўзи кўтариб келади. Кечкурун
момом бир сиқим макка донини қовуриб талқон қилади. Кейин шу талқонни сувга
солиб атала пиширади. Офтоб мендан тўрт ёш катта. Шунда ҳам мен ундан кам томир
термайман. Терганларимизни ҳовлида бошқа-бошқа тўкиб қўямиз.

Бир куни роса ғайрат қилдим. Офтобдан кўп терай дедим. Катта-катта кесаклар
оёқларимга тошдек ботар, яланг оёқ бўлганим учун териси шилиниб кетар, лекин
чидашга ҳаракат қилардим. Томирларни тўплаб, этакка солиб жўнадик. Юким оғирлик
қилди. Йўлда роса қийналдим, аламидан кўзларимга ёш келди. Офтобга билдирма-
дим. «Зарбувиш кўтаролмай йиғлади», деса уят бўлади. Бироз дам олгани тўхтадик.
Офтоб менга «Утинингнинг пичасини менга бер, кўтаришиб борай, сенга оғирлик қил-
япти» деди. «Бермайман», дедим. Аҳмоғи бор эканми? Оёқларим шилиниб терсам-у,
Офтобга берсам, ўзи термасдан менинг терганимни олиб, ўтинини кўпайтириб олмоқ-
чи. Йўқ, бермайман. Алдаб бўлсан.

Не-не азобда зўрга етиб келдим. Иккаламиз икки жойга алоҳида-алоҳида тўкдик.
Дарҳол билинди, ким қанча тергани. Момом буни кўрди-да:

— Ҳей, савсар тентак, сенинг ўтинингни қараю Зарбувишникини қара, — деб
Офтобни уялтирди.

Бу гапни эшитиб турган бовам ҳам менга қараб жилмайиб қўйди. Шу аснода ҳамма
қийналганларим эсимдан чиқиб кетди. Момом ўтирган жойида кучоғини кенг очди.
Югуриб бориб унинг илиққина бағрига кириб кетдим.

— Айланай ўзимнинг қизимдан, айланай чаққонимдан...

Ўзимнинг онам бирор марта ҳам шунақа қилиб, бағрига босганини эслолмайман.

— Момо, сизни яхши кўраман, — дедим қувончимни сиғдиролмай.

Ҳар кунгидай чайлага кириб ухладик. Бир маҳал чанқаб уйғондим. Ёнимда ётган
Офтобни туртиб уйғотдим.

— Тур, иккаламиз ташқарига чиқиб келайлик.

«Чанқадим» дейишга кўрқдим. «Ке, қўй, индамай ёт» дейиши мумкин. Ташқарига
чиқиб «сув ичаман» дедим.

— Сувсамай ўл. Сув анави қурт қўйилган уйда қолиб кетган. Чироқ йўқ, опам
ухляпти. Қандай уйғота-миз?

Менинг ҳам момомни уйғотгим келмагани.

Қўшнилар мўрисининг усти очик, ўчоқдаги ёруғлик ташқарига уриб турарди. Офтоб менга:

— Мен шу ерда қараб тураман. Қўшнилар ҳали ухламаган, кириб уларниқидан сув ичиб чиқа қол, — деди.

— Ити бор-да.

— Ити ухлаб ётгандир, секин кирсанг, билмай қолади.

Шундай қилдим. Ялангоёқ, билдирмай кириб бордим. Киришга кирдиму ўзимнинг аҳволимдан уялиб, ичкари эшикнинг орқасига яшириндим. Икки эшик ҳам очик. Уйдаги чироқнинг шуъласи ошхонани ёритиб турибди. Қип-қизил чўғ ўчоқнинг ичини ёритади. Ўчоқ олдида ҳозир туширилган бўлса керак, бир қозон оппоқ овқат. Ширгуруч шекилли. Қозоннинг ёнида икки пақир сув. Бирининг юзи фанер билан ёпилган. Ичкари уйда кампир билан икки қизи ўтирибди. Уялганимнинг сабаби аксига олиб шу куни бошимни ювибман. Рўмолим ётган ўрнимда қолиб кетибди. Сочим ўрилмаган. Бир қарич сочим юзимни тўсиб қолган. Кўзим кўринмайди. Бир пайт овқат сузиш учунми, катта қизи олдинроқ, кичиги орқасидан кетма-кет чиқа бошлашди. Мен эса «дир-дир» қалтираман. Ҳатто нафас олгани кўрқаман. Бир маҳал эшик қимирлаб кетдими, ё нафас олганим билиндими, ҳарқалай катта қизи энгашиб эшик орқасига қаради. Қаради-ю, «вой» деб бақирганича уйга қочиб кириб, «гурс» этиб йиқилди.

— Эшик ор-қасида бир... бало... бор, — дея гўлдиради-да, жимиди. Ҳушидан кетиб қолди-ёв.

Тахтадек қотиб қолдим. Кампир нима қилишини билмай довирайди. Катта қизининг орқасидан югуриб кирган кичик қизи карахт бўлиб қолган шекилли, уни чиқмайди. Бир пайт кампирнинг овози келди.

— Вой, нега қараб турибсан, тез сув олиб кел, — деди.

Кичик қиз ошхонага чопиб кирди-да, пақирдан бир пиёла сув олиб, ортига чопди. У ҳали мени кўрмаган, нима гаплигига ақли етмасди. Кампир катта қизининг юзига сув сепиб, ҳушига келтирди, чамаси, ундан сўради.

— Сенга нима бўлди?

— Эшикнинг орқасида бир бало бор.

Кампир яхши англамади шекилли, сўради:

— Нима?

— Эшикнинг орқасида бир нарса...

Бу гапни эшитиб буткул адо бўлдим. Эшик бурчагига қаттиқ суқилдим. Шу пайт кампир кўрқа-писа ошхонага чиқди. Икки қадамча нарида туриб эшик орқасига секин мўралади. Мени кўрди шекилли, олдин ёқасига туфлади. Кейин «бисмиллоҳу раҳмону раҳим...» деб калима келтирди.

— Инсмисан-жинсмисан, одам фарзандимисан? Бу ерда нима қилиб турибсан?

— Сув... — дедим бемажол.

— Нима?

— Сув-в-в!

— Сув дейсанми?

Бошим билан «ҳа» ишорасини қилдим. Сочим тўсиб тургани учун юзим кўринмасди.

— Сув бўлса, бу ёққа чиқ, ахир.

Негадир қимирлолмадим. Кампир қўлимдан тортиб, зўрға олиб чиқди. Ёруққа тутиб «Кимнинг қизисан?» деб сўради. Мен ўзимизнинг қишлоқда ким сўраса «Матқулбойнинг неварасиман» дердим. Бу ердагилар катта отамни танимаса... Шунинг учун «Бўрибойнинг уйида юрган қиз бўламан», дедим.

— Қайси Бўрибой, манави Бўрибойми?

Бошим билан «ҳа» ишорасини қилдим. Кампир бирдан енгил тортди.

— Вой энажоним-эй, сув беринглар, сув ичаман, деб келибди-да.

У қўли билан юзимни тўсиб турган сочимни орқага ташлади.

— Ўзимизнинг қўшнимиз, кун бўйи битта супада ўтираемиз-у... Сочи юзини берки-тиб қўйибди-да. Шунинг учун танимабмиз.

Катта пиёлани тўлатиб сув беришди. Ичдим. Яна сўрадим. Беришди. Буни ҳам ичиб бўлганимдан сўнг кампир сўради:

— Итдан ўтиб қандай қилиб кирдинг. Жон болам-ей, билмабди, билса нақ еб қўярди.

Сўнг қизларига буюрди.

— Итга қаранглар. Яна тишлаб олмасин.

Боя ҳушидан кетган қизи бир оғиз ҳам сўз айтмай итдан қўриқлаб, чиқариб юборди. Уйнинг ёнига ўтганимда кампирнинг овози эшитилди:

— Ақлли қиз-да, момосини уйғотгиси келмаган.

Келсам, Офтоб мени кутиб турибди. Бир нарсани сезган шекилли:

— Нима қилдинг? — деб кулди.

Мен кулмадим. Куладиган аҳволда эмасдим. Иккаламиз гап-сўзсиз кириб ётдик.

Бовам эрталаб ишга кетади. Туш пайти уйга келади. Мен тушгача ўтин тераман. Бовамдан бошқа ҳамма ишчилар туш пайти далада овқат ичади. Фақат бовам уйга келади. Ўтин териб келганидан кейин момом қўлимга бўш идиш беради. Мен далага одамлар туш пайти овқатланадиган жойга етиб бораман. Ошпаз аёлга қўлимдаги идишни тутқазаман. «Бовамнинг тегишини бераркансиз», дейман. Беради. Изимга қайтаман. Йўл анча узоқ. От-арава сиғадиган тупроқли йўл. Йўлнинг икки чеккаси тўқайзор. Бу йўлда фақат олд томондан ёки орқадан келаётган одамни кўриш мумкин. Ҳар куни қўрқа-писа бориб келаман. Лекин қўрққанамни момомга айтмайман. Айтай дейман-у, яна ўйланаман. Ахир шу овқатдан ўзим ҳам ичман-ку. Бормайман, десам уят бўлади. Шундай қилиб, ўтин териб келиш, овқат олиб келиш менинг зиммамда. Момом ўтин тер, овқатга бор демайди. Ўзим билиб ишимни қиламан.

Бир куни овқатни олиб қайта туриб ярим йўлга етганимда роса қорним очқади. Бир хаёл қилдим: овқатдан озгина ичиб олсам. Уйланиб қолдим: «Хўп, ана ичдим ҳам дейлик. Идишни қийшайтириб хўплаганимда идишнинг оғзи овқат юқи бўлиб қолмайдими? Кейин момом кўриб нима деб ўйлайди? Зарбувиш йўлда ичибди, демайдими? Бир марта ичиб, бошқа куни ичмасам ҳам ичади, деб ўйлайди. Шунинг ишончини йўқотмаслигим керак. Ичмайман, чидайман...» дея фикримдан қайтдим. Уйга етиб келсам момом, бовам, Офтоб учаласи қуруқ дастурхон ёзиб, кутиб ўтиришибди. Момом товоққа овқатни сузди. Тўрталамиз биргаллашиб ичдик. Ҳали боя йўлда сабр қилганимдан суюниб қўйдим.

Бир куни Офтоб иккаламиз ариқда чўмилдик. Шунда бўйнимда тақиб юрган маржонимнинг бир қатори узилиб анча доналари сувга чўкди. Ариқ чеккасига тўкилганларини териб олдим. Маржоним ўн икки тизим эди. Мен буни бовамнинг уйига келган куним ҳар эҳтимолга қарши санаб аниқлаб қўйгандим. Ҳар куни эрталаб ҳеч кимга сездирмай санаб кўрардим. Узилган маржонимни рўмолимга тугдим-да, момомга бердим.

— Маржоним узилиб қолди, момо, тизиб беринг.

Момом икки-уч кунда тизиб, бўйнимга тақиб қўйди. Момомга сездирмай санадим. Ўн бир тизим. Бир қаторини момом олиб қўйибди. Нима қилсамкин? Айтсам хафа бўлса. Икки кун ўйланиб момомдан норози бўлиб юрдим. Агар айтмасам, момом ўйлайди-да: «Зарбувиш бола-да, билмади, ақли етмади», деб. Аслида мен ҳаммасини биламан, фақат момомни хафа қилиб қўйишдан чўчийман холос. Охири айтишга, лекин момомнинг дили оғримайдиган қилиб айтишга чоғландим.

— Момо, маржоним ўн икки қатор эди, сиз тизгандан кейин ўн бир қатор бўлиб қолибди, — дедим астагина.

Момом бир дақиқа индамай турди-да, мулоимлик билан бошимни силади.

— Қизим, маржонингнинг тизимлари олдингига қараганда узунроқ бўлгандир-да, шунинг учун ўн икки қаторнинг ўрнига ўн бир қатор қолган, — деди. Айтган гапимдан роса изза тортдим. Шу куни кечаси момомнинг бовамга айтаётган гапларини эшитиб қолдим.

— Менинг анави (Офтобни кўрсатди) савсар тентагим Зарбувишдан анча катта бўлса ҳам ҳеч нарсага ақли етмайди. Ё тавба, бу мунча пишиғу ақлли бўлмаса. Худо ҳоҳласа шундан тузук одам чиқади. Ё онаси ўргатиб юбордимикин-а. Бўлмаса маржонинг ўн икки қаторлигини қаёқдан билади? Санашни қаердан билади?

Тунов куни далага овқатга борсам, ошпаз ҳар кунгидан камроқ овқат берди. Ҳушёр бўлиб қараб турибман. Косани тўлдирмасдан ўлчаб, идишимга қўйди. Нима қилсам экан? Бир марта ярим коса кам бўлса бўлибди-да. Индамай изимга қайтдим. Ун, ўн беш қадам юргач, миямга шундай фикр келди. Момом овқатни кўриб «бугун озроқ олиб келибди, йўлда ўзи ичиб қўйдимикин», деб ўйлаши мумкин. Менга-ку айтса, мен ичмадим, ўзи бугун оз берди, дейман. Айтмаса-чи? Унда нима қиламан. Сўрамасаям айтаман. «Момо ўзи бугун оз берди» дейман. Шунда момом «оз берса менга келиб айтаманми, шу ёқда ошпазга айтмайсанми» демайдими? Шартта орқамга қайтдим.

Идишимни қўйдим-да, ошпазга:

— Бугун менга оз овқат бердингиз. Косани тўлдирмай ўлчадингиз. Қараб турган эдим. Яна ярим коса қўйиб беринг, — дедим.

Ошпаз сўзсиз ярим коса овқат қўйиб берди. Идишимни қўлимга бераркан:

— Момонгнинг ўзини қизи бор-ку, Офтоб, нега ўшани юбормайди? — деди.

Кимдир гап қўшди:

— Бу пишиқ-да, шунинг учун буни юборади. Катта бўлса ўткир бўлади.

У пайтларда бу гаплар мен учун аҳамиятсиз эди. Келдим-да:

— Бугун озроқ берганди, яна ярим коса куйдириб олдим, — дедим. Бу сафар ҳам меҳнатим зое кетмади. Момом:

— Айланай сендан. Шунинг учун манави савсарни юбормай сени юбораман-да, — дея бағрига босди.

Кунларнинг бирида катта отам бориб бизни олиб келди. Бўрибой бовам ва могожонимникидаги сафарим ҳам тугади. Кейинчалик эшитишимча, олти ойдан кейин могожоним оламдан ўтибди... Буни эшитиб анча вақтгача момом тўғрисида ўйланиб, ўқиб юрдим. Ичим ачиди. Кейин аста-секин унутдим.

Онам аввал колхоз фермасида ҳисобчи бўлиб ишларди. Кейинроқ боғчага мудира бўлиб ўтди. Боғча бизнинг уйимиздан бир чақиримча нарида. Фермадаги сигирларни соғадиган Ойтул момонинг уйи билан бизнинг уйимиз оралиғи икки чақиримча бор. Улар ҳам ёзда чайла қуриб, далага кўчиб чиқишади. Онам мени кун чиқмасдан турғизади-да, «Манави пақирни ол-да, Ойтулнинг уйига бориб сут олиб кел», дейди. Мен индамасдан пақирни олиб жўнайман. Йўлимда учрайдагин катта ариқ ёзда ҳар доим тўлиб, пишқириб оқади. Катта отам ариқ ёқасидаги бир дарахтни тагидан кесгану шундай ариқ устига ётқизиб қўяқолган. Уст томонини япалоқ қилиб текислаган. Дарахтнинг бош тарафи иккига бўлинган айри. Ариқнинг нарёғига бир ярим метрча қолганда шу айри ёғочларига икки оёқни қўйиб ўтиш керак. Катта одамлар шундай қилади. Мен айрининг бир ёғидан юраман. Иккинчи томонига оёғим етмайди. Айри ингичка думалоқ бўлиб қимирлаб кетади, кўрқа-писа аранг ўтаман. Айрининг усти текисмас, тушиб кетсам, тамом. Ушанда беш-олти ёшли қизчаман, чўмилишни ҳам, сузишни ҳам билмайман. Ариқнинг нарёғидан сўқмоқ йўл бошланади. Йўлнинг икки чеккасида шўра, янтоққа ўхшаш ҳар хил ўсимликлар ўсиб, йўлни беркитай деб қолган. Ана бу буталарга тушган шудринг иштон-қўйлагимни ҳўл қилади. Мен дир-дир қалтираб кун чиқмасдан етиб келаман. Бу ерда ҳам сутни косадан ўлчаб пақирга қўйиб беради. Сутни кўтариб изимга қайтаман. Қайтишда йўлдаги буталар пақиримга урилиб сутни чайқалтиради. Сутни тўкмаслик учун бир ёнимга иложи борича энгашиб юраман. Ҳалиги айри кўприкчадан бир амаллаб ўтиб олиб, сал енгил тортаман. Уйга етиб келганимда акам мазза қилиб ухлаб ётган бўлади, унга ҳавас қиламан. Қани мен ҳам мана шундай ухласам. Мен тонг саҳарлаб шудрингга кийимларим кўкрагимгача ҳўл бўлиб, икки чақиримдан сут кўтариб келсам-да, онам бир оғиз яхши гапирмайди, ҳеч қурса «Келдингми, қизим» деб ҳам қўймайди. Индамасдан қўлимдан сутни олади-да, ярмидан озроғини уйда қолдириб, қолганини боғчага олиб кетади. Акам мактабга кетгач, катта сув ёқасида бир ўзим қоламан. Сариқ мисдан қилинган чилопчин билан човғунимиз бор. Зерикканимдан шуларни ҳар кун ариқча олиб тушиб қум билан роса ишқаб юваман. Айниқса, човғум аксим кўринар даражада ялтираб кетади. Ариқ ёқасида ўтирганимда биров ўтиб қолса «Қоч, ариқча тушиб кетасан. Сенга ким қўйибди мушдай бўлиб, човғум ювишни», деб дакки беради. «Ким қўйибди эмиш. Қўлимдан келади-ку!» Чилопчин, човғум иккисини ялтиратиб бўлиб, сўнгра эшигимиз олдига қўйиб қўяман. Онам тушликка келса шунда қўлини ювади, кўриб мени мактасин, дейман. Онамга яхши кўришни жуда-жуда хоҳлайман. Уйлаганимдек тушликка келган онам шу човғумда қўлини ювади. Лекин индамайди.

— Она, қаранг, — дейман охири чидамай, — қандай ялтиратиб ювдим. Ичида сиз кўриняпсиз.

— Ҳа, ювган бўлсанг яхши, — деб қўяди у қуруққина қилиб.

БОҒЧАДА

Бир кун сутни олиб келганимдан кейин:

— Боғчага борасанми? — деб қолди онам қутилмаганда.

— Бораман, — дедим дарҳол қувончимни яширмай.

— Ма, бўлмаса. Мана бу сутни олиб бор-да, ўзинг ҳам ўша ёқда юравер. Кечқурун пақирни олиб кел. Эртага сутга борасан!

Боғча опа олдимга чиқиб, қўлимдан пақирни олди.

— Сен келдингми, қизим. Узинг ҳам шу ерда қоласанми?

Бош ирғаб «ҳа» ишорасини қилдим.

— Мана, ҳаммаси сен қатори болалар. Шулар билан ўйнайвер!

Ичкарига кирдим. Икки хонали кичикроқ уй, қора лой сувоқ қилинган. Ўртага эски шолча тўшалган. Шолча устида болалар чуғурлашиб ўйнаб ўтирибди. Қўллариди ўйинчоқ-пўйинчоқ йўқ. Болалар бирининг устига бири миниб «эшак-эшак» ўйнади. Тагидаги шолча йиғилиб, қолган, ҳаммаси тупроққа белаяпти. Эшикдан киришда боғча опа ўтиради. Қўлида кўкрак боласи бор. Бошқа болалар билан иши йўқ. Бирпас кузатиб турдим-да, «Болалар, бу ўйинларинг бўлмайди. Қаранглар, ҳаммаларинг ерга тушиб кийимларинг тупроқ бўлди. Келинлар, ҳаммамиз жимгина ўтирамыз-да, бармоқ яшириш ўйнаймиз», дедим. Шолчани қайтадан яхшилаб тўшадик. Кейин ўтирдик. Ўнг қўл бармоқларимизни ғуж қилиб, чап қўл бош бармоғ орасига қўйиб беркитамиз. Ким ўрта бармоқни топа олса ўйин навбати унга ўтади. Шундай қилиб хонани чангитмасдан, тўс-тўполонсиз жимгина ўйнадик. Бир пайт тушлик бўлганми, ҳарқалай боғча опа келди-да, ҳаммамизни дастурхон атрофига ўтқазди. Ҳар биримизга ярим косадан сутчой

билан бир тўғрамдан нон бериб чиқди. Нондан бир тишлаймиз-да, сутчойдан ҳўплаймиз. Бирам ширин, бирам мазалики, ҳеч қачон шундай ширин нон билан сутчой ичмаганман. Боғчада яхши экан-а. Қанийди мен ҳам доим мана шулар қаторида юрсам.

Иссиқ сутчой болаларнинг танасини яйратди шекилли, тушликдан кейин ҳамманинг кайфияти яхшиланди. «Энди оёқ санаш ўйнаймиз» дедим. Рози бўлишди.

— Ҳаммаларинг шолчага ўтиринглар-да, оёқларингни узатинглар,— дедим. Узим санаб турдим:

— Бирон-бир, икон-икон, учон-учон, тўртон-тўртон, бешон-бешон, олтон-олтон, оғир болтон, сариқ совуқ, сариловуқ, қизил товуқ, қириловуқ, қора товуқ, қорман товуқ, сен-тур, сен-чиқ. «Чиқ» деганда оёқ йиғилади.

Шундай қилиб ҳамма оёқлар навбат билан йиғилади. Ҳамма оёғини йиғиб бўлгандан кейин ҳамма ўз тиззасини уқалайди. Уқалаш пайтида «Зув-зувалай, менинг отим Қуралай, бу хамирим ачибди, бу хамирим — чучибди», деб бир неча марта такрорлайди. Шундан кейин ўрнидан туради. Ўрнидан туришда тиззаси «қирс» этса, бу бола «от» бўлади. Ҳаммамиз «от, от» деб елкасини силаб қўямиз. Кимнинг тиззаси қирсилламаса «эшак-эшак» деб ўртага олиб куламиз. Эшак бўлган боланинг бизнинг кулишимиздан жаҳли чиқмайди. Эшак бўлгандан кейин кулиш керак-да. Кеч бўлганда ҳамма болалар уйга кетди. Мен боғча опага:

— Пақиримни беринг, эртага яна сут олиб келаман,— дедим.

Боғча опа:

— Бугун сен келиб жонимга оро кирдинг. Болалар тўс-тўполон қилмасдан яхши ўйнади. Энди ҳар куни келавер, ҳам сут олиб келасан, ҳам ўйнасан. Онанг ишда, аканг ўқишда бўлса бир ўзинг уйда нима қиласан. Ариқда сув кўп, худо кўрсатмасин тагин...— деди.

Мен бошим билан розилик ишорасини бердим. Уйга келаяпману ниҳоятда хурсандман. Қандай яхши-я, болалар билан ўйнасанг, нон-сут берса. Ҳеч ким уришмаса. Энди ҳар куни келаман. Онамга «Сиз ҳар куни сутни боғчага олиб бориб юрманг. Энди ўзим олиб бораман-да, кечқурун пақирни олиб келаман» дейман. Шунда онам хурсанд бўлади. Нима, шундай қила олмайманми? Эрталаб фермага бориб олиб келаман-ку. Шу хаёл билан уйга етиб келдим. Ойтул момонинг мендан уч ёш катта Ойимгул деган қизи бор. Ҳар куни мен сутга келганда мазза қилиб пашшахона ичида иссиқ ўринда ухлаб ётган бўлади. Мен уни кўраман. У эса менинг келганимни ҳам, кетганимни ҳам билмайди.

Ойтул момо сут ўлчаётганида ҳушёр кузатиб тураман. Баъзан менга «пақирингни сутнинг олдига қўйиб қўй, қўлим бўшаса қўйиб қўяман» дейди. Мен пақирни қўймайман, ушлаб туравераман. Ойтул момо айтгандай қилсам менга кўрсатмай пақирга сув солиб, кейин устидан сут қўйиб берса нима бўлади? Боғчадаги болалар сув қўшилган сут ичадими? Йўқ. Ойтул момо «Пақирингни олиб кел» деб қақиради. Коса билан ўлчаб қўяди. Неча коса қўйди — қараб тураман. Қайси косасини тўлдирмай қўйса айтаман.

— Тўлдириб қўйинг, мана бу косангиз тўлмади.

Нега айтмай. Боғчада қанча болалар шунга қараб ўтирибди. Мен сутли пақирни кўтариб, бир ёнга қийишайганимча жўнайман. Кетимдан Ойтул момонинг овози эшитилади:

— Санақул, ёзиб қўй, бугун шунча коса сут олиб кетди!

Санақул Ойтул момонинг ўғли. У ҳам колхозда ишлайди.

Ойтул момонинг яна бир гапини эшитиб қолдим:

— Вой, бу мунча пишиқ бўлмаса. Қўлимга тикилиб туради. Яна косани тўлдирмай қўйдингиз деганига ўлайми.

Бу гапларга парво қилмайман. Тезроқ уйга борсам сутнинг ярмини қолдириб, қолганини боғчага олиб кетсам дейман. Ахир боғча опа айтди-ку. «Болаларни яхши ўйнатдинг, ҳар куни келавер» деб. Шу хаёл билан сутни тўкмаслик учун ўзим сўқмоқ йўлдан четга чиқиб, пақиримни сўқмоқ йўлга тўғрилаб кетиб бораман. Ялангоёқ бўлганим учун оёғимга кўк тиконлар кириб ачитади, йиғлагим келади, зўрға ўз-ўзимни юпатаман. Йиғлагандан нима фойда? Барибир сутни олиб бориш керак. Неча боғча опа менга ҳам шу сўздан берди-ку! Бугун ҳам беради. Оёқларим буталарга шилиниб, кейин шудрингда ҳўл бўлди. Тупроқли йўлни кесиб ўтганимда лой бўлди. Шу аҳволда уйга етиб келдим. Онам сутнинг бир қисмини қўйиб олди. Қолгани пақирда. «Мен сутни боғчага олиб кетаверайми», деб сўрамоқчидим, онамнинг ўзи гапириб қолди.

— Бугун ҳам боғчага борасанми?

— Бораман,— дедим хурсанд бўлиб.

Онам ғазабли ўқрайди.

— Ҳе, ўл! Кеча бориб мазза қилибсан-да. Бормайсан. Қани борганингни кўрайчи. Бир ўзинг бўрига боғланган улоқдай уйда юравер.

Шундай деб ўзи сутни кўтариб боғчага кетди. Онамнинг менга бундай муомала қилгани сабабини билолмай гаранг эдим. Нима гуноҳ қилдим? Ёки бўлмаса онамга ёқмайдиган бирор нождўя ҳаракат қилдимиз? Ҳар қанча уринмай айбимни топа олмайдим. Кечқурун онам ишдан келди-да:

— Бор, боғчадан пақирни олиб кел,— деб буюрди. Онамга яхши кўриниш учун оғзидан чиқиши билан «учиб» кетдим.

— Боғча опа, пақирни беринг.

— Бугун нега келмадинг? — деди боғча опа кўзимга синовчан тикилиб. — Кеча болаларни яхшигина ўйнатган эдинг. Кечқурун онанга Зарбувиш ҳар куни келаверсин. Болаларни кун бўйи ўйнатди. Менга яхши бўлди, деб тайинлагандим-ку.

Индамадим. Уйга келяпман. Йўл-йўлакай алам билан ўйлайман: «Эҳ, боғча опагон. Мен ҳам ҳамма болалар қатори боғчада бўлишни жуда-жуда хоҳлардим. Энди ҳар куни келаман деб ўйлагандим. Хурсандчилигим бир кун экан... Боғча опагон! Сиз ўзингиз яхши тарбиячи келди деб хурсандчилигингизни яшира олмай онамга мақтаб қўйгансиз-да, у онамга ёқмаган. Ҳашини келтирган. Бирдан-бир сабаб шу».

Боғча опанинг гапларини онамга айтмадим. Айтсам яна ғазаби тошишдан қўрқардим. Шу-шу бўлди, боғчага бошқа бормадим.

Яна ҳар эрта сутга бораман. Бир куни Ойтул момо:

— Сутга ҳар куни сен келасан. Сендан катта аканг бор, ўша келса бўлмайди. Сен ҳали жуда кичиксан. Эрта уйқунг очилганига ҳайрон қоламан. Онанга айт, акангни юборсин. Бўйи узун. Пақирни кўтарса ерга тегмайди,— деди.

Сутни олиб изимга қайтаман. Эшитганларимни онамга айтмайман. Биламан, айтсам ёқмайди. Усиз ҳам мени ёмон кўради. Ҳали ҳеч қачон онамнинг юзига қараб гапирмаганман. Қўрқаман... Шунинг учун ҳам айтмайман. Ҳар куни сутга ўзим бораман.

МАКТАБ

Бир куни ўқитувчи келиб, менинг бу йил мактабга боришимни айтиб, дафтарига ёзиб кетди, ўзимда йўқ хурсандман. Мактабга ҳам бордим. Ўқитувчимиз ўрта яшар, ўрта бўйли, тўладан келган Саттор ака деган киши экан.

Хурсандчилигим ичимга сиғмасди. Муаллимимиз дафтаримга 1944 йил, 1 сентябр деб ёзиб қўйди. Қўлимга қалам олиб «1» таёқчаларини чизишга киришдим. Тез кун ичида ёзишни, чизишни, ўқишни ўрганиб олдим.

Бир куни ота-оналар мактаб ҳовлисига йиғила бошлади. Йиғилганларнинг кўпчилиги асосан аёллар. Ота-оналар мажлиси, шекилли. Аёллар мактаб ҳовлисида ерга ўтиришди. Тўрт-беш ўқитувчи стол-стул қўйиб йиғилиш ўтказишди. Ўқитувчилардан бири туриб, ҳозир уруш кетаётганлигини, ўқув қуролларининг етишмаслигини, айниқса, болаларнинг ёзиб ўрганиши учун дафтар етишмаслигини айтиб, «Болаларга тушунтиришлар, дафтарни йиртмасдан, тежаб-тергаб фойдаланишсин», деди. Сўнг ўрнидан турди, менинг дафтаримни ота-оналарга кўрсатди:

— Мана бу биринчи синф ўқувчисининг дафтари, кўринлар! Қандай яхши ўзлаштирган, бирор жойига сиёҳ тўкмаган. Биринчи синф ўқиш китобини қўлига берсанг, шариллатиб ўқиб беради. Нимани ўқиса, ҳаммаси эсида қолади. Хотираси зўр. Сизлар ҳам болаларингга ёрдам беринглар, уйларида дарс тайёрлашсин.

Менинг онам аёллар ёнида эмас, ўқитувчилар қаторида турарди. Бундан фахрландим. Ҳамма болалар кўрди. Ҳавас қилди. Энди Зарбувишнинг онаси зўр экан, дейишарди. Аммо бу сафар ҳам севинчим узоққа чўзилмади. Хотинлар бир-бирларига шивирлаб, онамга ишора қилишарди.

— Бузук хотин шу-да, бузук хотин!

Бу ҳам камлик қилгандай, яна бири мени кўрсатди:

— Ана ўшанинг қизи, бузукди қизи.

Мен бу гапларни онамнинг қулоғига чалиниб қолишдан жуда қўрқдим. Илгари ҳам бу гапларни кўп эшитган бўлсам-да, онамга айтмаганман. Бу ерда ўзи турибди, эшитиб қолса!.. Мени ваҳима босди. Нима қилиш керак? Ҳа, топдим, уларнинг кўзига кўринмаслигим керак. Қаёққа беркинаё? Кўзимга Ленин бобонинг ҳайкали чалиниб қолди. Уйлаб ўтирмай, дарҳол ўшанинг ортига ўтиб, биқиндим. Йиғилиш тарқалгунча чиқмадим. Ҳовлида тенгқурларим эркин-эркин ўйнаб шўхлик қилишарди. Бақириб-чақиринишарди. Мен бўлсам, бўйним қисқиб, гуноҳ иш қилиб қўйгандай, одамлар кўзига кўринишдан қўрқиб ўтирибман. Болаларга ҳавас билан тикиламан. Боя ўқитувчидан мақтов эшитганимда улар менга ҳавас қилишганди. Энди ўрнимиз алмашди. Болаларга қўшилиб кетай дейману яна хотинлар кўзига чалиниб, кулгига қолишдан қўрқаман. Хуллас улар уй-уйларига кетишгунча биқиниб олган еримдан чиқмадим. Кўнғироқ чалинган, зипиллаб синфга кетдим.

Эртаси куни уйда китоб ўқиб ўтирганимни кўрган онам уришиб берди:

— Ҳе, ўла қол. Китоб қўлидан тушмайди. Иккинчи китоб ушлаганингни кўрай, нима қиларканман.

Ҳайрон қолдим. Онам нега бундай дейди? Қайтанга суюнмайди, китоб ўқиганим учун? Шундан сўнг унинг олдида китоб тутмайдиган, дарс қилмайдиган бўлдим. Энг муҳими, онам ёмон кўрмаса бас. Ўқимасам ўқимасман.

Зерикиб, уйимиз олдига чиқиб тургандим, Хусан, Ёдгор деган қўшни болалар келиб қолишди. Иккови ҳам мендан тўрт-беш ёш катта.

— Зарбувиш, биз анов ерга ўтинга боряпмиз,— деди Хусан дегани.— Трактор ғўзапоя ўряпти, олиб келамиз. Сен ҳам юр.

— Ғўзапояни ипга боғлай олмайман-да.

— Аравачанга ортиб, боғлаб берамиз. Ўзинг итариб келаверасан аравачангни.

Бу таклиф менга маъқул тушди. Лекин аввал онамдан сўрашим керак эди. Балки ўтин териб келсам яхши кўриб қолар. Китоб ўқима деди-ку! Энди ўтинга юборар.

— Она, ўтинга борайин. Хусан билан Ёдгор бораркан. Аравачани олиб бораман. Улар боғлаб, ортиб беради.

Онам негадир мулоимлик билан «Борма», деди.

Гапларимни катта отам эшитиб турганди. Онамга ҳам, менга ҳам индамади. Яна сўрадим:

— Она, бораман!

Онам индамади. Индамади-ку, демак қаршимас. Нима, ўтин олиб келсам ёмонми, қайтага хурсанд бўлади. Шу ўйда аравача билан арқонни олиб ғўзапояга кетдим. Ғўзапоя оладиган жойимиз беш юз метрча нарида. Уйимиз олдидан кўриниб туради. Бироз ўтин йиққандик, тракторчи тракторини ҳайдаб келиб қолди. Тракторидан тушмаёқ бақирди.

— Йўқолинглар, тез йўқолинглар,— деди.

Демак, ўзи учун ўраётган экан. Болалар ғўзапоя тагидан арқонларини суғура-суғура қочиб қолишди. Мен аравачамни ташлаб кетолмай, бирпас довираб турдим. Бўлмади, арқонимни олдим-да, мен ҳам қочдим. Икки юз қадамча берига келиб, қараб турдим. Тракторчи тракторидан тушди-да, аравачамни олиб, нарёққа қўйди. Шалвираб уйга кириб келдим. Аравачамни катта отам ясаб берганди. Иккита кичикроқ ғилди-ракнинг устига паншаханинг дастасидай иккита ёғоч ўрнатган, уларга кўндаланг қилиб кичик-кичик тахтачаларни қоқиб чиққан эди. Аравача биз болалар учун яхши эрмак эди. Галма-гал ўтириб, бировимиз тортиб маза қилиб, ўйнардик. Энди эса ундан ажралиб ўтирибман.

— Аравача қани? — деди онам эшикда кўринишим билан.

— Тракторчи олиб қўйди. Болалар қочди, кейин мен ҳам қочдим.

— Ҳе, ўл, бўйнинг узилсин. Мен сенга «борма», дегандим-ку.

Катта отам кулиб деди:

— Уришма. Ўзим бориб олиб келаман. Қўявер...

Онамнинг уришганига хафа бўлмадим. Чунки озгина бўлса ҳам ўзим гуноҳкор эдим бу гал. Онам қарғаб-қарғаб тинчиди. Мен хавф-хатардан ўтиб олдим-ов, деб ўйладим. Йўқ, янглишган эканман. Катта отам аравачани олиб келди-да, қаёққадир чиқиб кетди. Аламзада онам шуни кутиб турган экан.

— Молхонага кир,— деб буюрди шу заҳоти. Қўлида ўқловдек таёқ. Ёмон нарса рўй беришини туйиб, дир-дир титраганча молхонага кирдим. Эшикни ёпди. Қоронғуликда гарансиб тургандим, бир қўлим онамнинг омбурдай чангалига тушди.

— Вой онажон, айланай сиздан онажон, ур...

Белимга қарсиллаб теккан калтакдан овозим кесилди. Нафасим қайтиб, энтикиб қолдим. Йиғлай, ёлворай десам, овозим чиқмайди. Калтак зарбиданми, қўрқувдан шундай бўлдими, билмайман. Онам бўлса аҳволимдан беҳабар, тасирлатиб уриб ётибди. Беармон урди. Бир маҳал «қирс» этиб таёқ синди. Юрагим алланечук бўлиб, уйқу босди мени. Онам қўлидаги таёқнинг синиғи билан яна икки-уч урди, чамаси, сўнг чиқиб кетди. Мен беҳолланиб, молхона деворига суяниб қолганман. Ҳалигача тушунмайман. Ушанда анчагача на овозим чиқибди, на кўзимдан ёш. Онам кўп ўтмай қайтиб кирди. Негадир кўйлагимни кўтариб бутун танамни айлантириб томоша қила бошлади:

— Шишиб кетибди, қорайибди,— деди ўзига ўзи.

Йўқ, гап оҳангида ҳаргиз ачиниш эмас, аксинча, қилган ишидан мамнунлик, қониқиб бор эди.

Баҳор кунлари... Ҳовлида онам, мен, яна бир аёл киши (кимлиги эсимда йўқ) ўтирардик. Бир маҳал битта аёл билан эркак киши кириб келди. Қўлида қалин дафтар.

— Кимнинг отаси урушда бўлса, болаларини йиғиб юрибмиз. Давлат ўзи боқади, ўқитади. Бизга шундай буйруқ бор,— дейишди. Сўнгра мени кўрсатиб:

— Олиб кетамиз, отаси урушда экан,— дея дафтарларини очишди.

Ичимда ярқ этиб чироқ ёнгандай бўлди. «Бўпти, амакижон, холажон, мен розиман, бораман», деб юборишимга салгина қолди Лекин шу зумнинг ўзида онам устимга бир пақир муздай сув «қуйиб юборди».

— Давлатга бермайман, ўзим боқаман,— деди ўқрайиб. Келганлар ҳарчанд қилиб уни кўндиришолмади. Кейин мендан сўрашди.

— Қани, қазим, борасанми? Биз сени олиб кетамиз. Отанг урушдан келса, ўзи бориб олиб келади. Унғача сен ўқийсан.

Илинж билан онамга термулдим. Унинг юзида «бораман десанг, ўлдираман», деган ғазабли ифода бор эди. Ичимга совуқ титроқ кирди. Узимни зўрлаб, «Бормайман», дедим. Ҳалигилар ноилож чиқиб кетишгач, биз билан ўтирган аёл:

— Нега унақа қилдинг, бераверсанг бўларди,— деди.

— Йўқ, бермайман. Берсам давлат ўқитади-да.

Мана шу бир оғиз «ўқитади-да», деган сўз ҳалигача қулоғим остида жаранглаб туради. Онамининг ўзи ўқиш нима эканлигини биларди. Кўпчилик аёллар паранжи ёпиниб уйда ўтирганда у идорама-идора, мажлисма-мажлис юрарди. Қулоқнинг боласи эканлигини ҳуқуматдан яшириб, партияга ҳам ўтган эди. Лекин менинг ўқишимга нега тиш-тирноғи билан қаршилиқ қилганига ҳалигача ақлим етмайди. Бир жойда ўқиганим бор: «Кимда ким сенинг билим олишингга, ўқишингга тўсқинлик қилса, дунёда энг ёвуз душманинг шу».

Хуллас қисилиб-қимтиниб, аста-секин улғая бошладим. Уйимизда дoston китоблар кўп бўларди. Отам урушдан олдин Самарқандда ўқиб юрганида олиб келган бўлса керак. «Алпомиш», «Гўрўғли», «Равшанхон», «Ҳасанхон», «Авазхон», «Балогардон», «Қундуз билан Юлдуз», «Даллихон»га ўхшаш китобларни қайта-қайта ўқийвериб ёд қилиб юборгандим. Катта отам дostonларни яхши кўрар, ўзи ўқишни билмас, қишнинг узун кунлари сандалга кириб ётарди-да «менга дoston ўқиб бер», дерди. Онам дарсликларни ўқитмай қўйганидан кейин, катта отамга китоблар ўқиб берардим. Катта отам дoston эшитиб ўтириб, баъзида овоз чиқармай йиғларди. Катта отам ўқиб бер, дегани учун онам ҳам дoston ўқишимга қаршилиқ қилмасди.

Ёз эди. Акамнинг оёқларини қандайдир яра босди. Ётиб қолди. Мен ҳар эрта туриб одатдагидек сутга бориб келаман. Сўнг тушгача акамга қарайман. Тушдан кейин мактабга кетаман. Соат қаёқда дейсиз. Вақтни билиш учун уйимиз ён томонига қуёшнинг сояси келадиган жойини белги қилиб қўяман. Қуёш ҳар кун шу ерга келганда мактабга жўнайман. Ҳеч кечикмайман, мен етиб боришим билан худди кутиб тургандек қўнғироқ чалинади.

Бир кунни Ойтул момонинг қизи Ойимгул мактабдан қайтишимизда:

— Бизникида ётиб қол. Эрталаб барибир сутга келасан-ку,— деди.

Ойимгул билан бир партада ўтираман. У бир неча марта бизникига бориб ётиб келган. Ушанда онам: «Иккаланг ўртоқ бўл, Зарбувиш ҳам сизларникига бориб ётиб келади», деганди. Ойимгул шуни эслатди.

— Акам касал, ўзи юра олмайди. Қарашим керак. Бормасам онам уришади,— дедим.

— Онанг уришмайди, ўзи қарайди. Эрта туриб, сут олиб борсанг уришмайди,— деб Ойимгул ялиниб туриб олди. Бошим қотди. Қолмасам ўртоғим хафа бўлади. Қолсам эрта онам уришади. Охири «ўртоғим хафа бўлмасин, қоламан», деган қарорга келдим. «Эрталаб сутни олиб бораман-да, онам уришса, ўзингиз айтгандингиз-ку, Зарбувиш ҳам ётиб келади деб, шунинг учун Ойимгул мени қўймасдан олиб кетди», дейман, деб ўзимни тинчитдим.

Кеч бўлиб қолганди. Ташқарига жой солинди. Ойимгул иккимиз қовун едик. Ойтул момо овқат пишириб дастурхонга олиб келганича ҳам йўқ эди, кутилмаганда бир қўлида пақир, бир қўлида таёқ билан онам келиб қолди. Унинг вазоҳатидан қотдим-қолдим. Илгари ҳам таёқ сингунча урганди, бу сафар ҳам аямаसा керак. Уйлаганимдай бўлиб чиқди. «Зарбувиш борми?» деди-ю, калтак билан сола кетди. Ҳам урар, ҳам чимчилар, оғзига нима келса қайтармасди. Аямай қарғар, ўзи ҳам ғазабидан дир-дир қалтирарди. Ойтул момо мени ажратишга, калтакдан ҳимоя қилишга чиранарди-ю, онамга кучи етмасди. Бу сафар ҳам онамининг қўлидаги таёқ синиб, қўлида бир қариччаси қолди. Таёқ синиғи билан биқинимга бир-икки нуқтиб олди-ю, «Кетасанми, ётасанми» деди.

— Сиз билан кетаман,— дедим. Бу пайт ётиб ухлайдиган вақт ҳам бўлганди.

— Эрталаб сутни ким олиб боради. Шу ерда ётасан! — деди. Кетаётиб Ойтул момога ғудранди: «Абдулла кун тғида қолиб кетибди. Мен бунга ишониб келибман». Қўйлагимнинг йиртилмаган жойи қолмабди. Кечаси билан аъзои баданим зирқираб оғриб, тинмай инграб чиқдим. Йиғлаб-йиғлаб ётиб, яна эрта тонгда уйғондим.

— Сут қуйиб беринг. Кетаман, — дедим, момога.

— Ҳали жуда эрта-ку, ётиб тур,— деди у. Мен тонг қоронғусида кетиб олмасам бўлмасди. Қўйлагим титилиб кетганди. Шунинг учун қисталанг қилиб туриб олдим. Момом ноилож ўрнидан турди-да, сут қуйиб берди.

Йўл-йўлакай кеча бўлган воқеани эсладим. Қайси кун Ойтул момонинг қўшниси келиб, қаергадир бирга бориб келайлик, деганда момо кўнмади: «Ойимгул ёлғиз қолади, қандай ташлаб кетаман», деди. Менинг онам-чи? Мен етти ёшдаман, Ойимгул ўнда. Ҳозир-ку, катта қиз бўлиб қолдим. Илгарилари-чи? Кичкина пайтимда ҳам уйда танҳо ўзим қолиб кетдим-ку.

Уйга етиб бордим. Онам тагин қўйлагимни кўтариб, танамни мароқ билан томоша қилди.

— Яроғ жойи қолмабди.

Бошқа кўйлак берар деб кутгандим. Йўқ, эсига ҳам келмади, буюрди:

— Ма, сутни боғчага олиб бориб бер. Йиртиқ кўйлакда кетвер. Баданинг кўриниб, шарманда бўлиб ўл.

Пақирни кўлимга олдим. Бир кўлим билан кўйлагимнинг йиртиқ жойларини бир жойга йиғиштириб, танамни яширишга ҳаракат қилардим. Назаримда, онамнинг кеча берган жазоси ўзини қаноатлантирмаганди.

Боғча опам кўлимдан сутни олди-да, «Вой-бў, кўйлагинг роса титилиб кетибди-ку. Онанг кўрмадими, бошқасини кийдирмадими», деди. Индамадим. Ич-ичимдан эзилиб, йиғлаб қайтдим.

УРУШ ТУГАГАН ЙИЛИ

Мурший хола деган татар кўшнимиз бор. Унинг эри ҳам урушда. Фарид деган ёлғиз ўғли мenden икки ёшлар катта. Ҳаммамиз уйимиз ёнида, куншувоқда турган эдик, акам билан Ҳусан дафтарини кўтариб келиб қолишди. Иккаласи ҳам тўртинчи синфда ўқийди. Мен биринчидаман.

— Зарбувиш, кел, арифметикадан мисолни ишлаб бер. Иккаламиз ҳам ишлай олмадик,— деди акам. Кўнмадим.

— Бекордан бекорга ишламайман.

Ялина бошлашди.

— Иккаланг ҳам галма-галдан ҳов анави ергача кўтариб обориб, кўтариб обкеласан.

— Олдин ишлаб бер, кейин кўтарамиз.

Мен кўнмадим, «Йўқ, аввал кўтарасизлар», деб туриб олдим. Чунки аввалдан ишлаб берсам, кейин кўтармай қочиб кетиб қолишлари мумкин-да.

Олдин акам, кейин Ҳусан опичлаб, айтган жойимгача кўтариб олиб бориб келишди. Мен бўйинларидан маҳкам ушлаб, ёпишиб олганман. Бу воқеани кўриб ўтирган онам, Мурший хола, яна бир кўшнимиз кула-кула кўзларидан ёш чиқиб кетди. Айниқса Мурший хола нафаслари қайтиб, биқинини ушлаб куларди. Уларни кўриб акам билан Ҳусан ҳам ўлганининг кунидан илжайиб қўйишарди. Мен кулмадим. Тўғри-да, нимасига куламан. Арифметикасини ишлаб берадиган бўлганимдан кейин кўтарсин-да. Сўнг иккаласининг ҳам масаласини ишлаб бердим.

Бир куни онам ҳовлиқиб кириб келди.

— Уруш тугабди. Биз енгимиз. Энди отанг ҳам, аканг ҳам келади.

Кўп ўтмай Уммат акам кириб келди. Тўй қилдик. Бутун қишлоқ йиғилди. Ҳамма хурсанд. Катта отам ўғлини бағрига босиб сира бўшатгиси келмайди. Мен аммамга югуриб кетдим.

— Амма, суюнчи беринг, акам келди!

Аммам шошиб сандиғини очди. Катта қизил ипак рўмол берди. Рўмолни олдим-да, ортимга қараб югурдим.

Акам бўйи баланд, келишган, чиройли йигит эди. Кўкраклари тўла орден, медаллар. Энг юқорисига «Қизил юлдуз» таққан. Акам мени тиззасига олиб эркалади. Қанақа дир медалларидан берди. Мен умримда бунақа хурсанд бўлмагандим.

Акам келмасдан бурун онам тонг қоронғусида кетиб, шом қоронғусида келарди. Энди эса бир сира боғчага сут бериб келадию бас, кун бўйи уйда юради. Тушда акамга овқат қилади. Қайним зерикмасин, деб кимнингдир патефонини сўраб олиб келиб қўйган. Акам патефонни кўяди. Тамарахонимнинг майин, ширали овози эшитилади:

«Рўмолим бор, рўмолим бор,
Рўмолимда туморим бор»

Акамнинг олдида ўтириб, роҳатланиб эштаман. Айниқса онам хурсанд. Акамнинг атрофида парвона. Уни ҳеч кимга ишонмайди. Иложи бўлса бирорта билан ҳам гаплаш-тирмаса. Илгари ҳар доим онамнинг кўзида ғазаб кўрардим. Ҳозир майинлашиб қолган, мен борманми-йўқманми, эътиборсиз. Эътиборсиз бўлса ҳам майли, фақат мени ғазабга олиб турмаса бас.

Кўчага чиқсам, бўйи етган қизлар атрофимни ўраб, гапга солишади.

— Акангга кимни олиб берасизлар?

— Билмасам,— дейман.

Бир куни кечаси онамнинг Жумахол деган ўртоғи келди. Иккаласи нима ҳақдадир секин гаплашиб-кулиб ўтиришди. Бир маҳал ҳалиги аёл:

— Ҳой, қайнингга тегасанми, эринг келса нима қиласан,— деб қолди.

Онам кулди-да, индамасдан туриб кетди.

Яна бир куни онам акамга қандайдир баён қилиб бўлмас хатти-ҳаракатлар қилиб турганига ноҳосдан кўзим тушиб қолди...

Бир куни аммамнинг Кумуш деган қизи билан бирга далада ғўза чопиқ қилаётган қизлар олдига бордик. Мени кўришлари билан бир тўда қизлар ўраб олишди. «Қани, айтчи, акангга кимни олиб берасизлар», дейишди.

— Мана буни олиб беринглар, йўқ, буни олиб беринглар!

Етти-саккиз қиз бир-бирларини кўрсатишарди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бири-бирдан кўхлик, бири-бирдан ёқимтой. Гул гул очилиб туришарди.

— Онангга айтиб бор-чи, қайси биримизни олиб бераркан?

Уйга келиб қизларнинг гапини айтдим.

Онамнинг қовоғи осилиб кетди. Менинг дамим ичимга тушди. Шундай қилиб, акам олти ой юрди.

Яна бир куни онам ҳаяжонланиб кириб келди.

— Отанг келаётган эмиш. Районга келибди. Колхозга телефон қилибди. Колхоз ҳеч нарса топа олмай туя жўнатибди. Туяда келади.

Катта отам касал, ўрнидан туролмас эди. Бу хушxabарни эшитиб ўрнидан туриб кетди. Хушxabарни эшитиб келганлар уни қўлтиқлаб, сўрига ўтқаздилар.

— Сиз шу ердан қимирламанг. Эргаш ўзи олдингизга келади. Турсангиз йиқилиб кетасиз,— деб тайинлашди.

Қишлоғимизнинг ёшу қари ҳаммаси оқиб келарди. Ҳовлимиз одамга тўлиб кетди. Бир-бирини излаган киши топа олмайди.

Уйимизнинг кун чиқиш томонидаги кечув ҳақида айтиб ўтгандим. Кимдир «Кечувга етиб келди», деган хабар келтирди. Одамлар оқими кечувга қараб кетди. Ҳовлида онамнинг бир ўзи қолди. Катта отам тура олмай сўри четига суянганича одамлар кетидан мўлтираб қараб қолди. Тўрт-беш чоллар, кампирлар ҳасса суяниб уч-тўрт қадам ҳовлиқиб юришади-да, ҳарсиллаб қолишади. Тўхтаб тин олишади. Еш-яланглар аллақачон илгарилаб кетишган. Мен ўшалар кетидан югурдим. Ҳалиги чол-кампирлар ортимдан:

— Ҳой, Зарбувишни ушланглар. Биз уни отаси билан қандай кўришишини кўрайлик-да,— деб бақирди. Шу чоқ кимдир кетимдан етиб келди-да, шаппа қўлимдан ушлаб бир мўсафиднинг қўлига тутқазди. Мен бўлсам қафасга тушган қушдек, ўзимни ҳар ёққа ура бошладим. Буни кўрган яна бир кампир мўсафидга ёрдамга келди. Иккаласи икки қўлимдан маҳкам ушлаб турар, ординда эса дадам кўринган эди. Бир киши туя етаклаган, туя устига иккита чемодан ортилган. Отам туянинг ёнбошида кулиб келяпти. У ҳам укасидек новча, керма қош, оппоқ, хушбичим. Тўданинг ичиди отам кўринмай кетди. Вой-бў, шунча одам қаёқдан йиғилди? Отам биридан бўшамасдан бири билан қучоқ очиб кўришарди. Шу пайт кимдир «Қизини қўйиб юборинглар», деди. Қўлимни бўшатишди. Отамга қараб учиб кетдим.

— Отажон!

Отам мени даст кўтариб олди-да, икки юзимдан ўпиб, бағрига босди. Ва мени опичлаганча уйимизга қараб юрди. Отасини кўриши билан мени ерга қўйиб, унга томон отилди. Катта отам ўрнидан каловланиб туриб ўғлини маҳкам қучоқлади. Йиғлаб юборди. Анчагача қўйиб юбормай, юм-юм кўз ёш тўкаверди. Атрофни қуршаб турган чоллар: «Бўлди энди, ўғлингни бўшат, биз ҳам кўришайлик» — деганидан сўнггина бағридан бўшатди.

Шу-шу, катта отам юриб кетди. Бошқа кўрпа-ёстиқ қилиб ётмади. Буни кўрган одамлар гапиришарди:

— Қаранг, биров суяб ўтқазмаса ўтиролмасди. Эргаш келувди, ўзи туриб, ўзи юриб кетди. Уғлининг қуввати-да, қуввати.

Беш-олти кун уйимиз келди-кеттидан гавжум бўлиб турди. Сўнг одамлар қадами ҳам тинди. Уйда ўз-ўзимиз қолдик. Отам мени ёнидан узоқлаштирмайди. Дафтарларимни текширади, ҳар хил ҳисоб-китобларни, чўт доналарини ташлашни ўргатади.

Бир куни: «Мана буниси — бирлар, буниси — ўнлар, буниси — юзлар», дея чўт қоқишдан сабоқ бера туриб, сўраб қолди:

— Қани айт-чи, элликка қирқни қўшса неча бўлади?

— Олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон бўлади.

Отам кулиб юборди:

— Оббо, азамат-ей, сен бир-бирлаб ҳам ўтирмас экансан. Унтадан қўшдинг қўйдинг. Миянгда ҳисобладинг. Чўтнинг ҳам кераги йўққа ўхшайди сенга.

— Мана чўт ташлашни ўрганиб олдим,— дедим мақтаниб.— Мана, кўринг. Бирлик, ўнлик, юзлик.— Сўнгра чўтдан битта-битта дона ташладим-да: — Мана бир юзу ўн бир бўлди,— дедим.

Отам бурро жавобларимдан мамнун бўлиб бошимни силади.

— Уқисанг, келажакда яхши одам бўласан. Сени ўзим албатта ўқитаман,— деди.

Отам ўқитаман деяпти. Қандай яхши. Орзумга етадиганга ўхшайман.

Бир куни катта отам икки ўғлини ёнига олиб салмоқлаб гап бошлади:

— Сен икковинг келармидинг, келмасмидинг — аввало худо билади-ку, мана шу норасиданинг тилаклари ижобат бўлди. Гуноҳи йўқ-да. Эртадан кечгача тилидан қўймайди: «Отам келсин, акам келсин. Уқ тегмасин, ўлмасин», деб илтижо қилади. Мен ҳаммасини ўз қўлоғим билан эшитганман. Беш йиллик қўригидан соғ-омон келдиларинг. Бўлмаса қанчадан-қанча йигит кетди. Қайтиб келгани бармоқ билан санарли. Зарбувишда ҳикмат кўп. Уни яхши кўринглар, демоқчиман... Кузатиб ўтираман. Мактабдан келадигу қўлига супурги олади. Ҳамма ёқни чиннидай тозалайди. Чала-чулпа иш

қилмайди. Қўли бўшаганда бир бурда нонини ейди-да: «Ота, сизга дoston ўқиб берайми», дейди. Ўқиганда ҳам оҳанг билан, равон ўқийди. Баъзан кўнглим бузилиб йиғлайман. Агар кейин бориб айниб кетмаса, катта одам бўлади...

Отам ҳам, акам ҳам меҳрибонлик билан менга қараб қўйишади. У пайтда катта отамнинг мақтовлари мен учун аҳамиятсиз эди. Менга фақат китоб ўқишга рухсат беришса, одам индамаса бас. Бундан ташқари каттароқ ташавшим ҳам бор. У ҳам бўлса энамнинг васияти. Ишқилиб аммам уни отамга айтиб қўймасин-да. Айтса отам албатта онамни уради, ҳайдайди. Бунинг олдини қандай олиш мумкин. Бирдан-бир йўли аммам билан отамни холи қолдирмаслик, отамдан бир қарич ҳам айрилмаслик. Аммам менинг кўзимча айтолмайди. Онасига айтади деб қўрқади. Шу ўй-хаёл билан кечаю кундуз ҳушёр бўлишга чиранаман. Аммам икки-уч келиб ўқаси билан гапашмоқчи бўлди. Лекин мен у келиши билан отамнинг пинжиги кириб ўтириб олдим. Охири аммам сабри чидамай гап бошлади:

— Энам сени кўраман деб не-не ҳасратда ўлиб кетди. Ичида дарди кўп эди. Сенга айтмоқчи эди, айтолмади. Сенинг ғамингни кўтара олмади. Хатингдан ҳам хабарсиз кетди. Йиғлаб-йиғлаб ҳамма гапини менга айтиб кетди.

Мен без бўлиб аммамнинг оғзига тикилиб ўтираман. Аммам буни сезади шекилли;

— Зарбувиш, сен ташқарига чиқиб ўйнайвер,— дейди.

— Йўқ, ўйнагим келмаяпти, отамнинг олдида ўтираман,— дейман, отамнинг пинжиги қаттикроқ суқилиб:

Аммамнинг ҳафсаласи пир бўлиб, тўнғиллайди.

— Бунга онаси ўргатган. Амманг келса мени гапиради, сен эшитиб ўтир, деган,— дейди.

Индамайман. Эҳ, аммажонимга ҳам қийин. Онасининг васиятини укамга айтсам, дейди. Лекин мен ҳам нима қилай. Мен ҳам онамни жонимдан ортиқ кўраман. Ҳар доим худодан «Онамнинг умри узоқ бўлсин, касал бўлмасин, боши омон бўлсин», дея сўраганим-сўраган. Қисқаси, бу куни аммам менинг кўзимча гапини отамга айтолмаслигини тушунди, чамаси: «Уч-тўрт кундан кейин бизниқига бориб чой ичиб кел», деб жўнаб кетди.

Отам аммамнинг уйига бориб чой ичиб келадиган кун ҳам келди. Демак отам аммамниқига боради... ва онам ҳақидаги ҳамма гапни эшитади. Аммам албатта айтади. Отамни у ёққа бормасликка кўндирсамми? Кўндириб бўлман. Мен кимман-у, отам менинг гапимга юрса! Яхшиси отам билан бирга кетаман. Олиб кетмайдиган бўлса ялинаман, янаям бўлмаса йиғлайман, ишқилиб кўндираман. Отам мени яхши кўради, барибир йўқ демайди. Шунақа ўй-режалар билан хаёлсираб юргандим, онам қақриб қолди.

— Зарбувиш, бу ёққа кел. Ҳозир отанг билан аммангниқига бор. Бормайсан деса ҳам қолма. Эргашиб кетавер. Борганингдан кейин ташқарига ўйнаб кетма, отангни ёнида қимирламай ўтир. Амманг мени нима деб ёмонласа, айтиб келасан.

Бошим билан «хўп» ишорасини қилдим. Оҳ, онажоним-а! Ўргатмасангиз ҳам мен ўзим аллақачон ўйлаб қўйганман. Узим ҳам худди шундай қилмоқчиман.

Отам йўлга тушди. Югуриб бориб унинг қўлидан тутдим:

— Отажон, мени ҳам олиб кетинг.

— Бўпти, юр.

Мен ўзимда йўқ қувониб, ўйноқлаб йўлга тушдим. Тупроқли кенг йўл. Тупроқ чангитиб отамнинг дам у ёнида дам бу ёнидан чопқиллаб боряпман. Отам ҳатто «қўй, қизим, кўп чангитма», ҳам демайди. Аммам яхши кўтиб олди. Дарҳол кўрпача солиб ўтқазди. Дастурхон ёзиб, чой-нон қилди. Бироз вақт ўтгач аммам бошимни силаб, алқади-да:

— Бор, эшиқда қизлар бор, ўйнаб кел, зерикиб ўтирма,— деди.

— Йўқ, ўйнамайман,— дедим отамнинг пинжиги суқилиб.

— Ҳа, қизим,— деди отам менга ўгирилиб,— қизлар билан ўйнамайсанми?

«Йўқ» дегандай бош ирғадим. Аммам у деди, бу деди, мени жилдиришни иложини қилолмади. Лекин ҳали гапларни айтмай турмасликка ҳам сабри чидамади. Бир чеккадан бошлади. Энам нима деган бўлса ҳаммасини айтди. Мен аввалига нима қиларимни билмай гарангсиб турдим. Кейин чидолмадим.

— Бўлди, бўлди, онамни ёмонламанг, бўлди,— деганча баралла йиғлаб юбордим. Опасининг гапини ўқасига эшиттирмаслик учун бақириб йиғлайвердим. Аммам ноилож гапдан тўхтади. Отам кўз ёшларимни артди.

— Йиғлама қизим, онангни ёмонламаймиз,— деди мулойимлик билан.

Аммамнинг анча гапи барибир ичида қолди.

— Бу онасига бирам меҳрибон, бирам меҳрибон, онаси деса ўлиб қолади,— деди елкамдан тутиб бағрига босганча.

Аммамни яхши кўришимни ҳам, ёмон кўришимни ҳам билмасдим. Яхши кўрай десам онамни ёмонлайди, ёмон кўрай десам гапларида, жон бор. У ҳам ўз онасининг васиятини бажаряпти. Отам билан уйга қайтдик. Шу куни отам онамга ҳеч нарса демади, лекин мен роса қўрқиб юрдим, ҳозир уйга етамузу роса тўполон бошланади, деб

ўйлагандим. Йўқ, ундай бўлмади. Онам мени секин ёнига имлаб: «Амманг отангга мени гапирмадимми? — деди. «Йўқ, сизни гапирмади» дедим. Яна ёлғонладим. Бошқа иложим ҳам йўқ эди.

Орадан бир неча кун ўтиб, уйда жанжал бошланди. Отам онамдан нима ишлар қилганини, нима учун энамни катта отамга урдирганини, кимлар билан юрганини сўрар, сўкар, урмоқчи бўлиб хезланарди. Билсам, отам сездирмай, аммамникига якка ўзи бориб келган экан. Яна катта отам орага тушди, онамнинг ёнини олди.

Бир куни онам ғазаблаб қолди мени: «тунов куни амманг мени гапирдимми деб сўрасам «йўқ» дединг, яширибсан-да, яшамагур, бўйнинг узилсин», деб қарғади. Бўй-нимни қисиб жим туравердим. Нима ҳам дердим. Унинг ёнини олиб ўкириб-ўкириб йиғлаганимни, онамни ёмонламанглар, деб айюҳаннос солганимни айтишим керакми-ди? Айтганимдан не фойда, барибир раҳмат эшитармидим?

Бир куни отамнинг қўлида бир варақ хатни кўрдим. Отам уни онамга кўрсатар, «Мана буни ўқи» дерди. Онам уни қўлига ушлашни ҳам истамасди, отамнинг саволларига жавоб ҳам бермасди. Охири ўзини тутолмай онамни урди. Мен жон ҳалпида ўзимни уларнинг ўртасига ташладим:

— Отажон, урманг, онамни урманг. Жон ота, отажон!..

Отамнинг бўйнига осилиб олдим. Оёғим ерга тегмайди. Отам қаёққа борса, мен ҳам осилиб шу ёққа бораман. Қўйиб юбормайман. Шу пайт онам турди-да, қочди.

— Отажон онамни ўлдириб қўйманг. Онамни мен яхши кўраман. Онам яхши... Тинимсиз йиғлайман. Отам негадир менга индамайди. Жеркимайди ҳам...

Отам онам билан ажрашадиган бўлди. Кечқурун уйимизга қишлоқнинг тўрт-беш оқсоқоллари йиғилди. Отам мўсафидларга онамни «Кетсин. Мен урушдалигимда кўп номаъқулчиликлар қилибди, энамга азоб берибди, ҳаммамизнинг юзимизга оёқ қўйибди», деди. Лекин катта отам онамни ҳимоя қилди.

— Агар Марзияни қўйсанг, мен сендан рози эмасман, икки гўдакни нима қиласан, уволидан кўрқмайсанми. Гап шу — Марзияни қўйсанг сени «оқ» қиламан! — деб қаттиқ туриб олди.

Бу гапдан кейин оқсоқоллар ҳам отамга:

— Отангни норизо қилмагин. Ота рози, худо рози, деган гап бор,— деб насиҳат қилишди.

Отам ноилож қолиб, онам билан ярашди. Мен эса узун тунлар худога илтижо қиламан:

— Эй, худо! Катта отам ўлмасин, умри узоқ бўлсин. Катта отам ўлиб қолса онамни ҳайдаб юборади. Кейин нима қиламан. Ишқилиб онамнинг бахтига катта отам ўлма-син,— дейман.

Бир куни одатдагидай эрталаб сут олиб келдим. Келсам, отам энди уйғониб, юзини чайиб турган экан. Менга кўзи тушиб, ҳайрон бўлиб қолди, лекин ҳеч нарса демади. Эртаси куни эса мен ҳам бошқа болаларга ўхшаб мазаза қилиб ухладим. Кўзимни очсам, онам ўзи сутга бориб келиб турган экан. Бир қўлида таёқ.

— Ия, она, ўзингиз бориб келдингизми сутга,— дедим. Онам гапимга жавоб бермади. Афтидан, ўзи сутга борганидан аламзада эди. Мен унинг таёқ кўтариб юрганидан ажабландим. Кейин билсам йўлда ит-пит чиқиб қолишдан кўрқиб, таёқ олиб олган экан. Мен бўлсам мушздайгина бўлиб худонинг берган куни ўша овлоқ йўллардан қатнадим. Лекин бирор марта онам айтмабдики, «Ҳой, қизим, таёқ-паёқ олвол, ҳамроҳ бўлади», деб. Кейин, ўзимниям эсимга келмабди...

Уммат акам отам урушдан келганидан кейин ҳеч қанча вақт ўтмай уйдан чиқиб кетди. У шофёр эди, кўшни колхоздан машина олиб ҳайдай бошлади. Уша ерда ўзи ижарага турган хонадоннинг ўн олти яшар Соилихон деган қизи бор экан. Ушани ёқтириб қопти. Акам бир ой, икки ой деганда отасини кўргани келиб турар, бир келганда ўша қизнинг расмини ҳам олиб келибди. Онамга кўрсатди. Онам расми қўлига олиб кўрди-да, қовоғи уйилиб, юзи тундлашди.

— Бу қизингни кўзи қийшиқ-ку,— деди-да, расми бир четга ташлаб чиқиб кетди. Акам расмини қайта қўлига олиб, тикилди. Сўнг у ҳам расми жойига қўйди-да, онамнинг ортидан чиқди.

Ташқаридан овоз келди:

— Ҳей, менга қара, нега қийшиқ дейсан, туппа-тузук-ку!

Мен шошиб бориб, расмга тикилдим. Чиройли, кўзлари шахло бир қиз.

Кўп ўтмай онам иккиси яна кириб келишди.

— Қани кўрсат-чи, қаери қийшиқ,— деди акам.

Онам энди расмга қарамади ҳам.

— Қийшиқ дедимми, қийшиқ,— деди нагадир алам билан.

Орадан кўп ўтмади. Акамнинг бўлажак қайнонаси «Тўй қилайлик, атаган кийимлигинг бўлса олиб кел», дебди. Нима қилишини билмаган акам бу гапни аммамга айтибди. Аммам бўлса: «Ҳамма нарсани энам тайёрлаб қўйган эди. Сенлар урушдалигингда Марзия кийиб тамом қилди. Ўзинг сандиқни очиб кўр-чи, унча-мунча қолгани бўлса олиб кетарсан», дебди акамга.

Онам сандиқни хохламайгина очди. Акамнинг кўзини шамғалат қилиб бир-икки кийимлик мато билан иккита рўмолни беркитишга улгурди. Сўнг бўш сандиқни кўрсатди.

— Мана кўринг, ҳеч вақо йўқ.

Энамнинг менга атаб, шу ерга аравада келиб юрадиган аттордан товуқ тухумига алмаштириб олган бир ғижим рўмол бор эди. Мен қаёққа борсам доим шуни ўрардим. Шундан бошқа ҳеч вақом йўқ эди. Онам айнан шу рўмолни акамнинг кўлига тутқазди.

— Мана, олиб кетсангиз шу, бошқа ҳеч нарса йўқ,— деди.

Акам бироз ўйланиб турди-да, индамасдан рўмолни ўраб қўйнига солди. Онам менинг олдимга келди-да, зуғумли шипшиди.

— Акангга рўмолимни беринг деб йиғла. Беринг де. Йиғла,— деди.

Онам ўргатмаса ҳам йиғлагим келиб турганди. Онам шунча нарсани яшириб, атайин менинг рўмолимни бериб юборди. Менга йиғлаш учун рухсат берилди. Йиғладим.

— Ака, рўмол меники...

Акам менга бир ёмон қаради-да, чиқиб кетди. Шундай қилиб энамдан қолган биттаю битта рўмолдан ҳам ажралдим.

Бир куни онам Мурший хола билан акамнинг қайлиғини кўргани бормоқчи бўлди. Отам унга «Зарбувишни ҳам олиб бор, у ҳам кўриб келсин», деб тайинлади. Учаламиз тонг қоронғусида ариқ ёқалаб Гулистонга қараб пиёда йўлга тушдик. Юришга тоқатим қолмади. Уст-бошларим ҳам оғирлик қила бошлади.

— Онажон, чарчадим, озгина ўтирайлик,— деб ялиндим. Онам: «Юравер, ўлмайсан, оз қолди», деди. Йиғламоқдан бери бўлдим. Аранг Гулистонга етиб келдик. Нон билан яна нималардир олиб, бир уйнинг девори тагига ўтириб едик. Биз Гулистонга етиб келганимизда туш бўлганмиди, бўлмаганмиди, эсимда йўқ. Заҳартанг қилди. Онамга айтдим. «Жим тур,— деди,— ҳозир акангникига аравада кетамиз, йўлда ёзила-сан». Мурший хола деворнинг пана жойини кўрсатди.

— Анави ерга ўтиб кела қолсин.

Мен энди бормоқчи эдим, тагин онам «Борма, ҳозир кетамиз», деди. Аравани кутиб, кунни кеч қилдик. Қаники у бизни олиб кетадиган арава кўрина қолса-ю, унга ўтириб йўлга тушсак. Йўлда енгиллашиб олсам... Ниҳоят бир от-арава кўринди. Пахта заводига пахта олиб келиб, колхозга қайтаётган экан. Биз, яна икки-уч хотин унга чиқиб жўнадик. Кечаси қоронғида яна онамга заҳартанг қилаётганини айтдим. Буни эшитиб турган Мурший хола «Аравани тўхтат, ёзилиб олсин», деди. Онам мени уришиб берди:

— Фингшима, ҳозир тушамиз.

Кечаси не маҳалда аравадан тушдик. Шундай қилиб, онам салкам бир кеча-кундуз ёзилгани қўймай олиб юрди. Биз бўлажак янгамизникига ярим тунларда кириб бордик. Яхши кутиб олишди. Бу ерда икки кун меҳмон бўлдик. Бўлажак янгам ўрта бўйли, дўмбоққина, қошлари қора, буғдой ранг, кўзи ҳам чиройлик, қоп-қора. Онам айтгандай, сира қийишқ эмас.

Жўнашимиз олдидан учаламизга ҳам сарпо беришди. Энамнинг ўз кўли билан тўқиган зулбароғи бор эди. Ниҳоятда катта. «Умнатжонимга атаб тўқиганман. Урушдан келиб ўйланса олади, шуники. Агар Марзия бермаса сен олиб бер», деб аммамга тайинлаганди. Зулбароқ эса аллақачон жойини топиб кетган, онам отамни ишга солиб, бир одамнинг сигирига алмаштириб юборган эди. Уйда энди фақат менга атаб тўқилган зулбароқ қолган эди. Акам келиб зулбароқни сўраса, онам бу сафар ҳам меникини олиб чиқиб кўрсатди:

— Мана шу бор. Олинг.

Акам бироз ўйланиб турди-да, менга аталган зулбароқни кўтариб кетди. Лекин бу сафар ҳалиги рўмолга қилганимдек йиғлаб-сиқтамадим.

БИЗ УГАЙ ДЕБ УЙЛАБМИЗ

Уша йиллар қишлоғимизда ҳамма маккайи уни, бодроқ, макка талқони ер эди. Бир куни онам отамга:

— Қачон буғдой нон еймиз. Макка нондан зада бўлдим. Буғдой нон есам, армоним йўқ эди,— деди.

Отам ўйланиб турди-да: «Бундай қиламиз,— деди.— Исоқнинг ёнига кўчиб борайлик бўлмаса. У ерликлар ғаллакор. Арпа, буғдой экишади. Ҳарҳолда тўкинчилик». Исоқ дегани дадамга қандайдир қариндошнамо киши эди. Онам дарҳол рози бўлди. Ҳовли-жойларимизни ташлаб, Зоминга кўчдик. Исоқ ака арпа-буғдой бригадири экан. Узимизга алоҳида жой чиққунча уникида яшаб турдик. Биз борган жойда одамларнинг тўқсон фойизи ертўлаларда яшашаркан. Томорқа йўқ. Сув йўқ, ичимлик сувни олти-етти қулочли қудуқлардан пақирда олишар экан. Мол-ҳолни ҳам шунақа қудуқлардан сув тортиб сугоришаркан.

Бир куни отам шошиб кириб келди-да:

— Марзия, нарсаларингни йиғиштир. Биттаси кўчиб кетиб, уй бўшабди, кўчиб борамиз,— деди. Узи супурги, кетмон олиб чиқиб кетди:

— Мен бориб супуриб, тозалаб тураман.

Юкларимизни эшакка ортиб, кўчиб келдик. Уй дегани ертўла экан. Агарда ертўланинг орқасидан келсангиз, оёғингиз тагида уй борлигини билмайсиз. Теп-текис ер. Бунақа ертўлалар кўп, бизники энг чеккада. Ертўлага кириш учун узунлиги тўрт-беш метрча, чуқурлиги одам бўйича қазилиб эшик қурилган. Эшикдан кирсангиз яна ярим метрча чуқурликка тушасиз. Кенг, катта ертўла тўрида, кўрпа-тўшак йиғичагида битта қозонга лойиқ ўчоқ, устида мўри ясалган. Булар ҳаммаси ертўланинг деворини ўйиб, тўртбурчак шаклда қилинган.

Ертўланинг олди томонида тепароқдан туйнук очилган-да, ромсиз ойна қўйилган. Шундан ёруғ тушиб туради. Ертўланинг олд қисми ердан ярим метрча баланд. Яна бир ойна ана шу баланд жойга қўйилган. Қозоннинг тагига ўт қаланса тутамайди, тутун мўридан чиқиб кетади. Ташқаридан қараган одамга худди ер қаъридан тутун чиқаётганга ўхшайди. Эшик томондаги деворнинг тагидан ён томонга ковлаб битта товук тухум босиб ётса бўладиган ковак. Биздан олдин ўтирган уй бекаси жўжа очирган шекилли, сомон тўшаб қўйилган, товук патлари бор.

Чойнак-пиёла қўйиладиган токча ичидан пастга қараб кичкина, ёш бола тушиб чиқса бўладиган даражада оғзи кичик ўра қазилган. Лекин ичи жуда кенг, саккиз-ўн қоп донни бемалол жойлаш мумкин. Урага дон тўлғазишаркан-да, оғзини шуваб беркитишаркан. Сўнгра токчага чойнак-пиёлалар териб қўйишавераркан. Эшикдан кираверишда ўнг тарафга қарасангиз, ертўла ичидан қиялаб яна икки метр пастга тушадиган тешик бор. Катта одам ўтириб, тушса боши тегмайди. У ёғи каттагина ертўла, ичи айлана шаклида. Катта отам буни кўриб «Гўрнинг ўзи, гўрга ўхшайди-я», деди. Бу айланма ертўланинг олди томонида одам тикка туриб чиқадиган эшиги бор. Тўғрироғи, эшик эмас, эшикнинг ўрни бор. Бу ертўлада беш-олти эчкимиз улоқчалари билан иссиқ пайталари кириб соялаб ётади. Кўчиб келганимиздан кейин отам тариқ бригадасига бригадир бўлди. Эрталаб барвақт ишга кетади. Кўп ўтмай ўн-ўн беш товук, беш-олтита бола-си билан эчки олдик. Отам «Қишда эчки ейди, ҳам ўтин бўлади» деб ғарам-ғарам қилиб янтоқ йиғди. Баланд қилиб босди. Товуқлар ёйилиб юради. Дон сероб. Янтоқнинг орасига кириб қоқолаб роса тухум кўяди. Эрталаб мен эчкиларни ҳайдаб отарга қўшаман. Туш бўлганда чўпон қўйларни ҳайдаб қудуқнинг бошига келади-да, қудуқдан сув тортиб, новга қуяверади. Қудуқнинг тепасига чиғириқ ўрнатилган. Чиғириққа етти қулоч арқон ўралган. Арқоннинг учуда катта пақир. Пақир сувга тушиб тўлгандан кейин чиғириқ айлантиради. Пақир қудуқ тепасига келганда бир қўл билан чиғириқни айлантиригич туткидан ушланади-да, иккинчи қўл билан сув тўла пақир олинади. Новга қўйилади, шундай қилиб чўпон юз-юзлаб қўй-эчкиларни сугоради. Шу аҳволда бир неча соатлаб қора терга тушиб сув тортади.

Эчкиларни чўпонга топширган биринчи куни отам уларни уйга олиб келиб сугорди. Чунки эчкилар ҳали новга ўрганмаган эди. Эртаси куни эрталаб онам «сув ташиб ҳамма идишларни тўлдириб қўй, тушда эчкилар келиб ичади. Саратоннинг иссиғини кўрма-япсанми», деди. Мен эчкиларсиз ҳам кечгача қудуқдан сув таширдим.

— Эчкилар қудуққа бориб, новдан сув ичса бўлмайдими? Чўпон ўзи ҳаммасини сугоради-ку! — дейишимни биламан, онам бақириб берди.

— Ҳе, ўл, ақл ўргатмай, таши дегандан кейин таши-да!

Шундай қилиб, энди эчкилар учун сув ташийдиган бўлдим. Эчки қурғурлар ҳам уйдан сув ичишга ўрганди-да, қудуққа бормай қўйди. Неча юз хонадон бўлса, ҳаммасининг қўй-эчкиси қудуққа бориб новдан сув ичади. Битта бизники атай уйга келиб мен ташиб қўйган сувдан ичади. Онам куннинг иссиғида ертўла салқин бўлар экан дейди-да, кун бўйи ётиб ухлайди. Ухлаб-ухлаб, кеч салқинда ертўладан чиқиб тариқ қайнатади. Сувдан сузиб олади-да, қозонда қовуради. Мен ўт ёқиб тураман. Қовуриб бўлгандан кейин келида туяди. Кейин сувга солиб бир қайнатса — пишади. Қурутни иссиқ сувда эзади-да, овқатга аралаштиради. Ҳаммамиз ичиб оламиз. Чиндан ҳам бу ерга келиб макка нонидан қутулдик. Арпа нон, баъзан буғдой нон ҳам еймиз.

Мен сув ташийдиган қудуқ уйимиздан анча олисда. Энг ёмони — қудуқ чуқурликда. Мен чиришиб, инграшиб чиғириқ айлантриб, сув тортаман-да, уч пақирни кўтариб, қирга кўтариламан. Отам обкаш ясаб берган. Обкаш деганим бир метр таёқнинг икки боши илгич холос. Икки пақирни шу таёқ илгичларига осаман-да, энгашиб ўнг елкамга қўяман. Бор кучимни тўплаб қаддимни кўтараман. Учинчи пақирни энгашиб чап қўлимга оламан-да, бир текис юриб кетаман. Уйга етгунимча ҳам дам олмайман.

Бир куни қудуқдан сув тортаётганимда икки пақир кўтариб қўшнимиз сувга келиб қолди. Чиғириқни базўр айлантрираётганимни кўриб:

— Вой-бўй, ҳали жуда кичкинасан-ку,— деди.— Худо сақласин, сув тўла пақир сени қудуққа тортиб кетиши мумкин. Тушиб кетсанг чиқа олмайсан. Уласан-да қоласан. Онанг ўзининг онангми?

— Узимнинг онам.

— Қанақа беақл экан у?.. Бунақа катта пақирда сув ташитиб қўядими она деган? Бўйинг ўсмай қолади. Айтгин унга, кўтармайман де!

— Кўтаравераман. Ташийвериб ўрганиб кетганман.

Онам катта қозонда тариқ қайнатади, кир ювади — ҳаммасига сув керак. Тушгача ташиганимни ўн-ўн икки эчки болалари билан тушда келиб ичиб кетади. Тушдан кейин ташиганимни кечқурун келиб ичади. Бир кунни отам менга:

— Катта пақир кўтарма. Яна тагин уч пақирлаб ташийсан. Иккита кичкина пақир олиб борсанг бўлмайдим,— деди. Мен индамадим. Отам бечора қайдан билсинки, мен азондан шомгача қанча сув ташишимни: кун бўйи уйда бўлмайди. Катта пақирда учталаб ташиганда зўрға етказаман-у!

Яна бир кунни отам:

— Эчкиларни нега уйда суғорасан?— деб қолди онамга. (Ҳали у бундан ҳам бе-хабар экан).— Қудуққа ҳайдаб борсанг чўпон суғоради-ку! Бугундан бошлаб ҳаммасини қудуққа ҳайдаб бор,— отам шундай деди-ю, ўзи ишга кетди. У кетиши билан онам ҳеч нарса бўлмагандай «Сув ташиб беравер», деди.

Мен яна миқ этмай, кундалик ишимни давом эттириб юравердим. Бир кунни отам ишга кетаётиб, менинг пақир кўтариб йўлга тушганимни кўриб қолди. Юзи тундлашиб эшик олдида туриб қолди-ю, индамади. Қудуқдан қайтиб келиб пақирларни тоғорага бўшатаётганимда онам бошимга келди:

— Ҳе, ўла қол, бўйнинг узилгур. Отаси уйда эканида сувга боради, башаранг курсин.

Мен тушунмадим: гуноҳим нима? Нега қарғайди? Уйлай, ўйлай охири қилган гуноҳимни топдим. Демак қудуқдан сув ташиганимни отам билмаслиги керак. Шу-шу, ишга жўнаб кетишини пойлайдиган бўлдим. У ишга кетгач онамдан секин сўрайман:

— Энди сувга бораверайми?

— Ҳа, энди ташийвер.

Ёзда қўшни колхозлардан деҳқонлар эшакда, баъзан эшак аравада қишлоғимизга қовун-тарвуз, узум олиб келиб буғдой, арпа, тариққа айирбошлаб кетишади. Уйимизда тариқ бор, онам бориб шунга алмаштиради. Баъзан катта отам пулга ҳам сотиб опкелади, атайлаб мени қақиртириб, «Зарбувиш есин» дейди-да, биттасини сўяди. Бир-икки тилик ейман — ширин. Лекин бизникида кўп турмайди. Ё Ровотга, ё Гулистонга кетиб қолади. Шу билан қовунни ҳам, тарвузни ҳам бошқа кўрмайман.

Бир кунни отам мендан қовун едингми, деб сўради. Ҳайрон бўлиб, елка қисдим.

Отам онамга қараб қовоғини уйди:

— Шунга қовун ҳам бермайсанми, дейман.

Мен индамасдан ташқарига чиқиб кетдим.

Отам кетганидан кейин онамнинг ранг-туси ўчиб менга ҳезланди:

— Бўйнинг узилиб ўл! Отанг қовун едингми деб сўраса индамайсан-а!

Уйлана-ўйлана сув ташийман. Ўтган сафар отамга сездириб қўйиб сувга борганим учун қарғиш эшитгандим. Бу сафар сабаби нима экан-а?

Ҳар кунни товукнинг тухумини этагимга тераман-да, онамга олиб келиб бераман. Икки-уч сафар товукларимиз нарёқдаги буталар орасига биздан яшириб тухум туғибди. Уларни ҳам қидириб топиб олиб келдим.

— Она, қаранг! Товуқлар биздан яшириб бошқа ёққа туғибди.

Бир кунни тушда отам чой ичиб ўтириб, норози бўлгандай гапирди:

— Шунча товук бор. Ҳар кунни туғиб ётибди. Зарбувиш ҳам этагига териб келганини бир-икки кўргандим. Лекин, отига биттаям емабман-а. Шунча тухумни нима қиляпсан?

Мен дарров ташқарига чиқиб кетдим. Отамнинг ҳов бир сафар «қовун едингми», деганидай «тухум едингми», деб сўраб қолишидан қўрқдим. Отам ишга кетгунича ташқарида юрдим. Кейин сувга кетдим. Қудуқдан сувни тортиб олдим-да, ўйланиб қолдим. Қудуқдан сал нарида усти очиқ ертўла бор эди. Шу бир пақир сувни олиб ертўлада чўмилиб олсам-чи? Роса қизиб, терлаб кетганман. Уйга бориб чўмилсам, битта пақирим бўшаб қолади. Бу ерда эса пақиримни яна сувга тўлдириб олиб кетаман. Куннинг жазирама иссиғида тангадек соя жой йўқ. Бир пақир сувни кўтариб ертўлага кирдим. Кийимимни ечиб, муздай сувни бошимдан қўйдим. Шу пайт ранг туси ўчган онам пайдо бўлди.

— Ҳе бўйнинг узилгур. Чўмилиб жин офати бўлдингми? Чўмилсанг уй қуриб кетибдими?

Чўчиб тушдим. Қўрқанимдан дир-дир титрардим. Пақирда қолган сув қолди. Индамай кийимимни кийдим-да, қолган сувни тўкиб ташладим. Қудуқдан сув тортдим. Онам олдинроқда икки қўли бўш, мен орқада учта пақирни кўтариб келдим. Шу-шу, онамдан қўрқиб, йиллар бўйи чўмилмадим.

Бир кунни онам қўшнингнинг уйдан нимадир олиб чиқ, деб қолди. Бордим. Икки қўшни аёл ниманидир гаплашиб туришган экан, мени кўриб «ана, ўзидан сўранг, ишон-масангиз», деди бири.

Иккинчиси менга яқинлашиб сочимни силаб, юзимни ўзига қаратди.

— Қизим, онанг... ўгайми?

— Йўқ, ўзимники...

— Ана айтмадимми, билмайди, деб. Бунга айтмаган, билмасин деган. Онаси шўрлик ёшлигида ўлиб кетган экан-да...

Кўшнилар ҳар куни мени кузатиб онамнинг ўғайлигига юз фойиз ишонишган шекилли, бир куни унинг ўзига ҳам айтиб туришганини эшитиб қолдим.

— Қизчангиз сизнинг ўғайлигингни билмас экан. Мен икки марта сўрадим. «Йўқ, ўзимнинг онам», дейди. Вой, унинг кўтарган сувини мен кўтара олмайман.

Онамнинг ранги қизарди-бўзарди, овози аранг чиқди:

— Ўзимнинг бола-мм-м-м...

— Ё товба, биз ўғай дебмиз. Ўзингизники бўлса нега қудуққа сувга юборасиз, тушиб кетса нима қиласиз? Ўзингиз борсангиз бўлмайдимиз? Биз ўзимиз ташиймиз-ку!

Шу гапдан кейин онам бир марта икки пақир сув олиб келди. Қийналиб кетди, шекилли, яна ўзимни жўнатаверди...

Бир куни онам эшикдан киришдаги ертўлага нон ясаб қўйди-да, ўзи тандирга ўт ёқди. Менга «Эшикни ёпиб қўй, эчкилар кириб ясаган нонни еб қўймасин», деди. Мен даров эшикни ёпдим-да, сувга кетдим. Келиб сувни бўшатиш учун ертўлага бош суқдим-у, қотиб қолдим. Не кўз билан кўрайки, уч-тўрт эчки бемалол ертўлага кириб ясалган нонларни босиб янчиб юрибди. Мени кўришлари билан ўнг қўлдаги тешикдан пастга, ўзлари ётадиган ертўлага тўппа-тўппа сакраб ўтиб кетишди. Киришда ҳам шу ердан ўтишган бўлса керак. Бу тешикнинг бекитадиган эшиги йўқ эди. Юрагим таққа тўхтаб қолгандай, оёқларимда жон йўқ. Онамга воқеани зўрға айтдим.

Унинг ранги бўздай оқарди. Ўзи тунов кунги кўшнилар гапидан ранги ўзгариб, бошқача бўлиб юрганди, бу воқеа бир баҳона бўлди.

— Бу ёққа кел, тандирга ўт ёқ,— деди.

Бордим. Онам бир қўлимдан ушлади-да, а йўқ, бе йўқ тандир косов билан ура кетди. Бу сафар косов синмади. Чунки темирдан эди. Тўрт-беш ургандан кейин қўлимдан қўйиб юборди. Қўйиб юбориши билан ерга мук тушдим. Онам косовни ташлади-да, ертўлага кириб кетди. Мен у чиққунча сал нарироқ бораёй, чиқса яна уради, деб ҳарчанд уринмай оёққа тура олмадим. Эмаклар ичкари кирдим ва деворни ушлаб аранг ўрнимдан турдим. Бу орада онам нонни ёпиб келди-да, одатдагидай калтаклар ўрнини томоша қилишни ҳам унутмади. Қўйлагимни этагидан тутиб бошимга-ча кўтарди. Ҳар доим ўзига ўзи «шишибди, кўкарибди» дерди. Бу сафар нима бўлганини ўзига ўзи айтишдан ҳам қўрқди, шекилли қўйлагимни индамасдан тушириб қўйди-да, миқ этмай нари кетди. Мен онамнинг урганини ҳеч қачон отамга айтмасдим. Фойдаси ҳам йўқ эди, бундан бошимга бало орттирдим, холос.

Биз кечаси доим ташқарида, очиқ ҳавода ётардик. Катта отам келиб қолганида у кишига ичкарига ўрин солиб берардик. Бир куни онам: «катта отамнинг жойини ташқарига, ўзимизга ичкарига сол», деди. Онам айтгандай қилдим. Отам, катта отам ташқарида, биз ичкарида ухладик. Бир пайт онамнинг «вой-вой»лаб зорланишидан уйғониб кетдим. Отам, яна бир қўшни кампир уёқдан бу ёққа зир югуриб юришибди. Ертўла шифтига чироқ ёқиб илиб қўйилган. Онам зорланиб, у ёқдан бу ёққа бориб келади. «Энди ўламан», дейди. Чидаб туролмадим. Мен ҳам пиқиллаб йиғлашга тушдим.

Ҳалиги кампир мени тинчитмоқчи бўлди: «онанг тузалади, йиғлама, сен ухла», деди.

Мен ухламадим. Онам касал бўлиб ётади-ю, менга уйқу келадими?

Бир маҳал отам:

— Утир. Орқангдан суяб тураман,— деди онамга. Онам ўтирди. Отам унинг орқа тарафидан маҳкам кучоқлаб суяб турди. Худди шу пайт онам қаттиқ кучаниб ўзини орқага ташлади. Мен орқасига йиқилиб кетади деб ўйлабман. Йўқ, йиқилмади. Шу пайт «инга-инга» деган овоз эшитилди. Қотиб қолдим. Бу нимаси? Чақалоқ қилдилар-ку! Ҳеч шундай бўлади деб ўйламагандим. Кампирнинг хурсанд овози эшитилди:

— Тўнкарилиб тушибди, нима экан, қарай-чи, қиз экан!

Кампир гапира-гапира алланарсалар қилди. Онам тинчиб осмонга тикилиб ётибди. Отам ташқарига чиқиб кетган. Мен бир чеккада, қувончу қўрқув билан не қиларимни билмай ўтираман. Кампир бир маҳал ёнимга келди. Қўлида йўрғакланган чақалоқ. Чақалоқ биг-биг йиғлайди.

— Мана, қизим сенга худо шерик берди, сенинг раҳмингни еди,— деди қўлидаги жиш чақалоқни менга кўрсатиб.— Бу сенинг синглинг бўлади.

Чақалоқ тинчигач, ёнимга ётқизиб қўйди.

Хурсанд эдим. Мен онам ўлиб қолади деб юрагим ёрилди-ю, у менга укача туғиб берди. Қандай яхши. Чақалоқни кучоқлаб ухлаб қолибман. Эрталаб уйғонсам чақалоқ онамнинг ёнида. Катта отам уйга кирмай менинг чиқишимни кутиб турган экан шекилли, ташқарига чиқишим билан сўради.

— Қизим, онанг не топди, сенга жўрами, аканггами?

— Менга,— дедим.

— Умрини берсин,— деди катта отам.

Икки-уч кундан кейин катта отам чақалоққа исм қўйди. Қулоғига азон айтиб: «Холбувиш бўлсин, Зарбувишга уйқаш бўлсин, Зарбувиш — Холбувиш уй одаш бўлсин», деди.

Бир куни онам отамга ҳасрат қилиб қолди:

— Сувлиқор яхши-да, ҳамма кўгал¹ бўлади. Бу ерда сотиб оласан. Ўзингнинг томорқаң бўлса, ўзинг оралаб узиб есанг, болалар ҳам кўгал ер эди,— деди.

Шундай қилиб, сингилчам тўрт-беш ойлик бўлганда қишнинг ўрталарида бошқа тарафга кўчиб кетдик. Кўчмасимиздан бир куни олдин аммам келди. Уша пайтда биздан чамаси ўн икки-ўн чақирим нарида яшарди.

— Кўчсаларинг қаҳратон қишда кўчасизларми? — деди у норози бўлиб.— Худонинг ёз кунидан буюрмаганми? Икки ойда қиш чиқади-ку. — Кўчишимиз аниқ эканлигини билгач, ўтириб, олиб, роса эзилиб йиғлади.

Эртаси куни кўчдик. Борган еримизда қиш чиққунча қамиш чайлада ўтирдик-да, баҳорда бир эгасиз уйга кўчиб ўтдик. Уй шундайки, шамолга нураб кетгудек аҳволда. Лойсувоқ ҳам қилинмаган. Қуёш чиқса қалашиб турган кесаклар орасидан ичкарига бемалол ёруғлик тушади. Лекин қамиш қапага қараганда ҳарҳолда тузук. Отам уйимиз ёнидаги бир мунча ерни қамишдан тозалаб пиёз, лавлаги экди. Қамиш қапамиз олдида томорқалик жой кўп экан. У ерга макка, кунжут, мош, ҳар хил сабзавотлар экдик. Томорқа этагига бир уй, бир ошхона солдик.

Менинг аҳволим ҳамон ўша-ўша: қўлим косов, сочим супурги... Бир куни ошхонадаги мўри ўчоқда қайирма патир пишираётган эдим. Онам ичкарида бир аёл билан гаплашиб ўтирарди. Шу пайт Мастура деган қўшнимиз «қозон бўшадими», деб келиб қолди.

— Ҳозир бўшайди,— дедим. У пайтда ўчоққа шўра, янтоқ ёқардик. Бўсағада турган қўшнимизга қайрилиб қарайман деганимда рўмолим учига олов илашибди. Қарасам, елкамда олов.

— Вой, онажон,— дедиму ўзимни ташқарига отдим. Лекин эшикда Мастура қўшнимиз тутиб қолди. Мен ташқарига интиламан, у қўйиб юбормайди. Бир маҳал бошимдаги рўмолни юлқиб олдию отиб юборди. Ва оловни тепкилаб ўчирди. Ичкаридан онамнинг овози келди.

— Зарбувиш, вой она, дедими?

— Ҳой, бу ёққа қаранг,— деди Мастура қўшни жаҳл билан.

Онам чиқиб келди.

— Ёш болага ишониб қандай уйга кириб ўтирибсиз, — деди Мастура қўшни, менга сув ичира туриб.— Бўсағада мен бўлмаганимда чиқиб қочарди. Олов олиб қочади. Ёнаётган одамни ушлаб бўпсиз. Худо ҳалиям бир асради.

Шундай қилиб ўшанда (ўн ёшларда эдим) бир ўлимдан қолганман.

Кузда янги солинган уйимизга кўчиб ўтдик. Отам ниҳоятда бақувват, соғлом, бир дақиқа ҳам вақтни бекорга ўтказмайдиган, тиниб-тинчимас киши эдилар. Бирор марта чарчадим деганларини эшитмаганман. Отам ишга, онам қаёққадир чиқиб кетган, ҳовлида катта отам билан иккимиз ўтиргандик. Елкасига ов милтиги осиб олган, яхши кийинган, қотма, сариқ киши кириб келди. Итимиз вовуллаб унга қарши чиқди. Меҳмон жон талвасасида унга милтиқ тўғрилади. Ҳозир итимизни отиб кўяди, деб кўрқиб кетдим. Йўқ, отмади. Катта отам итни ҳайдаб юборди. Меҳмон катта отам билан кўришиб сўрашди. Эски танишлардай, бемалол биз билан ҳовлида ўтирди. Ўзини «ит отгич» деб таништирди. «Бўш юрган, дайди итларни отаман», деди.

Мен кўрққанимдан: «Ота, итни боғлаб қўйинг, бўлмаса отиб ташлайди», дедим катта отамга шивирлаб. Катта отам итни боғлаб қўйди. Бу орада меҳмон мендан «Марзия қани, Марзия?» деб сўради. Мен «уйда йўқ», дедим. Ҳайрон қолдим: бу одам онамни қаёқдан таниркан? Меҳмон буни сизди, шекилли: «Мен Марзиянинг акаси бўламан, излаб келгандим», деди. Энди хурсанд бўлиб кетдим. Онажонимнинг акаси бор экан. Акаси топилди.

Лекин меҳмон кўп ўтирмай кетди. «Марзия келганда келаман», деди.

Бироз ўтмай онам келди. Акаси излаб келганини айтдим. Онам хурсанд бўлиш ўрнига ажабланди. Ҳалиги киши бирор жойда кутиб турган эканми, онам келиши билан кўп ўтмай кириб келди. Иккаласи уйнинг орқасига ўтиб, нималарнидир секин-секин гаплашишди. Бу пайтда катта отам қаёққадир чиқиб кетганди. Сўнг ҳалиги кетди. Мен онамнинг юзига разм солиб хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам билолмадим. Хотиржам эди. Шундай кейин ҳам у киши уч-тўрт келиб кетди.

Кунларнинг бирида онам иккаламиз ўша одамнинг уйига бордик. Славянка деган ерда яшаркан. Хотини бизни иззат-икром билан кузатди. Орадан неча кун ўтди, билмайман, бир куни улар ҳам бизникида меҳмон бўлишди. Совға қилиб битта катта чойнак, иккита пиёласи билан олиб келишибди. Чойнак-пиёланинг гуллари бир хил, худди тус дўппининг гулига ўхшарди. Менга жуда ёқди. Меҳмонлар бир кеча ётиб кетишди.

Мен мактабга қатнай бошладим. Учинчи синфга. Лекин дарслар қозоқча ўтиларди. Қозоқ алифбосида қирқ иккита ҳарф бўларкан. Мактабга бориб келаман-да, бу ерда

¹ «Кўкат» маъносида.

хам асосан сув ташийман. Эрталаб сут олиб келиш учун колхоз фермасига бораман. Мендан бошқа яна уч-тўртта бола ҳам боради. Ҳаммамизнинг пақиримизга сепаратдан чиққан сутни ўлчаб қуйиб беришади-да, дафтарчага ёзиб қўйишади. Сутнинг ҳақини колхоз йил охирида меҳнат кунидан, йиллик даромаддан ушлаб қолар экан.

Сувни эса ёз кунлари томорқамиз бошидаги ариқчадан ташийман, қишда бу ариқчада сув бўлмайдиган, уч чақиримча наридаги бир ариқча бораман. Ариқча боргунча атроф чилғай тўқайзор. Уртасида от арава сиққудек бир сўқмоқ ўтади. Шу сўқмоқ билан ҳар кун икки-уч қатнайман. Қишнинг қаҳратон совуқларида ҳам ялангоёқ, битта ковушда бўлсам ҳам терга тушиб кетаман. Ер лой, юришга қийналаман. Бунинг устига йўлда дам олмай етиб келишга ҳаракат қиламан. Озроқ дам олай десам, ҳаммаёқ тўқайзор, қўрқаман. Қўшнилари сув узоқ деб кўпинча қор эритиб сув қилишади. Онам қор эритмайди. Мени жўнатаверади. Баъзан қозоқ хотинлар йўлда менга ҳамроҳ бўлиб қолишади. Уларнинг кийим-боши қалин, оёқларида маҳси-калий. Шулар дам олса, мен ҳам дам оламан. Тўхтамас, тўхтамай келавераман. Бир кун йўлда дам олиб турганимизда, шерикларимдан бирови сўради.

— Бир ўзинг бўлганимизда қайтиб келар единг? Қўрқбайсинба? — деди.

Сир бермадим:

— Қўрқмайман, — дедим. Шунда яна биттаси:

— Шешенг ўзингнинг тувған шешенгбе, ё ўғай шешенгбе? — деди.

— Ўзимнинг шешем, ўзимнинг.

— Улегойсин ўзингнинг шешенг! Нағиб ўзи кемайди? Не жумис истайди? Мол жони жуққуй қарайтин. Сени сувга жубериб қайтиб жани тинади? Минов қамиснинг ишинен қозоқнинг жикеттери шигиб қўлингдан устаб олиб кириб кетсе не филасен?

Этим жунжикиб, қўрқиб кетдим. Лекин бу гапни онамга айтмадим. Айтсам ўзимни уришади.

Бир сафар шунча йўлдан келиб қарасам, сувнинг юзи музлаб қолибди. Музни тепдим, пақир билан урдим, ёрилмади. Йўлда қолишмга қор кириб, ичи сув бўлганди. Бир ерда турганим учунми, музлай кўладим. Пақирларимни бўш олиб кетаверай десам онамдан қўрқаман. Ҳеч ким йўқлиги учун овозим борича бақириб, ўксиб-ўксиб йиғладим. Шу пайт бир от минган киши кўринди. Дарров кўз ёшларимни артдим. Отлиққа йиғлаганимни билдирмасликка ҳаракат қилдим. У отини суғормоқчи экан, шекилли, этиги билан тепиб-тепиб музни ўя бошлади, муз тешилгач аввал менинг пақирларимни тўлдириб берди, сўнг отини суғорди. Кетаётиб менга тикилиб турди-да, отамнинг исмини сўради. Айтдим. Ҳалиги киши «оҳ» дея бош чайқаб қўйди-да, отини ниқтади.

Бир кун кимдир (тахминимча, ўша отлиқ) отамдан:

— Хотининг қизига ўғайми? — деб сўрабди.

— Йўқ, ўғай эмас, — дебди отам.

— Унақада қандай қилиб шу совуқда эски калишда сувга юборади. Тағин шунча олисга, — дебди.

Отам келиб онамни уришган бўлса керак, яна эски одатимни қилишга мажбур бўлдим. Отам ишга кетгунча сувга бормайман. Ҳар гал онам тергаб, суриштириб туради.

— Отанг олдиндан чиқмадимми, сени кўрмадимми...

«Йўқ» дейман. Онам хотиржам тортади. Сўнг қўлимга бўш идиш тутқазди. «Бор, қўшнилариңнинг уйидан сузма олиб чиқ!».

Қўлимга идишни оламан-да, жўнайман. «Бормайман, уяламан, тиланчилик қиламанми, бунинг устига ити бор», деб айтолмайман. Итдан қўрқиб, тиланишга уялиб, ич-ичимдан йиғлайман. Секин биринчи ҳовлига мўралайман. Айрон солинган халта кўринмайди. Демак, буларда йўқ. Бошқасининг эшигига бораман. Ҳовлининг қаеридадир ит чўзилиб ётган бўлади. Овоз чиқаришим билан эшик олдига югуриб келади. Хайрият, ёпик. Бироз кутиб тураман-да, ҳеч ким чиқавермагач, навбатдаги уйга йўл оламан. Уйлар бир-бирига яқин эмас. Эшик тирқишидан мўралайман. Ана, ёғоч қароват тўсинида сузма халта осифлиқ турибди. Лекин қароват тагида катта қора ит чўзилиб ётибди. Нима қилиш керак? Илгари ҳам бу ҳовлига бир неча бор келиб кетганман. Қандай сўрайман? Уят эмасми?! Лекин иложим қанча. Онам буюрган, сузма топиб боришим керак, вассалом. Қизиқ, нима деб чақирай? Бирортасининг исмини билмайман. Демак, ҳовлида бирортаси кўрингунча кутиб туравераман. Бошқа нима ҳам қила олардим. Бунинг устига оёқларим музлай бошлади. Унсиз йиғлашга тушдим. Шу маҳал ортимда шарпа туйдим. Қарасам, бир аёл. Қўшнилари бўлса керак, эшикни очиб ичкарига кириб келди. Ортидан ҳовлиқиб дедим:

— Холажон, уйди эгасини айтиб қўйинг.

Аёл ичкари кириб кетгач, ҳаял ўтмай бир жувон чиқди.

— Не дейсин?

— Сузма беринг.

— Ке, идишингни окелегой.

Идишимни узатдим, у халтадан сузма солиб берди. Кейин юзимга разм солди, дир-дир титраб турардим. Қўлимдан тутди-да:

— Вой бўй-й-й, — деб юборди аёл, — қотиб қолиптиғой, женги узун шапан кий-мепсен. Қайтиб устайсин?

Сузмани олиб индамай ортимга бурилдим.

— Шешенг узиннинг шешенгба, угейме?

— Ҳзимнинг шешем.

— Улоғуйсин, ўзининг шешенг. Нағиб ўзи кемеиди? Титтай болани жубергенше ўзи келса бўладиғой, сен жовраб қолсинғой, совуқ ўтиб кесел бўлсанг не бўлади? Мен аёлнинг гапларига ортиқ эътибор бермай кетавердим. Чунки бундай гапларга ўрганиб кетганман.

— Мана, сузма олиб келдим, — дедим онамга.

— Энди келдингми, бўйнинг узулгур, башаранг курсин, — деди у, қўлимдан идишни силтаб оларкан.

— Ити бор экан, ўзлари ташқарига чиққунча қараб турдим, — дедим. Онам еб қўйгудек ўқрайди. Кейин қўлимга иккита пақир тутқазди.

— Ма, отанг келгунча сувга бориб кел. Пақирларни обкашга илдим-да, тез-тез юриб йўлга тушдим. Тез юрганим учунми, илидим. Пақирларимни сувга тўлдирдим. Сувларим тўкилмаслиги учун пақирнинг оғзини мўлжаллаб ингичка қамишдан чий тўқиб олган эдим. Шуни иккала пақирнинг юзига ташладим-да, изимга қайтдим. Келгунимча сув бир томчи ҳам тўкилмайди. Бу ишимдан ўзим ҳам ҳузур қиламан. Эшикма-эшик сузма тиланиб юргандан минг марта уч қақирим наридан бўлса-да, сув ташиш афзал. Бировга термулмайман, тиланмайман. Итдан кўрқиб совуқда қотиб турмайман. Сув ташисам, кела-келгунча совқотмайман. Ишқилиб уйга етгунимча отам олдимдан чиқиб қолмаса бўлгани...

Езга чикдик. Катта отам Исоқ акамникига борса, акам «Зарбувишни олиб келинг, Саодатни кўтарсин, янгасига қарашсин» дебди. Олиб кетдилар. Исоқ акам бўлим бошқарувчиси. Уйда ҳар куни меҳмон. Қизи Саодат саккиз ойлик. Янгам ҳар куни нон қилади, овқат пиширади. Сигир соғади, меҳмон кутади. Менинг ишим бола кўтариш, қозон-товоқ йиғиштириш. Ҳар куни сигирнинг тагидаги гўнгни йиғиб таппи қиламан. Олдинги қуриганларни бир ерга тўплаб йиғиб қўяман. Ҳовлининг ўзида қудуқ бор, ундан сув тортаман-да, сигир суғораман. Бу ишларнинг ҳаммасини бола ухлаганда қиламан. Бошқа пайти Саодатни кўтариб юраман. Амманнинг уйи ҳам шу совхознинг чеккасида. Кўпинча Саодатни кўтариб амманникига бораман. Қизлари билан ўйнайман.

Ниҳоят бир куни катта отам келиб қолдилар. У кишининг «Зарбувишни олиб кетаман. Марзия олиб келинг деди», деганини эшитдим юрагим «шиғ» этиб кетди. Бу ерда иш қанчалик кўп бўлса ҳам ўзимни эркин ҳис қилардим. Ҳали кетгим йўқ эди бу ердан. Онам қақиртиргандан кейин иложим қанча. Шундай қилиб, бир ой деганда уйга қайтдим.

Йўлда онамни ҳам соғинганимни, у кишини тезроқ кўришга ошиқаётганимни туйдим. Онамни кўришим билан кулиб у кишига яқинлашдим. Онамнинг юзи тундлашди. Икки қоши ўртасида тугунча пайдо бўлди. Совуққонлик билан «Кел» деди-ю, қўл учида кўришди.

— Ҳе ўлақол, семирибди. Мана энди семирасан. Семирганингни кўраман, — деди. Бу гапларни албатта катта отамга эшиттирмай айтди.

Сепариш нима ўзи, билмайман. Демак, ёмон нарса. Яхши бўлса, онам мени бир ойдан бери кўргани йўқ, шундай қарши олармиди. Одамбек деган қўшнимиз бор. Қизи Гулноз меңдан бир ёш кичкина. Онаси ўлгандан кейин отаси бошқа хотин олган. Угай. Лекин ўгайлиги билинмайди. Ҳамма «Гулноз» деса, у аёл «Широғим, қароғим», деб қақиради. Мен сингилчам Холбувишни кўтариб, тез-тез уларникига кириб тураман. Онаси худди Гулнозга ўхшатиб мени «широғим» деб суяди. Турли нарсалар билан сийлайди. Дарров бизни дастурхонга ўтқазади-да, овқат келтиради. Кўпинча бешбармоқ қилишади. Ҳаммамиз бирга ўтириб еймиз. Мен кўпроқ сингилчамга едираман. Қорни тўйса, йиғламайди, дейман.

Бир куни онам, катта отам, сингилчам Ровотга кетишди. Катта отам икки-уч кунда қайтиб келди. Онам қолибди, «Бир-икки кун юраман», дебди. Мен мактабга қатнайман. Отам эрталаб ишга кетади. Мактабга кетгунча хамир қораман. Хамир ачигунча сув ташийман, ўчоқ-тандирнинг кулини оламан. Товуқнинг тухумини тераман. Супур-сидир ишларимни қиламан-да ачиган хамирдан битта-биттадан қозонда қайирма патир пишираман.

Онам кетганига неча кун бўлган бўлса, ота-бола овқат ичмадик. Онамнинг борида Холбувишни кўтариб қўшнимникига чиқар, ҳам синглимга овқат едириб, ҳам ўзим тамадди қилиб келардим. Онам кетгандан бери бирор марта ҳам қўшнимникига чиқмабман. Бир куни қўшнимиз ўзи кириб келди:

— Шешенг келдиме? — деб сўради.

— Йўқ.

— Шешенг ўгейме, тувған шешенгбе?

— Ҳзимнинг тувған шешем.

— Улоғуйсин ўзининг шешенг, қайти жури? Сен не жеб журсин? Ҳзининг қорни тўйғонина маз бўб журма? Улоғуйсин, — деди-да, бир коса иссиқ овқат олиб

чиқди. Ярмини отамга бердим-да, ярмини ўзим ичдим. Йигирма икки кун деганда ярим косадан овқат ичибмиз.

Онам келгунча салкам бир пақир тухум йиғиб қўйдим. Мен содда, тухум ейиладиган нарса эканини ўшанда билмабман ҳам. Тухумни фақат товукқа бостириб жўжа очириш учун керак деб ўйлабман. Шунинг учун бўлса керак, йигирма икки кун давомида тухум пишириб емабмиз. Отам ҳам «пишириб кел», демабди...

УЗУМ УҒРИСИ

Йўлнинг нариги томонидаги эр-хотинлар жуда камбағал. Эрталаб иккаласи ҳам пахта теримига кетади. Эрининг исмини билмайман, хотинининг исми Иззатмиди? Онам отамни шу хотин билан юрасан деб қўймайди. Отам ҳам қараб турмайди, уради. Мен ҳар галгидай ўртага тушиб, унинг бўйнига осилиб оламан.

Шу Иззат деган қўшнимизнинг икки туп узуми бор. Пастгина қилиб кўтарган. Бирам узум соладики, ишком чўплари оғирликдан майишиб кетади. Бир куни онам мени шу узумдан ўғирлаб келишга юборди. Бордим. Ҳовли бурчида ити боғлоқлиқ турибди. Эшиги қулф. Эр-хотин ишда бўлса керак. Ишком тагига бордим-да, узиб пақирга сола бошладим. Ит сезиб вовуллаб ташланди. Лекин занжирда бўлгани учун жаҳл билан ҳуришдан бошқа нарса қўлидан келмасди. Шундай бўлса-да, юрагим така-пука бўлиб, жон талвасида пақирни тўлғаздим. Кейин уйга чопдим. Онам қўлимдан пақирни олди-да, «Яна қолдими?» деди. «Қолди» дедим.

— Ма, қолганини ҳам олиб кел.

Миқ этмай изимга қайтдим. Иккинчи пақирни ола туриб, онам яна сўради: → Қолдими, тагин?

— Узиладиганини барини уздим. Беш-олти бошни шунча тортсам ҳам узилмади, — дедим. Бекор шунақа дебман.

Онам қўлимга пичоқ тутқазди:

— Бориб олиб кел. Кесиб оласан!

Қолган-қутган узумни ҳам ўғирлаб келгани кетаяпман. Узумнинг эгаларига ичим ачийди. Бечоранинг икки туп узумидан бошқа ҳеч вақоси йўқ. Бир марта онам «Бориб шу уйни кўриб кел-чи, отанг шуникидамикан» деб пойлоқчиликка жўнатганида кўрганман. Кичкина уйча, ўртада эски шолча, бурчакда ерда иккита йиртиқ кўрпача, бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Одам шунчалик ҳам камбағал бўладими? Мана энди шу шўрликларнинг узумини қийратиб кетаяпман. Лекин ўзим шу пайтгача узум деган нарсанинг таъми қанақа, билмайман.

Бу сафар ҳам ит роса хурди. Ғазаб билан ўзини ҳар ёққа урди. Мен бўлсам шошганимдан узум оламан, деб бармоғимни кесиб юбордим. Қон отилиб, ҳамма ёқни бўяди. Шундай бўлса-да, амаллаб пақирни тўлғаздим уйга жўнадим. Йўлдан ўтаётсам, юз кадамча нарида уйнинг эгаси — Иззат келаётган экан. Мени кўрди. Қўрқиб югуришга тушдим. Ҳозир орқамдан эгаси келади, катта жанжал бўлади, деб қўрққан эдим. Йўқ, келмади. Онам «Яна борми?» деб сўради. «Йўқ қолмади, борини олиб келдим, лекин эгаси кўрди» дедим. Онам ҳам эгаси ҳозир жанжал қилиб кеп қолади, деб ўйладими, ҳар эҳтимолга кўра эшик олдида катта таёқни тайёрлаб, тикка қилиб қўйди. Кейин мендан, «Узум ейсанми» деб сўради. «Йўқ» дедим, узум ейдиган аҳволда эмасдим. Онам мени бўлак қистаб ўтирмай, ўзи шоша-пиша узум ейишга тушди. Онам узум ейиш билан банд, мен қони тўхтамаётган қўлим билан...

Онам узумни бир ҳафтача ёлғиз ўзи эрмак қилди. Унинг ҳар сафар узум кавшанаётганини кўрсам, бечора камбағал қўшнимни ўйлайман. Бизда-ку ҳамма нарса бор: қовун, тарвуз, помидор, ошқовоқ, лавлаг... Уларда-чи? Борини мен олиб келдим. Узумнинг эгаси бўлган воқеани отамга айтган экан, отам мени койиди.

— Нега қўшнининг узумига бординг, зумраша, — деди.

Мен индамадим. Онам юборди деб қандай айтаман. Лекин онамнинг ўзи гапга аралашиб қолди.

— Бораверади, обкелаверади, — деди, отамга негадир ғазабли тикилиб.

Отам ўзи баҳона истаб турган эканми, ўтирган жойида онамнинг елкасига бир тепди. «Отажон, урманг. Онамни урманг» деб мен ўзимни онамнинг устига отдим. Отам қайтиб урмади. Мени онамнинг устидан силтаб олиб ҳам ташламади. Нар и кетди. Бундай қарасам, кетмон кўтариб келяпти, дод солдим:

— Отажон, онамни урманг, жон ота...

Югуриб бориб унинг бўйнига осилиб олдим. Онам тура қочди. Қаёққа беркинди, билмайман, ҳаммаёқ жимиди. Отам ҳам ишига кетди. Мен Холбувишга қараб қолдим.

Қишлоқда Эшат деган бир одам бўлгучи эди. Биттагина қизи бор, бошқа фарзанди йўқ эди. Қизи билан бирга ўқийман. Эшат колхозда нима иш қиларди, билмасдим-у, лекин доим от миниб идорани айланиб юрарди. Бошқаларга қараганда бой-бадавлат яшарди. Катта отам у ҳақда: «Бу Эшат дегани ёмон одам. Ҳар йили битта-яримта одамни ёзиб бериб қаматади, — дерди. Бу гапни онам ҳам эшитарди. Қўшнинг узуми учун бўлган жанжалдан сўнг онам шу кетганича кеч бўлганда келди. Мен Холбувишни кўтариб юргандим. Менга ёмон қаради. Утирди-да, «Отанг қани?» деди. «Ишга кетганича қайтиб келмади» дедим. Онам ўз-ўзига гапиргандай:

— Эшатнинг уйига бордим. Ҳаммасини айтдим. Урушда бўлганда асир тушган, дедим, Мен айтaverдим, у ёзиб олаверди, — деди. Мен ҳеч нарсага тушунмадим: Эшат нима ёзиб олгану онам нима айтган?..

Кечкурун отам келди. Холбувиш олдига югуриб чиққанди, кўтариб олиб юзларидан ўпди. Онамни уришмади. Мен ўзимда йўқ хурсандман. Чунки отам жанжал кўзғаб ўтирмади.

Кейинчалик ҳам онам Эшатникига бораман, деб кетарди-да, отам ишдан келишдан сал олдин пайдо бўларди. Уша пайтлар Эшатнинг хотини уйда йўқ эди. Билмадим, касалхонадами ёки аразлаб ота-онасиникига кетганмиди, ҳарқалай, уйда эмасди.

Айнан ўша кунлари онам Эшатникига қатнади.

Пахта териб юриб қулоғимга шундай гаплар чалинди: «Марзия Славянкадаги бир татар билан дон олишиб юрармиш. Бир куни татарнинг хотини икковини тутиб опти. Марзияни шармисор қилиб ҳайдабди...» Худди шу кунлар далада онам билан Эшат ҳақида гаплар ҳам ғимирлаб қолди. Ёмони шунда эдики, бу гаплар атайлабданми, айнан менинг ёнимда дастурхон қилинарди. Бузук онасига етказсин дейишадими, билмадим. Барибир бу ҳаракатлари беҳуда. Мен ўзимни эшитмасликка оламан. Ун иккига кирибманки, шу гап. Эштавериб юрагим безиллаб қолган. Йўқ, очиги, кейинги пайтлар қулоғим ўрганиб, бетим қотиб боряпти. Чамаси, кўп ҳам парво қилмаяпман...

Тунов куни онам «Иззат билан юрасан», деб отам билан роса уришди. Неча марта уйга мени пойлоқчиликка ҳам юборди. Агарда юрган бўлса нега отамни ҳеч ким гапирмайди. Ўзим ҳам ҳеч нарса сезмаганман. Лекин онамнинг ўзи... Тунов куни онамга «Онажон, келинг, Славянкадаги акангизникига борамиз» десам, «Йўқ энди уникига ҳеч қачон бормаймиз», деди тўнғиллаб. Нега «ҳеч қачон бормаймиз», деди, демак, одамларнинг гапида жон бор экан-да.

Онам кўпинча «Мен Эшатникида бўламан, отанг келиб мени сўраса, у ёқдалигимни айтма», деб тайинларди. Кейин у ерда узоқ қолиб кетарди. Бир вақт келиб, «Отанг келмадими, мени сўрамадими» дерди. Мен «Йўқ, келмади» дердим, баъзан «Келди, сизни сўрамади» дердим.

Бир куни онам менга тайинлади:

— Мен Славянкадаги ҳу акам бор-ку, ўшаникига бориб келаман. Отанг келиб мени сўраса бовомникига кетди дегин, хўпми?!

— Она, уникига энди ҳеч бормаймиз дегандингиз-ку!

— Уйигамас, ишхонасига бораман. Бунча қитмирсан, қирилгур!..

Кунларнинг бирида негадир ҳадеб сабзи егим келаверди. Лекин сабзини қаердан топаману кимга айтаман. Кўнглим аллатўсин беҳузур бўлиб беш-олти кунни ўтказдим. Оҳим худога етдими, «Қизил кун чиқиш» деган жойдаги Мақсад аммам мени йўқлатибди. Яна нимага йўқлатибди денг: сабзи қовлашга кўмаклашгани. Онам ҳам худо инсоф бериб рухсат бериб қолди. Ёлғиз ўзим бўлсам ҳам, учдим. Илгари ҳам бу йўлдан Офтоб билан бир-икки ўтган эдим. Кела-келгунча тўқайзор, қўрқинчли йўллар эди. Йўлнинг ярмидан ўтгандан кейин пахтазор ўртасидан кетиларди. Ғўза ўсиб кетган. Бўйимиз кўринмасди. Икки дала ўртасида, ариқ ёқасида қулаб қолган чордевор бор. Чордевор ичида икки киши кўмилган. Қабрлар усти қамишу чангал ўсиб бутазор бўлиб кетган. Бу ердан нафас олмасдан, шарпасиз ўтардик. Худди бутазордан мурдалар чиқиб келаётгандек бўлаверарди. Лекин ҳозир ёлғиз ўзимману сира қўрқмасдим...

Сабзи қовладик. Зичлигиданми, бироз майда бўлибди. Лекин роса ширин. Катта-роқларини овқатга қўямиз, майдаларини ювиб, ўртага қўйиб маза қилиб еймиз. Ҳаммадан ҳам мен кўп ейман, сира тўйганимни билмайман. Озмунча интиқ бўлганмидим бунга. Тилагимга худонинг ўзи етказди. На қорним оғрийди, на бошқа жойим. Нон эсимга келмайди, сув ҳам ичмайман, фақат сабзи ейман. Кечалари негадир қўл-оёқларим оғриб чиқади. Оғриб чиқадию лекин нимагадир ўзимга ёқади. Ғалати... Учинчи кун эрталаб туриб, энди уйга кетаман, дедим. Чунки онам уч кун туриб кел, деганди. Рухсат беришди. Туш чоғи уйимизга кириб келдим. Онамни кўришим билан югуриб бордим. Лекин у кифтимга қоқиб ҳам қўймади.

— Улей-й-й! — деди дабудурустан. — Бўйинг ўсибдими?! Башаранг қурсин сенинг. Уч кун туриб шуйтиб ўсдингми.

Гарчи онамнинг ғазабига йўлиққан эсам-да, бу сафар ўксинмадим. Беҳад-беҳад қувониб, кўнглим кундай ёришиб кетди: бўйим ўсяпти экан!..

ЎНГИДАН КЕЛГАН ТУШ

Тўртинчи синфни тугатдим. Бу мактаб болалари тўртинчи синфдан кейин қўшни колхоздаги мактабга қатнайди. У ерда ўнинчи синфгача ўқитилади. Отам мени «Зарбувиш шу ёққа қатнаб ўқийверсин, болалар билан бориб келаверади, ўқиса одам бўлади» деди. Онамнинг туси ўчди:

— Ўқимайди, ўқиса Абдулла ўқийди.

Отамнинг ҳам жаҳли қўзиди:

— Абдулла ўқигани билан ҳеч нарса бўлмайди, Зарбувиш ўқисин, — деди қатъий қилиб. Онам жимида. Чунки ҳозир яна бир нима деса, калтак ейди. Шунинг учун дарди ичида, менга ёвқараш қилди.

Туш кўрсам, отамнинг икки елкасига иккита ит, бошига битта ит чиқиб олган эмиш. Иккаласи ҳам қора, бошига чиққани урғочи, икки елкасидаги арлон эмиш. Биламан, бу яхшилик белгиси эмас. Ит тушда душман бўлади, дейишади. Ўзимча кўрган тушим учун садақа атадим.

Бир куни онам «Мен дўхтирга кетдим. Отанг келса айт, орқамдан борсин» деб кетди. Отам келгач, айтдим. Ортдан борса, қиз туғибди. Энди кечаси Холбувишга қарайман. Қўлимдан келганча нон, овқат қилиб отамга бераман, олиб боради. Бир икки ўзим ҳам бориб келдим. Туғуруқхона қўшни колхозда. Энди Холбувиш кечасию кундузи мenden ажралмай қолди.

Ниҳоят, онам чақалоқ билан келди. Сап-сарик, кўзи кўм-кўк. Отам чақалоққа бир қаради-да, юрагига совуқ нарса киргандай, ранги оқарди.

Бир кун кимдир онамга айтибди. Отам айтган эмишки, чақалоқ менинг болам эмас, сап-сарик, кўзи кўк, деб. Онам бўлса бепесанд лаб бурибди.

— Ҳа, ўла қолсин, — дебди. Шу орада миш-миш кўпайиб кетди: Эргаш қама-лармиш! Бу гап отамнинг ўзига ҳам етибди. Отам:

— Менинг нима гуноҳим бор. Ҳукумат сўрайди, — деди-да, ишлаб юраверди.

Катта отам чақалоққа Болбувиш деб исм қўйди. Отам уни қўлига олмас, қайрилиб ҳам қарамасди. Болбувиш ўттиз бир кунлик бўлганда Славянка йўлида отам от-арава ҳайдаб кетаётганида учта миршаб ушлаб, уйга олиб келди. Онам Болбувишни энди бешикдан ечиб турганди. Мен ташқарида юзимни чаяётгандим. Отамнинг икки ёнида икки миршабни кўриб кўрқиб кетдим.

Уйга отилиб кирдим.

— Она, отамни миршаблар ушлаб келди.

Онам «вой» деганча гангиб қолди. Миршаблар тинтувни бошлашди. Шу йили янги очилган пахтадан озгина чигитлаб қўйгандик. Шу пахта кўрпалар ёнида турганди. Эски белбоқчага ўралганди. Онам шошиб уни бешикнинг ичига тикди-да, «Болаларим кўрқ-япти, бешигимни обчиқсам-да, боламни бешикка беласам» деди. Миршаблар каттаси рухсат берди. Онам бешикни олиб чиқди. Шу пайт қўшнимиз уйнинг олдидан ўтиб қолди. Онам «Мана буни олиб кетинг» деб тугунчани тутди. Кампир кўрқиб олмай кетди. Нима қилиш керак? Уйлашга вақт йўқ. Бир ойлик чақалоқ қўлимда, пахтани олдимда томорқага қараб югурдим. Пахтани қовун палаги орасига яширдим. Урнимдан туриб орқамга қарасам, не кўз билан кўрайки, миршаб турибди. Оёқларимда жон қолмади. Миршаб мен билан изма-из келган экан. Йиғлаб юбордим. Ялина бошладим.

— Жон акажон, айтманг, озгина пахта. Айланай сиздан, айтманг.

Миршаб пахтани титиб кўрди-да, жойига қўйди. Уйга қайтиб келгандан кейин катта-кони сўради:

— Нима бор экан?

Миршаб «Ҳеч нарса», дегандай ишора қилди. Узоқ тинтув қилиб ҳеч нарса топиша олмади. Баъзи бир нарсаларни ёзиб олди. Овозимнинг борича йиғлагим келар, лекин йиғлашга онамдан кўрқардим. Қанча жонимдан ўтказиб урганда ҳам йиғласам, «бўлди» деса, таққа тўхтардим. Отамнинг ранги қув ўчган, кўрқувданми, аламданми? Рангида қон қолмаган. Онамни эса кўпроқ пахта ташвишлангирарди. Миршабнинг каттакони отамнинг қўлига кишан солди-да, олдига солиб ҳайдади. Улар кўринмай кетишгач, қўшни хотин чиқди. Уни кўриб онам йиғлади. Мен ҳам йиғладим. Шунча йиғи қаёқдан келди, билмайман, баралла овоз чиқариб йиғлайман.

— Отажон, энди сиздан ким хабар олади, кетингиздан ким боради?

Қўшни бўлди-бўлди, йиғлама, деди. Онам тўхтади. Мен ўзимни тўхтатолмасдим. Шунда «Бўлди, йиғлама» деб бақирди онам. Тўхтадим. Ҳамма аламини ичимда қолди. Эртаси куни онам макка талқони қилиб Славянкага бориб, отамга бериб келди. Кейинги кун Чимкентга олиб кетишибди. Тамом, онам бошқа бормади. Хат ҳам йўқ, хабар ҳам. Отамни олиб кетишганидан беш-олти кун ўтиб от миниб Эшат келди. Отдан тушмай онам билан гаплашди.

— Эргашни олиб кетса сенде жилабсин, қизинда жилабди? — деб кулиб турарди. Ҳайрон бўлдим, худди онам йиғлагани учун унга таъна қилаётгандай туюлди. Онам

хам ўша куни йиғлагани учун Эшатдан кечирим сўраётгандай эди. Нима қилишни билмас, юзлари лов-лов ёниб борарди. Эшатга: «Отдан тушинг, чой ичинг» деди.

— Жумусга бораман, сени жилабти деб эситиб кебидим, — деди-да, кетди. Эшат кетгандан кейин онам аламини мендан олди.

— Ҳе ўл, бўйнинг узилгур, отаси кетганда бир йиғлайди, бир йиғлайди. Яна катта одамга ўхшаб айтиб-айтиб йиғлайди. Отанг кетди, энди келиб бўпти, ўл!

Онам ўша куни йиғлаганига пушаймон-у, ўчини мендан олаётгандай эди.

Отам қамалганида катта отам Уммат акамникида эди. Беш-олти кундан кейин эшак миниб келди. Чиқиб эшагини ушладим. Отам тушди, ташқаридаги сояга ўтирди. Кўрпача солдим. Онам катта отамнинг келганини билса ҳам чиқмади. Мен уйга кириб «Катта отам келди, отамнинг қамалганини айтайми» деб сўрадим. «Ҳа» ишорасини қилди. Чиқиб айтдим.

Катта отам кўзларини юмди. Кўз ёшлари оқиб соқолига тушди. Менинг ҳам кўзларимдан ёш оқди.

Ушанда катта отам етмиш икки ёшларда эди. Уғлининг ғамида тезда букчайиб қолди.

Қиш келди. Отам қамалганидан кейин ҳам онам гоҳ Славянкадаги татар акасиникига, гоҳ Эшатникига бориб юрди.

Охири бир куни катта отамга «Қайнимга бориб айтинг, Еттисойга, ўзимизнинг қишлоққа кўчамиз» деди. Катта отам Уммат акамникига кетди. Онам бўлса Славянкага жўнади. У ёқдан нимагадир жаҳли чиқиб қайтди. Менимча татар акаси билан уришиб қолган чамаси. «Энди кўчамиз» деди. Шундай қилиб қаҳратон қишда кўчиб кетдик. Еттисойдаги уйимизда икки хўжалик яшаётган экан. Улар билан уч кун бирга турдик. Иккаласи ҳам «Ҳозир бўшатмаймиз, баҳорда берамиз, сизлар ҳам бирорта бўш уйга бориб тураверинглар» дейишди. Эгасиз уй топиб кўчдик. Ит азобида қишдан чиқдик.

Абдулла акам Уммат акамникида юради. Шу ёқда ўқийди. Нима харажати бўлса акамнинг бўйнида. Катта отам ҳам кўпинча Уммат акамникида. Онам Болбувишни кўтариб, Холбувишни эргаштириб бир кун уникига, бир кун буникига боради. Ўттиз йил яшаган жойи. Ҳамма таниш. Жумахал деган ўртоғи бор. Эри колхозда бош бухгалтер бўлиб ишлайди. Жуда бадавлат туришади. Ҳатто Холназар деган хизматкор ҳам асрашган. Онам ҳар куни шуларникида қорнини тўйғазиб келади. Мен бир ўзим ўт ёқилмаган чордеворда оч-наҳор ўтираман. Макка талқон еб, сув ичаман. Нон ҳам ҳар куни бўлмайди. Онам қишлоқни оралаб келганидан кейин иккаламиз уй олдидаги ариқдан лой оламиз. Қишнинг қиличдай сояғида яланг оёқ лой тепаман. Оёқларим музлаб қолади. Лойни пишитиб тандир ясаймиз, ичига ўт ёқиб, қуритамиз. Сўнгра сотамиз.

Бир куни акам иккимиз ёнма-ён ўтиргандик. Нима бўлиб, акам билан турткилашиб қолдик. Онам акамга ҳеч нарса демади-да, мени косов олиб қувди. Зўрға қочиб қутилдим. Ер қор, кун кеч бўляпти. Онам эшик олдига қайтиб келди-да, «бор, йўқол, иккинчи қорангни кўрмай», деди. Сўнгра эшикни кулфлаб олди.

Кеч бўлди. Калишимнинг ичи қор. Тўрт-беш уй нарида мулла Тошқул бобоники бор. Шуникига бордим. Борсам, нимоз ўқиб турибди. Кампири дарҳол ичкари киритиб, сандалга ўтқазди. Йиғлаб юбордим.

— Нима қилди?

— Онам, қаёққа борсанг бор, уйга киргизмайман, деяпти, — дедим.

— Нима қилгандинг?

— Биринчи акам туртди, кейин мен ҳам туртмоқчи бўлувдим...

— Ҳозир бовонг намоз ўқиб бўлсин, олиб боради.

Бовом намоз ўқиб бўлди-да, «Нима гап?» деди.

— Ҳа, мана Зарбувиш, онаси уришганми, хафа бўлиб келибди. Олиб бориб қўйинг.

Бовам мени уйга олиб келиб, онамга «Уришма болани. Мен айтдим, мен учун уришма» деб тайинлай-тайинлай кетди. Шундан кейин онам ким билан гаплашса, «Жувонмарг бўлгур Зарбувиш, у куни мулла Тошқулни эргаштириб келибди», деб айтадиган бўлди.

Бир куни отамнинг судига гувоҳларни чақиришибди. Отам онамнинг келишини талаб қилибди. Чунки гувоҳлар — Славянкадаги онамнинг татар акаси, Эшат, яна кимлар, билмайман «хотини айтган, хотини билади», дейишибди-да. Онам «Мен бормайман, борсам ўлдириб қўяди, унинг жаҳли ёмон, қони қайнаса кўзига ҳеч нарса кўринмайди» деди. Онам қаёқларгадир бир-икки кун югурди. Охири докторлардан «Хотини касал, касалхонада ётибди, ўрнидан туролмайди» деган хат қилдириб, бериб юборди.

Кунларнинг бирида онам қаёқдандир хурсанд бўлиб, ҳовлиқиб кириб келди:

— Отангга ўн йил берибди. Ажаб бўпти, ўн йилга кесибди. Отангни сен яхши кўрардинг, отанг сени ўқитмоқчи эди, ажаб бўпти.

Мен энди онамнинг ғазабидан ҳам чўчимаёй уввос кўтариб йиғладим...

Қиш оёқлай бошлаши билан онам мени далага ишга чиқарди. Энди ўн учга қадам қўйганман. Катталар қатори ариқ тозалайман, ғўзапоя йиғаман, қамиш ўраман, томир йиғаман. Хуллас, колхозда иш кўп. Менинг дард-алаһим ичимда. Онам тандирларни сотиб, бор пулни олиб, мени ташлаб ўзи Ровотга кетмоқчи. Иккаласи туради, деб Абдулла акамни Уммат акамнидан олиб келди. Катта отам ўтган галгидай онамни, икки сингилчам билан Ровотга ташлаб келди. Энди акам билан катта отам мен билан. Уйимизда егулик ҳеч нарса йўқ. Биз яшайдиган уй қишлоқдан олис. Сув қишлоқ ичидан оқиб ўтади. Далага чиққаним учун сув ташигани вақтим бўлмайди. Шунинг учун эрталаб ишга кетаётиб бир елкамга кетмон, бир елкамга икки пақирли обкаш илиб оламан-да, жўнайман. Қишлоққа етганимда бир тўда бола олдимдан чиқади. Ҳаммаси тенгқурларим, биринчи, иккинчи синфда бирга ўқиганмиз, танийман. Ҳозир булар бешинчида ўқийди. Қишлоқдаги катта ариқнинг кўприги бор. Ана шу кўприқдан болалар бу тарафга мактабга ўтади. Мен нариги тарафга ўтиб, ишга кетаман. Кўпинча болаларга кўприк устида дуч келаман.

— Сувга кетяпсанми, ишга кетяпсанми? — деб сўрашади.

— Иккаласига ҳам, — дейман. Кулишади.

— Кулманглар, обкашим, пақиримни манави уйга ташлаб кетаман. Тушликка келишда шу ердан олиб, сув обкетаман, — дейман.

Улар индамай қолишади. Обкаш, пақирларимни таниш ҳовлига қолдираман-да, дала йўлига чиқаман. Кетиб бораёпман. Орқа-олдимда ҳеч ким йўқ. Ич-ичимдан эзлиб, йиғлайман. Ҳозир далага борсам мenden бошқа ёш бола йўқ. Ҳаммаси онам тенги, ундан ҳам катта аёллар, эркаклар. Чуқур-чуқур ариқлардаги тупроқларни тепага отишга, қамишларни уйишга кучим етмайди. Кун бўйи кетмон чопиб, кечаси билан белим оғриб чиқади. Ҳали кўприк устида дуч келган болалар бир-бир кўз ўнгимдан ўтади. Уларнинг орасида ҳарф танимайдиганлари ҳам бор. Шулардан бири Қўрбонбой. У илгари биз билан бирга уйдан мактабга бораман деб чиқиб кетарди-да, Жарариқ кўпригига келарди. У ёғига ўтмасди. Ариқ чеккасида ёнбошлаб олганча қолаверарди. Мактабдан қайтаётганимизда эса яна шу ердан бизга қўшилиб оларди. Ким билсин, бу ерда қолиб нима ишлар қиларди. Мана энди шунга ўхшаган болалар мактабга қатнаб юрибди. Мен бўлсам...

Эллингичи йиллар... Колхозда иш оғир. Ҳозиргидай техникалар қаёқда?! Далага келсак, ҳисобчи ерни саржин билан ҳаммага баравар ўлчаб беради. Катталар мenden олдин ўз улушини бажариб, дам олгани ўтирар, мен эсам улгурмай қолганим учун дам олмасдим. Ҳисобчи катталарга қанча ҳақ ёзса, менга ҳам шунча ёзади. Тушликка ҳамма уйига кетади. Мен Жарариқ бўйидаги ҳалиги таниш ҳовлидан пақирларимни опчиқиб сув олиб кетаман. Бир елкамда кетмон, бир елкамда обкаш — йўлга тушаман. Уйга келиб, бир сиқим макка талқоними, бир тўғрам нонми еб бир пиёла сув ичиб, яна ишга кетаман.

Бир кунни ҳисобчи колхозчиларга эртароқ жавоб берди.

— Эртага бошқа жойга ўтиб ер очамиз. Тонгда эртароқ чиқинглар, — деди.

Тез-тез юриб уйга келдим. Унни кўрсам, бир хамирлик чиқаркан. Қўшнимизниқига чиқиб хамиртуруш олиб, хамир қордим. «Ишдан эрта келдим, нон ёпмоқчиман» дедим. Хамир кўпчигунча ён атрофдан ўтин териб, қўшининг тандири олдига тайёрлаб қўйдим. Қиши билан лой тепиб пишитиб тандир қилувдик, лекин онам биттасини ўзимизга қолдирмай, ҳаммасини сотиб юборди. Нонни ясаб қўшининг тандирига бордим. Оралиқ юз эллик қадамча бор. У пайтлари шамол кўп бўларди. Нон ёпмоқчи бўлган куним ҳам қаттиққина шамол эсиб турганди. Уй эгаси: қари кампирга, — адашмасам исми Холбувишмиди, — бориб:

— Момо, тандирингизда нон ёпиб олайин, — дедим.

— Сен ёш бола бўлсанг. Шамолни қара, ҳамма ёқни учириб кетаман дейди. Гулсум опанг бўлганда, ҳам майли эди. Сен келибсан, у келмадимми?

— Бригадамиз бошқа-бошқа-ку, бугун бизга эрта жавоб беришди.

Тандирга ўт ёқдим. Шамол оловни бир у ёққа, бир бу ёққа олиб кетади. Бир маҳал «лоп» этиб узунлиги бир метрдан кўпроқ олов ўзимга урилди. Нимадир «жиз» этиб куйди. Кампир ошхонадан кузатиб турган экан. Бақириб юборди. Олдимга югуриб келди.

— Онанг ўлсин, болам, онанг ўлсин! — дерди нуқул. — Қара, қошинг қолмабди, сочинг ҳам куйибди. Бор, нонингни олиб келавер, мен ўт ёқиб тураман.

Бечора икки букилиб қолган, кекса. Гулсум, энам саксон бешга кирди, дерди чоғи. Ҳарқалай, бир талай ёшни айтарди. Нонни олиб келиб ёпдим. Кампир ёнимда ўралашиб ҳадеб койинарди.

— Онанг ўзининг онангми, ўгайми? Угай бўлса ҳам худодан кўрқмагани экан. Сени кимга ишониб ташлаб кетди?! Шунча кундан бери келмайдими?! Улсин, ўзининг қорнини тўйдириб юрмай. Тандирга ўт ёқаман деб ўзининг ёниб кетишингга сал қолди-я. Худо сақлади. Бундай шамолда олов ёқиб бўладими? Илгари ҳам нон ёпганмидинг?

— Бир марта Қозоғистонда зоғора нон ёпгандим. Буғдой нонни биринчи ёпишим.

— Сен ўзи бўламан деган бола экансан. Бўламан деган бола бошидан маълум. Нонни бир амаллаб ёпиб-қотириб олдим-да, «Момо, нон енг» дедим кампирга. Кампир бир тўғрам олди. Уйга келиб, бир парча синиқ кўзгу топиб қарадим. Чиндан ҳам қошим, сочим сап-сарик, жингалак бўлиб куйиб қолибди. Қошим, сочим куйса ҳам майли, уйимда ноним бор...

Бир кунни ёмғир ёғди, ишга чиқмадик. Кун бўйи уйдаман. Бир коса иссиқ овқат ичмаганимга йигирма кундан ошди. Қорним оч. Катта отамга қарадим. Бурчакда икки букилиб ётибди. Уйғоқми, ухляптими, билмайман. Бечора, қари киши. У ҳам оч ётибди-да. У ёқ-бу ёқни қарадим. Бир шешанинг тагида озгина ёғ қолган экан. Сурпада бир ҳовучча ун бор. Бир зувала ошхамирга етади. Ҳар эҳтимолга қарши, ёмғир ёғса ҳўл бўлади, деб даладан териб келган ўтинимни уйга олиб кириб қўйгандим. Шу ўтин турибди. Картошка, пиёз, умуман, мой қиздириб ташлайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Қўш-нимиздан пиёзми, картошками сўрайин десам, эшиги қулф. Бу яқин ўртада бошқа қўшни йўқ. Узоқдаги бир уйда ҳар замонда аёл кишининг кириб-чиқиб юрганини кўрардим. Бир шунга бориб кўрайин-чи. Бўлса берар. Бордим. Ёмғир тиниб, шамол кўзғалди. Калишим бир неча бор лойда қолиб кетди, шўрхок ер, сал намга шилтаси чиқади. Эшигининг тагида катта ит ётган экан. Нима қиларимни билмай қолдим. Чақирай десам, отини билмайман. Ҳозир ўзи чиқиб қолар, дедим-да, туравердим. Ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Ёмғирдан кейинги шамол бадан-баданымдан ўтиб кетди. Эгнимда битта кўйлак, оёқларим лойда музлади. Ортимга қайтаверай десам, катта отамнинг икки букилиб ётгани кўз олдимга келаверди. Апрель ойининг бошлари эди чамаси. Совуқ ўтиб кетса ҳам чидадим. Туравердим. Бир маҳал ит ўрнидан турди-да, нариги томонга ўтиб кетди. Шунки кутиб тургандим, югуриб ичкарига кирдим. Бир ошхона, бир уй. Иккинчи эшикни очдим. Бир қозоқ хотин хамир кесаяпти. Иккита ёш бола ўйнаб ўтирибди. Печканинг устида қозон қайнаёпти. Уйи иссиқ. Эшиги олдида бир қоп картошка. Қопнинг оғзи очик, ҳаммаси бирдай текис картошкалар. Киришим билан уй эгаси бошини кўтариб қаради.

— Картошка беринг, — дедим ўйлаб ўтирмай. Уй эгаси бир зум индамай турди-да, «Не опкелдинг, идисинг борма?» деди. Индамасдан энгашиб кўйлагим этагини тиззамгача кўтардим. У этагимга икки килоча картошка солди. Пиёз ҳам сўрадим. Берди. Сўнг кузатиб қўйди. Кўйлагим этагини кўтариб, кела-келгунча йиғлаб келдим. Сўраган нарсаларни берди-ку, нега йиғлайман?? Йўқ, мен зор бўлган, мен интиқ бўлган нарса йўқ эди. Онамнинг шафқатсизлиги, меҳрсизлиги, умримда кўрмаган, билмаган, танимаган эшикка тиланиб келганим, отамнинг гуноҳсиз қамалиши, ўз онам мактабга юбормаганлиги, ҳамма тенгқурларимдан ажралиб ишлаб юрганим... ҳамма-ҳаммаси юрагимни тўлдириб-тошириб юборганди.

Келиб печкага ўт ёқдим. Бор унни хамир қилиб, ёйиб, майдалаб кесдим. Човли билан картошкани бир косага солдим-да, сув юзидаги мойни пиёзга, картошкага қўйдим. Кейин хамирни пишириб, лаганга суздим-да, устига мойини қўйдим. Дастурхон солиб ўртага қўйдим. Шу кунни акам ҳам шу ерда эди. Уччаламиз едик. Лаганда овқат қолмади. Катта отам мени роса алқади. Онамнинг кетганига мана, ўн саккиз кун бўлди. Шу кунлар ичида бир марта нон ёпдим, бир марта овқат қилдим. Етти-саккиз ойдан бери гўшт нималигини билмайман.

Онамнинг келишини кутиб катта йўлга тикиламан... Ана! Онам Холбувишни эргаштириб, Болбувишни кўтариб машинадан тушди-да, уй томонга юрди. Мен уйдан отилиб чиқдим. Салкам бир чақиримча масофани баралла йиғлаб, югуриб босиб ўтдим. Онам ўтган сафаргидай кўришармиди, кўришмасмиди ёки ҳар доимгидек «башаранг курсин» дермиди, бу мен учун аҳамиятсиз эди. Буни ўйламасдим. Қучоғимни кенг очиб бориб, ўзимни унинг бағрига отдим.

— Онамжон, онажоним, нега шу пайтгача келмадингиз, мен соғиндим, мен қийналдим сизсиз, — онамининг юзларидан ўпиб йиғлардим. Кўз ёшларимдан онамининг юзлари ҳўл бўлди. Онам «Бўлди, энди қўй» дегандан сўнг уни қўйиб юбордим.

Ёзга чиқиб ўз уйимизни бўшатиб беришди. Мени ҳақиқий колхозчи сифатида дафтарга ёзишди. Шу чоққача онамининг номига ишлар эдим. Ҳар кунни далага чиқиб, ўйма-чопиқ қиламан. Кечалари белим қақшаб оғрийди. Эрталабга бориб тўхтайтиди. Охири онам «Сени Гулистонга олиб бориб докторга кўрсатай-чи, нима дер экан» деди. Олиб борди. Ўрис киши экан. Стулга ўтқазиб қўйлагимни бошимгача кўтариб роса текширди-да, онамдан сўради.

— Она работает?

Онам бош ирғади.

— Она ещё маленькая, её нельзя работать, и по этому болит спина.

Биз она-бола индамасдан чиқиб кетдик. Рус тилига тушунмасам ҳам, «Ҳали ёш, ишлаши мумкин эмас» деганини англадим. Уйга келгандан кейин онам менга қовоғини уйиб:

— Касалинг йўқ экан, ишлайвер, — деди.

Бир куни ишга кетаётсам, тўрт-беш қизлар папкаларини кўтариб олдимдан чиқиб қолди. Улар:

— Зарбувиш, муаллимга айттайликми, сени олиб кетса, ўқийсан, — дейишди. Мен онамнинг ўқитмаслигини билсам ҳам «Майли, айтинглар, ўқийман» дедим. Қизлар айтиб боришибди. Эртасига муаллим бизникига келибди. «Ўзи айтибди ўқийман, деб,» дебди. Онам «Ўзи ўқимайман, ишлайман деяпди, ўқимайди» дебди. Муаллим ишонмабди. Катта кетмонни кўтариб ишдан келсам, муаллим билан онам мени кутиб ўтиришибди. Муаллим менга мулойим тикилиб:

— Ўқийсанми, қизим, — деди. Онам жавобимни ҳам кутмай ғазабли тикилиб:

— Йўқ, ўқимайди, — деди.

— Йўқ, ўқимайман, — дедим мен ҳам бошимни эгиб.

— Қизлардан айттириб юборган экансан.

— Ўқимайман.

Ростини айтишга кўрқдим. Ўқитувчи ўз оғзимдан эшитиб кетди. Онамдан кўрқиб ўқимайман, деб айтганим учун тонг отгунча йиғлаб чиқдим...

Онам дорихонага ишга кирди. Аптекачи ёш йигит экан. Бир куни онамга:

— Сизнинг жуда яхши қизингиз бор экан, менга берсангиз Тошкентга олиб кетсам, ўзим тошкентликман, ўқитардим, кафтимда олиб юрардим, — дебди. Онамнинг жаҳли чиқиб ўзини зўрға босиб олибди-да:

— Сен менинг шундай қизим борлигини қаёқдан биласан, — деб сўрабди.

— Ҳар куни болалар аптекага келиб сизнинг қизингиз тўғрисида гаплашиб ўтиришади: Ақлли, яхши дейишади. Лекин ўзини кўрганми йўқ.

Онам йигитга «мана сенга» деб бош бармоғини икки бармоғининг орасига тиқиб кўрсатибди. Буларни менга онамнинг ўзи айтиб берди. Мен бир қанча вақт ўша бечора йигитни ўйлаб юрдим.

Бир куни Найман овулдан яхши хонадондан менга совчилар келибди. Онам уларга «Қизимнинг куёнчиқ касали бор» деб жавоб берибди.

Бу гапдан сўнг уларни қадами узилибди.

Онам бир куни дугонаси Жумахолга «Сенинг молларингга қараб юрадиган хизматкорингга Зарбувишни олиб берсак-чи», дебди. Иккиси маслаҳатни бир ерга қўйибди. Лекин Жумахолнинг эри Эргаш ака сезиб қолиб иккисини ҳам сўкибди. «Холназар эси паст-ку! Тентақлар! Зарбувишни хор қилмоқчисанларми?» дебди.

Яна икки-уч жойдан совчилар келди. Бирини Абдулла акам билан ўқиркан. Онам акамдан «Сен бирга ўқийсан, Тангир чолнинг ўғли Тошпўлат қандай?» деб сўради. «Яхши, — деди акам, — Ақлли».

Негадир онам мени яхши, тагли-тугли, ўзларига бақувват бўлган хонадонларга раво кўрмаган. Ушанда ўн тўрт ёшларда бўлганман. Кейинчалик эшигимиздан совчи узилмай қолди. Бировини билиб, бировини билмай, кўпларини ўзим кутиб олиб кузатганман. Кейин билсам, келган совчиларнинг ҳаммасига онам «Зарбувишнинг тутқаноғи бор» деб жавоб бераверган экан.

Бир куни пахта чопиқда уйимизнинг орқасидаги катта картада ишлардик. Ҳисобчи ҳаммамизга улушимизни бўлиб берди. Пайкал уйларга яқин бўлгани учун ҳаммага у ерда ишлаётганлар кўриниб турарди. Мен ҳам доимгидай ўз улушимни чопиқ қилиб кетаверибман. Бошқалар кетмонга суяниб, баъзилар ерга ўтириб олиб, гапга тушиб кетибди. Фақат мен ҳеч қаёққа қарамай, чопиқ қилаберган эмишман. Бунини кўшчилар кузатиб ўтирган экан. Суйма хола онамга мени мақтаб: «Зарбувишни қаранглар, эгатнинг у бошидан бу бошига бирор марта тўхтамасдан, ён-атрофига қарамасдан бориб келди. Меҳнаткаш экан. Ҳамма ўтирсиз ҳам у ўтирмайди», дебди. Бир маҳал онам чақириб қолди. Рангида қон йўқ.

— Ҳе, ўл, мунча чопасан. Ма, манавини ушла. Катта отанг ўламан деб ётибди. Мулла чақириб келай, — деди-да, Болбувишни менга тутқазди. Болбувишни кўтариб, дир-дир титраб, уйимиз ойнагидан секин қарадим. Отам ухлаб ётибди. Шу куни онам ҳеч қанақа муллага бормади. Отам ҳам уйқусидан турди. Ҳеч қандай касал эмас экан. Чопиққа онам юбормади. Болбувишни кечгача кўтариб юрдим. Эртаси куни мен бир ўзим кечаги қолган эгатларимни чопиқ қилиб чиқдим.

Ҳисобчимиз Ашир ака ҳар куни меҳнат ҳақимизни эшиттириб туради. Мен ҳеч кимдан кам ҳақ олмайман. Чунки тўхтамай ишлайман. Бирор куни меҳнат куним кам бўлиб қолса, тушликка ҳам чиқмайман.

ҚУЛОҚНИНГ БОЛАСИ

Кунларнинг бирида, баҳор ойларимиди, аниқ эсимда йўқ, кимдир «Сталин ўлибди» деди. Ҳаммамиз «Вой» деб юбордик. Баъзи бировлар йиғлади. Менинг ҳам озроқ... Кечқурун уйга келиб онамга «Сталин ўлибди, одамлар йиғлади, мен ҳам йиғладим» дедим. Онамга «йиғлади» деган гапим ёқмади.

— Мен йиғламайман, — деди, — Ленин ўлганда ҳам йиғламаганман. Чунки Ленин

қулоқнинг боласи дўстлик қилмайди, деган. У қаёқдан билган экан қулоқнинг боласи дўст эмаслигини? Ленин ўлганда ҳам менинг ичим ачимаган.

Бир куни отамдан хат келди. Темиров деган жойда экан? «Ноҳақ ўн йилга қамалганимни Москвага ёзиб юбордим, Ҳали жавоби келгани йўқ. Ҳаммаларингга салом» дебди. Кейин отамдан икки юз эллик, уч юз сўм атрофида пул келиб турадиган бўлди. Бир куни онамга хат ёзиб «Болаларни олиб кел, бу ерда ҳамма нарса бор. Юборган пулларим келишларингга етади. Ҳаммага самолётга билет олиб бераман» дебди. Мен «Борайлик» десам, онам «Борсанг ўзинг боравер, мен бормайман. Борсам ўлдириб қўяди» деди.

То отам хат ёзиб гуноҳи бор йўқлигини аниқлашгунча тўрт йил ўтди. Тўрт йилдан сўнг оқланди. Ҳеч бир гуноҳи йўқ экан. Шундай қилиб, ўн йилга кетган отам тўрт йилда чиқибди. Уйга келай деса, хотини қаматган. Бунинг устига бирор марта хат ҳам ёзмаган, чақирса ҳам бормаган. Шундай қилиб охири отам онамга талоқ хати жўнатди. Ўзи ўша ёқдан онамдан ёш бўлган бир аёлга уйланиб, кейинчалик уч ўғиллик бўлибди.

1952-53 йиллари колхозчиларнинг меҳнат кунига буғдой бериларди. Колхоз пахта планини ошириб бажарди. Менга роса кўп буғдой чиқибди. Бригада бўйича энг кўпи ҳам менга экан. Мендан оз оладиганлар от-аравани тўлдириб уйига олиб келиб тўкса, бир уй бўлаётганмиш. Бир куни ҳисобчи сўраб қолди.

— Онанг буғдойни бориб олиб келишга қоп тополмаяпти-ёв. Бир уйни бўшатсинда, от-арава билан олиб келиб тўкаверсин, неча от-арава бўлса ҳам. Бригада бўйича энг кўп ҳақ сенга экан. Идорадагилар шундай деяпти. Бош бухгалтер ҳам айтиди...

Шу йилдан бошлаб одамлар макка талқонидан қутилди. Ҳамма буғдой нони ея бошлади. Биров буғдой сотиб сигир олганини, яна бирови буғдой сотиб кийим-кечак олганини севиниб айтади. Мен бир куни «онанг сенинг иш ҳақингга чиққан буғдойни олиб келдими» деб сўрашди дедим. Онамнинг ранги ўчиб «Сенга ҳеч нарса чиққани йўқ» деди. Индамадим. Шунча буғдойни нима қилди экан? Жойида сотиб юборганми, билмадим.

СУЛТОН БУВАНИНГ ЎҒЛИ

Бригадамизда Султон бува деган киши ишларди. Гавдали, оғир-вазмин, камгап киши. Биринчи хотини ўлиб ундан бир қиз, тўрт ўғил қолган, кейингисидан уч ўғил кўрган. Болалари ҳаммаси ёш. Тўнғичи армияда, фақат эр-хотин ишлашарди. Егулик қовун-тарвуз экишарди.

Ўғли армиядан келибди. Колхозчига қишда иш йўқ. Ҳалиги йигит ҳам қиш бўйи ишламабди, иш топишга уринмабди. Укаларига қўшилиб уйда ўтираверибди. Бир куни онам нима сабаб бўлиб шуларникига борибди. Чор-ночор аҳволларини кўриб келибди-да: «Зарбувишни шунга бераман, ҳар томонлама мен ўйлагандай» дебди. Умар — Султонбуванинг амакиваччаси. Бизга бригадир. Онам фикрини шунга айтибди. Умар совчи бўлиб борибди. Мени Султонбуванинг ўғлига берадиган бўлишди. Ушанда мен ўн олти ёшдаман. Султон буванинг ўғли Раҳмон йигирма тўрт ёшда. Унаштириб кетишди. Эртаси куни онам менга:

— Зарбувиш, Султонбуванинг ўғли Раҳмоннинг эси пастми дейман, армиядан келганига уч-тўрт ой бўлапти ишга қирай, демайди. Укаларига қўшилиб қиши билан уйда ётади, — деди. Индамадим. Эси паст одам шунақа бўлишини қайдан билай.

Бир куни урф-одат бўйича куёв келди. Пашшахона ичида ухлаб ётсам, онам туртиб уйғотди. Турғазди-да, қўлимдан тортиб, итариб уйга кирғазди. Шундай қилиб, ўзи янгаллик қилди. Ичкарига киришим билан бўлажак куёв чироқни ўчирди.

Баҳорга чиқиб, куёв ҳам машина олиб ҳайдай бошлади.

Бир куни кечаси билан синглим Болбувиш оғриб чиқди. Дўхтир олиб кетди, «менингит» бўлибди. Беш-олти кун ётиб ўлди. Бақириб-бақириб йиғладим. Орадан анча кун ўтиб бир куни уйда ётсак, ярим кечада онам мени уйғотиб: «Зарбувиш, тур, мен кўрқиб ухлай олмаяпман», деди. Мен индамасдан ўрнимдан турдим-да, онамнинг ўрнига ўтиб ётдим. Эртасига:

— Менинг ўрнимга ётганингдан кейин кўрқмадингми? — деди.

— Йўқ, — дедим.

Кейин бир куни қўшнимизга гапириб турганини эшитиб қолдим.

— Тунов куни кечаси ухлаб ётсам, Болбувиш чинқириб чақирди. Кўрқиб уйғондим. Кейин ухлолмадим. Уйлаб қарасам. Болбувиш ўлганда шу ерда ювган эканмиз. Уйламай, ювган жойда ётибман. Кўрқдим. Зарбувишни уйғотиб уни бу ёққа ўтқазиб, ўзим унинг ўрнига ўтиб ётдим.

— Зарбувишни уйғотиб бу ёққа ётқизгунча ўзингиз бошқа ёққа ётмайсизми, ўлик ювган жойган болани ётқизмай, — деди онамнинг ҳамсўхбати. Онам хижолат бўлиб қолди. Шундан билдимки, қанча ёмонлик бўлса, онам менга раво кўраркан. Шундан кейин ҳам ҳар доим менинг жойимни ўша ерга солиб юрди.

Катта отам кексайдими, касал бўлиб ётиб қолди. Уммат акам уйига олиб кетди. Олиб кетганига ҳам тўрт-беш ой бўлди, кўрганим йўқ. Кун ўтиб катта отамни ҳар куни эслайдиган бўлдим. Соғиндим. Қани энди бориб кўрсам. Ўзи ҳар доим: «Мен етмиш учга кириб ўламан. Тушимда аён бўлган» дерди. Етмиш учга ҳам кирди. Қани онам рухсат берса-ю, бориб кўриб келсам. Дуосини олсам. Онамга айтишга кўрқаман. Тўрт-беш кун ўйланиб, ишлаб юравердим. Гўдак юрагим сезган экан. Отамнинг ўзи акамни юборибди. «Бориб Марзияга айт, Зарбувишни олиб келсин. Улимидан олдин бир кўрай, Зарбувишга бир ҳовуч фотиҳамни берай» дебди. Уммат амаким келиб онамга айтиб кетибди. Келсам онамнинг қовоғи солиқ, жаҳли чиққан. Сабабини билолмадим-да, эртаси куни кетмонимни кўтариб ишга кетдим. Мени ишга жўнатиб, ўзи шу заҳоти Холбувишни олиб катта отамникига жўнабди. Борса, катта отам анча оғирлашиб қолибди. Катта отам онамга «Зарбувишни олиб келмадингми, мен уни кўрмоқчийдим. Фотиҳа бермоқчийдим» дебди. Онам:

— Юр, отангни кўриб келасан десам ҳам бормайман, деб ишга кетди. Қанча зўрласам ҳам келмади, — дебди. Катта отам онамнинг ўзига фотиҳа берибди.

Онам менга бориб келганини ҳам айтмади. Эртасига отам ўлибди. Акам келиб айтиб кетди. Онам «Отанг ўлибди, юр, бирга борамиз» деди. Мен «Сизни кўргим келиб интиқ бўлиб юриб кўролмадим» деб айтиб-айтиб йиғладим. Кейин билсам, онам мени улғайтирган катта отамга ёлғон гапириб, тухмат қилиб, катта отамнинг менга бераман деган бир ҳовуч фотиҳасини ҳам бергизмабди. Буни эшитиб баттар дод солиб йиғладим. Катта отамни яхши кўрардим. Тўйгами, худойигами борса ўз улушини емай, акам иккаламызга олиб келиб берарди. Кўргим келиб юриб кўролмаганимга, ўлишидан олдин дийдорини кўриб қолмаганимга алам билан йиғлардим.

...Онам кечалари йўталиб, ухлолмай чиқадиган бўлиб қолди. Бир куни рентгенга тушгани кетди. Ишдан келсам, дарду дунёси қоронғу бўлиб ўтирибди. Аввалига гап сўрашга ҳам кўрқдим. Пайтини топиб, секин сўрадим:

— Дўхтирингизга бордингизми, нима деди?

Онам ранг-қути учиб ғазабланди:

— Гўр деди, дард деди. Упканг ўрадай бўлиб беш жойидан тешилган, — деди...

Шундан кейин онам Гулистондаги сил касаллари шифохонасига ётди. У ерда ўткир билимдон Лашманов деган доктор бор экан. Шу даволабди. У пайтда ҳеч ким дўхтирга пора бермасди. Онам яхши даволаниш учун пора берибди. Шундай қилиб отам жўнатган пуллар онамнинг соғайишига кетди.

ҚИЗ ЧАҚИРИҚ

Султонбуваннинг ўғлига унаштирилганимдан кейин ҳам салкам икки йил онамнинг уйида юрдим. Улар камбағал экан, тўй қилиб олиб кетишолмади. Бир куни онам менга «Зарбувиш, Султоннинг уйига борганингдан кейин сенга ҳеч нарса тегмайди» деди. Тушунмадим. У тушунтирди.

«Қайнатанг камбағал, ўғли кўп. Бунисини уйлаб, кейингисини уйлашим керак, дейди. Раҳмон ҳам ҳеч нарса топмаса, топса шу пайтгача тўй қилиб олиб кетмасмиди», деди. Нима ҳам дердим. Индамадим. Ҳаммасини биларкансиз, нега бердингиз, деб қарши гапиролмасам. Тегмайман, деб айтай десам кувёни чақириб, бир кечага қўшиб қўйишган бўлса. Мен ичимда эзилиб йиғлардим.

Кунлар ўтиб тўйимиз бўлди. Мени даладаги чайлага юк машинасида келин қилиб олиб кетишди. Тупроқли йўл роса чангиди. Мен ҳам, қудалар ҳам бўлганимизча бўлдик. Опоқ чанг-тўзонда чайлада тўй бўлди. Тўйдан сўнг ўн кун келинчак бўлиб уйда (чайлада) ўтирдим. Ўн биринчи кун бригадир пахта теримига айтиб кетди. Чиқдим. Йўқ, қайнонам онам айтмоқчи ёмон хотин эмас экан. Чойим тайёр, номим тайёр, муҳими, бу ерда ҳеч ким ғазабламайди. Хуллас, ўзимни турмадан чиққандай ҳис қилиб қолдим. Онам бир куни келиб «Зарбувишни уйга жўнатиб, бориб турсин» деб қайнатамга тайинлаб кетибди. Қайнотам «Ўзи борайин демаганига биз ҳам боргин деб айтмабмиз» дебди. Ишдан келсам «Келин, бўлақол, болам, чойингни ич-да, Хонимқул билан онангикига бориб кел» дейишди. Чойимни ичдим-да, Хонимқул қайнимни эргаштириб онамникига йўл олдим. Хонимқул — иккинчи қайним, беш-олти ёшларда. Келин бўлиб келганимга ўн беш кун бўлган. Урф-одат бўйича онаси келиб кўриб кетгунча бориш уят ҳисобланади. Онамнинг ўзи «қиз кўрди»га келгани йўғ-у, келиб айтиб кетибди. Соғиндимикин? Ишонмайман. Ҳали бир пайтлар Исоқ акамникига борганимда қарғиш билан кутиб олган, сабзи қовлагани бориб уч кунда бўйим ўсиб келганимда қарғиш билан қарши олган, неча марта ўн саккиз-йигирма кунлаб бир ўзимни ҳеч нарсага ташлаб кетган онам энди соғинармики? Семирган-озганимни билгиси келгандир, балки. Ёки ростдан ҳам соғиндимикин, озган бўлсам раҳми келармикин, тўлишган бўлсам, қувонармикин, юзида табассум пайдо бўлармикин?

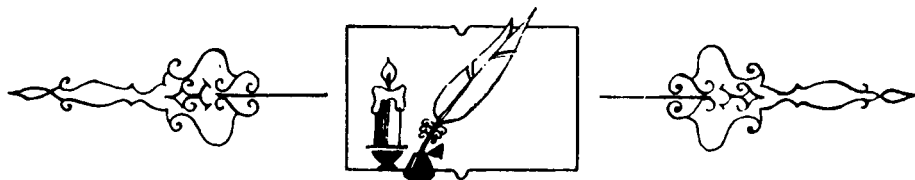
Шундай ўйлар билан етиб келдим. Онам мени узоқдан кўриб, ҳовли юзида қи-

мирламай турди. Яқинлашганимда ранги оқарди, юз-кўзини ғазаб эгаллади. Менинг ичимга негадир қўрқув оралади. «Башаранг қурсин, семирибди» деди. Кўришиш учун қулочимни ёзгандим, қўл учида кўришди. «Кел» деди қуруққина қилиб. Нима қилишимни билмай серрайиб туриб қолдим. Бироз ўтиб «уйга кир», деди. Кирдим. Қайним иккимиз ёнма-ён ўтирдик. Онам бир кичик чойнакда чой олиб келди. Икки пиёла мен ичдим, икки пиёла қайним. Шу билан чойнак бўшади. Онам биз билан ўтирмади ҳам. Тўрга ўтиб сандиқ титкилаб, нимадир қидирди. Обрўйимиз битганди: ўрнимиздан турдик. Онам турганимизни кўриб индамади, келдингми-кетдингми ҳам демади. Шундай қилиб, ўн беш кунлик келинчак онамнинг олдига бориб ўн беш дақиқа ўтириб келдим.

* * *

...Йиллар ўтиб ўзим ҳам она бўлдим. Кўргуликларим бари хотирага айланди. Аччиқ, аламли хотирага... Бугун ҳарҳолда оқ-қорани, паст-баландни бир мунча фарқлаб қолганман. Аммо ҳануз бир нарсага — ўз туққан онамни бунча тажовузкор қилган куч нима эканлигига сира ақлим етмайди...

Тилак Жўра

МЕН ТЕБРАНДИМ, ТОҒЛАРИМ ТЕБРАН

* * *

Мен тебрандим, тоғларим тебран,
Қотиб қолган доғларим тебран,
Сабрим тугаб, умрим ингранар,
Руҳи тўфон — чоғларим тебран.

Зулук зўраб замон зорикди,
Тутдай титраб Турон зорикди,
Руҳимда рўй равон зорикди,
Мен тебрандим, тоғларим тебран...

* * *

Кунлар кундай ёниб чорламас,
Тошдай толиқдими товоним?!

Йўқолдими ёқилмаган шам,
Қорга қоришдими имконим?!

Бошни эгар сирли талваса,
Руҳга ўралдими армоним?!

Тишим чайнар эзиб зоримни,
Ойга илиндими гумоним?!.

* * *

Бу йўл қайга борар қайрилиб,
Боримдан-йўғимдан айрилиб.
Наҳотки адашдим-адашдим,
Руҳимнинг рақсида сайр қилиб?!

Сўзларим музлаган меҳрдир,
Эриниб эрийди лабимда.
Бу йўллар тош қотган сабрдир,
Ечилиб кетадир қабримда...

* * *
Ботиб борар кўкрагингга ой,
Келмас сира юлиб ташлагинг.
Бир сўз айтдим. Жуда ёқимтой,
Нега бунча кўнгил ғашладинг?

Босиб келар елкангни туман,
Хатто бир бор қараб кўймадинг.
Сўздан ўрдим чиройли кафан,
Кўнгил уни кийиб кўрмадинг.

* * *
Бу юртнинг иқлими тўзиб келади,
Бандидан бандимни узиб келади,
Оллоҳим олдида не гуноҳ қилдим,
Қарзини олмайин чўзиб келади.

* * *
Бунчалар югурдим, бунчалар чопдим,
Соямни судраб қолди ортда йўл.
Кўнгил кўкармаган бир манзил топдим,—
Эй рух, не истадинг, истагингда бўл?!

Тўзонлар тўзғиди. Йўлимда ғолиб,
Лабларим қовжирар. Ёрилмади дил.
Мен ҳам кетмоқдаман тўнимни олиб,
Эй рух, не истадинг, истагингни қил?!

* * *
Кун бўйи
топганимни
кўзимга жойладим.

Тун бўйи
лабларим пичирлар
бахтиёрлигим.

Ҳаёт —
бунчалар қизиқ:
куну тун
лабларим тамшанар
манглайим чизиб...

* * *
Бу қандай дунёдир девори йўқ,
Қуни бор, тўни бор, лек ори йўқ.
Қай тошга урасан бошингни, Тилак,
Зорлансанг дунёни сенга зори йўқ!

* * *
Япроқлар ялиниб ёқо йиртади,
Мезонлар илашиб руҳим чертади,
Мен кимни қутаман, ўзимни ёқиб?!

Кўнглимда кўтариб хўржинсиз зорни,
Бўғзимда бўғизлаб беҳудуд орни,
Мен кимни қутаман, ўзимни ёқиб?!

Югуриб елдиму нени кўзладим,
Оллоҳим мен сендан нени изладим,
Умиддан умримга чақмоқлар чақиб!

Зориқиб-зориқиб товоним ёнди,
Уртаниб-ўртаниб имоним ёнди,
Қалтираб қоронғу йўлакка боқиб!

Хас бўлмай, хас каби бунчалар кўйдим,
Дунё деб, дунёнгдан бунчалар тўйдим,
Жаллодим кунданга бошимни қўйдим!

* * *

Хуррият балки шеъриятдир,
Лабларинг чайир,
Тишларинг бут бўлса агар.
Албатта,

Шеърият ҳуррият бўлар,
Тоғнинг қирилиб
Инграмоқ учун.

* * *

Юлдуз қани, ой қани,
Йўлларимни ёритса?!
(Майли, тўйиб ичайин,
Кўнглим ғамни чиритса.)

Кундуз қани, кун қани,
Қақшаб турар қароғим?!
(Мен нимадан кечайин,
Бўғзимдадир пичоғим.)

Юзим қани, юз қани,
Қўлим ёпсам енг қани?!
(Босилмас ҳеч титроғим,
Кўзингни оч, денг қани.)

* * *

Қайрилиб-қайрилмас умид оғочи,
Айрилиб-айрилмас умид оғочи.
Унинг йўлларига бандиман-банди,
Бандилик бағримда оловлар ёнди.

Кўзларим қумқўрғон. Қақшаб қочаман,
Энтикиб-энтикиб изларингга мен.
Сен сўраб келсанг, излаб келсанг,
Йиқилиб йиғлайман тизларингга мен.

Йиғларман-куларман ёнимда бўлсанг,
Қумқўрғон қоплаган жонимда бўлсанг,—
Айрилиб-айрилмаган умид оғочи,
Қайрилиб-қайрилмаган умид оғочи!..

* * *

Урмалар деворга нам,
Лабни қучган каби ғам.
Шувоғидан айрилиб,
Тумшаяди сомон ҳам.

Кимсасиз бир ҳовлида,
Қип-қизариб чўғ бўлиб,
Усар бир туп атиргул
Кетганларга туғ бўлиб.

Деворни нам йиқади,
Одамни ғам йиқади.
Хазонига кўмилиб
Атиргул қон ютади.

* * *

Дод дедим, ўзимни дарёга отдим,
Армон-ла армонга ўраниб ботдим,
Соҳиллар сарғайиб йўлим сўради,
Мен қайга бораман ким ҳам билади?!

Пўртана-пўртана кечдим ўртана,
Қўл чўзсам, кўлимга тегмас бир шона,
Кўпириб-кўпириб қайга бораман,
Толиққан кўнгилни кимга ёраман?!

Сув билан сизилиб эзилди таним,
Тўлқинлар тўлқинга бу элда ғаним,
Шалпайган майсадай бўғзимда жоним,
Билмадим, бу ҳолда қайга бораман?!

Ойга ҳам ёқмайди бундай сузмоғим,
Жонга ҳам ёқмайди бундай тўзмоғим,
Ё дардни, ё жонни керак узмоғим,
Қонимдан лойимни қачон қораман?!

Дод дедим, ўзимни дарёга отдим,
Армон-ла армонга ўраниб ботдим,
Соҳиллар сарғайиб йўлим сўради,
Мен қайга бораман, ким ҳам билади?!

Нормурод Норкул

ЁНМАЙ ТУРИБ ЁНДИРДИНГ...

Бойчибор

Сийлаб-сийлаб суймиш саъйи сойибинг,
Назаркарда эркан пиру ғойибинг,
Ҳеч жойингда йўқким нуқси-айибинг,
Бойчиборим, жониворим, хоназот,
Аллларимдан қолган кўҳна хаёлот!

Белгинангга кумуш айил тақа-я,
Зангилар кўкайин кесиб ёқа-я,
Арпангни шопириб бериб боқа-я,
Бойчиборим, наймитгинам, хоназот,
Қайнаган қонимда қайноқ хотирот!

Қай мазгилда кишнаб, ўтлаб юрибсан,
Ҳар барингни совринга тўплаб юрибсан,
Қай бир кўпкарини чўтлаб юрибсан,
Бойчиборим, тулпоргинам, хоназот,
Сийнангда борми-я, яшин қўш қанот?

Қанотим, бахтима ҳарна сергак бўл,
Йиқилсам, турғазиб суёв-тиргак бўл,
Ўз эганга мудом алпон юрак бўл,
Бойчиборим, дулдулгинам, хоназот,
Омонат жонима қилма хиёнат!

Барчиним

«Кўзим кўзингга тушди, чақмоқ чаққандай бўлди,
Учқуни дилга сачраб, олов ёққандай бўлди...»¹
Қақшаб ётган Қумдарё қалқиб оққандай бўлди,
Куйган кўнгилни ўртаб, куйдирмагил, Барчиним,
Куймаганни куйдириб, суйдирмагил, Барчиним!

Ёнмай туриб ёндирдинг борлигим-а, зил кетди,
Малҳамсиз, сизловуқсиз оғригим-а, зил кетди,
Кўкайдаги нолаю зорлигим-а, зил кетди,
Куйган кўнгилни ўртаб, куйдирмагил, Барчиним,
Куймаганни куйдириб, суйдирмагил, Барчиним!

¹ Миртемир сатрлари.

Зувалангга зувалам туташ бўлмиш қайданам,
Забонингга забоним уйқаш бўлмиш қайданам,
Муҳаббатинг кўксимда қуёш бўлмиш қайданам,
Куйган кўнгилни ўртаб, куйдирмагил, Барчиним,
Куймагани куйдириб, суйдирмагил, Барчиним!

* * *

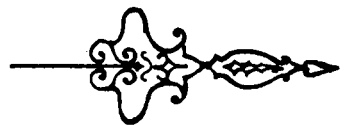
Момолар тўзғитган увада пахта —
Булут,
Меним рашкимни қўзға!
Ялангоёқ чопган болакай —
Жилға,
Меним рашкимни қўзға!
Чодрасини йиртган келинчак —
Майса,
Меним рашкимни қўзға!
Эртаклари ҳазин нуроний —
Оқшом,
Меним рашкимни қўзға!
Кокиллари тўзиган аёл —
Хаёл,
Меним рашкимни қўзға!
Мажнунини йўқотган Лайли —
Ой,
Сен рашкимни қўзғама фақат!

* * *

Аждодларим руҳи дўнган
Юлдузлар,
Менга сирли эртақ сўйлама.
Меҳрим ёнган, қоним томган
Атиргул,
Менга сирли эртақ сўйлама.
Ботирларни лойлатиб кечган
Далли дарё,
Менга сирли эртақ сўйлама.
Афсунгарлар сабоқ берган
Бокира ой,
Менга сирли эртақ сўйлама.
Эртақ сўйлаш телбалиқдир —
Ўзи эртақ, умри эртақ —
Одамзодга!

Чироқчи

«КУНДУЗ»НИ ИЗЛАБ...

Чўлпоннинг «Кеча ва Кундуз»ини ўқимаган ким бор? «Ўтган кунлар»у «Меҳробдан чаён»дек шоирона битилган бу насрий асарга мафтун бўлмаган ким бор?

Лекин мана неча ўн йиллардирки, неча авлод ўқувчилари бир нарсага муштоқ, кўнгли кемтик: қачон «Кеча»нинг «Кундуз»и чиқаркин, деб умид тутади. Рўманнинг биринчи қисмини зўр чанқоқлик билан ўқиган китобхон у ёғи нима бўлдийкин, Зебининг тақдирини нима кечди, Мирёқуб-чи? Қаёқларда қолди, қайтган бўлса, ким бўлиб қайтди, ҳамон Печориндек ўз даврига сиғмаган бир шахси ё... каби минг турли саволлар домида қолиши табиий.

Бир гуруҳ ёзувчилар тушликдаги чойхўрликда:

— Агар биз «Кеча»нинг давомини ёзсак, қандай битган бўлар эдик? — деб қолдилар.

Биров у деди, биров бу. Кимдир Зебини инкилобчи қилиб қайтармоқчи, Тожихон Шодиева тимсолидаги бир қаҳрамон яратмоқчи, биров Мирёқубни Исмоил Ғаспирали билан учраштириб, уни Фарғонага маърифатчи жадид қилиб қайтармоқчи, ўттиз еттинчи йилда териб олинган авлод тимсолидаги бир қаҳрамон этмоқчи бўлди... Хуллас, ният ният билан-у, гап рўманнинг иккинчи қисми қаерда йўқолганига келиб тақалди. Ҳар турли тахминлар айтилди, фаразлар ўртага ташланди. Аммо ҳеч ким тайинли йўл кўрсата олмади.

Ва биз шунда домланинг шу «Кундуз» асари изини топишга аҳд қилиб суриштиришга тушиб кетдик. Уша кезлари Носир Фозилов бир гап топиб келдилар. Эмишки шу Тошкентда, аллақайси бир кекса ҳарф терувчининг қўлида домла рўманларининг қўлёзмаси бормиш.

— Ҳарқалай адабий жамоатчилик ўртасида шунга яқин гаплар юради. Балки ўша асар «Кундуз»дир? — дедилар у киши.

Суриштириб кетдик ўша кекса ҳарф терувчини... Ва тез кунда «Фан ва турмуш» журналида бир одам бор, унинг отаси кекса ҳарф терувчи экан, отасидан қолган катта архиви бормиш, деган хабар келди.

Боришга ҳам қаноат қилмай қўнғироқ этди. Бу киши Оқилхон Одилхонов бўлиб чиқди.

— Рост, раҳматли отамиз босмахонада кўп йил ишлаганлар... Қўлёзма бор-у, лекин у «Кеча» ҳам эмас, «Кундуз» ҳам. Бошқа асар. Таржима, — деди у.

— Кўрсак бўладими?

— Бўлади-ю, лекин, — у иккиланди. — Отамиз васият қилиб қолдирганлар. Ҳарқалай элик беш йил сақдадик.

Биз қисташимизни қўймадик, у тайсаллашини. Охири араб имлосидан ўзимиз ўғиртиришни бўйнимизга олгач, ёрилди:

— Домла союздан чиққанларида, энди асар ёзмаганим бўлсин деб, бу нарсани отамизга берган эканлар: Одилхон, шу энди сенга омонат. Еруғ кунлар келса, ерда қолмас... деб. Кейин болохонамизда ўтинлар орасида шифтга осиглиқ неча йил турди. Ер қимирлаб кўчадиган бўлганимизда эса, отам менга бердилар. «Ўғлим, энди сен асрайсан. Унақа ёзувчи қайтиб дунёга келмайди. Раҳматлининг руҳи шод бўлсин биздан ишқилиб», дедилар. Мен ўзим араб имлосидан ўғириб, китоб қилиб чиқариш ниятим бор эди, лекин...

Биз қистайвергач, у олиб келди. Уқиб кўрсак, Марокаш ҳаётидан, мусулмонлар мустақиллиги учун курашган, ўқ ўтмас ва энгилмас Расули ҳақида бир рўман. Чўлпон асарни сўйиб, худди ўзи ёзаётгандек бир эркин, бир ўйноқи тилда ўзгирганки, ўқиб ҳавас қилади одам. Ҳатто таржимон берилиб кетганидан ўрта-ўртада қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларида муносабат билдириб, изоҳлар ёзиб қолдиради. «Кўп «яхши» қилганлар!», «Ана ватанпарварлик!», «Ҳай, баракалла!» дегандайин.

Афтидан Чўлпон Расулидек бир миллатпарварни қўмсаган-у, бундай асарни ёзган тақдирда ҳам бостириб чиқара олмаслигига кўзи етиб, «Мағоралар султони»ни таржима этгандек. Дарҳақиқат, Расули асарнинг бир жойида «Мен умримнинг то охирига қадар ҳур одам бўлиб қолмоқчиман!..» деб айтади. Ва яна «Ўз ишининг оқибатидан қўрқоқларгина қўрқади. Мен ёлғиз Оллоҳ-

дан қўрқаман», дейди. Ва у яна дейди: «Бизга шу «сабр»дан бошқа нарса қолмади ҳам. Бир вақтлар бизнинг улуг кучимиз бор эди ва биз ҳикмат ва фалсафани ўз олимларимиздан ўрганар эдик. Бизнинг яроғимиз бутун дунёни фатҳ этган ва ислом енгилмас бир ҳолга келган эди. Лекин биз ўз ҳикматларимиздан фойдалана олмасдик. Ақлимиз адашгувчи бўлиб чиқди, бармоқларимиз эса керак қадар ангом бўла олмадилар... Очиқ майдонда сизга қарши чиқиб, бурунги азиматимизни қайтариб олатурғон ҳолга келгунча, биз аввал бир қур, балки, бори-йўғимиздан ажралишга мажбур бўлармиз. Ташқарида, саҳнда сув олиб турғон одамни кўрдингми? Бир пақирни бўшатганда яна биттаси тўлиб туради.

Дунё ҳам шунақа. Ҳозир сиз кучлисиз ва исрофга берилгансиз, ислом эса сизнинг пақирларингиздан томчилар тўплайди. Аммо, бир кун келади, биз сизнинг мактабларингизда ўқиб, сизнинг зовудларингизда иш ўрганиб оламиз-да, ўз ҳаққимизни қайтариб оламиз; майли, биз ўзимиз ва бизнинг болаларимиз ўшал вақтгача қолмайлик, дунёдан ўтиб кетайлик, лекин шул айтганим бўлади... Мана шунинг учун Оллоҳ бизга кўкларнинг энг ажиб неъматларини берганким, у ҳам бўлса — сабрдир». Расули шунақа одам.

Ҳарқалай домла бекорга бу асарга қўл урмаган, уни танламаган кўринади. Аммо...

Аммо асарнинг муаллифи йўқ эди. У ёғини қарадик, бу ёғини ўнгардик, таржима оёқлагунча ҳам чиқмади. Оқилхон буни шундай тушунтирди:

— Отам бир дўстлари билан уни ўқигани

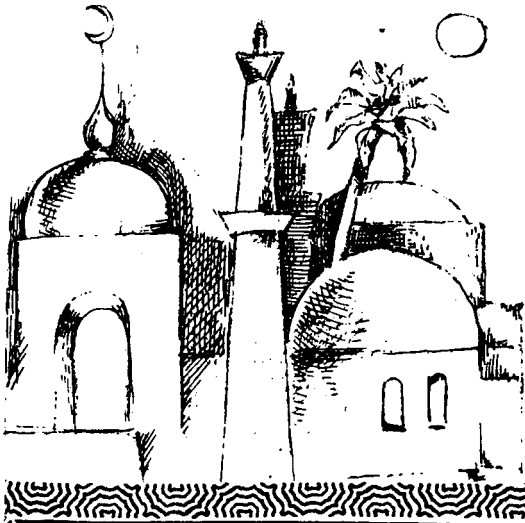
шадҳардан ташқарига (алланарса ариқ бўйига дегандилар) чиқишган экан. (Беркитиб ўқишган-да.) Шунда далада ногоҳ шамол туриб, таржиманинг бир неча варағини учуриб кетибди. Териб келишган. Лекин бошидан бир-икки бети сувда оқиб кетиб, тутиб улгуриша олмаган экан. Афтидан, муаллиф номи ёзилган бету муқаддима шунда йўқолган бўлса, эҳтимол.

Биз ҳам асарни араб имлосидан ўгириб қўйиб, ярим йилдан ошиқ муаллифни изладик. Суриштирмаган жойимиз қолмади. Биров Стефан Цвейгники деди, биров асардаги Генри Макленжерга уйқаш фамилияли ёзувчиники бўлиши керак деди. Лекин ҳеч бири тўғри чиқмади. Муаллиф номаълумлигича қолмоқда. Шундай бўлса-да, муҳими буюк ёзувчимизнинг нафаси теккан, кўнгли суст кетиб ўгирган бир асар бор-ку, эълон этсак, зора ўқувчилар бу фалон муаллифники десалар, деган умидда уни босмоқдамиз.

Элу юртимиз мустақиллик олган кунда катта ёзувчимизнинг армонини акс эттирган бир асар таржимасини эълон этиш билан у кишининг руҳларини шод этсак зора дей-миз.

Дарвоқе, Чўлпон қўли билан берилган шундай бир изоҳ ҳам бор: «Бу гапларни бир христиан, бир инглиз ёзаётқани унутилмасин» (Ч.) дейдилар у киши. Демак калаванинг учини шу ердан изланг, демоқдалар. Асар ҳақида билганларингизни биздан дариг тутмассиз, балки «Кундуз»нинг дарағини биладиганлар ҳам топилар деб

Мурод МАНСУР

боралар. Хотинлар эса уларнинг кетидан оғир-оғир ўтин боғларини ёки донли қопларни кўтариб боралар. Улар узун «ҳойқа»ларини тизларига олғонлар. Ана ўшандан — уларнинг тўқ қизил болдирларини ўрагон пишқ этлари кўриниб туради. Катта шамсиянусха сават қалпоқлар уларнинг юзларини тўсиб боради.

Қаршимизда тоғлар, уларнинг тўқ қизил ва учли шоҳикаларида тўқ қизил эҳром боғлагон, милтиқли «қоралар» кўринади. Уруш бор.

Йўл юқориға қараб кетади.

Ёнбағирда — бутун кўкликка ботқон «Самзо» қишлоқчаси. Шундай бир ривоят бор. Бунда, аллақайси бир ерости саройида, гўё Портуғолиё маликаси қамалиб ётади. Бу, албатта, тўқума гап, лекин жуда қизиқ гап!

Йўл муҳандислар томонидан очилғон; тикка баландликлар устидан айланиб ўтади. Йўлкай ваҳший учурумлар очилади. Пастга тез ва титрак бир назар ташласангиз, унда — жуда пастда бора-

МАҒОРАЛАР СУЛТОНИ

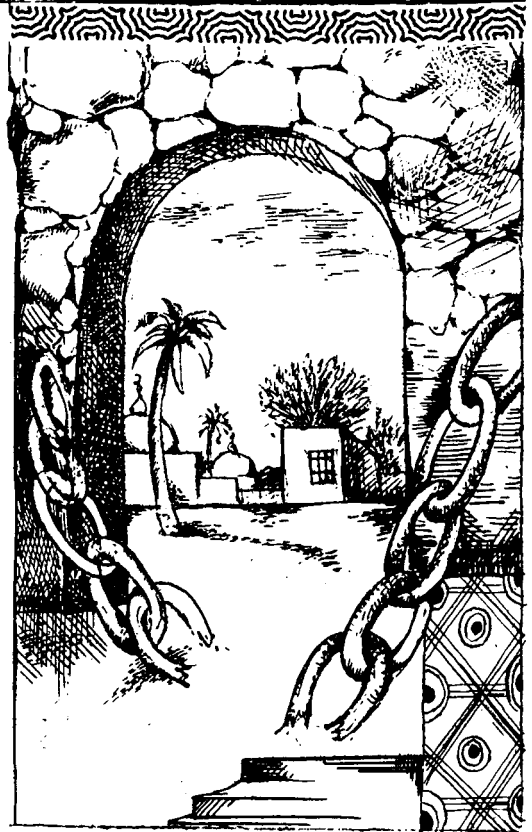
Роман

Биринчи фасл

МАРОКАШНИНГ ЮРАГИДА

Бизнинг дастамиз тентакларча йўртиш билан шаҳар дарвозасидан чолиб чиқади.

Эрта тонг вақти бўлса ҳам Африқо қуёши анча қаттиғ қиздирарди; қум чанги устун бўлиб баландга кўтарилади, Тетуан шаҳрининг оқ деволлари орқамизда қолиб боради. Хув йироқларда, орқамизда кўзга зўрға-зўрға кўринган «Баҳри сафид» денгизи шовуллайди. Овруподан сўнгги эсдалик бўлғон воқур қуёшли туманға кириб кетди: демак, биз Африко томондан қабул этилдик. Унг ва сўлда ёлғиз шакарқамиш талалари. Талаларда эрта биланги шабнам тушиб, килкиллаб ётади. Деҳқонлар бозорға ўз подаларини ҳайдайлар. Эркаклар эшакларга минганлар: улар эгниларига алвон рангли «жалбоб», бошларига араб салласи ўрагон новча бўйли кишилардир. Ҳайсиёт, гарчи, бутун дунёда ўлган бўлса ҳам бунда ҳали тирикдир: эгар устида хурсандлик билан қўлларини қолиштириб, «узунқулоқ»ларини савлат билан миниб

либ-буралиб, кумуш бужама сингари йилтилаб ётқон сойни кўрасиз.

Унга ва сўлда тоғлар: оч сариғ, тўқ қизил, ялтироқ-қизил товлонғон яланғоч шоҳиқалар, уларнинг устларида қуёш ёнади, яна тағин отли пўлислар турғон кўк ёнбағирлар келади. Улар испаниюл аскарлари. Расулининг тупроғи ҳали анча йироқда, олдинда.

Аскарлар, қуёшда тугмаларини ечиб, қимирламасдан туралар. Уларнинг ёнларида тоғларнинг куйган танлари каби тўқ қизил чодирлар.

Даралар ўртасига жойлашғон чиройлиқ ва хаёлий бир водий манзараси очилади. Аянчли, лой олочиқлар, қамиш томларнинг оғирлигиндан, гўё янчилгандай кўриналар. Жигар ранг «таг» устида оқ ва кескин бир доғ кўринади: демак, пастда, адир устида «қуббо», яъни Шайх бошлиқ бир қофила боради; қордай оппоқ «қора»лар кетиб борадилар, уларнинг олдида узун, оппоқ, селкиллаган соқолли шариф боради. У минган хачирнинг анжомлари қора-қизил рангда. Хачирларнинг олдида ярим яланғоч хизматчилар чошиб борадилар:

— Пўшт! Оллоҳнинг меҳмони келади! Пўшт! Худонинг раҳматига эришган келади!

Уларнинг ҳаммасининг устида қуёшнинг илик шуъласи. Кўкдан булут ўтади. Манзара ўзгаради.

Ғамли, ваҳший, шафқатсиз мамлакат: унинг қишлоқлари даралари орасига беркинган ва ҳам ранг, ҳам шакл жиҳатдан ўшал дараларнинг ўзлари деярлик. Кўзларга ёлғиз гаранг адирли бир даш(т) кўрингандай бўлади, лекин, бу сергак мамлакат. Расулининг шоҳиқа ва ёнбағирларга ёйилғон бир неча даста мерганлари, табиий сипарларнинг орқасига беркиниб туриб, бутун бошлиқ аскарларни нобуд қилсалар мумкин.

Яна қуёш назар ташлади. Худди кунгурали ва оппоқ қўрғонга ўхшаб, қаршимизда, «Бинни қорриш» уруғининг тоғ уяси пайдо бўлди. Энди ҳар томондан Расулининг исми эшитилади.

Испаниюллар томонидан Айналғундуқ остида мағлуб тушгандан сўнг, мудҳиш ўғрилар бошлиғи шу ерга ружуъ қилғон эди. Унга яна жой берган, эски уйчанинг шундай ёнғинасида мачит. «Малла» остида испаниюллар томондан мағлуб қилинғоч, шу мачитда тиз букиб Оллоҳдан «кўмак» сўрагон эди.

Араблар журъаткор вазият билан пичрашдилар: «Ё раббий! Ўз авну иноятинг билан унга ўқ ўтмас бўлди! Икки отлиқ ўртасида чошиб юрғон бўлса, у икки отлиқ ўлишга маҳкум. Аммо унга ўқ ўтмайди». Қаршимизда учли чўққилар пайдо бўлади — ана ўшаларнинг орқасига беркиниб туриб, Расули, бутун-бутун испаниюл қитъаларини, бир-бир кетин ўз оташи остида уй қуёнларидай қириб солди.

Йўғон-йўғон кулранг кўнғузлардан жуда кўпи буралиб-буралиб юқориға кетган йўллар билан, кўз олдимизда ўрмалайди.

Дарров дурбинни оламинг!

Энди уларни билмак мумкин: улар Испаниюл аскарари юклаган юк аравалари. Чинакам, биз саёҳатимизнинг биринчи куниеқ урушдан бир парча кўра оламингми?

Бир соатдан сўнг биринчи араваларни қувиб ўтдик. Улар бошқа йўл билан кеталар. Улар ҳам тоққа, Дорул-уқубға боралар. Биз у... йироқларда чанг булутларини кўраминг ва баъзи бир овозларнинг келганини пайқайминг. Бу, тоғ тўпларининг отилиши.

Устларига «какранг»лар (пулемётлар) юкланган хачирларнинг узун қаторлари. Ўшал чанг булутлариға қараб чопалар. Қора, қизил даралар устига, жуда юксакларга тутун кўтарилади.

Сўнроқ газеталар тоғларнинг аллақайси бир ерида бўлиб ўтган урушдан хабар берадилар.

Биз ёнидан ўтиб борамиз.

Борган сари «ҳаволи» (атроф) ёввойилашиб боради.

Бу тўқ қизил ранг билан товланиб, олдимизда «Жабали ҳоим» уруғи ётади. Табаррук тоғ! Қоя ва даралардан белбоғ боғлаган, худди табиий тош истеҳкомдай бўлғон у тоғ, бутун ҳаволиға ҳоқимдир. Чуқур ёриқлар ва ямоқлар қояли деволларни булалар. Муборак тоғ! У ерда афсоналарга қарағанда, тўфондан сўнг Нухнинг кемаси тўқтагон эмиш. У ерга, сувдан узилиб чиққан ягона чўққининг устига Нухнинг қизи кўмилган эмиш. Ҳозир энг учига қўрғон («форт») ясалғон: ёлғиз, у жар ва етилмас қўрғон! Уни Расули солдирган.

Йўлимиз жонлана тушади.

Ваҳшийларча қутуриб, оққан сувларнинг кўҳна кўпруклари водийга олиб боради. Кўпрукларда аскарлар туради.

«Бу ерда, қаттиғ бир уруш вақтида Расулининг икки ёнида турғон икки жанговар ўлдирилди, ҳолбуки, ўшал урушда унинг ўзи бемалол отини сўғориб турғон эди».

Биз, хачир ҳайдовчиларнинг ўшал жойга жойлашқон нафс тўдалари ёнидан ўтамиз. Йўл энди жуда ёмон, тиккаланиб боради. Ҳайвонларимиз нафас ололмай бўғилалар. Тушдан сўнги иссиғ ўзимизни ҳам жуда ёмон энтиктиради. Отлиқ юриб жуда қийналдиқ. Теграмизда (кунгурали) шоҳиқаларнинг кўз етмас олислиғи. Пастда, жуда пастда эса ўзимиз ташлаб чиққан шаҳар.

Биз ҳоридиқ.

Мавлавий Содик, бизнинг мухтарам шайхимиз, қулоғимга пичрайди: «Бир неча дақиқадан сўнг Қосовёнга етамиз».

Биз унинг сўзларига ишонмаймиз.

Қоя ва даралардан иборат бўлгон бу чўлда шаҳар нима қилсин?

Яна эллик метр босдиқ: бирдан қаршимизда қояли бир дара ва унда беркинган кўхна бир шаҳар пайдо бўлди.

Қосовён — табаррук шаҳар. Муаммолар шаҳри.

Яқиндагина унинг тўғрисида пичирлашибгина сўзлашлар эди; негаким, бу шаҳар — тоғли босмачи уруғларнинг энг шафқатсиз ва ёввойиси бўлгон Асмо уруғига қарар эди.

Бундан йигирма йилларча бурун Қосовённинг бозор майдонида христианларни тириклай оловда ёндирарлар эди. У жой аҳолисининг ўз ораларида белгиланган махсус тиллари бор эдиким, бирорта мусофир одам шаҳар дарвозасининг ёнига келганда, ўшал тилдаги маълум сўзни айта олмаса, дарҳол боши кесилиб, қулоғидан шаҳар дарвозасига михланса, «хайрият» деб шукр қилмоғи лозим эди.

Қосовён на соатни билади ва на тақвимни. Шундайким, 1920 йил октябр ойида ўшал шаҳарга испаниюл аскарлари кирди, ўшанда ёлон бошли, ёлон оёқли яхудийлар уларни мана бу сўзлар билан олқишлаб қаршиладилар:

«Яшасин иккинчи Элизабетта!»

У бечоралар билмас эдиларким, «Элизабетта» деган испания қироличасининг ўлиб кетганига икки юз йил бўлиб қолгон.

Биз шаҳарга кириб борамиз.

Анжир нусха «қақтус» дарахтининг чакалакзорлари орасиндан — ўнгиб кетган кўк ва эски гиштан ишланган мачит ва мактаблар билан тип-тик миноралар юксалиб кўриналар. Бир-бирининг устига ёнбошлашқон том ва уйларнинг ғужум тўдаси қоядан тубанга қараб, худди шалоладек қуйилиб тушади. Пастда, водийда эса, мухташам ва қадимий барбар ўрдаси ҳайбат билан бошини кўтариб туради. Асрлар унда ўз изларини қолдириб кетганлар. Қуёшда унинг ранги ўнггон. Тарихий, ҳатто биз учун ҳам номаълум бўлгон улў бир импературлиқнинг энг сўнғги хотираси.

«Алиф лайла ва лайлата» ҳикояларидан олингон свуратлар!

Биз ҳолни унутамиз, бизни афсонавий Ҳорун ар-Рашиднинг ажойиб замонлари ўраб олади.

Ридоли хотинлар эшиклар орасидан «лип» этиб ўтиб кеталар, у эшикларнинг ҳам шундай бир кўриниши борким, неча юз йиллардан бери энди биринчи дафъа очилаётибдир, дейсиз. Ҳар бир равоқ ва ҳар бир дераза жуда ғалати ўймакорлик билан ишланган. Яркироқ, тип-тик ва осмонни ёриб кирган минораларнинг устида туриб, муаззин мўминларни пешин намозига чақиради. Ҳашабали уламолар тор кўчаларда юрлар. Уларнинг узун этаклари кўчада судралади, ўзлари эса, аста-аста тасбеҳ ўгириб боралар.

Кичкинагина тўқ қизил рангли бир эшикча очилади; унинг олдига шундай бир фонус осилгонким, Аловиддиннинг тилсимли фонорини эсга туширади. Биз «Қосовён ҳокими, яъни қондининг уйига кирамиз. Яна «Алиф лайла»... ҳикояларидан олингон расмлар.

Ички ўрданинг устирмаларини тўда-тўда бўлиб ўраб олгон қалдирғочларга хулиёли нағмалар ўқуб тургон бир фаввора бор; теграсини текис ва мағрибий тарздаги камарлар айлантриб олгонлар. Устунларнинг кетида оқсоч қизлар беркиниб туралар ва бизларга ўғирлиқча назар ташлайлар.

Юқа ва узун, оқ дока фаранжиларнинг орасиндан ўзларининг йилтироқ ва оч қизил кўйлаклари таламмуъ қилади. Уларнинг оқ чаба — дўпилари орасиндан алвон рангли ипак «бант»лари очилиб чиқиб туради.

Бизни уйга бошладилар.

Бизнинг кайфимиз баланд. Биз, энди, ҳозирги асрда ёшамаймиз: бизни бир неча асрлар орқага — Шарқнинг қадимги тилсимотларига олиб кириб кетдилар. Сариф, зангор ва қизил йўлли атласдан жилд қилинган ипак ёстўқлар орасида коид ўтуради.

У арвоқгина келган, бургут нусха бурунлик, кескин қайрилгон қошлари кўзлари устида чимирилган ва оғзида қолгон иккитагина тиши ваҳший хайвонларнинг озуқаларидай оғзидан чиқиб туради.

Бизга «дуойи хайр» қилиб қўлларини кўтарган вақтлари тантанали минутлар бўлиб ўтадилар. «Оллоҳ сизни ўз ҳимоятида сақласин, чунки сиз шафқат кўргали келгансиз. У буюк одамдир ва буюкларнинг энг сўнггисидир. Расули билан бирликда бутун Марокаш ўлади. Ҳеч ким унинг фикрларини билмайди, у бўлса бошқаларнинг фикрини равшан ўқиб беради». Унинг бутун қуввати шунда. Бу босмачиларнинг саркардаси ва бу тоғ амири жуда ноёб киши бўлса керак. Шубҳасиз, бу одам, муқтадир бир режиссурдир, чунки унинг бутун мамлакати доимий ҳаракатдадир; биз ниманики кўрган бўлсак ва бизнинг қулоғимизга кирган ҳар бир сўз — унга қараб йўналган.

Индамас жориялар идиш-оёқларни олиб чиқарлар. Расмий чой зиёфати учун ло-

зим бўлатурғон ҳамма асбоб тайёрланди. Муҳтарам қари чол чойни ўзи ҳозирлайди ва унга ялпиз, ҳар хил томирлар ва хуш исли амбарларни ташлайди.

Қари қонд бизга энг аҳамиятли бир шодлиқ хабарини берган кишидай бошини чайқайди.

«Расули ёлпизни яхши кўради, унинг яхши кўрган ягона нарсаси шу. Гўзаллик унинг илинқира оши эди. Ва у ҳеч кимни севган эмас».

У бирдан ирғиб ўрнидан туради.

Унинг кўзлари ярқирайди.

«Мен рост айтдим. Адашдим — у ўз уруғини севади: у Жабали алломидағи ша-рифни севади.»

Жориялар узун бўйинли кўзачаларни келтираларким, ичига атрлар тўлғон ва уларни бизнинг кийимларимизга сепалар (.....)¹

Тазаррут — Расули ўлкасининг қоқ маркази. Расулининг ҳамма мавқеларининг ўртасида, уларнинг кўпидан бир кунлик йўлдир.

У тоғларнинг кўкрагига жойлашган.

Қандай ҳайбатли томоша! Назаримиз мамлакатнинг йироқ саҳролариғача чўзилиб кетди. Йироқда «Бани арус» адирлари. Жами обидалари билан катта қабристон. Нарироқда — чегара сиртлари келадиким, уларнинг энг тепаларига испанюллар ўзларидан пойлоқчилар қўйғонлар. У тепалар бундан бир неча йилгина бурун фақат ёввойи тўнғуз ва маймунларга маскан эди.

Биз чарчаган отларимизни охирги манзил сари яна бир қамчилаймиз. Биз харобалар ўртасидамиз. Азамат ва ибтидоий бир оламда энг янги, энг даҳшатли ҳарб муо-сирлиғи.

Испанюл тайёралари 1922нчи йилда Тазаррутни икки кун тўхтовсиз ўққа тутқонлар. Қоялардаги ибтидоий мағоралар аҳолига маскан бўлиб келган. Замбарак ўқларидан ҳосил бўлгон зўр-зўр чуқурлар ерни (илма-тешик) йиртиқ қилиб кўрсатади. Битта ҳам зарарланмаган уй йўқ. Уйлар ҳозир ярим бузуқ. Девор ва эшиклари билан, томсиз ёки янги тунукали томлари билан мунғайиб турадир. «Қоқтус» ва «тиканак» чангалзорлари билан жуда ажойиб қоялар орасида турадилар. Нақадар қизиқ бу қоялар! Уларнинг чўққилари одамнинг «қора»сини эслатмайдими? Йўқ, улар чинакам одамлар. Уларнинг ҳар бирида «жалбоб» кийиб, елкасига милтиқ илган, мукчайган «қора»лар туради.

Биз ўрдагоҳ чодирларининг ёнидан ўтамыз, уларнинг ёнларида тоғ «ҳиллари» салқинда «маза» қилиб ўтиралар.

Ундан кейин йўл тагин харобалар ва йиқилгон деворлар бўйлаб кетади. Харобаларнинг якнасақлиғи орасида оламош бир доғ — бир жуфт гулли кийим ажралиб турадиким, у иккита «бурнус»² ичиндан қараб турғон ёввойи ва паҳмоқ сочли иккита бола-нинг башарасидир.

Расулининг кичкина болалари.

Мачит билан Расулининг ҳовлиси орасида тош йўл чўзилиб кетади. Мачит худди мўъжиза орқасида оғир ўқлардан қутилиб қолгонга ўхшайди.

Югуришиб қуллар келдилар-да, отларимизнинг тизгинидан ушлаб, узангисини тўтиб турадилар. Биз тушамиз.

Чап томонда «шариф» жадлариндан³ бирининг даҳмаси юксалиб турадир.

Биз йўлак билан кетиб борамиз. Олдимизда ҳовли — саҳн. Бир томонга Расули-нинг уйи ўринлашқонким, уй эгасининг авлоди ва аждодиға хос даҳма билан ўралган, ҳрстиан оёғи киролмайтурғон муқаддас ер, яъни ҳарам бинолари. У уйга келиб яшайди.

Иккинчи томонга похол босилғон бир бино жойлашқонким, у — Расулининг бурун-ғи уйи ва мактаб биноси бўлиб, ҳозир у ерда бунинг кишанга солинғон ва китоблар қаршусиға боғланиб қўйилғон катта ўғли ётади.

Яқинда оқ-қора йўллик катта чодир: унинг эшиклари олдиға зўр бир анжир да-рахтидан кўланка тушиб туради. Эшик олдида бир неча қул. Испанюл қоровулхонала-риндан бири олдида бизни қарши олган шариф бадршин таъзим билан эгилди.

«Бу сенинг чодиринг ва бизлар ҳаммамиз сенинг қулларинг».

«Алиф лайла ва лайлата!» Шарқ меҳмоннавозлиғи!

Чодирнинг астари ипак қумошдан, ерга бир-бир устин қилиниб қимматли гиламлар солинған. Чодирнинг эни йигирма метрча келади, девор бўйлаб оқ аврали кўрпалар ва кўпгина болишлар ётади. Чодирнинг ўртасида бир устол, унинг устида иккита катта мис шамдон ва ичига қизғич-сарик ва қизил рангда сувлар тўлдирилган кўзачалар.

Ҳатто, бир замонлар Расули томонидан Испаниядан олиб келинган Оврупо курси-ларидан ҳам бир нечта бор. Ўтурдик ва кўк чойнинг биринчи пиёлаларини Тазаррутда ича бошладиқ. Ой чиқди.

¹ Рўманда шундай айрим қисқартишлар бор.

² «Бурнус» — тўннинг ёқаси ўрниға қопланатурғон ва бошни бутун ўрайтурғон бир нав бош кийимдир. Қозоқларда унинг қопланмай турғони борким, «тумоқ» дейилади.

³ Жадлари — ота ва болалари.

Чодир олдидағи ялпиз ва кўкнор жўяклари бўйлаб кечанинг мулойим шабадаси эсади. Кенг кийимларнинг «бурнус»лари ичида мавлоий Содиқ билан шариф бадршиннинг башаралари, худди руҳонийларнинг сувратларига ўхшаб кўринади.

Йироқларда тантанали бир куй бошланди ва қонид бизга дарров англата бошлади: «Бу мачитдан чиққан овоз. Унда Саид Муҳаммад ибни Али дафн этилган. У одам 1542 йилда «Қалом» музаффариятини қозонган ва уч қиролни қатл этган одамдир». У уч кишининг бири Пўртуғолия қироли Дон Себастьян, иккинчиси Марокаш султони ва учинчиси тожу тахт талашган бир магрибийдир. Чинданам, шарифнинг айтганидай, у урушда бир христианнинг бошини ўн беш «пизат»¹ га ҳам оломаганлар.

Мачитдаги овоз тўхтади.

Бизга салом бермак учун ёш бир йигит киради. У, Расулининг катта ўғли, намоз ўқумоқ учун кишандан бўшалган Саид Муҳаммад ал-Холиддир. Унинг териси қизил ранг тери каби юмшоқ, пешонасидан тортиб икки дюмча наридан қирдирилган бу ёғли сочлари саркашлик билан чеккасида қўнғироқ боғлаб туради.

У секин гапирди.

«Биз мусулмонлар, ёввойи халқмиз ва мен уларнинг энг саркаши бўламан. Отам мени олим қилмоқчи бўлади, мен эса китобларни севмайман. Мен ёлғиз овни ва урушни севаман».

Тазаррутнинг валиаҳд шахзодаси яна чиқиб кетади.

Теграмизда чуқур бир жимлик, ёлғиз чигирткаларгина аста-аста чириллайлар. Кеча шабадаси ётди, мачит жим бўлди, муаззин ҳам ун чиқармай қўйди. Бизда ажиб бир ҳолат туғилди. Биз Тетуандан бу ерга, бу ажиб қудратли амирни кўргали келдик. Ва энди бир неча вақтдан сўнг у бизнинг ёнимизга келди. Саидбадршин ўрнидан турди: «Шариф Расули келаётибдилар».

Биз айланиб қараймиз.

Ўз жуссаси билан дарахтлар ўртасидаги йўлни бутун-бутун тўлдурғундай бўлиб, бир сиймо кела бошлайди. Қаршимизда йўгон бир одам. Биринчи қарашда у новчалиғи қадар пурдоқ ҳам бўлиб кўринади. Лекин яхшилаб қарағач, гўшт билан азалдан бошқа нарса кўринмайди. Ортиқча ёғи йўқ. Унинг думалоқ ва ўткур юзлари қалин ва қизил бўёкли соқол билан ўралган. Салласи остидан узун «тирроқут» рангли кокули чиқиб туради. Устида қабат-қабат жун кийимлар. У гавдасининг оғирлиғидан синаёзган катта бир курсига ўтурди-да, енгларини шимариб йўгон қўлларини очди. У кулади ва сўзга оғиз очди: «Бутун шу тоғлар сеники, истаган еринга бораберасан, менинг одамларим — сенинг хизматкорларинг. Бизнинг ягона вазифамиз — сенинг ҳар бир орзунгни бажармоқдир».

Ана сизга араб меҳмоннавозлиғи!

Унинг паст, лекин жаранглаган овози қоялардан чиққандай бўлади. Унинг овозида бир навъ шиддат асари бор, лекин хулқ ва муомалалари унинг бутун аркида бўлғони каби, хайсият билан тўла.

Бу хулқ ва муомалалар унинг қўполлигини ҳам унутдириб юборди. Унинг қараш — сергак, юзларини жонлантириб турғучи ёввойи қараш жуда ажиб.

Шарқ одати бўйича биз бир-биримизга майда совғалар беришиб-олишамиз. У бизнинг совғаларимизни мушфиқ бир табиатлик бир танабул қабул қилади-да, бизга қимматроқларини қайтаради. Сўнгра у ўрнидан туради. У биладиким, ҳозир вақт анча кеч кирган ва букун биз жуда кўп йўлни отлиқ босқонмиз. У қўлини елпинтиради:

«Эртаги овқатни меҳмонларим билан бирга қиламан».

Қўллари кирадилар. Унинг ёнида ҳали 12 га кирамаган ёш болалар бор. Улар бўлинадилар, негаким ичкарига ёлғиз ўшал болаларгина кира оладилар. Уларнинг сочлари жингалак ва юзлари маймуннинг лунжига ўхшайди. Букун улар байрам кийими кийганлар. Ўзларининг муттасиф, жуда саришта бўлган кўйлаклари, устиданким, бутун либослари ҳам ўшандан иборатдир, зўр-зўр ўқли камарларини боғлаб олганлар. Сочлари эса ёғ билан ёғланиб, сўнгра «соч латта»лар билан боғланган. Бизга берилган қўллар бошқа. Улар Судандан ва Сомали ўлкасиндан келган кўмир каби қоп-қора эрқаклардир. Улардан ёлғиз иккитаси, «Нуберан» билан «Қоби» деганларигина Расулининг хос хизматчилари. Расули, ўзининг қора отига миниб йўлга тушган вақтларида, ҳалиги иккаласи унинг икки ёнида ўқлоқлик милтиқларни кўтариб борадилар. Расули ҳамма вақт учта милтиқ билан урушга боради. Ун бешта қоровул кечки овқатни олиб кирдилар. Элчиларга ҳар хил гўштар тортилади, тухум, қовун ва майлар чиройлик кумуш тарнакларда келтирилиб, уларни қўллар ерга ёйилган тери дастурхонга қўядилар.

«Бисмиллоҳ»...

Шариф қўли билан елпинади ва кулади...

«Тинч ухла. Яна кўп тўғриларда сен билан гаплашамиз». Зўрға ўрнидан туради-да, бошини чайқаб чодирдан чиқади.

¹ Уша ерининг пули бўлса керак. (4.)

Ўзимиз ёлғиз қоламиз, еймиз-ичамиз, яна бир дафъа чодирдан ташқариға чиқамиз. Устимизда — чарақлаган юлдузлар, жимлик ва шарпасизлик.
Тазаррутда — тоғлар бегининг ватанида биринчи кеча.

Иккинчи фасл

РАСУЛИНИНГ ЕШЛИҒИДАН БИР НЕЧА ОНЛАР

Мухаммад ибн Абдуллоҳ ал-Расули ал-Ғазоли ал-Инони юмшоқ курсига ўтирди. Газаррут устида илк саҳар. Расули гапирди. Назари олисларға тикилган, гавдаси баъзан тикланади: у ўз жадлари, ўз ватани, ўзининг ҳарб мажаролари тўғрисида гапирар экан, шундай қилади. Баъзан ўйлаб кетиб, хаёл билан ўз олдиға тикилиб қолади.

Унинг нотиклиқ қобилияти жуда зўр.

Унинг табассумларида аллақандай бир қайғу-андиша аломатлари бор ва табассум қилгон вақтларда сизга шундай туюладиким, қаршисида туриб сўзини тинглағувчиларға у бутун қалбини очиб беради ва уларнинг «ҳусни таважжух» кўрсатишларига ишонади.

Ўзининг бутун шу сўзлаган сўзларига Расули ўзи ишонадими?

Унинг одамлари, ўзларининг кўр табассумлари орқасида унга бир «ҳориқулодда қувват» соҳиби эмас, ҳатто, ўқ ва қилич ўтмайтургон зот деб қарайдилар. Бу нарсаларға унинг ўзи ишонадими? «Ёлғон айтиш яхши — имонни тортиб олгонинг кишидан, унинг босиб турғони заминни ҳам тортиб олгон бўласан»,— дейди у.

* * *

Расули хонадони — Расули уруғи «Бани арус» қабиласига, «Жабали аллом» шоҳиқасига кўмилган машҳур «Шайх Абдусалом» авлодиға мансубдир.

«Қачонким, биз «Жабали аллом»даги мазорни зиёрат қилғали борамиз, ўшанда бизнинг сонимиз, мазор эгаси авлодининг сони ўн беш мингга етиб кетади. Менинг уруғимдан кўплари бурун олий мансабларда ўтурғонлар. Шарифнинг вазифаси уруғнинг шарафини сақламоқдир, негаким, бизни «азиз уруғ» деб эътиқод қиладилар. Агарда мен бирортасига «Тур, Мисрға ёки Маккаға жўна!» десам, индамасдан бориб либосини кияди-да, йўлга тушади».

* * *

Бола отасининг оёқлари остида ўтиради. Бу Тетуванга яқин бир жойда Синот қишлоғинда бўлаётқон иш. У бола — Расули, унинг отаси эса Синотнинг шарифидир.

Мистовоқ кўтарган қул киради, мистовоқда — таом.

Шарифнинг таъби хира. Қулға қараб бақиради. Қулнинг алланарсаси унга ёқмайди.

«Чиқ, тўппа-тўғри қуллар саркардасининг ёниға бор, оёқларинингнинг картига ўн беш калтак урсун».

Қул чиқади.

Ироқда — далада саркарда туради. У хирмон қилаётқон эркаклар билан хотинларни кузатади. Қул унга яқинлашади.

Саркарда ундан сўрайди: «Хўш, нега келдинг, нима ишинг бор менга?»

«Мен оёқларимнинг картига ўн беш таёқ урдирғали келдим».

«Нима бало қилиб қўйдинг, нима учун бу таёқ жазоси?»

Қул тугал мутелик билан тиз чўқади:

«Афандим, у нима, мен билмайман, уни шариф билади, чинакам жуда ёмон бир гуноҳ қилиб қўйгонға ўхшайман, бўлмаса у менга бунча қаттиғ жазо бердирмас эди!»

* * *

Бир ўлдириш бўлди.

Ўлдирилган испанюл эди.

Расулининг отаси қаттиғ ташвишда, у ўлдирғувчини тутиб бермади, лекин — ўлдирғувчи мамлакатнинг катталариндан. Жасур одам, Расули ҳамма вақт унинг кенгаш ва кўмагига муҳтож.

Бир парча нонни зўрға топадирғон бир йўқсилни чақиртиради у.

«Оиланнинг бундан сўнг мўллик билан яшашини, ўзингга ҳам жаннат насиб бўлишини хоҳлайсанми?»

Йўқсул унинг олдида — тупроқда тиз букиб ўтуради ва сўрағувчи назар унга қарайди.

«Афандим, нечук хоҳламайин...»

Шариф унинг кўзлариға қаттиғ тикилади.

«Ундай бўлса, эсингда бўлсинким, бундан уч ой бурун Тетуан йўлида бир испанюлни ўлдиргансан».

Йўқсил англади.

«Афандим, модомики сен буюрар экансан, рост, мен гуноҳкорман».

«Ундай бўлса, тўппа-тўғри испанюллар ўрдугоҳиға бор ва гуноҳингни юв».

Йўқсил ўрнидан туради, шайх берган пулли халтани олади, сўнг занжилар билан хайрлашиб, испанюллар ўрдугоҳиға кетади.

Оллоҳ унга зийраклик ато қилди ва испанюллар томонидан берилган ҳамма сўроқларға лойиқ жавоблар қайтарди.

* * *

Синот қишлоғи катта эмас.

Томи катта, ўзи кичкина уйчалар ва ичидан итлар ҳам йўл топиб чиқолмайтурғон қалин «қақтус» чакалакзорлари.

Қишлоқнинг яқинида юксалган тоғ. Унинг шоҳиқасида бола Расули соатларча ўтуради ва атроф-жавонибға тикилади.

Унда қоялар йўқ — ёлғиз тўлқиннусха яйловлар борким, боғлари бошоқлар билан тўла. Бола далада бошоқ тераётқан хотинларни томоша қилади. Уларнинг оёқларига тикан (чертополох)¹ кирган вақтларда фарёдларини эшитиб қолади.

Куннинг ёндирғувчи шуъларидан сақланмоқ учун улар тўрт қозиқнинг устига «Хоика»ларини ёйиб ўзларига кўрпачалар ясағонлар. Иссиқ қайтқондан кейин, улар ғарамларнинг теграсиға ҳалқа боғлаб ўтирарлар-да, оғоч тўқмоқлар билан донларни янча бошлайлар.

Улар астагина «молохулиё»ли (эсли) қўшуқ бошлайлар ва шу қўшуқ уларни тинглавучи боланинг қулоқлариға бориб кетади.

У ўз тенгдошларининг пастда — сойда чўмилишиб, ўйнашаётқонларини ҳали ҳам кўриб туради, лекин улар билан аралашини сира истамайди. У ёлғиз ўзи — ўзгинаси билан қолишни истади.

У қаранади.

Иироқда — уфқда «Бани мусаввур» тоғлари кўринадиким, онаси ўшал ерликдир. У ҳайрон бўладиким, қаршиларида шунча қайғули ва дарали тоғлар қулоқ отиб турғонда нима учун бу одамлар текис яйловларда умр кечириб билан қониқиб туралар?

Ўн ёшда экан, «олим»нинг оёғиға тиз чўккан, ўқиш-ёзишни билган... ва пайғамбарнинг ҳадисларига «толибул илм» бўлади.

Шундай чиройлик қилиб гапираётган ва сўзнинг таъсири билан одамларни гоҳ йиғлатиб, гоҳ кулдира билган «олим»ға тонг қолди у.

Бола ўз дўстларини тўплайди. Уларнинг кўпи ўзидан катта ва ёши улўғ. Улар кичкина оқ байроқчаларни тайёрлаб оладилар-да, кўтариб қўшни қишлоқларға чиқиб кетадилар. Унда улар олимларнинг кўпларидай қашшоқ бўлғон ҳалиги «Олим»ға пул тўплайлар. Баъзилари бу ёш тирмизакларни масҳара қилиб, ҳайдаб юборадилар.

Ушанда ўн яшар Расули бир тошнинг устига чиқади-да, гапиришга бошлайди. Унинг сўзлари қилич каби кўкракларни тилиб ўтади.

Ҳамма очик қўллик билан садақа бера бошлайди.

Болалар Синотға етиб келадилар-да, пулларини «Олим»нинг этагига тўкадилар. Шунда олим уларга «Дуойи хайр» қилади ва қўлини Расулининг бошиға қўяди...

Бола ўсмакда. У берилиб ўқуйди, бурун ўтган нарсаларнинг ҳаммасини билмакчи бўлади.

Олимнинг оёғида қимирламасдан ҳафталарча ўтуради. Сўнгра яна бесаранжом бўла бошлайди.

У яна болаларни тўплайди. Улар бошлариға оқ рўмол ёпинишади, зайтун оғочидан хассалар кесишади, сўнгра жалбобларини беллариға қайтариб олиб, қўшни мазорларнинг зиёратига жўнашади.

У «мазор» деганлари бутача тағида ётқон бир тўда тошларким, устида бир парча оқ латта ҳилпиллайди — ёҳуд кичкина бир хонақоҳдирким, юксак адир устига жойлашқон бўлади.

Болалар ёнлариға на сув, на овқат — ҳеч нарса олмайлар.

Боланинг тарбияси Тетуанда «хитом» бўлади. Сўнгра у отасининг вафотиға қадар унинг ёнида қолади. У энди шариат ҳукмлари билан фикҳни² ўрганиб олди, исломнинг тўрт китоби, яъни мазҳабини билади ва уларни Қуръонға мувофиқ изоҳ қилиш ҳам қўлидан келади.

У ё мужтаҳид ёки шоир бўлмоқчи.

¹ Чертополох — қушқўнмас деб аталувчи тикан.

² Фикҳ — ислом ҳуқуқи

У яна Синот қишлоғига қайтиб келади ва шунда авомлар «бу фиких» деб сўзлашар.

Кундузи Қуръон ўқийди, кечаси тоғларда айланиб юради ва юлдузларга қараб шеърлар ёзади.

Унда «барака» деган бир куч, яъни «мўъжиза» борлигига ишонганлар, унинг олдиға кенгаш сўраб келалар.

Кеч.

Иссиқ кундузни алмаштирган илиқ кеч.

Расули шом намозни эндигина ўқиб бўлди. Аллақандай бир хотин, тентиракланиб унинг ёнига келмакда. Унинг кўйлаклари йиртилғон, қўллари қон. Шул иссиқда неча соатлаб йўл босқон, жаланглаб теграсига қарайди. Оёқлари ишдан чиққан.

У Расулининг қаршусида ўзини ерга уради. «Афандим, уйимни ўғрилар босиб, эрим билан ўғулларимни ўлдирдилар. Бор-йўғимни олиб кетдилар. Мен энди гадой бўлиб қолдим».

Расули ҳайрон бўлиб унга қарайди.

«Оё, қишлоғингдаги хотинлар сенга жой бериб кўнглингни овламадиларми? Сенга меҳмоннавозлик қилиш уларнинг вазифалари эмасми?»

Хотин сапчиб ўрнидан турди, кўзларида ёввойи бир алам.

«Афандим, мен тоғли бир барбариман. Менга яроғ бер, қайтиб бориб ўша ўлдиргучидан ўчимни олай. Бошқа ҳеч нарса сўрамайман».

У қаттиғ шовқун солади-да, теграсига аланглайди:

«Бирорта эркагингиз йўқми — мен билан бирга борса?»

Расули ирғиб ўрнидан туради.

Оёқларининг кафти қиза бошлайди. У ўзида ҳозир гўё марҳум онасининг чақирғувчи назарларини сезгандай бўлади.

Қишлоқда йигитчалар кўп, улар болалик вақтларида Расули билан бирга мазорма-мазор тентиган йигитчалар.

Кечаси бўлди. Улар хотинни отга миндирдилар-да, қишлоқдан чиқдилар. Улар тунни ёриб боралар, қопқора булутлар кўкда санчилаб туралар.

Битта ҳам ёнғон юлдуз йўқ. Соатлар бир-бир кетин ўтиб боради. Шарқда тоғларнинг шоҳиқалари аста-аста қизариб келади.

Хотин эркакларни «Жабали дона» ёнбағридаги таланғон уйга олиб боради.

Улар бутун кун бу ерда беркиниб ёталар-да, яна кечаси бўлғоч, из қувуб кеталар. Ўғриларнинг ўтганини кўрганлар кўб, лекин ҳеч ким айтмайди. Негаким, ўғрилар бошлиғи узукора,¹ ундан кўрқадилар. Расули шериклари билан бирга яширинча ўғриларнинг кетидан тушади. Ўғрилар ўрмонға тўқтағонлар. Улар ўзларини амниятда деб ўйлаб, узоқ йўлларда тилинган оёқларини сояда ювиб туралар.

Ёввойи ва чўллик жой.

Унда «ишонадир» бутаси одам бўйи ўсган ва ўрмон жуда қалин.

Энди йигит бўлай деган болалар секин-секин мўралашиб келиб, дарахтларнинг орқасига беркиндилар. Улар ухлағунча бардош қилайлиқ.

Аммо ўч олишга чанқағон хотиннинг ҳовлиқишини сира тўхтатиб бўлмайди. У йигитчалардан биттасининг милтиғини тортиб олиб, отиб юборади. Ўғрилар ҳам яроққа ёпишалар, уруш қизийди. Милтиқларнинг ўткур овозини ҳозир ҳар томондан чиқиб, ўзларини майдонға урған йигитчаларнинг шовқуни босиб кетади. Овдағи каби, чуқурлиққа бир қамаб олиними, ўртада қолган тоққа қочоли эди.

Шундай қилиб улар ўғриларнинг ҳаммасини саранжом қилдилар. Хотиннинг уйдан ўғирланган хачирлар билан муюм-сийимларини эгасига топиб бердилар. Хотин мунга қонмайди. У эри ва ўғилларини ўлдирган кишининг калласини узиб олади.

Кўлида одам калласи билан у худди «ўч илоҳаси»дай туради.

«Мен сенинг каллангни ўзим билан бирга олиб кетаман, токи руҳинг ҳалок бўлсин ва жасадинг бутун бўйича жаннатга тушсин».

Бу хотин Расулига қатиқ таъсир қилади.

Ўшал кундан тортиб китоблар уни қондирмай бошлади. У энди боши устида том бўлишини истамайди.

Расули теграсига ёш одамларни тўплайди. Улар шу бўйича Синот қишлоғига қайтиб келмайлар. Улар ўзларидан бир даста тузалар-да, тоғларға қараб жўнайлар.

Бутун теварак-атроф улар тўғрисида сўзлайди. Кўплар уларнинг олдиларига бориб ёрдам сўрайлар. Лекин уларнинг ўзлари ҳам қашшоқ. Уларнинг кўрғонлари — тоғлар, чодирлари эса дарахтлар. Уларнинг овқати қуруқ эчки сути. Аммо Расули кучлик, кунлар бўйи овқатси тура беради, тағин кўлиға ҳар қандай узукора той тушиб қолса, уни ҳам эплай олади.

Ўшал вақтларда Мароқашда ўғри дасталари жуда кўпайди, негаким Султоннинг эл орасида обрўси қолмади. Ундан кейин ўғрилик ҳунарининг ўзи ҳам айниқса, милтиқ

¹ Узукора — саркаш

ишлатишга уста одам учун жуда «сердаромад» касб. Фақат ўғрилардан кўпи Султоннинг шерлар боқчасида шерларга ем бўлиб ёки бирорта кушанданинг чангалига тушиб, ҳаётларини қаттиқ мусибат билан тугатганлари ҳолда, Расулининг кучи кундан-кун ортиб туради.

«Унга оддий — тўғри ўқ таъсир қилмас эмиш» деган овоза ана ўшал вақтда пайдо бўлган эди.

Ушанда душманлардан биттаси тилладан ўқ қўйдирди, лекин у ўқ бошининг устидан ўтиб кетиб, мўлжалга тегмай қолади.

Расули иккита кичкина нарсани ҳамма вақт ўзи билан бирга олиб юради ва ҳеч кимнинг қўлини теккиздирмайди.

Бири — физол (кийик) қулоғининг бир бўлагидирким, ичи узунчоқ қиллар билан қопланган. Яна бири — юмшоқ қора анбарнинг бир парчасидирким, ипакли қуроққа ўралган ва у қуроқлар эса «авлиё» деб танилган бир бобосининг либосидан чиққан.

Ҳар икковини ҳам Расули қимматли туморлар дейди.

* * *

Расули олижаноб.

Аллақайси оиланинг қўр деб сақлаган ҳамма донларини ўғирлаб олиб кетганлар, шунинг учун у оила энди очлиқ билан ўлишга маҳкум бўлиб қолган.

Оила бошлиғи тоғларга қараб йўл солади. Расулининг масканига олиб боратурган «белги»ни у билади. У одам Расулига ўғрилар ўтган йўлни — тоғнинг тепасига қараб кетган йўлни кўрсатади.

Чўллик яланғоч жой.

Етилмас шоҳиқалар билан ўралган чуқурлик. Ўғрилар уйқуда. Расули одамлари билан уларга ҳужум қилади, ҳаммасини кишанга солади, қопларни бўшатиб донларини эгаларига — йўқсулларга қайтаради. Сўнгра яна ҳар битта ўғрини биттадан қопқа солади, ёнига оғир тошларни боғлағоч ўшал жойда қолдиради.

Қопдаги одамлар нима бўлди?

Ёлғиз Оллоҳнинг ўзига маълум.

Расули қуллар учун олижаноб, лекин жойи келганда жуда ёмон қоҳир.

Расули севиб қолган.

У машҳур бир шайхнинг қизини ўзига хотинлиққа сўрайди. Шайх тамасхур билан ундан сўрайди:

«Қани, қизнинг қалинига нималар бера оласан?»

Расули индамасдан чиқиб кетади.

Эртаси кун эрта билан бўлғуси қайнотанинг эшиги олдиға «қалин» келиб туради.

У бир замонлар шайхнинг қўйларидан аллақанчасини ҳайдаб кетган олти ўғрининг калласи: узун бир арқонға жуда ихтимом билан боғлагонлар.

Қайнота хурсанд.

* * *

Расули тоғларда туради. Кўкламда йилқи кўпайгандай, унинг тарафдорлари кўпайиб боради. Бу ўғрилар бошлиғи ўз қўл остиға «бож» олиш усулини киргизади. Унинг тупроғидан ўтган ҳар бир карвон юкнинг бир бўлагини бериб кетмаги, агарда карвон бошлиқлари унамасалар, шунга қарши Расули жуда яхши йўл топқон: қозиққа ўтқизилган йўлчининг аҳволини кўрган ҳамон наригилар тезгина қопнинг оғзини очиб қоладилар.

Расули ҳеч бир вақт илтимосни қайтармайди, ҳеч бир вақт ўз сўзидан қайтмайди. У ўрдуларға қўмондонлиқ қилади ва тоғларда ҳар ким унга бўйин эгади.

«Бани Мусоввур» тоғларида шундай ғорлар борким, кўп сонли дасталар кириб беркиналар ва уларни қувлаб келаётқонларнинг қадамларини эшитсалар мумкин. Ҳовли хунук ва бутазорлар билан қопланган. Буталар орасида зўр-зўр яроқлар. Бу ўғрилар ўшал яроқлардан бир-бирларини йўлашиб, ўтиб кетарлар. Аммо, ўғрилар бошлиғини тутмоқ учун чиққан султон аскарлари уларни тополмайлар. У аскарлар маҳаллий аҳолидан сўрасаларки:

— Расули қаерда? — Ҳеч ким айтиб бермайди.

Из йўқотқон итларға ўхшаб, султон Мавлоий Ҳасаннинг аскарлари ҳар томонға ўзларини уришади. Агар бирор жойда «Расули фалон ерда эмиш» деган овоза чиқиб қолса, бир неча соатдан кейин у ўшал ердан бир неча мил нарига жилган бўлади.

* * *

Бу ўғриларнинг ҳоймагоҳлари ёнидан отлиқ бир неча киши ўтиб боради. Улар бир замон Расулидан яхшилиқ кўрган одамлар. Белги уларга маълум, шу учун ҳоймагоҳға келганлар ва ўғриларни огоҳлантириб туралар:

«Султоннинг аскарлари ўнг томонда сойни кечмақдadirлар».

Ўғрилар қўзғалалар-да, чапга қараб қочарлар.

Йўқсил одамнинг оғири бўлмайди, шу учун у бир зумда аллақанча йўл босиб қўяди. Лекин улар бир ҳийлага қурбон бўлдилар.

Ҳалиги одамлар номуссиз чиқиб қолдилар; улар ўғриларни алдаб олиб келиб тузоққа туширғонлар.

Ўғриларнинг бахти бор. Улар султоннинг аскарлари буларни кутмасдан бурунроқ келиб қолдилар. Аскарлар яроққа ёпишдилар.

«Уларнинг бошлиғи Расули, ўшани тутишимиз керак».

Уларнинг ҳаммаси Расулига қараб ўқ узалар, лекин уларнинг узган ўқлари фақат жалбобнигина тўзитади ва биттаси ҳам мўлжалга тегмайди.

Аскарлар унинг «жодугар» эканлигига ишонадилар-да, яроқларини ташлаб қочадирлар. Ҳалиги тунаш жойлариға ўғрилар кумуш пул кўмган эдилар.

Расули иккита шеригини эргаштириб уни олғоли қайтади. Ҳеч бир шарпа қолмасдан улар жойға келадилар, бир вақт қарасалар — уларни алдаб тузоққа туширғон одам ўшал ерда дафинани ахтариб юрибдир.

У чўчиб кетди — қаршусида Расулини кўрган вақтда унинг юзларини кўрқинч босди.

У қаттиқ бир бақиради. Бу унинг сўнгги бақириси. Бир зарба билан Расули унинг тилини кесиб ташлайди, сўнгра яна Мусовур тоғларнинг зайтун буталари орасиға қайтиб кетади.

* * *

Расулининг султонға қарши бошлағон уруши давом этмакда. Майда мусодалар тўхтовсиз бўлиб туради.

Шарифлардан бири Расулига қарши душманлик сақлайди. Бир кун кечқурун, қуёш ботқон ҳамон Расули унинг ёниға боради.

«Мен сендан «зичофа» (меҳмонлик) ҳаққини сўрайман».

Шайх индамасдан уни чодирга олиб кириб дастурхонға даъват қилади. Сўнгра иккаласи бир оғиз ҳам гаплашмагани ҳолда ёнма-ён ухлағали ётадилар.

Эртаси куни эрта билан — бомдод намозидан сўнг Расули шарифнинг қаршисиға ўтиради-да, тўхтовсиз етти соат гапиради.

Пешин вақт бўлиб шайхнинг қорни очади, лекин Расули қўймайди. «Ҳали кўп гапларим бор сенға» дейди. Шундай қилиб шайх билан кеч кириб қоронғу тушгунча гаплашади. У ҳозир энди улар бир-бирлари билан қалин дўст ва шайх ҳам султон билан курашишда Расулига ёрдам беради.

* * *

Султоннинг аскарлари Расули билан хоҳламасданроқ урушадилар. Уларнинг машошлари оз ва ўз вақтида тегмайди. Шунинг учун кўмондонлар уларни мажбур қилиб урушқа солғон вақтларида, ўзларининг мағлуб тушишларига кўзлари етиб туради.

Хужум бораётқан вақт.

Расули султон аскарларидан бир нечтасини тузоққа туширади-да, ўлдиртади; сўнгра у бир неча шериклари билан бирга, ҳалигиларнинг «хурмо»ларини кесиб, аскарлар ичига аралашиб кетади. Аскарлар ичида юриб, ўрдугоҳға ўт қўяди, бор нарсаларни йғиштириб олади, сўнгра мумониъасиз йўқ бўлади ва ҳеч ким танймайди.

* * *

Расули, ҳатто Танжаға ҳам босқин қилди, бир неча мўтабар кишиларни ўз уйларида босиб олиб тўғри тоққа олиб кетди, сўнгра уларни озод қилиш учун «ҳақ» талаб қилди.

Унга қарши бўлғонлардан ҳеч бири ўзини амниятда деб ҳисоблай олмайди ва Расулидан кўрқиб ҳеч шикоят ҳам қила олмайди.

Ниҳоят Танжадаги Овруро сиёсийлари эътироз қилдилар.

Султон Танжа шарифи Абдурахмон Абдусодиққа нома ёзди:

«Ё ўз бошингни, ё Расулининг бошини сўрайман».

Шариф тоққа чопар чоптиради ва ўғрилар бошлиғидан таслим бўлишни талаб қилади.

Жавобға ханжар солинади:

Милтиқ сопларидан бир сават ясаб, чопарнинг танасини ўшанға солалар-да, туяга юклар Танжаға қайтардилар.

Мана шу — Расулининг жавоби.

РАСУЛИ ҲИБСХОНАДА

Танжа беги Саид Абдурахмон Расулини қўлга туширмак учун ҳамма тadbирларни ишлатди, лекин уларнинг ҳеч бири мақсадга эришдирмади.

Абдурахмон тоғларни бошқа ёққа кўчириб, текис бир яйловга айлантира олмайди, албатта. Аммо қайси бир жойда битта ҳандақ ёки бута топилса, ўшал ерда Расули жон сақлай олади.

Баъзида шундай ҳангомалар рўй берадиким, бекнинг қўшуни келаётқан вақтда кичкинагина бир қўйчибон тоғларнинг ёнбағрида эчкиларини ўтлатиб турғон бўлади. Эчкилардан бири тасодифий равишда қочади ва у бола, таёғини ўқталиб қийқира-қийқира орқасидан чопади. Ёхуд водийда тинггина ёнчиқ ёнчиб турғон бир деҳқон, аскарлар ўтаётқон вақтда, бирдан қўлларини баланд кўтариб эшагини ура бошлайди.

Мана, хабарлар шу йўл билан тарқалади ва ҳеч ким англаёлмайдиким, Синот бургути бу сафар ҳам қочиб қутулди, лекин, «ёв яқин, тез қоч» деб ким унга хабар беради, ҳеч ким билмайди.

Расулига янгидан-янги кучлар келиб қўшилади. У эслик, у тоғларнинг йўқсул фуқаролариға катта мурувватлар қилади ва улар ҳам унга хайр-дуо қиладилар. У юртнинг обрўли, вали кишиларига яширин йўллар билан хизмат қилишни ҳам яхши билади. Ва шу йўл билан ҳатто вазир ва пошшолар орасидан ҳам ўзига дўстлар етиштиради.

Танжанинг аҳволи кундан-кун ёмонлашиб боради. Шаҳар аҳолиси қўрғондан ташқари чиқишқа ботинолмайди ва ҳар бир қорайғон кўланка уларнинг кўзига Расули бўлиб кўринади.

Бир кун бир солиқчи келиб Расулининг қардошиға дейдики: «Жой сеники эмас, Расулиники. Буни бек билиб қолгудай бўлса, дарров тортиб олади. Менга қўй ва бузоқларингдан беш-тўртта берсанг, жим тураман».

Ёширин эшик очилади-да, солиқчи тўранинг қаршусида бирдан Расулининг ўзи пайдо бўлиб қолади.

«Нега сен қардошимнинг хусусий мулкига таърруз қиласан? Фосиблик билан шуғулланишға қандай журъат қилдинг?»

Солиқчининг чеҳраси хиралашади.

«Мен ўз ишимни билиб қиламан. Сенга ҳам кенгаш бераманким, ҳушёр бўлғайсан».

Расули кулади.

«Рост айтасан. Мен энди ҳушёр бўламан». Эртаси куни Танжа беги энг яхши мевалар билан лик тўла бир сават оладиким, уни Расули юборғон бўлади. Бек меваларни ўз қўли билан ажратиб туриб уларнинг орасидан боёғи солиқчининг кесилган бошини кўради.

Бекнинг ўзи ҳам қўрқадиким, букун бўлмаса — бир кун, балки ўзининг боши ҳам мевали сават ичида Марокашнинг улуғ султониға юборилиб қолмағайми?..

* * *

Ёввойи бир жойда, яна бир водий ичида Ҳожи ал-Арабий деган бир шайх туради. Бу одам ниҳоят жасур бўлиб, тоймас журъат, ҳийла ва эс эгасидир. Унинг ёниға бир зот — Абдурахмон бориб ундан кенгаш сўрайди.

Ҳожи ал-Арабий унинг сўзларини эшитгач бошини чайқайди.

«Бошингға бир мушқил тушса дўстингдан маслаҳат сўра. Икки эркакнинг мияси ва кўзидан ҳеч нарса беркиниб қололмайди. Энг тўғри йўл ҳам шулдир, негаким, эл мақоли дейди: битта кўзгуга қарағон киши ёлғиз юзни кўради, икки кўзгуга қарағон киши орқасини ҳам кўради».

Ҳожи ал-Арабий кириб келган вақтда Расули мағораларнинг бирида ўтирар эди. У бир меҳмон каби келди ва уни табиий, «марҳабо» деб қабул қиладилар. Иккаласи бирга овқат еб, сўнгра бирликда чилим чекишалар. Ал-Арабий Танжа беги билан қолинлошқони тўғрисида чурқ ҳам этмайди.

«Абдурахмоннинг милтиқларини кўрганмисан, дўстим! Биллоҳи, улар энг сўнғи «тартиб»дандир ва умрим бино бўлиб ундай ажибларини кўрган эмасман. У милтиқлар билан кўкда ҳали кўзингга кўринмаётқон қушни уриб олиш мумкин».

Марокаш босқинчиси учун бутун дунёда яхши милтиқдан истаклирак нарса бормиди?!

Расули қизиб сўзлайди.

«Ўшал милтиқдан топиб бергил».

Ал-Арабий бошини чайқайди.

«Бу — қийин иш, негаким сен Танжа беги билан урушиб турибсан!»

Яхши милтиқни қўлга тушириш ҳаваси одамни алдайтурғон нарса.

«Унга эшиттиргилки, мен музокараға ҳозирман, сўнгра учрашатурғон жойимиз хусусида агла».

Ал-Арабий, ўзи розилиқ бермасдан бурун суҳбатдошини ўтиниб сўрашқа мажбур қилади. Расулининг у милтиқни қўлга тушурмоқ учун тиришиши тўғридир, негаким, арабнинг ҳаётида милтиқ жуда катта «рўл» ўйнайди ва ҳар бир араб, ҳатто овқат вақтида ҳам, доимий таҳликалар билан ўралғони учун милтиғини тиззасига қўйиб ўтиради.

Бир неча кун ўтгач, ал-Арабийдан чопар келади. «Танжа беги сен билан музокара очишга унади. Орадағи душманликлардан унинг ўзи ҳам тўйиб кетган. Агар қўлингдағи асир танжалилардан бир нечтасини қайтариб берсанг — милтиқлардан бирини сенга беришга у ҳам тайёр».

Расули бошини силкиди. У босқинчи, лекин гапида турадиган одам. У ё мардларча душманлик, ё мардларча дўстлик бўлсин дейди. Шу учун у бекнинг сўзларига ишонди.

Расули отлик Танжага кириб келди. У лабларида табассум, отнинг устида мағрур ўтирарди.

«Расули Танжага келибдир!» деган хабар бутун шаҳарга чақмоқдай ёйилади. Теразалар эшиклар ёпилади, «юррак олдирғон» одамлар тирқишлардан кўрқа-кўрқа қарайлар.

«Расули шаҳарга кирибдир! Нима қилмоқчи экан?» «Бошимизга яна қандай даҳшатлар келар экан?»

Аммо Синот қартоли тўппа-тўғри Абдурахмоннинг ҳовлисига боради, у ерда яна уни қарши олмақ учун бекнинг ўзи чиқади ва кўп ҳурматлар қилади.

Расули эслик, аҳоли от устида ва ўқланғон милтиғи қўлида туради.

«Менга ўз қўлинг билан бир бурда нон бергилким, меҳмонлиқ расми бажо келтирилсин».

Абдурахмон ўз қўли билан нон тутади, Расули теграсини тоғлилар ўраб турғон ҳолда, нондан бир оз егач отдан тушади ва бек у билан кучоқлашиб кўришади.

«Марҳабо! Бисмиллоҳ!»

У ўзи йўл бошлаб Расулини, хизматчилар томонидан дастурхон солинғон уйга олиб киради. Расули унда ўздан бошқа ҳам кўп меҳмонларнинг ўтурғонини кўради. Кўп қўйлар сўйилиб, гуруч ва тухум аралаш қовурилғон: ишқилиб Расули учун жуда яхши дастурхон солинғон. Фақат, тоғ шайхи ал-Арабийгина йўқ холос.

Абдурахмон мулойим сўз билан сўзлайди:

«Марҳамат қил, меҳмоним, Оллоҳ офият берсун!»

Расули дастурхонга ўлтуради, унинг юзларида хушнуд бир ғурур бор. Овқатга шуруъ қилиш учун эндигина дастурхонга қўл узатиши билан уйдаги одамларнинг ҳаммаси унга бирдан ташланалар-да, қўлидағи яроғини тортиб олалар. Очиқ ҳавода бўлса эди, улар бу ишни бу қадар осонлиқ билан бажара олмас эдилар.

Бу ерда — уй ичида қимирлағундай жой ҳам йўқ, шу учун у қимирлаёлмай ўтура берди. Қисқагина кураш, йўғон одамдағи зўр кучнинг ёввойиларча портлатиши билан у кишининг тумори забун бўлиб ерларда ётади. Лекин Абдурахмон ўзи уйдан чиқиб кетган, у — ислом таълимоти юзасидан гуноҳкор бўлғон ва меҳмоннавозлиқнинг муқаддас қонунини номуссиз суратда оёқости қилғон эди.

Расули жинилардай қутурди, лекин кучсиз. Унинг кўчада турғон одамлари бир шарпа эшиталар — уларнинг олдилариға бекнинг одамларидан бири чиқади.

«Сизга хайриятли маслаҳатим шулки, шаҳардан чиқингиз, бошлигингиз ўлдирилди. Ҳозирғина унинг калласини кесдилар!»

Улар қўрқиб қочарлар, чунки улар ишонғон эдилар.

Ўшал кечанинг ўзидаёқ Расулини яширин йўл билан кучли пойлоқчилар ўртасига олиб ҳибсхонага жўнаталар-да, ҳукуматдорлар унинг тўғрисида кенгаш бошлайлар.

Ҳукумат уни денгиз орасидаги пана бир оролда сақлашқа қарор бердиким, у ердан қуруқликға вопурсиз чиқиш мумкин эмасдир. У оролга одатда хавфли жиноятчилар юборилар ва ҳар шанба кун Танжа бегининг кемаси ўшал хил жиноятчиларни юклаб бир мартаба бориб келар эди.

Лекин ўшал ҳафтанинг шанбасида уч ҳафтадан берли сира бўшамағон даҳшатли бир денгиз бўрони давом этмакда эдиким, унинг кучи билан така-пука бўлғон денгиз сувлари ва бўрон юршга кўймас эди.

Танжа бегининг одамлари хурофотга жуда берилган бўладилар:

«Денгиз истамайдиким, Расулининг умри ўшал оролда чирисин!»

Уларнинг устларида қанот ёйиб турғон боёғи муомалали ва сирли қувват — «барак» — яна ҳамманинг миясини эгаллайди ва одамлар бир-бирлари билан пичрлаша бошлайлар:

«У ҳали султон бўлармиш».

Қадимий эътиқодларға қарағанда, денгизнинг ўзи қудратли султондир, шу учун «Султон бўлатурғон киши унда юра олмайдир».

Расулини кечаси кучли пойлоқчилар орасига олиб, «Мағора» шаҳарчасига келтирадилар.

Ҳибсхонанинг саҳнида унинг бўйниға темир «бўйинлиқ» кийгизалар-да, уни деворга михлайлар; оёқлариға темир кишан солалар. Маъюс бир ғазаб билан Расули шул ишларнинг ҳаммасига чидайди. Қуёш бўш саҳн бўйлаб жуда секин ўрмалайди, Расулининг

оёқлари устидан юқориға қараб силжийди, тиззаларини куйдиради ва ниҳоят бутун танни қовуради. Жуда ёмон иссиқда пешанасидан оққан терлари унинг кўзларига тушади.

У — «вақт» деган нарсадан ташқарида яшайди, унинг билгани фақат икки нарса: кундузи иссиқдан қийналиш, кечалари совуқдан суякларининг сирқираши ва тишларининг қалтираши.

Яширинча гаплашиб кетмак учун тоғдан дўстлари келди. Улар унга овқат ва сув келтиралар, баъзан бошқача кийимлар кийиб келиб ёнида ўтиралар-да, суҳбат қилалар. Расули Оллоҳнинг билинмас иродасига итоат қилади. У кучи етмайтурғон қувватга қарши бош кўтармайди.

У ўзининг «фақиҳ» бўлиб Синот кишлоғида ўтурғонларини, у ерда Қуръон ўқуб муқаддас шаръи аҳкомларни мутолаа қилиб яшағонларини ўйлайди.

Зиндончи уни ёмон кўради.

У бир дафъа тоғларда Расулининг қўлиға тушган ва қутулмоқ учун оғир қурбонлар беришга мажбур бўлғон эди...

Қуёш жуда бошқача қилиб ёндиради.

Расулининг дўстларидан бири унинг олдиға бир идишда тоза сув келтириб қўяди. Идишни олмоқ учун Расули эндигина эгилган чоғда саҳндан зиндончи ўтиб қолади. У Расулининг қиёфасини ўзгартган дўстларини дарров ҳайдаб юборади. Улар ҳам куч ишлатишга ботинолмайлар, сўнгра зиндончи ҳалиги идишни оёғи билан тепиб ағдаради.

Расули ирғиб ўрнидан туради — унинг лаблари ёнғон, танглайи қотиб қуриб кетган. Ҳазабдан ёрилгудай бўлади.

Оҳ, бу кишанлар, бу эллик пудли кишанлар, шулар бўлмасайди агар! Унинг эзилгучи қўллари кишанларни тортади, деворларни сийпалайди ва бирдан тасодифий равишда қўлиға бир тош кириб қоладиким, буни унинг ўзи Оллоҳнинг иродаси билан бўлди; дейди. Даҳшатли бир қувват билан тошни зиндончига қараб отди ва у, боши қонларға бўялғон ҳолда ерга йиқилади.

Шундан сўнгра Расулини саҳнга чиқармай қўялар.

Уни энди шундай жойда сақлардиларким, у ерга куннинг ёруғи кичкина бир темир панжарадангина киради. Панжаранинг нарёғида баланд девор бор, шу учун кундуз кунни бир неча дақиқа орасида тушиб ўта турғон кун ёруғи билангина ҳалиги сасиб-жийган хона чинакам ёруғланиб олади. Уни, бошқа яна иккита банди билан қўшиб боғлайлар. Лекин у бандиларнинг бири шу қадар заиф ва хастаким, бандилик азобини кўтара олмайди. Унинг юзларида яқинлашиб қолган ўлимнинг ўлимтиклари кўринади. Агар нариги иккови кўзғалмоқчи бўлсалар, бу бечоранинг занжирини ҳам судрашга мажбурлар.

Яна Расулида диндор олимнинг руҳи уйғонди. Ҳали бечорага тасалли берди, у эса «менинг оиламни унутма!» деб ялинади.

Оғир кунлар келди. Кишанларнинг ҳалқалари бандиларнинг этларига ботди. Қора, чириган яраларни чибинлар ва бошқа туфайллар қоплаб олиб, тўхтовсиз азоб бералар. Бир кун эрта билан ҳалиги ўртада ётқон одам қимирламай қолади. Лекин хона қоронғи, Расули билан яна битта шериги бўлса, деворға шу қадар яқин боғланғонларки, у бечорага яқинлашишга ҳам, ҳатто ярамайлар. Улар ночор-ноилож туш вақтини кутиб қолалар — токи, бир неча дақиқа тушиб ўтатурғон қуёш ёруғида бечора касални кўра олсинлар. Ниҳоят, у дақиқалар келгач билдиларким, шериги ўлган экан.

Зиндончи уларға юк бўлмас даражада овқат келтиради.

«Шеригимиз ўлиб қолди. Буюрғил — ўликни олиб кетсинлар».

Зиндончи «йўқ» дегандай қилиб калласини қимирлатади. У, «Сен ўзинг қочириб юборибсан» деган тўхматга қолишдан қўрқиб, бандининг ўлигини бекка билдиргали ҳам журъат қила олмайди.

Ёз жуда иссиқ, жуда жазирама келган эди. Ўлик бузила бошлади. Хонанинг ичида ёмон сасиди. Бурчак-бурчаклардан каламушлар югуришиб чиқалар-да, ўликнинг оёқ ва қовургаларини кемиралар. Иккала банди ҳам бунга қарши ҳеч нимарса қила олмайди. Ниҳоят — тамоm чириб битган ўликни олиб чиқарлар ва энди иккала бандининг ўртаси бўш «бўйинлиқ» қоладиким, унинг чангалидан бутун бир жонни ўлик ҳолда суғуриб олдилар.

Улар тик ётолмайлар. Уни озод қилиш учун ҳатто ҳукуматдорлар ҳам тиришиб кўраларким, уларға бир замон Расули яхшилиқ қилғон. Улар жуда яхши билдиларким, агар шу тобда улар унга ёрдам берсалар, Расули ҳам вақтида муқобала қилмай кўймайди. Ҳатто султоннинг вазири Муҳаммад Туррас ҳам унинг ғамини еди. Уни темир панжарали бўлса ҳамки, энг яхши хоналардан бирига кўчиралар. Унинг кишанлари энди деворларға боғланмайлар ва дўстлари ҳам энг яхши овқатларни тошиб бера олалар. Лекин Расули рози эмас — ёруғлиқ уни қийнайди, бутун умридан кечиб тақдирга тан берган. Маишатнинг тузалишини у — қийналишнинг чўзилиши деб билади. У буткул Қуръонға берилади.

Расули — араб. Унинг шиори Оллоҳнинг иродаси олдида тиз чўкишдир. «Жуда кўп кўрилганларким, бурун бой бўлган одам, қариган чоғда, илғари ўз хизматкори бўлғон одамға кўй боқарлиқ қилғон».

У ҳибсхонада неча йил ётқонини Расулининг ўзи ҳам ҳозир билмайди. Араб учун йилларнинг нима аҳамияти бор? Араб ўзининг неча ёшга кирганини билмайди. Расули ҳам қайси йилда туғулганини эсламайди.

Бир кун «Бани арус» қабиласидан бир киши келди, деразанинг панжараси орқали нон узотиб туриб, Расулига маҳфий имолар қилди.

Расули ҳарчанд тақдирга тан берган бўлса ҳам, унинг ўткур ақли ҳамма вақт сергак. Ҳалиги одамнинг имоларига дарров тушунди, нонни бир чеккага олиб қўйиб, кечни кутди.

Кечаси у ҳалиги нонни олиб ушотди-да, орасидан битта эгов топиб олди. Ойлар яна ўтиб кеталар.

Кундузлари Расули ўз хонасида индамай ўтуради ёки ҳорғин товуш билан Қуръон ўқийди.

У касал. Ҳали зўрға ўрнидан туради. Овқатни оз ейди, афтидан, қаттиқ оғриқлар борга ўхшайди.

Зиндончи хурсанд бир афт билан уни кузатади ва бошини силкийди.

«Бунинг иши тугаб келаётибдир».

Расулининг кўзлари деярлик буткул сўндилар ва оғизларининг теграсида ҳам ярим болаларча табассум ўйнайди. Лекин кеч киргач, муаззин мачит минбаридан туриб шом азонини айтиб бўлғоч ва ҳибсхона теграсига жимлик ботқоч, Расули «уйғонади». У панжаранинг темирларини эговлай бошлайди. Мингларча дафъа уни қўрқу босади. Эговдан чиққан товуш ҳайвонларнинг ўқуришига ўхшайди. Ҳолбуки ташқарида пойлоқчи бор. Агар бу овоз сурони очиб берса, у вақт иш тугайди. У темир қириндиларини жуда ихтимом билан «юв»даб тузатади ва ҳар кун эрталаб темирнинг эговланган жойига лой чаплаб қўядиким, у лой ҳам девордан тинталаб туширилган кесак ушоқларини тупуги билан уютишдан ҳосил бўлади. У ишни тугатаёзган эдиким, унинг хонасига яна икки кишини киргизиб қўйдилар. Энди у ёлғиз эмас.

У ҳалиги эговни кузатади. Бир замонлар тоғда у кишилар бунинг дўсти эдилар. Улардан биттасини шу қадар калтаклаганларким, қўйлақлари этига ботиб кириб кетган ва ажратиб олиш мумкин бўлмаслиқ даражага келган.

Иккала банди зиндоннинг бир бурчида индамасдан ва бутун аламларга чидаб ёталар. Расули эса бошқа бурчакда ётади.

У бутун шубҳаларга тўлғон. Ўзининг қочишини улардан қандай қилиб яшира олади?

Уларға сирни очмаса бўлмайди. У эслайдиким, улар бир замон бунга дўст эдилар, лекин ҳозир Расули ожиз бир одам. Агар улар бунни тутиб берсалар, хоинликлари бараварига балки озодлиқ оларлар. Икки кечаю икки кундуз ўтгандан сўнг, ниҳоят, Расули синаб кўришга қарор беради.

Яна кеч беради... Кўзлари қоронғуға ўрганган, ой ҳам тереза орқали заиф ва ўчик¹ шуъла беради. Расули уларға эговланган панжарани кўрсатади. Бу уларга янгидан журъат беради.

Дарров Расулининг оёқларига йиқилалар.

«Марҳаматингни дариг-тутма биздан, бизни ҳам бирга олиб чиқ, бизни маҳв этгали қўйма, бизга ёрдам қил, ўзинг биласанким, биз ҳамма вақт сенинг дўстинг эдик. Бизларни тоғларға олиб чиқиб кет. Бизнинг жонимиз сеники. Бутун шу кўрган азобларимизнинг ўчини олишга имкон бер».

Расули розилиқ билдириб бошини силкийди.

«Хўб, бирга қочайлиқ, лекин бу иш шул кечанинг ўзидаёқ бўлмоғи лозим».

Таналари задаланган банди кичқиради:

«Йўқ, бўлмайди. Кўргил, мен қандай эзилганман? Яраларимнинг оз бўлса ҳам битмаги учун лоақал тўрт кеча ўтиши керак».

Расули ўйға ботади. Банди ўзи ёш йигит, бунга дўст ҳам бўлувчи, шу учун у яна олижаноблик кўрсатди. У ўзи шу кечанинг ўзида қоча олар эса-ку, лекин, агар тутилиб қолсалар калтак остида ўлиб кетишлари аниқ бўлғон ана у икки шўрлиқ учун қолишқа қарор беради.

Ушал кечанинг ўзида зиндоннинг теразаси олдида бир қора кўринди ва аллакимнинг товуши эшитилди:

«Расули, вақт бўлди! Сени денгиз қирғоғиндан олиб кета турғон қайиқни қай вақтқа юборайлиқ?»

«Бу кечани қўшиб санағонда тўртинчи кечада юборингиз».

Пойлоқчи келаётибдир. Чопарнинг қочмоғи лозим.

Шу ондан тортиб бу уч кишида жуда қаттиқ ташвиш бошланди. Эрта билан Расули эшик олдида ётади, ташқаридан зиндоннинг йўлагидан бир неча кишининг овози эшитилди. Уларнинг бири зиндончиники, яна бири бегона кишиники. Бегона киши зиндончиға буюрди:

¹ «Учик» — бледний, ранги ўчган деганимиздаги сўздан. (Ч.)

«Эртага зиндонни кўриб чиқмоқ учун жоншин² келади. У билан бирга бандиларнинг кишанларини кўрмак учун темирчи уста ҳам келади.

Зиндончи жавоб қайтаради:

«Майли, кўраберсин, Расулининг кишанлари маҳкам».

Улар ўтиб кетадилар: хонадаги уч банди кенгаша бошлайлар. Темирчи келади, кишанларни кўради. Тераза панжарасини ҳам кўрмай қўймас. Унда иш тугайди.

Касал ўзни қўлга олади. У биладиким, агар бу ерда қолиб кетса ўлиши муқаррар, қочиш ҳеч бўлмаса бир умид беради.

Улар кун бўйи, худди оғир касаллардай қимирламасдан ётишқа ўзларини мажбур қилалар. Ниҳоят кеч киради ва Расули қаддини ростлайди.

«Вақт бўлди!»

Уларнинг қўл ва оёқлари кишанлар билан оғирлашқан, лекин уларни эговлашга ҳам вақт йўқ. У иш бутун кечага чўзилиб кетди, ҳолбуки қочиш учун уларга кечанинг пардаси керак.

«Бошқа йўл йўқ! Барибир, нима бўлса ҳам таваккал қилишга тўғри келади!»

Расули панжара темирларини силкиди. Эговланиб бўлаёзгонлари учун улар бир силкиш билан қайрилиб кеталар. У бошини чиқарди. Шукрким, тераза баланд эмас. Лекин девордан тушиб кетаётган вақтларда қўлидаги кишанлардан-да хиштли овозлари чиқади. Унга шундай туюладики, овозни бутун шаҳар эшитса мумкин: у маҳкам деворга ёпишади, нафас олишни тўқтатиб туради. Қоронғига қарайди. Унинг қўллари девордан кўчирилган бир тошниғимлайди, у қаршисиға ким келса тош билан уриб ўлдириб, сўнгра ўзи ҳам ўлишга ҳозир.

Ундан бир неча қадам нарида бир аскар туради. Яна, бу сафар ҳам Оллоҳнинг мурувати бўлди. У аскарлар Расулининг дўстларидан бўлиб чиқди. Уни тоғлилар сотиб олғонлар. У эшитса ҳам эшитмасликка олди.

Кутиш дақиқалари ўталар. Сўнгра учинчи банди ҳалиги касал бандини тераза ёнига кўтариб келди. Расули уни кўтариб ерга олади. Ниҳоят, учинчи бандининг ўзи тушади. Оҳ, бутун шу нарсалардан қандай даҳшатли овозлар чиқар!

Улар учаласи ҳозир тамом дармондан кетиб, буржнинг ташқари томонида туралар. Узоқ қамалиш ва калтаклар уларнинг кучларини олиб қўйган, уларнинг гавдалари оғирлашқон, худди йиқилиб тушотурғондай туюлади. Шундай бўлса ҳам улар ҳаётларининг шу бир неча нафасга боғлиқ эканини билалар.

Аскар ҳали ҳам булар томонга орқасини қилиб туради. Улар оғир кишанларни қўлларида кўтарганлари ҳолда, аскарнинг ёнидан секин сурилиб ўтиб, ташқи девор бўйлаб чопалар ва у девордан ўтиш учун кулай жой ахтаралар. Ниҳоят, бир тешик топиб ундан ўтарлар-да, пастга тушиб кеталар.

Энди улар шаҳар кўчасида, Оппоқ ойдин кўчада унда-бунда ҳали одамлар бор. Уч қочоқ, кучлари етганча зўр бериб қочарлар. Улар ҳар қадамда бир қоқилалар. Уларнинг занжирлари жаранглайди. Лекин шаҳар одамларида Расулига қарши хурофий эътиқод баслаш ва ундан қўрқиш ҳали жуда кучлик. Кечасига ўткинчилар уй-уйларига кириб беркиналар.

Кўчаларда овоз юради.

«Ана, муқаддас ва сўз бермас Расули қочиб бораётир. Уни тўхтата кўрманг. Уни ушлаб берманг. Унга ёрдам қилсангиз, бир куни ажрини қайтаради».

Кўчаларда ёлғиз йўқсулларгина учрайлар, уларга эрса Расули кўп ёрдам қилғон. Тасодифий суратда на бир пўлис ва на бир аскар кўринади.

Ниҳоят, қочоқлар денгиз бўйиға етиб олалар.

Улар дарров ерга тиз чўкарлар-да, ҳаммалари бир бўлиб туриб «Фотиҳа» сурасини ўқуйлар.

Қайиқ деган нарса, албатта, йўқ: дўстларни тўрт кундан кейинга чақирғон эдилар. Қочоқлар эса тамом ҳолдан кетганлар ва қочишни давом эттиришқа ярамайлар. Тонг яқинлашади. Кўк денгиз устида аста-секин қизариб келади.

Улар нима қилмоқ лозимлиғи тўғрисида ўйлайлар. Бирдан ўзларига қараб келаётқон бир қорага кўзлари тушади. Улар қулоқ бералар, сўнгра — башарти хоинлардан чиқиб қолса, ўлдирмак учун қўллариға дарров тош олалар.

Шунда кўп калтак еб, ўзини кўтартириб юришга мажбур бўлғон йигит Расулига қараб сўз ташлайди:

«Мен танийман уни — у меникида меҳмон бўлғон эди».

У қора буларга яқинлашади.

«Юринглар ўртоқлар, мен сизни ўз ҳовлимга ёширтираман!»

Улар яна шаҳарга қараб кеталар ва у одам (қора) уларни ўз ҳовлисига яшириб қўяди. Илгари улар учови ҳам ўз занжирларини ўзлари узалар, сўнгра Расули ўрнидан туради.

«Раҳматлар айтаман сенга, дўстим, лекин мен сенинг уйингда қолишни истамай-

² «Наместник» — судтоннинг вакили, валий.

ман. Агар мени сеникидан топиб олсалар, сени ўлдургунча калтаклайлар. Сиз қолинг ва қутулиш йўлини изланг. Мен ғамимни ўзим ейман. Энди биз, сизлар билан тоғларда учрашамиз».

Икки йўлдош, бир қадам ҳам босишқа мадорлари бўлмоғони учун қолалар, Расули эса яна у масканни тарк этади. Уз дўстларидан бирини учратиб қолиш умидида, урчинглаб юриб аста-секин шаҳар айланади. Чинакам, у қамоққа олинган кундан бошлаб Моғодир шаҳари ва атрофда тоғлилар ҳамма вақт айлиниб юралар эдилар.

Кўёш денгиздан кўтарилиб келади. Ундан юмшоқ тонг шамоли эсади. Расули тип-тик туриб ёш куннинг уйғонишини томоша қилади. Узоқ йиллардан бери эндигина, унинг баланд кўтарилган кўкси, тоза денгиз ҳавосини ўзига тортади.

Бирмунча вақтгача у шу ҳолда қолди.

О, эркинликдаги бу тонг — ажаб ва гўзал бир тонгдир!

У чўчиб тушади. Унинг ёнгинасида бирдан иккита аскар пайдо бўлиб қолади. Бир сапчиш билан у аллақайси бир дарвозага етиб олади, лекин унганча улар буни кўриб қоладилар. У жуда тезлик билан бир қарорига келади-да, аскарларга қараб ўзини уради. Бу чинакам жуда ваҳимали сапчиш эди, негаким у ўзини шерикларига қўшиб боғлағон зажирларнигина уза олган, қўлини боғлағон занжири эса ҳали қўлларида жананглаб турар эди. У бирдан ҳалиги икки аскарга ўзини уради. Душманнинг бўйинларини бўғиб ётқон темир омбур каби фикимлағучи қўллари билан уларнинг биттасини бўғиб ташлайди. Яна биттаси эса баланд овоз билан дод-вой қилиб қоча бошлайди: чунки у Расулини таниб қолади.

«Расули озод! Расули зиндондан қочибдур! Расули озод!»

Шаҳарда шовқун-сурон, ҳар қаю ерда жорас қўзғолади. Волий зиндонга чопади, ноғора гум-гуми эшитилади. Кўчаларда аскарлар югуришади. Расули эса деворга ёпишиб тек туради. Деворнинг нариги бетигаги очиқ майдонга қочиб ўтишнинг мумкин эмаслигини билади.

Тузоққа тушиб қолишидан қўрқиб, у ҳовлилардан ҳеч бирига кирмак истамайди, лекин боёғи аскарларнинг биридан бир милтиқ ва бир мунча ўқ тортиб олган эди. У ўзини яна «жанговар» деб сеза бошлайди.

Уни топалар, аскарлар яқинлаша бошлайлар. Олдиларидаги аллақандай бир чол киши — уларнинг саркардалари.

Расули ачиқ қилиб бир кулади:

«Нима бор бу қари одамга бу дунёда?»

Шуни айтади-да, отиб юборади, чол эса бошини ёриб ўтган ўқдан дарров йиқилади.

Сўнгра Расулининг устига худди қўйиб ёққан дўлдай, худди қўзғолган чигиртка тўдасидай бўлиб ўқ ёғилади. У вақтларда араб аскарлари милтиқ мўлжалини билмаслар, тўғри келганча чалакам-чатти ота берар эдилар. Шу учун ўқлардан ҳеч бири унга тегмади. Яна тагин у ўзини деворнинг чиқиқлари орқасига олиб беркиниб турадир.

У яна ўқ узади ва яна бир аскар питраб қолади. Сўнгра у жуда қалтис бир ишга қарор беради.

Кароматга ишониш, ўшал ўзимиз билган хурофий этиқод ҳозир бунга ёрдам бериши керак.

У қаддини ростлайди, девор орасидан бемалол чиқиб келади-да, уларга қараб бақиради:

«Сиз билмайсизмикин, мен Мавлоий Аҳмад ал-Расули бўламан? Билмайсизмикин, менга на қўроғошин ва на пўлат кор қилади? Билмайсизмикин, менда худонинг хос бир инояти бор? Мана кўринг: қўлимда йигирмата ўқ бор. Буларнинг ҳар бири биттангизни ўлдиришга ярайди. Хоҳласангиз ва қўлингиздан келса, отинг энди мени!»

Аскарлар орқага қайтадилар. Улар бунга ишонадилар. Уларнинг кўпи тоғларда «Синот қартоли» билан олишиб кўрган. Орада музокара бошланади, саҳна «кулги» деярлик бир ҳолга келади. Ушал ерда ҳозир бўлган волийнинг ўзи Расулига «гап едириш» ҳаракатига тушиб қолади:

«Уч юз кишига қарши сен ўзинг ёлғизсан, Расули. Қўлингдан нима келар эди? Таслим бўл, мана мен сенга ваъда бераманким, сенинг озод қилинмоғинг хусусида султонга ўзим илтимоснома ёзаман».

Уларнинг томларини ғужум-ғужум бўлиб тўлдирган ва пастга қараб турган шаҳарлилар учун ғалати бир томоша бошланади. Бир томонда: ёлғиз бир банди — қўлида занжир билан, унинг қаршисида ўшал одам билан музокара олиб борғувчи волий — ўзининг аскарлари билан.

Расули ўйлайди ва ошиқмайди.

Тақдирнинг ўзи унга қарши. Энди унинг учун қутилиб кетиш йўли йўқ. Орқанда унинг қочиш йўлини денгиз тўсади. Олдида бўлса Танжа бегининг аскарлари туради. Ори рост, у ҳали аскарлардан бир нечтасини отиб ўлдиришга ярайди, аммо яна қочиб кета олмайди, айниқса, қўлида занжирлари бўлгандан кейин у ўз ҳаётини қиммат сотсаю ундан кейин ўлса мумкин, лекин у ҳали ёш ва унда янгидан яшамоқ орзуси уйғонади.

У қондга мурожаат қилиб деди: «Менинг озодлиғимни султондан ўзинг «биззот» тилаб олишинг хусусида қудратли Оллоҳнинг номи билан қасамд эт, сўнгра ўз ваъдан-

га номус билан вафо қилишингни кўрсатмак учун шу ерда аскарларинг олдида «Фотиҳа» сурасини ўқи, ундан кейин мен сенга таслим бўламан».

Шу ерда сира ақлга тўғри келмайтурғон ва ёлғиз Марокашдагина бўлмоғи мумкин бир иш бўлади. Шайх волий ўз аскарлари олдида қасам ичади. Лекин Расули ҳали ҳам қонгани йўқ.

«Менинг икки йўлдошимни таъқиб қилмаслиқ хусусида ҳам яна қасамёд айтасан. Улар қайиққа тушиб қочиб кетдилар ва уларни қочишга кўндирган мен эдим!»

У йўлдошларининг саломатлиги учун ёлғон гапиришни ҳам раво кўради, волий бу тўғрида ҳам қасамчичи беради.

«Хўб, мана мен таслим бўлдим сенга».

Лекин, дармони қолмоғонлигдан уни ҳачирга миндиришга тўғри келди.

Шундай қилиб, уни яна қайтиб зиндонга олиб кетдилар.

Сўнг вақтларда ўшал воқеа хусусида гапирганда, Расули мана бундай деб айтади: «Мени кўп одамларни қийнашда, уларга қаттиқ азоб беришда айблайдилар. Мағодир зиндонларида менинг ўзимни ҳам кам қийнагонлари йўқ».

Қоид (волий) ваъдасида туради.

Бу орада султон Мавлоий Ҳасан ўлиб, унинг ўрнига ўғли Абдулазиз ўтуради.

Ҳатто, собиқ вазир ва ўшал вақтда султоннинг Танжадаги жонишини бўлғон Муҳаммад Туррас ҳам янги вазир Манабҳадан Расулининг озод қилинишини сўрайди.

«Расулини озод қилиш маъқулроқ бўлар эди, негаким унинг нуфузи жуда буюқдир ва агар уни ўлдурғудай бўлсак, тўпалон чиқади. Агарда тоғлар ҳокимини ўз томонимизга оғдира олсак, бу мутлоқ ютқонимиз бўлади».

Вазир Расулини озод қилиш хусусида буйруқнинг остига қўл қўяди, бу эса дўстлиқнинг бошланиши демақдир. Негаким, шу ондан бошлаб вазир билан собиқ босмачилар бошлиғини муштарак ерда мулк манфаатлари бирлаштиради.

Расули зиндонни касал ҳолда тарк қилади. У умрининг қолғон қисмини маҳкум ва олим каби ўтказмакчи бўлади. Аммо соғлиғи жойиға келган сари унда ўч олиш орзулари ҳам шунча авж олади.

Ўч олиш йўлларини Расули йўлаб ўтирмасданоқ топа олади.

Унинг бир ўғай сингисин бор, яқинда душмани бўлғон Абдурахмоннинг қариндошиға теккан. Расули, у хотиннинг ўзига қариндош бўлғонини ҳам унутиб юборади-да, бир кун унинг уйини киши билмас ўраб олади. Сўнгра уйга босиб кириб ҳалиги ўғай сингисини, қари онани ва эрининг ёш сингисини ўлдириб чиқади.

«Душманнинг уйида турғон ҳар ким ўлимга маҳкум. Унинг оиласига мансуб ҳар ким, у хонадоннинг аъзоси. Хотинми, эракми — ажратмасдан, аъзо устига аъзони ўлдирабераман мен. Шаҳардаги эрга яроғ ташийтурғон — ўшал эринг хотини эмасми?! Наҳорда, балки, ишлар бўлакқадир. У ерда, балки, хотинлар эрлар билан кесишмайтурғондир. Бу ерда ҳар қандай бир барбар қизини олсангиз, истаган эркагингиздан дадил чиқади».

Расулининг ўз туғушқон сингисин ҳам унга яна бир қонли «қаҳрамонлиқ»қа баҳона бўлди.

У хотин Абдурахмоннинг яқинларидан мўтабар бир зотнинг хотини.

Расули бу сингисини севади, сингисини эса қаҳру ғазабларга тўлиб юради. Бу хотиннинг эри уни ҳарамнинг — «ичқари»нинг бош хотини, улуғ ойими қилиб қўйишқа ваъда қилган. Шу учун у хотин ҳам бунга теккан эди. Энди ваъдасидан қайтиб қолди. У энди бу хотин билан бир қаторға бошқа бир хотинни ҳам қўймоқчи бўлади. Расулининг сингисини бунга кўнмаганлигидан эри уни қўйиб юбормоқчи бўлади. Араб учун никоҳни бузиш (хотин қўйиш) жуда осон гап. У ўз хотиниға шохидлар олдида ўч дафъа бир талоқ қилдим, дейди. Шу билан никоҳ боғлари узилади¹. Бу иш учун ҳеч ким эрини айб ҳам қилмайди.

Лекин бу ёш хотин-да Расулининг юрагида бир йўла яшайди. Шу учун у хотин акасиға мурожаат қилиб, ундан ёрдам сўрайди.

У акасидан норози, негаким, ёрдам сўраб тоққа Расули ёниға юборилғон чопарлардан дарак йўқ. Ҳолбуки тўй вақти, никоҳ кунини яқинлашиб келади. Янги ва ёш қиз билан бўлатурғон никоҳ кунини. Тўй тугайди. Чолғулар тинади. Хотинларнинг қўшуқлари, ёр-ёрлари тўқталади, энди ёш ва келишган келинчак алвон-алвон кийимлар кийиб, қават-қават кўрпалар устида куёвни кутиб ўтиради. Унинг онаси қизининг ёнида ўтуради ва бурунғиларнинг одатлари бўйинча, қизи боғлағон пўшани ечиб қўйиш учун фурсатни кутиб ўтуради.

Эшик олдида «занжи» кампир бир коса сут билан хурмо тилаб ўтиради, бу — барака, фаровончилик ва бакорат — «қизлиқ»нинг зафариридир. Унинг ёнида қайғули ва ғазабли башараси билан — Расулининг аламзада сингисини туради.

Ёш куёв энди келинчак уйига қадам қўяман деганда, кўчада бирдан чопқон отларнинг туёқ овозалари эшитилиб қолади.

¹ Бу гапларни бир христиан, бир инглиз ёзаётқани унутилмасин. (4).

«Босқинчилар! Босқинчилар!» деган шовқунлар билан эркаклар чоғиб кирадилар. Йигитлар яроққа ёпишалар, келгонларга қарши чиқиб, кеча қоронғулиғида чалама-чакки ўқ узалар. Босмачилар орқага қайтиб тоғларга томон қочарлар. Ёш куёв уларни қувиб кетади. Уй бўшаб қолади, ёлғиз кўрққан хотинларгина болахонага тўплалиб оладилар.

Бирдан қарасангиз пастда яна алланималар жонланиб кетади.

Бутазорлар орасидан якка-якка одамлар ўрмалаб чиқа бошлайдилар. Улардан бири ирғиб ўрнидан туради-да, чопқонча уйга кириб, Расулининг синглисини ушлайди: «Юзингизни беркетинг, ойим, биз акангизнинг дўстларимиз!»

У юзини беркитади. Бошқалар бу орада ҳарамга — «кичкари»га босиб кирадилар-да, ёш келинчак билан унинг онасини судраб чиқадилар.

Орадан қанча соатлар ўтгандан кейин, тоғларда босмачиларни қуруқдан-қуруққа қувалаб овора бўлғон куёв, ўз йигитлари билан қайтиб келади. Келсаки, шундай эшик олдида икки хотиннинг ўлиги ётибдир. Худди бундан бир неча соат илгари сўқум сўйилган жойнинг ўзгинасида.

Расули, қарасангиз яна тоғларда.

«Нимага иккала хотунни — қизни ва онасини баравар ўлдирдинг?» деб унга сўроқ бералар.

Расули диёнатли мусулмонлардан.

«Номаҳрам эркакларга юзларини кўрсатиб ўтурғондан кўра уларни ўлдуриб қўйғоним яхши-да».

Бирдан очиқ маълум бўладиким, ёш келинчак билан онаси шаҳарда туғулғон ва катта хонадонга мансуб, балки-да Абдурахмоннинг қариндошлари бўлғонлар. Негаким, тоғ хотинлари эркаклар билан бирга меҳнат қилалар, юзларини беркитмайлар ва ҳатто этакларини қайтариб «липпа» қилиб юрадиларким, пишиқ оёқлари кўриниб туради.

Расули алмазада синглисининг номуси учун, ўз элининг ваҳший одати бўйинча бўлса ҳамки, лозим бўлғон ўчни олди. Зотан, ваҳшат деган гапнинг ўзи ҳам — нисбатли маъниларда юради-ку.

Угай синглисини ўлдириб, ўз синглисини ботирлиқ билан қутқариб олиш воқеаларини чиқариб юборғонда, Расули зиндондан сўнг ҳеч қаерга жилмасдан, Синот қишлоғида яшади, вақтининг кўпини Қуръон ўқуш билан ўтказди. Ушал кунларда у ҳатто Қуръон хусусида катта бир асар ҳам ёзди; лекин унинг бир қанча шогирдлари бор ва уларнинг ҳаммаси ҳам йўқсил, қашшоқ. Расули уларга йўл бермакчи бўлади, аммо Фос ҳукумати бунинг у томондағи молу мулкларини бутун мусодара қилиб олғон. Фос султони у мулкларни ўз дўстларига бўлиб берган ва ундан муҳим бир қисми Абдурахмонга ҳам теккан.

Расули норозилиқ билдиради: «Сен менга озодлиқ бердинг, эй султон, ва мен билан дўстлашмоқчи бўлдинг! Нимага энди менинг мулкларимни ушлаб қоласан? Бошқалар томондан у мулкларимнинг таланиб кетишига қандай қилиб йўл қўясан? Эҳтиёт бўл, султон, бир мартаба қилгон ишимни яна бир марта қила оламан. Агар мен яна тоғларга кетатурғон бўлсам, унда сенинг душманинг бўлиб чиқаман. Шуни ҳўб яхши ўйлағил, Мавлоий Абдулазиз!»

Бу номасига Расули жавоб ололмайди.

Шундан кейин у «Бани Мусаввур» тоғлариға чиқиб яна ўзининг уруш байроғини кўтарди ва мунинг Саллолдағи уйдан сансиз-саноқсиз уруғ-аймоқлариға яна чопарлар юборилади.

Жадаллар султоннинг идорасидан норози, Фосда очлиқ ҳукм суради, аскарлар ҳам оёқларини ололмайлар. Энг кучли шайхлардан Ал-Раҳби ўзининг яроғли дасталарини пойтахтнинг деворлариға томон олиб бормоқда. Султон Абдурахмонни кўмакка чақиради. Тоғ уруғлари — қабилалар-да сўлга қўшилиб кеталар. Расули қўшуни Ал-Раҳбиникидан кучлирак. Танжа бегининг султонға ёрдам учун кўп қўшун тўплағони хусусида хабарлар келади. Бу қўшуннинг қўмондони Абдулмалик деган жуда бераҳм ва очкўз одам ва овозаларға қарағанда, султонға садоқатини очкирак кўрсатмак учун қўшунини Абдурахмоннинг ўзи олиб боради. Расули бу гапларни эшитгач, суюнгандан терисига сиғмайди.

«Эй, дўстларим, дўстларим! Хайриятким, менинг энг узуқора душманим, хоин душманим қўлимға тушар экан!»

Водийнинг икки бошиға қалин бутазор орасидағи йўл, илон изига ўхшаб бурилиб кетган жойга Расулининг аскарлари пистирма кўярлар.

Кеч киради ва қоронғилиқ шу қадар қалин тушадиким, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Лекин босмачиларнинг ўткир кўзлари қоронғуликда ҳам тимирскланишдан қолмайлар. Қўшун дастаси яқинлашиб келади.

Абдурахмоннинг қаерда келаётганини билмак мумкин эмас.

Расули ҳамманинг олдида. Ниҳоят, у бекнинг айғирини ва бекнинг теграсини ўрағон кўриқчиларини кўриб, уллар билан бир қаторда кетаётган бераҳм Абдулмаликни таниди. Ёлғиз бир қийқириқ кечанинг жимлигини ёриб ўтди. Қийқирғон Расули эди.

Унинг одамлари водийнинг икки томонидан пастга тушиб келалар-да, ҳеч нарсадан

шубҳа қилмай бемалол кетаётқон душманга қараб ўзларини уралар. Улар душманни панжалар орасидаги мевадай сиқиб ва мижиб олалар. Бирданига босилиб қолғон душманнинг милтиқ олғони вақти йўқ. Уларнинг кўплари ўлдирилди. Фақат бир озгинаси қочиб кетишга муваффақ бўлади.

Абдумаликнинг ўзи қўлга тушади. Расулининг ёлғиз бир мақсади бор. У уруша-уруша Танжа беги Абдурахмоннинг отига яқинлашади. Ҳолбуки, жуда кечиккан бир даста сабрсизлик билан Танжага чопиб боради. У қочоқлар билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Улар нима, ниҳоят қочқучи хизматчилар билан канизлар-да! Соё моjarосининг чуқур қоронғуликларида қаттиқ уруш боради.

Танжа беги Абдурахмон ўз одамларидан узилган. У ўз юзини жалбоб билан тўсиб олиб, хафа ҳолда урушнинг боришини таъқиб қилади. «Бани Мусаввур» йигитларидан бири у минган отнинг тизгинидан ушлайди. От тикка туриб олиб олдинги оёқлари билан тепади.

Чопиб Расули келади.

«Қўлга тирик тушин!»

У ўз қўли билан бекнинг юзидаги жалбобни олиб ташлайди. Расули Абдурахмонни — унинг уйида овқат еб хиёнатга йўлиққан кунидан бери кўрмаган эди.

Энди — ҳозир, унинг башарасини кўрса мумкин.

У жиннилардек бақиради:

«Онт бўлсин Аллоҳгаким, бу у эмас, аянч бир қул!»

Аввал қулни чопиб ўлдирмакчи бўлади, сўнгра қаҳқаҳа солиб кулиб уни бўша-тади ва юзини бу ёққа ўгиради:

«Айб ўзимда. Абдурахмон Танжага қайтиб кетган кичкина дастанинг орасида. Бу сафар у мендан эслирак чиқди. У — ҳақли. Мард одам ҳар нарсага эпчил бўлиши керак».

Абдумалик эрса Расулининг қўлида. Бутун тоғ уруғлари, Расулининг теграсидаги одамларнинг ҳаммаси уни бераҳмлиги учун ёмон кўралар. Унинг бутун ҳаёти, жабру зулм ва ёмонликларнинг узилмас силсиласидан иборат. Бошқалар талаб қилиб турсалар ҳам Расули уни ўлдирмайди. У иккита тангани оқаргунча эритиб Абдумаликнинг кўзларига қуйишга буюради.

«Қуйинг, у ўз ҳаётини аянч бир кўр бўлиб юриб ўтказсин. Қуйинг, ҳаётда борини кўрсин!»

Марокаш тоғларининг қонуни бу! Бераҳм, лекин бу сафар учун бирликда адолатли бир қонун.

Шу кундан бошлаб Расулининг тоғлардаги ҳокимияти чегарасиз.

Мавлоий Абдулазиз унга қарши кучсиз. Тетуан уруғлари Расулига қўшилиб кеталар. Унинг ҳокимияти бир томондан Узайлга чўзилиб кетадирким, унда унинг синглиси кучли бир шайхга хотин бўлиб ўтуради, яна бир томондан Ал-Қосиргача етиб боради-ким, у ерда иссиқ жуда қаттиқ бўлғондан аскарлар уруша олмайлар.

Расули ўзини исломнинг ҳомийси деб ҳам Оврупога қарши ваҳм, бўшанг султонга қарши унинг ҳомийси деб эълон қилади.

Ушал кундан бошлаб Расули можарожўлиқдан¹ ва ёввойи босмачилиқдан чиқади. Бир ҳукмдор сифатида ўз устида турғон подшоҳ (султон) билан музокаралар олиб боради, яна бир ҳукмдор сифатида овруполиклар билан биззот сиёсий музокараларга киришади. Қамалмасдан бурун у чексиз бераҳм ва баъзан ажиб раҳмдил бўлғучи эди. У вақт ўзининг истиқболи тўғрисида ўйламас эди. Ул ўз ҳаётини, турли можаролар ва ўз ҳокимиятини кучайтиришга киришмак билан ўтказар эди.

Ҳамма уруғларни ўзига бўйин эгдиргунча, уларни бирини бирига қайраб солғучи эди. Ҳар томон билан алоқа боғламақ, борди-келдини оширмақ учун у ўзининг амалий ва ҳарбий маълумотини ишга солди, хитобат (нутқ сўзлаш) санъатидан фойдаланди ва эл орасидаги «бу одам авлиё» деган хурофий эътиқоддан кўмак олди.

Тоғ урушлари учун унинг мардлиги ва бўшашмас жисм қуввати бас эди. Иккинчи томондан, унинг бир мусулмон сифатида кўрсатган таассуби олимлар билан шайхларни унга ёндашдирад эди.

Энди у ўзини исломнинг ҳомийси ва жонкуяри деб эълон қилади, шундан сўнг овруполикларнинг кундан кун ошиб бораётқан кучлари орқасида бўлғуси ўзгаришлардан чўчиган ва кўрққан ҳар бир кимса унинг байроғи остида бош кўтаради.

Ори рост: у овруполилар билан музокаралар олиб борди, лекин ҳар бир христианни ҳозир ўзи унинг сўнг қахрамони бўлиб турғони исломнинг душмани деб билади. Расули энди босмачиларнинг бошлиғи эмас, балки эл озодлигининг кучли ҳимоячиси.

¹ Авантюристликдан.

РАСУЛИНИНГ БИРИНЧИ УРУШЛАРИ

Тоғларда бир овоза тарқалди: гўё англизлар Жабал ат-Ториқ — Танжа хатидан фойдаланмоқ учун анжар уруғига қарашлиқ вилоятда телеграф истансаси солмоқчи эмишлар. Анжар уруғининг шайхи — Шайх Ал-Ханнон Расулига чопар юборади.

«Дўстим, христианлар бизга яна раҳна солмоқчи бўладилар. Мен уларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатмакчиман. Узингга қарашли уруғлар билан менга ёрдамга кел».

Расули ўйлаб қолади. У султон Абдулазиз ҳокимиятига хотима бериш фикрини аллақачонлардан бери сақлаб келади.

Шайхнинг тилагига кўнади. Ва ўз уруғларини тўплаб, анжарлар томониға юради. Англизлар султонға мурожаат қилалар ва султон ҳам анжарларга қарши қўшин тортади.

Султон аскарларининг ёмон одатлари Расулига маълум. У биладиким, улар хуш-ёқмаслик биланрак урушишға ўрганиб қолғонлар ва лозим қадар ухламасдан ва овқат емасдан бурун урушга кирмайлар.

Шу учун Расулининг аскарлари жуда эрталаб султон аскарларига ҳужум қилалар. Уларнинг кўпларини ўлдиралар: бир мунчаси эса нима қилиб бўлса ҳам қочиб қутулади ва ўз пайтида у ҳам Расулининг шаҳри Синотга ўт қўяди.

Расулининг йигитлари ўзларининг тоғ босмачилари бўлғонликларини тонмайлар. Улар ўлган душманларнинг бошларини олалар, бир неча аъзоларини кесиб ўлик калланинг оғзига солалар, тоғли барбар хотинлари эса бу томошани бемалол кўриб туралар.

Бутун булар ортиқча бераҳмлиқ ва ваҳмалиқ бўлиб кўринади, лекин ҳақиқатда бундай эмасдир: улар (Расули йигитлари) ҳам ўзлари енгилган тақдирда душманлари томонидан уларға қилинатурғон ишларнигина қилалар.

Бу вақтда тоғларда бир англиз бўладиким, Расули унга меҳмоннавозлиқ қилғон ва тўсқунсиз овқат қилиб юришга рухсат берган. Ушал англиз Расули аскарлари билан султон аскарлари орасидаги уруш жуда қизиқ турғон паллада тоғдан тушиб қолади. Расулининг чодирига унинг хизматчиси чопиб келади:

«Ё саид! Одамларингиз Гаррас деган бир христиан оврўпали ва англизни тутиб олдилар ва ўлдирмакчи бўлалар».

Расули югуриб чодирдан чиқади-да, ўзиникиларга дейди: «Тегманг унга, у менинг меҳмоним, мен Абдураҳмонга ўхшаган хоин эмасман. Менга беринг уни, менинг насибамга тушган уруш ўлжаси бўлсин».

Бошқалар унга рози бўлмасалар ҳам, Расулининг ўз қўлида асир оврўпалини бўлиндириш истаги кучли.

Англиз Гаррас бу яхшилиқнинг эвазини ёмон қилиб қайтарди, негаким, ватанга қайтқандан кейин ўзининг асир тушиш воқеасини шундай қилиб кўрсатдиким, гўё унинг қутулиб кетишига ўзининг зийраклиғи сабаб бўлғон. У ўзининг Расули қўлида бўлинишини хунук ранглар билан тасвир қилади. Бир хонада кунлар бўйи банди бўлиб ўтирғонини, ўшал хонада кесилган бошлар билан ўлик таналарнинг туришини ва Расули йигитларининг қўлларини қонға бўяб, сўнгра у қонни деворларға сурганликларини ёзади.

* * *

Расулининг мулклари ҳали ҳам султон ва дўстларининг қўлида.

Берилган ваъда яна бир кўр бузулди, шундан сўнгра Расули ўзига ўзи ҳимоячи ва шу билан бирга ўз иродасига ўзи ижрочи бўлишқа қарор беради.

У ўзининг уйларига кириб олғон эркакларни, унинг мулкига эга бўлғонларнинг ҳаммасини, хоҳ шаҳарда ва хоҳ қишлоқда турсин, битта қўймай ўғирлаб кетади ва мулкларни қайтариб олмағунча уларни қўйиб юбормайди.

Бир кун унга қимматбаҳо камар боғлаб, асл тошлар билан безакли ханжар таққан бир киши учраб қолади. Бу одам бироз бепарво, шовқун солиб мақтанади:

«Буни қаранг, буларнинг иккаласини ҳам Расулининг пулиға олғонман».

Бирдан унинг қаршисида Расули тикланади.

«Мендан ўғирлаган нарсаларингни ўзимга қайтар. Шундай қилсанг, тинчгина қайтиб кета оласан».

У бошини чайқайди ва дейди:

«Мен ҳеч нарса бермайман, мен ҳеч нарса ўғирлаганим йўқ».

Расули қулларға буюрадиким, унга тугунчали арқон билан беш юз калтак урсинлар. У индамасдангина калтакни ўтказади. Ва унинг оғзидан на фарёд ва на илтижо чиқмайди. Уни ҳушсиз ҳолда олиб чиқиб яраларини ювалар. Эртаси кун Расули уни олиб келишга буюради.

«Онт ичаман Аллоҳгаким, агарда менга пулларимни қаерга беркитганингни айтсанг, сени озод қиламан».

Наригининг юзи ўжар, ўзи индамайди.

«Яна беш юз калтак беринг».

У яна ҳушсиз йиқилади.

Учинчи кун Расули ундан яна сўрайди:

«Эсинг кирсин энди, бу мендан олғонларинг».

Нариги яна ҳам индамайди ва ўшал кун Расулининг калтаклари остида жон беради. У Расулига қарши турғон оз кишиларнинг бири эди.

* * *

Султон Расулига қарши яна бир қур кўб қўшин юборади, Расули эса «Бани арус»дан ўзига маскан ахтаради. Султоннинг аскарлари «Жабали ҳабиб»га чодир тикиб жойланалар, у ердан туриб бутун теварак-атрофни тору мор қилалар ва тоғ ахлининг энг сўнги нарсаларигача қўймай тортиб олалар. Шу билан ҳалигиларни Расулини тутиб беришга мажбур қилмоқчи бўлалар. Лекин Расулидан ҳайиқиш бошқа ҳар нарсадан кучли. Мамлакат йўқсиллашиб боради, аскарлар чексиз-поёнсиз бузғунлиқ қилалар, Расули эса аскарларнинг йўқсил аҳолидан тортиб олғон нарсалари ўрнига ўшал камбағал аҳолига бир нарса бериш учун маблағ ахтаради.

Унинг топмоқчи бўлғон маблағи чинакам қизиқроқ йўллар билан топилади.

У обрўли бир оврупалини қўлга тушириб, унинг воситаси билан бутун дунёга султоннинг овруполлар тазйиқи остида қилиб турғон зулмларни билдирмакчи ва шу билан бирга ҳалиги оврупалининг қутулиши учун катта бир тўлов олмоқчи бўлади. Расули «банда»лари Танжа шаҳри ёнида урушалар. У ерда Пардаегерс деган бой ва ҳурматли бир амриқоли яшайди.

Пардаегерс ўз уйида, теразадан оқиб кирган кечки салқинда маза қилиб, шам ёруғида ўқиб ўтиради.

Бирдан аллақандай одамлар сапчиб теразага чиқарлар-да, унга ва унинг ёрдамга ошиққан қариндошига ёпишалар, бақирмасин деб оғзига латта тикалар, тераза орқали кўтариб олалар, сўнгра милтиқларни дўлайтиб туриб, гангиб қолғон амриқоли ўз орқаларидан от томонга боришга мажбур қилалар.

Кечаси тентакларча йўл босалар.

Кўмаксиз амриқоли Танжа кўчаларида уларнинг орасида отлиқ юриб боришга мажбур. Унинг устига битта жалбоб ташлайлар, шаҳар халқи «одам ўғрилари» ичида кетаётган у шўрликни ҳам ўшал арабларнинг бири деб билади.

Шаҳар дарвозасидан чиқарлар. Сўнг тоғ орқали тентакларча чопиш бошлади.

Пардаегерс ўзига нималар бўлишини билмайди. У ёлғиз, ўзининг босмачилар қўлига тушганини билиб жонидан ваҳм қилади. Улар «Бани арус» тоғлариға тонгдан бурун етиб боралар. Унинг теграси босмачилиқ «романтика»сини арз этади: ваҳший тоғ дараларига қурилғон ўрдугоҳ, оловлар теграсида айланган азамат йигитлар.

Унга отдан туш, деб буюралар, оғзидан латтани олалар ва қўл-оёғини ечалар.

Унинг олдида катта, озода, гўзал гиламлар билан ясатилган чодир.

Уни ичкарига даъват қилалар, бу ичкарига киргач, ўз асирини Расулининг ўзи қарши олади. Югуришиб келғон қуллар дастурхоннинг устини овқатга кўмиб ташлайлар.

Пардаегерс тақдирига тан бериб овқат егали бошлайди. Расули у билан бирга овқатдан олиб туради-да, сўнгра унинг қаршисига ўтиб ўтиради. Баъзи-баъзида ташқаридан отиш товушлари эшитилиб қолади, тоғлар устидан эса тўққизил рангдаги куёш чиқиб келиб, босмачилар ўрдугоғини ўрағон қояларнинг чўққиларини олтуларға кўмиб ташлайди. Расули илжаяди.

«Билгилким, мен сенинг биродаринг ва дўстинг бўламан!»

Шаҳардан ўғирлаб олиб қочиб, бу ерда асир қилиб тутинғон кишига бу хил муомала қилиш чинакам қизиқ туюлади. Лекин Расули гапга бошлайди, соатларча гапиради, ўзининг ишлари тўғрисида, Марокашни қўтқаришга ўзининг мукаллик бўлғони хусусида гапиради ва амриқоли ҳам унга қулоқ солади.

Чинакам ҳам Расулида ўшал «барака» деган нарса, ўшал тасхир қилиш қуввати бўлинадими?

Бу ҳол мумкинга айланади. Унинг нотиклиқ санъати ва «важ» билан гапиришлари амриқолиға шу қадар таъсир қиладиким, у дарҳол ўрнидан туриб Расулининг қўлларини қисади.

«Сен тўғри иш қилғонсан! Сенинг ўрнингда бўлсам мен ҳам шундай қилар эдим. Сен мени асиринг деб билма, мен сенга адвокат бўлмоқчиман!»

Ва у амриқоли — чинакам, Оврупо ва Амриқого бир қатор хатлар ёзиб бу ғалати одамға қизиқиш уйғотади.

«Расулини ҳар тўғрида мукамал бир эр дебгина эмас, балки олим ва фозил бир зот деб ҳам танимоқ лозим. Мен тасдиқ қиламанким, унинг қўлида асир бўлғонимға

ҳам, ҳатто ўкинмайман. Унинг ўрнида бўлсам, мен ҳам шундай қилар эдим; у на «бандит» (ўғри) ва на қотил, балки оловли бир ватанларвардирким, ўз ватани ва ўз элини ётлар тасаллутидан (қўлидан — С. А.) қутқазмоқни хоҳлайди ва ёлғиз шу мақсад билан босмачиларнинг ишларини қилади.

Ўзини асир қилиб олган бир киши хусусида Пардегерс мана шу сўзларни ёзади. Лекин бу асирлик жуда енгилдир, негаким Расули амриқолиққа бир неча киши билан бемалол тоғ-тошларда юриб, ўрмонларда овлар қилишга рухсат беради.

Амриқолининг хатлари таъсир қилди. Шуниси ҳам борким, у таъсир бошда Расулининг кутганидан бошқачароқ бўлди. Танжага Амриқодан 7 та ва Англиядан битта уруш кемалари келди. Султон бир томондан тожу тахтдан ажралиб қоламан деб қўрқади. Иккинчи томондан Расулига қарши қўшин юборишқа ботинолмайди, негаким амриқолининг ҳаёти Расулининг қўлида. Зарба тушади. Султон тахтдан ажрайди. Орада восита бўлмоқ учун у одам ахтарайди ва охирда ёвар (адъютант)лардан бирини танлайди. У, бу эплчи одамнинг ҳадгарлигига ишонади, негаким у одам ўзининг бераҳмлиги ва маккорлиги билан танилгандир. Бирор жойга ўрдугоҳ қуриб тўхтагудай бўлса, у одам ўшал ўртадаги қишлоқларнинг аҳилларидан энг оз бўлганда мулкларнинг ярми бараварида тазминот сўрайди. Агарда тазминот пуллари тезроқ йиғила бермаса, хотин-қизларини ичкари ҳарамлардан судраб олдириб чиқади ва бутун қишлоқ аҳолисининг кўз олдида қамчилатади.

Мана шул одам Расулининг ёнига келади. Ва Расули уни илжайиш билан қарши олади.

«Хуш келибсан, менинг азиз дўстим! Биласанми, шу топда худо менга нималар деб ётибдир?»

Нариги ҳеч нарсани англамайди, аммо сезадиким, Расулининг кўзлари ҳеч қандай яхшилиқдан хабар бермайлар, шу учун бироз кавшаброқ гапиради:

«Худонинг сен билан гаплашиб турғонини мен қайдан билай?»

Расули яна кўбрак илжаяди.

«Шундай қилиб худо дедиким, мен сенинг орқангда катта бир давлатга эришар эканман».

Шайх чўчиб тушади.

«Худо саломат қилсин сени, эй шариф. Сен ўйлайсанки, менинг хўжайиним менинг қадримга жуда яхши етади-ю, мени қутқариб олиш учун катта тўлов тўлайди?»

У ўйладики, энди уни асир қилиб сақлайлар.

Лекин Расули бошини чайқайди:

«Йўқ, йўқ. Мен айтаманким, сен қишлоқ аҳолисига кўп зулм-жабрлар қилғонсен. Мен биламанким, қанча уруғларни босиб талагансен, нажиб шайхлардан макр йўли билан қанча пуллар олгансан. Мана энди, мен ўшал уруғларнинг ҳаммасига чопар чопдираман. Мен ишонаманким, сенинг каллангни ўз ҳовлингдаги панжаранинг учига санчиб, ўйнаб маза қилатурғон ва шу маза учун менга анчагина пул тўлайдиган одамлар чиқиб қолади».

Шайх ўзини тинч тутаман деб уринса ҳам қўрққанидан тишлари какрайди.

«Майли, худонинг хоҳлагани бўлсин».

Расули чиндан-да уруғларга чопар чоптирди. Ва қулдай сотмоқ учун баъзи бир қимматбаҳо нарсалар бўлинғонини биларди.

Уруғларнинг шайхлари келадилар. Улар асир олинғон зolimни кўрадилар. Расули уста савдогардир. Улар унга кўп пул тўлайлар. У ҳам асирни уларга бериб юборади. Шайхлар ҳалиги одамни бўғизлаган вақтда у ўзи ҳам ҳозир бўлади ва илжайиб туриб дейди:

«Ўйлайманким, энди бундан нари, султон менинг ёнимга — тоғларга яна бошқа чопарлар чиқараман деса, қийналиб қолар. Менинг одамьярим йўқсил, уларнинг ғамини мен ейман, шу учун улар ҳам мени деб ўзларини ўтга ҳам ташлайдилар, сувга ҳам».

«Синот бургути» амриқоли Пардегерсни ўғирлатиб чиқиб яхши қилган экан, энди унинг ҳайанни маза қилиб олса бўлади.

Султон Абдулазиз Расули томондан қилинган ҳамма шартларни қабул қилишга мажбур. Расули амриқоли билан бир меҳмондай гаплашса ҳамким, унинг пичоғи ҳамма вақт ўшал «меҳмон»нинг бўғизда туради. У ўз фойдасини хўб яхши билади.

Пардегерснинг озод қилиниши учун тўланган 70 минг доллар (140 минг сўм) пул, албатта, оз нарса эмас, лекин Расулининг бу ишдан топган ҳайани ҳали угина эмас, амриқоли ўлдирилган онда ўзларининг даҳшатли ва ёввойи оғизларини очишга тайёр турган амриқо ва англиз уруш кемаси замбарагидан Абдулазиз жуда ёмон қўрқади шу учун унга ҳар тўғрида ён беради. Султон Танжа беги хоин Абдурахмонни у мансабдан бекор қилиш билангина қолмасдан, у ўринга Расулининг ўзини тайин ҳам қилди.

Бир қишлоқи боланинг, бир босмачи бошлиғининг бутун Танжа тупроғига жонишин бўлиши, бу — жуда катта қадам. Халқ Расулини кучли олқишлар билан, қўлга кўтариб қарши олади. Зотан, Абдурахмонни аллақачонлардан бери севмас эдилар.

* * *

Расули янги мансабга ўтурад чоқларда Танжа ва унинг теграсида бесаранжомлик ҳукм сурарди. Шайхлардан биттаси — Абу Ҳаммор дегани ёлғондан бир исён чиқартиради. У ўзи нодон бир киши, лекин ўзини султоннинг акаси Мавлоий Муҳаммад деб кўрсатади. У одам бир вақтларда аллақайси бир катта мансабдорнинг котиби бўлган. Ушанда султоннинг хатоларини ва давлат ҳужжатларига босилган муҳрларни кўрган. Алдам йўллари билан у одам худди ўшанга ўхшаган, лекин ясама (қалбаки) бир муҳр топган ва бир қадар ўқиш ва ёзишга ҳам малака ҳосил қилган.

Унинг ёнига жуда кўп одамлар қочиб бордилар ва шу билан у ўзини «Арозиси шарқия» (Шарқ томон) султони деб эълон қилиб юборади. Султон унга қарши қўшин юборади. Абу Ҳаммор Расулини бутун шимолга султон қилиб қўяман деб ваъда қилган бўлса ҳам, Расули султон томонга ўтганлигини эълон қилади. Бу сафар султоннинг бахти ёр бўлди. Абу Ҳаммор қўлга тушди.

Уни темир қафасга солиб, қафасни бир деворга осиб қўялар. Султон ўзининг вазирлари билан келиб, ҳалиги асирга ўқ отиб ўйнайди; унинг қийналиши узоқроқ чўзилсин деб ўқни мумкин қадар тегмайтурган қилиб отади.

Кечаси ярадор бандини арслонларнинг қафасига ташлайлар, лекин арслонлар кўп овқат еганлар, қоринлари тўқ, шу учун бандига тегмайлар.

Эртаси куни султонга арз қилалар:

«Ё, саид! Абу Ҳаммор ҳали ҳам тирик ва шу топда ўтириб намоз ўқийдур».

«Арслонларни кечгача оч қўйинг, сўнгра ейдилар».

Пойлоқчи аскар раҳми келгандан у шўрликни отиб ўлдиради.

Бу Расулининг султонга қараганда унча зolim эмаслигини кўрсатитурган бир мисолдир.

* * *

Расули темир қўллар билан Танжада тинчлик ўрнаштирди. Бурун карвонларни ўзи талаган киши, энди йўлда юрган савдогарлардан ҳеч бирининг таланмаслиги учун чоралар кўради. Унинг тарафида бўлган кишилар тоғлар ва даштларда хуржин-хуржин тиллоларни отга ортиб, яроқсиз юра берсалар мумкин.

Расули эслик, у ҳақиқий арабнинг ўйлаш йўлларини яхши билади. «Сиз овруполилар ўз маданиятингиз билан иш қилдик деб ўйлайсиз. Ана у зўрға-зўрға судралиб йўл босаётган кишига қара. Оз бўлса ҳам кунни тўссин деб жалбобини бир шохчанинг учига боғлағон-да, шамсия қилиб бошига тутган. Ушанга яқинлашиб бўриб айт: «Чангда саргардон бўлиб юрма. «Хос»га етгунча қанча кунлар ўтади. Мана темир йўл, шунга тушсанг бир неча соатда етиб оласан», де. У сенга жавоб беради: «Худо ярлақасин сени, менинг бир яхши эшагим бор», — дейди.

Сўнгра овруполи яна дейди: «Қўй, ўша эшагингни, мана сенга ўтарава, мана сенга ҳаво кема, қайси бирига тушсанг ҳам 40 дақиқада етасан».

Ишонғил менгаким, араб жилмаядию дейди: «Худо умрингни узун қилсин. Мен унча шошилиб нима қиламан?»

Расули кечки салқинда ўз чодир олдида овруполи билан сайр қилиб юради. Орасира қоронғулик орасидан катта шаҳар кўринади. Расули олдинда жуда ҳайбатли бўлиб боради, лекин унинг тоvonсиз сариқ кавшлари текис ер устига ҳеч из қолдирмайлар. Овруполининг этиклари эса орқасида катта, қорамтил чуқурчалар қолдириб боради. Расули тўхтади ва изларини кўрсатиб туриб дейди:

«Марокаш ҳам шунга ўхшайди, исломнинг излари сенга кўринмайди, негаким, у мамлакатнинг ўзи билан боғлиқ ва унинг эҳтиёжларига уйғун. Сиз бўлсангиз қаерга кирсангиз ҳам из қолдирасиз, чунки сизнинг йўлингиз бизга бегона».

* * *

Бошқа бир сафар Расули айтади:

«Сиз авомга ишонч берасиз, лекин умидларини тортиб оласиз. Бурун замонларда ҳар нарса мумкин эди. Журъатли кишига тўсқин йўқ эди. Бир қул вазир, пошшо ва султон бўлиб кетса мумкин эди, сиз бўлсангиз уни муайян бир ишга ва унинг ўз йўқсиллигига бир умр боғлаб қўясиз»

* * *

Расулининг теграсида ўзига содиқ кишилар бўлади, у кишиларни унинг хизматчилари эмас, шоғирдлари десак тўғри бўлади. Улар унга жуда маҳкам боғланғонлар ва унинг кетидан худди итдай эргашадилар. Итларнинг ўз эгаларига бир нарса сўраган ва кутгандай бир қарашлари бор, у одамлар ҳам Расулига худди ўшандай қарарлар. Улардан учтаси келган ҳар бир ошни Расули емасдан бир кўр тотиб кўралар. Бошқалари Расули турғон хонанинг эшиги ёнида ёталар. Азиз авлиёларга сиғинишни

манъ қилган Ислом қонунларига қарши кетиб, улар Расулига улуғ бир ҳурмат билан тикилиб қолалар.

Расулидан қолган овқатлар чиқариб ташланмайди, негаким уларда мўъжизали бир куч бор деб эътиқод қилинади, шу учун атроф қишлоқларнинг халқлари Расулидан қолган бир неча бурда қаттиқ нон ёки қуруқ суякка эга бўлмоқ учун унинг ошпазларига катта-катта пулларни тўлайди.

* * *

Расули Танжа минтақасини идора қилади. Аммо овруполилар ундан норози. Рост, мамлакатда тартиб ва осойишни у жойлаштиради, лекин овруполилар унинг қалбан христианлиқ душмани бўлғонини жуда яхши биладилар. Оврупа сиёсатчилари уни мансабдан ҳайдамоқчи бўлиб Абдулазизнинг ноибига мурожаат қиладилар, агарда ноиб уларга (айни овруполиларга) Расулини ўрнидан тушириб берса, унга пул билан ёрдам беришга ваъда қиладилар.

Расулига қарши, уни мансабдан туширмак учун қўшин юборилди. Расули бу вақтда Бани мусавварда — ўз уйида бўлади.

Султоннинг сарлашқари унга чопар юборади:

«Биз сен билан сўзлашгани келдик, мен ўзим сен билан гаплашмакчиман».

Расули чопарга бундай дейди:

«Агарда сенинг соҳибинг ёлғиз ўзи келса, жоним билан қабул қиламан ҳамда бошим ва кўзларим билан унинг аминлигига кафил бўламан!»

Кеч киради, султоннинг сарлашқари ҳам чинакам Расулининг уйига келиб киради.

Расули қарши олади:

«Худо паноҳинг бўлсин, биродарим. Аввал кўғурилган қўй гўштидан тоновул қилайлик-да, сўнгра гаплашайлик».

Овқатдан сўнгра сарлашқар дейди:

«Қайғули бир ҳол эмасмики, бизнинг аскарларимиз энди бир-бири билан қирқишадди? Биз икковимиз ҳам кўп йигитларимиздан ажраймиз».

Расули рост дегандай қилиб, бошини қимирлатади.

«Худо сенга зийраклик ато қилган экан, биродарим!»

Сарлашқар давом қилади:

«Менинг аскарларимдан қанчасини нобуд қила олар эдинг? Шу тўғри фикрингни айтсанг».

«Бир неча юз бўлар, чунки сен одам билан олишқон кўрдай бўлиб урушасан».

«Энди бизнинг қўлимизда нобуд бўлатурғон аскарларинг ададини қанча чама-лайсан?»

«Қирқ, жуда яхши бўлиб кетса — эллик».

«Жуда яхши! Энди ҳар бир аскарингга қанча баҳо берасан?»

Расули илжадди, у ангдади. У ҳалиги ботир сарлашқарга «тўлов» тўлайди. Шу билан улар иккаласи дўст бўлиб айрилишдилар.

Бу гаплар ҳаммаси овруполикларнинг Марокаш ишларига аралашиларидан бироз бурун бўлади ва у вақтда вазирлар ҳам султон билан худди бир асирдай муомала қила бошлайлар. Тоғ халқлари эса султонни Исломга хиёнат қилган ва ўзини ётларга сотган деб биладилар.

Анжарда Шарбуня деган бир французни ўлдиралар. «Бани урөхал»да икки испанюлни банди қилиб олалар, Юби деган буруннинг ёнида бир испанюлни кемасининг бутун хизматчиларини қўлга туширадилар, Қасабланқада христианларни талайлар ва ҳайдайлар.

* * *

Расулининг дўсти Муҳаммад Туррос яна ҳарбий ишлар вазири бўлиб қолди.

У Расулига умидлар беради, агар мамлакатда тинчлик ўрнаштиради, уни ҳарбият бошлиғи вазифасига мустақкам қилиш устига, вилоятнинг ўзини ҳам кенгайтириб бермакчи бўлади.

Ушал вақтларда Бани арус тоғининг халқлари Узайла шаҳрини вайрон қилиб кетган эдилар. У ернинг жонишини Муҳаммад ибн Абдулло ал-Халлоқ дегани киши эди. Бани арус халқларининг ғазаблари ҳам ўшал одамга қарши қўзғалган эди. Бир кун ўшал шаҳарнинг дарвозасига похол юкланган икки эшакни ҳайдаб икки эркак келади. Уларни шаҳарга киргизалар. Ўша похолларнинг остига яроғлар беркитилганким, у одамлар ҳалиги яроқларни бир ошналариникига жойлайлар. Кечга қадар бозор қилиш баҳонаси билан шаҳарга бир нечта яроқсиз кишилар киришади. У одамлар ҳеч кимга билдирмай бояғи ҳовлига киралар ва яроқларни қўлга оладилар. Кечаси улар Абдуллоҳ ал-Халлоқнинг уйини босиб, ўзини осиб чиқиб кеталар.

Ошнаси вазири Турросга Расули шаҳарни ҳам қўлга оламан деб ваъда беради.

«Бир марта тузоққа тушган қуш шу қадар эҳтиётли бўлиб қоладиким, биринчи дафъа тушган тузоғига илиниб қолишдан қўрқиб, иккинчи тузоққа жуда осон тушади».

У денгиз орқали Узайл шаҳрига жуда кўп яроғ узатади. У яроғларни балиқ тутиш асбоблари орасига беркитилган ҳолда «қочқичлик» йўли билан шаҳарга олиб кирадилар. Ундан сўнг Расулининг яроқсиз аскарлари учта-тўртта бўлишиб шаҳарга кирадилар. Улар шаҳарнинг бир мачитига тўпланарким, унинг имоми Расулининг ошнаси ва яроқлар ҳам ўшал мачитга беркитилган. Кечаси улар яроқланиб чиқарлар. Ва шаҳарни қўлга олиб шаҳар дарвозасини очарлар. Сўнг Расули аскарлари шаҳар ичига киралар ва шаҳар қон тўкилмасдан деярлик қўлга олинади.

Расули ошнаси Турросга берган ваъдасини бажаради.

Лекин бу вақтда Оврупа давлатлари Расули ҳокимиятининг ислом руҳида бўлишига қарши янгидан норозилик билдиралар.

Куч билан султоннинг бўйнига қўйилган ва 1901 йилда Алжазирада қўл қўйилган аҳднома бўйича Танжа теграсидаги жойларда қоровуллик вазифасини француз пўлисайи бажариши лозим. Расули бунга қаршилик қилади ва шунинг натижасида у билан французлар орасида душманлик туғилади.

Мухаммад Туррос ошнаси Расулидан юз ўгиришга мажбур бўлади.

1906 йил 11 декабрда у Расулини қувилгон деб эълон қилади.

Расули Синотга қочади ва у ердан туриб уруш кемалари ёрдами билан Алжазира аҳдномасини ижро этдирмакчи бўлган Оврупо давлатларига қаршилик кўрсатади.

Султон бундан бурун сира кўрилмаган равишда катта ғайрат қила бошлайди, Овруполикларнинг таъсири билан у Расулининг энг охир ўзига бўйин эгдирмак учун мустақам қарор беради.

* * *

Расули Синотда — ўз уйида. Унинг уйи тўппа-тўғри қоянинг ўзига солингон ва милтиқ отиш учун жуда кўп кичкина тешиклари бўлган чоғроқ бир қалъадир. Ясси томнинг чиқиқлари кетига Расули аскарлари беркиналар. Қоровул пойлоқда туриб водийни кузатади.

Султоннинг аскарлари яқинлашмоқда. Ўзи ҳам жуда кўп, аммо Расулининг юзида жирканчли илжайиш ўйнайди.

«Улар аскарча кийим кийганлар, лекин қасам ичаманким, ўзлари ўлгудек қўрқоқлар. Улар қўғирчоқ аскарларга ўхшайлар!»

Ҳеч бир интизомга риоя қилмасдан, ғуж бир оламон ҳолда султоннинг аскарлари тоғ устига чиқиб келалар. Биргина «какарак»¹ уларнинг ҳаммасини қириб ташлашга етар эди.

Синотда карнай товуши чиқмайди. Ҳар бир нарса қаттиқ, ҳамма нарса худди ўлган каби. Ҳар томонда одамсизлик, ёлғиз юқорида — тоғда ҳар бир шоҳиқада оловли устунлар тутаб туради. Бу уруғ-аймоқларга берилган ишорат.

Энди султоннинг аскарлари қалъага етиб келиб қолдилар. Ва бир «залп» билан юзта ўқ бирдан чиқади.

Ҳар бир ўқ мўлжалга тегади, негаким ҳар қаерда, ёлғиз уйдагина эмас, балки кузатилган жойга чиқарса — ҳар бир қояда Расулининг бир аскари туради. Лекин уларнинг дорилари (барутлари) тутинсиздир, шу учун қаердан отганлари билинмайди.

Пастдан залп билан жавоб берилар, лекин пастдаги аскарлар қуруқ қояларга ва дарахтларга оталар.

Сўнгра замбараклар ишга солинади, лекин уларнинг ўқлари Синотнинг устидан ошиб ўтиб кеталар. Расули аскарлари эса мўлжални борган сари ўткирроқ олиб отарлар. Замбарак отиш кучаяди. Бир мунча хотинлар Расули теграсига тўпланиб келаларда, тиз чўкиб туриб ёлворалар:

«Қоч, соҳибим, қоч, сенинг ҳаётинг қиммат!»

Расули кўнмаганлигини билдириб, бошини чайпайди:

«Мени «барака» сақлайди, мең ўқдан қочмайман, чунки менга ҳеч бир ўқ қор қилмайди».

Уруш кун бўйи давом қилади. Синотнинг яқинида ёнбағрда бўлган кичкинагина бир қишлоқ султон аскарлари томонидан олинади.

Улар дарров қишлоққа ўзларини уралар, уни талайлар ва шу билан овора бўлиб кетиб, урушни унуталар. Бирдан уларнинг қаршисига ўшал ердаги уйлардан бирида яшириниб ётган бир каниз чиқиб қолади. У бир шоҳиқанинг тепасида туриб пастга — уларга қараб бақиради:

«Сизлар худди эрга тегадурган қизларга ўхшаб кўрпа-тўшак ва кийим-кечак йиғиб юрасиз. Сиз албатта аскар эмассиз! Сизнинг яроғингиз билан ҳеч ким ўлмайди».

У ўзининг «хоиқа»сини (кўйлак ўрнидаги ёпинчиқни) орқасига ташлайди ва яланғоч

¹ Какарак — пулемёт

гавдасини ўққа тутиб беради, лекин ҳеч ким унга ўқ отолмайди, негаким уни энди ҳамма жодугар хотин деб билади.

Унга томон тезлаб келаётган аскарларни у ўзи билан бирга ёвга ҳужум қилишга ва тоғдан қувиб тушишга қақиради. Худди шу вақтда Расулининг милтиғидан чиққан бар ўқ султон сарлашқарини ағдаради. Довюррак қиз ва унга қарашли эркакларнинг кўлгала-рини остида султон аскарлари тум-тарақай бўлиб қоча бошларлар. Важд билан кўтарил-ган ва хурсандлик билан ҳовлиққан Расули аскарлари султоннинг енгилган аскарлари орқасидан ўқ юбориб қолалар.

Бешинчи фасл

МОЖАРОЧИ МАҚЛИННИНГ АСИР ОЛИНИШИ ВА ОЗОД ҚИЛИНИШИ

У кечани Синот қишлоғи анча безовталиқ билан ўтказди. У ерда, текисликда душ-ман аскари ҳали бемалол ухлаб ётганда, Расули ўз одамлари билан ҳамма вақт ўзлари учун пана жой бериб келган тоғларга чиқиб кетади. Улар қишлоқда ҳеч нарса қолдир-майлар. Оту молларини олдиларига солиб ҳайдайлар. Худонинг уларга марҳаматини кўрингим, отлари кишнамайлар, итлари ҳурмайлар, тун эса қоронғи. Хотинларнинг бағрларида болалари, бошларида эса катта-катта тугунлари; ҳар ким кўтара олиши мумкин бўлган ҳамма нарсани кўтариб боради, бошқа нарсаларни, чоллар билан кам-пирларни хачирларда олиб боралар. Бир неча соатдан сўнг улар душман аскари ҳара-кат этган депарадан чиқиб олалар. Шунда ҳам пастда шарпа чиқмайди ва пойлоқчи-лардан ҳеч бири буларни кўрмайди.

Расули ўз ҳовлиси олдида туриб пастга — текисликка қарайди. Уни ўз аскарлари ўраб олалар:

«Сохибим, улар бизнинг уйларимизга ўт қўйиб, барчасини ҳароб қилалар».

Расули ҳайбат билан қўлини кўтаради.

«Ҳар бир урушда қимирлатилғон тош учун улар менга янги ҳовли солиб беради-лар. Биз ниманики йўқотсак, улар бизга ўн барвар қилиб қайтаралар».

У отга минади-да, ўз одамлари билан бирга адир устига чиқади ва у ердан туриб, Синот халқи Бани мусаввар тоғларида шайх Салоҳ деганникига жойлашиб олгунча, теварак-атрофни томоша қилиб туради. Бу шайх Салоҳ деган одам жуда кенг қўл, сахий, араб мақолида айтилганидай «ўз давлатини бошқаларнинг чўнтагида ўйната-турғон» бир одамдир.

Тонг отади. Султон аскарининг сони икки баравар ошади, негаким унга кўп миқ-дорда эҳтиёт қуввати келиб қўшилади.

Замбаракларнинг қўмондонлигини овруполи замбаракчилардан бири олди.

Расули ўзининг кузатиш мавқеъида индамасдан қараб туради. Замбаракларнинг ўқлари бир-бир устин Синот устига ёғиб туради. Деворлар ағдарилалар ва увалғон тошлар фаввора каби осмонга отилалар. Расули бундай бир қовоғини солиб ҳам қўй-майди.

Уй деганини яна солиб олмоқ мумкин.

Кун чиқди. Султоннинг аскарлари энди олдинга қараб босалар. Худди оёғи тортма-ғон кишидай жуда имиллаб босалар. Орада ўқ етарлик жой қолгандан кейин милтиққа зўр бералар ва милтиқдан чиққан шовқин оқорида — шоҳиқада турган кишиларгача етиб боради.

Расули аччиғ-аччиғ кулади.

«Улар Синотдағи каклтрак ва бургаларни битта қўймай қириб юборадилар».

Ташлаб қолдирилғон шаҳар индамасдан ўз кўргилигини кутмакда. Энди аскарлар деворга етдилар. Синотда одам йўқлигини билгач, бири-бирининг орқасига беркиниб боради ва бирдан уларда мардлик кўзғалади. Улар шодлик овозларини қўйиб юбора-лар, ўзларини бўш уйларга уралар ва бир нафас ичида туппа-тузук аскарлар бир йўлтў-сарлар тўдасига айланади.

Расули яна кулади.

«Ҳозир уларнинг орасида мен ўзим бўлсам ҳам танимас эдилар». Ҳар хил бу-юмларнинг оғирлиғи остида буклаб, улар ёлғиз талаш ўйи билангина уй-уйларидан чиқиб кетарлар.

Замбарак ўқларидан Синотга ўт кетади. Аланга кўтарилиб, авж олади. Аскарлар қайта бошлайлар.

Расули бурилади. Унинг юзлари қайғули.

«Қизиқ яратилғон бу одам боласи. Ўлаётган бизнинг уйларимиз-ку, лекин ўзи-мизнинг бир бўлагимизни йўқотиб ётқондай бўламиз».

Синот олинғондан кейин чинакам уруш ҳаракатлари бир мунча вақтгача тўхтатилиб туради, аммо султоннинг аскарлари мамлакатда қолиб ҳамма водийларни банд қилиб туради. Расулининг тоғларга қочган одамлари кўп вақт уч-тўрт кун отдан тушмайлар ва очлик тортарлар.

Танжада кўп мулклари бўлгани учун шайх Салоҳ султон билан яраш қилишга маж-

бур. Шундай бўлса ҳам у яширин равишда Расулига дўст бўлиб қолади. Шундай қилиб Расулининг Танжа ва Фос томонларда бўлаётган ҳамма ишлар тўғрисида хабар бериб тургувчи инсофли тилчилари бўлади. Расули борган сари тоғ томонларга қараб кетиб, энди Аҳмо деган ёввойи бир уруғнинг жойида туради. Бу уруғнинг тупроғига султоннинг қўли ета олмайди, негаким у мамлакат бутун ёввойи қоялардан иборат бўлиб, аҳолининг уйлари, ўзларининг учли томлари орқали худди қарчиғайнинг кўзларига ўхшаб, бутун теварак-атрофда бўлган нарсаларни кузатиб туралар.

Бу Аҳмо уруғининг турғон жойи ажаб бир мамлакатдир. Эл оғзида юрғон бир ривоятга қараганда, у мамлакатнинг ер остида шу чоққача ҳеч ким кўрмаган яширин бир шаҳар бор эмиш, ва ўшал шаҳарда жуда ноёб ислом китоблари ва ҳайвон терисига ёзилган ёзувлар (пергамент) коллексиони сақланар эмиш. Бу хусусида ҳеч бир муайян маълумот йўқ, аммо ҳалиги гапларнинг бўлиши бир мунча эҳтимол, негаким, бир замон мағриблар (мағриб томон араблари) Испаниядан ҳайдалиб Африқога кўчганларида «Граната»¹ даги энг бой кутубхонани ўзлари билан бирга олиб кетган эдилар. Шуни-си ҳам очиқ маълумким, Аҳмо уруғидан чиққан олимлар жуда маълумотли бўлалар ва шу билан ўз тупроқларидан ташқари мактаб ва мадрасаларда ўқимайлар. Бу тоғлар, аҳли ислом томонидан овруполиларнинг кўзларидан берқитилган бошқа кўп сирларни ҳам балки сақлайтурғонлар.

Бу орада Расулини тутмоқ учун султон яна янгидан-янги кучлар сарф қилади-да, аскарлар мамлакатнинг қўрнини еб тугаталар. Бу тўғрида унда бесаранжомликлар бошланади, масжидларда эса мўминлар султонга қарши курашда Оллоҳдан кўмак тилайлар.

Бу вақтда пастда ғалати бир одам туради.

Расули ўзи чинакам ўзига дўст олиб юради. У одам — инглиз можарочиси². Сэр Хенри Мақлиндирким, Марокашнинг энг оржинал³ шахслариндандир.

Бошда у Шотландия пиёда алоийда⁴ кичик зобит⁵ бўлиб, шу ҳолда «Жабал а-ториқ» бўғозига келиб қолгон. Лекин у анча шухратпараст эди. У режаларни «Жабал а-ториқ»да юзага чиқариши мумкин эмаслигини, бунинг учун лозим бўлган кўп пул ва қалин алоқанинг ўзида йўқлигини у ўзи яхши биларди.

Шу учун кунлардан бир кун ўз алоийи билан хайр-маъзур қилишди-да, ўроз⁶ ахтарғали Африқога кетди.

Унинг боши эслик ва топағон бош эди, шу учун у қирғоқ шаҳарлардан ҳеч нарса чиқмаслигини жуда тез тушуниб олиб, бир кун тўппа-тўғри Марокаш султонининг ўрдасига келди. У ўзини жуда дадил ва ўзига ишонган қилиб кўрсатарди, шу учун дарров «султонга рўбарў қилингиз» деб талаб қилди ва талабни дарҳол бажардилар.

Еш шотландияли бошлади:

«Мен сенинг аскарларингни кўрдим, султон. Улар бир чақага арзимайдилар».

Султон ғазабланиди ва ирғиб ўрnidан турди. Лекин Мақлин ўзини қўрқитишга йўл қўймайди.

«Агар Оврупо аскарлари билан уруша турғон бўлса, у аскарларинг бир чақага арзимаёди дейман, мен сенга. Мен яхши сарлашкарман. Мени ўз аскарингга бош нозир қилиб қўй, мен сенга аскарингдан Оврупо аскарларига баравар келатурғон намуна уруш кучи етиштираман».

Султон кутмаган жойда қўлга тушган эди. Мақлиннинг ўзига ишониши, аскарча қилиқлари ва бутун сипоҳларча ҳаракатлари таъсирсиз қолмади. Султон узоқ ўйлаб ўтирмасдан рози бўлди. Мақлинни ўшал мансабга белгиладилар, султон керакли маблағни берди, Мақлин ҳам султоннинг умидларини бекорга чиқармади.

Бутун бу гаплар аллақачонлар бўлиб ўтган эди. Расули билан Мақлиннинг учрашган вақтларга қадар, Мақлин султоннинг ўрдасида ўттиз йил қадар хизмат қилган ва бу орада ёлғиз султоннинггина эмас, ҳатто бутун тоғ уруғларининг ҳам муҳаббатини қозонган эди. Мардик, уруш санъати ва узил-кесиллик уни ёвюрак шариф билан тенглаштириб қўйган эди.

Султон Расули билан ўз орасида восита бўлмоқ учун ўшанга мурожаат қилади.

Англиянинг Фосдаги сиёсатчилариким, Мақлинни албатта яхши танийдилар, унга танбиҳ қиладилар.

«Тоққа, Расулининг ёнига борманг. Биз эшитамизким, сизга ҳам калласи мева саватида келган чопарнинг муомаласини қилмасинлар?»

Аммо Расули чопар юбориб ўтирибдир.

«Менинг берган ваъдамга ишониб, Мақлин меникига келатурғон бўлса, унинг жони омонда. Нияти тўғри одам ҳеч нарсадан қўрқиб ўтирмайди».

Улар кичкинагина кишлоқда учрашдилар. Мақлин Расулини йўлга солмоқчи бўлди:

¹ Граната — Испаниянинг Гренада вилояти.

² Авантюристи, яъни фирибгари

³ Оржинал — асил «уруғини олиб қўятурғон».

⁴ Алой — пўлк.

⁵ Кичик зобит — унтер офицер

⁶ Уроз — бахт, омад.

«Юр, мен билан бирга Фосга борайлик. Мен сени султон билан кўришдириб кўяман».

Аммо Расули «йўқ» дегандек қилиб бошини чайпайди.

«Моғодир зиндони эсимда бор. Қўш тузоқ томонга икки дафъа юриб бўлмайди».

Мақлин дейди:

«Сенинг жонингга мен бир кафилман».

Аммо Расули унатаман деганларга юрмайди.

«Султоннинг ёнига қайтиб ва ундан аминликни таъмин қилғони тўғрисида ёзувли хужжат келтириб бер, сўнгра бораман».

Мақлин қайтади ва тездан Расулига чопар чоптиради.

«Султон сенинг хоҳлагонларингнинг ҳаммасини қилади. Сен билан бир қур гаплашган жойимизга озгина одамларинг билан кел. Мен ҳам озгина одамим билан ўшал жойга келаман. Ушал ерда икковимиз учрашамиз ва шунда султон томондан сенинг аминлигингни таъмин қилиб берган қоғозни сенга топшираман».

Расули ишонади. Ўз одамларидан бир нечасини ажратиб ўз ёнига олади-да, бош қувватини ўрмоннинг яқинида қолдиради.

Энди Мақлинга келсак, у — хоин.

Чинакам ҳам Расулида «барака» деган нарса борми?! Худо сақлайми уни?! Шундайга ўхшайди. Негаки Мақлин Расули учун маккорларча қурғон тузоққа ажиб бир тасодиф хат олди. Уларнинг бири Расулига, иккинчиси султон қўшинининг қўмондонни шайх Ҳиббага ёзилган.

Биринчи хатда султон Расулига ўзининг дўст бўлғонини айтиб, шунга ишонтирмоқчи бўлади.

«Қўй энди, бизнинг орамизда сулҳ ва осойиш бўлсин. Мен сени ўзимга жонишин қилиб белгилайман ва сенинг ҳамма мулкларингни қайтариб беришни ваъда қиламан. Бутун кўшунлар қайтарилсин деб буйруқ бердим. Сен ҳам менинг дўстим ва жонишим сифатида, энди бутун мамлакатда эркин юриш ҳуқуқидан фойдаланасан».

Уруш вазирига ёзилган хат эса мана бу сўзлар билан бошланади: «Расулининг ҳамма қилмишлари кечирилади, у жонишин ўлароқ белгиланади ва шу учун вазир унга қарши бўлган ҳамма душманлиқ ҳаракатларни тўхтатишга тегиш». Хатнинг энг сўнгида, лекин яна бир неча сатрлар бор:

«Расулининг ишончини қозон, унга бўйин эггандай бўлиб кўрин, ҳар нима қилким, у сенинг ўрдугоҳингга келсин ва ўшанда уни йиғиштиринглар».

Мақлин, Расули билан кўришгани кетаётган вақтда, бу икки хат ҳам ўшанинг қўлида бўлади. Бу сафар тасодиф султонга қарши. Султон қўл қўйгандан сўнг у хатларни кўнвертга солиб муҳр урғон мирзо уларни аралаштириб юборади. Вазирга ёзилган хат Расулига тегатургон кўнвертга тушиб қолади.

Қоронғи кеч кирди. Бир чодир қурилғонким, Расули билан Мақлин ўшал чодирда топишалар.

Мақлин кутиб олади уни.

«Менга нон бергил, тоқи сенинг меҳмонинг бўлганимга ишонайин».

Расули илжаяди.

«Бу шубҳанг ҳам борми ҳали? Чодирга кир, бирга еймиз».

Расули — Абдурахмон эмас, У ҳеч бир вақт меҳмоннавозлик расмини бузган эмас. Улар ёнма-ён ўтиралар-да, емакка бошлайлар ва емак ўтгандан сўнгига ҳозирғи учрашиларининг асл сабаби бўлган зарур иш тўғрисида гап бошлайлар.

Хат Расулига топширилади. У хатни ўқийди, бошини кўриши биланоқ хатни ўзига ёзилмағонини англайди, сўнгра энг сўнги сатрларни ўқийди ва ўзини том маъноси билан тинч ушлағони ҳолда, жавоб қайтаришга биров сузлик кўрсатади. Ўйлаб қолади.

Мақлин севинчли юз билан илжаяди:

«Хўш, дўстим, айтиб бергил менга, нималар ўйлаб ётибсан?»

Расули жавоб беради:

«Мен султоннинг лутфлари билан бахтиёрман».

У сўзлар экан, ўйлашда давом қилади.

Мақлиннинг бирга олиб келган одамлари ҳам, бунинг ўз одамлари билан баравар куч ишлатишга ботинолмайдди. Балки англиз қоронғида қочиб қутулар. У, севинчли юз кўрсатади.

«Ўтинаман, мен билан бирга чодирга киргил. Бироз дам оламиз-да, отлиқ жўнаш тайёрлигини қиламиз».

«Қаерга бормоқчи бўлдинг?»

Расули худди ҳамма гапни очиқ айтаётган одамдай гапиради:

«Амиримнинг қўшун бошлиғи бўлган шайх Ҳиббанинг ўрдугоҳига. Бўлган ишлар тўғрисида унга хабар беришим лозим».

Мақлин хурсанд бўлиб кулади.

«Жуда яхши, менда султоннинг шайх Ҳиббага ёзгон хати бор, бирга жўнаймиз».

Расули қабул ўрнида бошини чайпайди.

«Яхши, бир неча соатдан кейин йўлга тушамиз. Лекин, мени кечиргилким, укам-

ни кўриб ўтишга мажбурман, у касалдир, шу учун сенинг зиёратингга биззот кела билмади».

Расулининг бир нафас ҳам ўзини ёлғиз қолдирмоқ истамагани учун Мақлин сўрайди:

«Қай ерда уканг?»

«Бу ердан бир неча мил¹ келади. Мен ҳозир, бир чопар юбориб, ўзимнинг албатта кириб ўтишимни ва унинг кутиб турмоқлиғи лузумини билдириб қўймоқчиман».

Расули чиқади ва ўз одамларидан бирини тезгина ёнига чақириб олади.

«Қанча мумкин бўлса, шунча тезлик билан бизникиларнинг олдига бор. Отларни аяма. Аскарларимиз тайёрлансинлар ва тезлик билан бизнинг йўлимизга чиқсин. Тез, тез!»

У дарров отга отланади-да, чопади.

Расули яна қайтиб чодирга киради.

«Жўнасақ мумкин. Умид қиламанким, сең дўстим, мен билан бирга бўласан».

Мақлин севиниб кетади.

«Албатта, биз у ердан нари тўппа-тўғри шайх Ҳиббаникига жўнаймиз».

«Бўлмаса жўнайлиқ».

Иккови ҳам отга отланишади.

Расули хафарақ. У Мақлиннинг хоинлигига аниқ ишонади. У шундай одамнинг ўз уйида меҳмон бўлғонига аччиғи келади.

Ҳозир отдан ағдариб олиб, қўл-оёқларини иплар билан боғлаб, отнинг ёнида судраб олиб кетгуси келади, «хоинга ярашгани шу» дейди.

Иккови ҳам индамасдан боралар. Соатлар бир-бир кетин ўтиб туралар. Шарқ томонда қоялар устидан куёшнинг биринчи шуълалари аста-секин кўринмакка бошлайлар.

Мақлин бардошсизлиқ кўрсата бошлайди.

«Қачон етамиз экан?»

«Етай деб қолдик».

«Қачон етиб борамиз ахир?»

«Мана етдик».

Шу онда Расулининг отлиқ йигитлари чиқиб келадилар.

Мақлин хитоб қилади:

«Бу нима бўлди?»

Расули шумли кулиш билан кулади.

«Ўқи мана буни, сўнгра биласан».

Аммо Мақлин ўзини тинч тутлади. Хатни олиб ўқийди-да, ғазаблангандай кўринади.

«Сен ҳақлисан дўстим, бу чинакам хоинлик. Мени ҳам сенга ўхшаш алдаганлар.

Мен султонга ишонган эдим».

У Расулининг даҳшатли бир кепатага кирганини кўради.

Аммо, у ўзи ҳам дадил одам. Елкасини қоқади.

«Айб менда эмас, лекин сен ҳақлисан, дўстим: мен энди сенинг асирингман».

Султоннинг режалари жойиға келмаганини унинг ўзига билдирмақ учун ўшал ердан дарров бир чопар чоддирилади. Султон аччиғидан нима қилишини билмайди ва уятдан ерга киргудай бўлади.

У Расули қочиб юрган вилоятнинг Қоидини Фосға чақириб олади.

«Хоҳлаганинчга аскар ол. Истасанг бутун қўшинни ол. Ғазнамдан бор пулимни ол. Бутун мамлакатни сенинг ҳукмингга тобеъ қилиб бераман. Ишқилиб, ўликми-тирикми Расулини қўлга тушир».

Яна жуда қизиқ бир тасодиф: ўшал Қоид — Мавлоий Содиқ ал Расули — «Синот бургути»нинг ўғай биродари. Тоғларда Расули отли шарифлар кўп. Бу биродари узоқ вақтлар султонга тўқтовсиз хизматлар қилғон ва ака-ука бир-бирини танимайди.

Мавлоий Содиқ султондан талаб қилади:

«Менга мингта от, тўрт мингта одам берсанг, уни тутиб бераман».

Султон минг от, саккиз минг одам юборади.

Бу вақтда Расули Саид Юсуф ал-Талафнинг ҳовлисида. Унинг ёнида ўн битта одами ва асир олинган Мақлин бор, холос.

Ўн беш киши саккиз минг кишига қарши нима қила олади?

Унинг ўз уруғлари қўлларида яроғлари билан унга кўмаклашгани келалар, аммо Расули йўқ дегандек қилиб бошини чайпайди.

«Борутни бекорга исроф қилмангиз. Охир ўзингиз кўрмайсизмиким, бу тоғлар бизнинг учун ҳар қанча яроғ аслаҳадан ортиқ?»

Йигитлар уни англайлар.

Аҳмо тоғларига олиб чиқарга йўллар жуда оз. Ушал ондан бошлаб Расулининг одамлари тоғларга ёпишиб, йўлларга ҳоким бўлган тоғ баландликларидаги қояли чуқурларни тишлари билан кўчирмакка бошлайлар.

¹ Мил — 7 чақиримча келатурғон узоқлик ўлчови.

Бир кун эрта билан саккиз минглик кўшин тоғ йўллари билан юқорига қараб ўрма-лай бошлайди.

Бирдан тоғларга жон кириб кетгандай бўлади. Қояларнинг бўлаклари дўл каби пастга қуйилалар. Юксак тоғларнинг тошлари тойиб, тefаниб пастга қулаб тушиб, гуруллаб юқорига чиқаётган аскарларнинг бошларини ёра бошлайлар.

Тоғлардаги жатларнинг бирида Расулининг ўзи туради. У ўзини оқ жалбоб билан ўраган, кўёшининг ёруғи остида, тоғларнинг қорамтил бетларида оқ жалбоб билан жуда очиқ кўринади.

Пастдан шовқин эшитилади:

«Ана, юқорида Расулининг ўзи турибдур, қояларни бизнинг устимизга ағдарган ўшал. Отинг ўшанга қараб, уни тирик қолдириб бўлмайд!».

Уни ўзининг аскарлари ўраб олалар.

«Қоянинг кетига ўт, у ер тинч».

У бўлса йўқ деганни қилиб, бош чайпайди.

«Ўзингиз киринг қоя кетига. Мен учун бу ер ҳам жуда тинч!»

У ўз бахтини ва «барака»нинг қудратини яна бир тажриба қилиб кўраётибдир. У жуда яхши биладики, араб «таваккал» қилиб отади, унинг мўлжалсиз отган ўқи қояда турган ёлғиз кишига осонлик билан тега қолмайди.

Ўқларнинг дўли унинг устига қуйилиб қолади: ҳамма юқорига қарайди.

Расули кулади.

У кийимини қоқади ва елкасидан кўп ўқларнинг тўкилиб тушгани кўринади.

«Мўъжиза! Мўъжиза!»

Султон кўшинини ваҳм босади. Улар қоча бошлайлар. Шу билан Расули яна қутулади.

Унинг лабларида «Чин шунақаман!» дегандай, лекин нафратли бир жилмайиш ўйнайди. Кийимларни қоққанда тушган ўқлар чинакам, душманлар томонидан отилган ўқлар эдимиз экан?

Ҳарҳолда ютуқ унинг томонида ва унинг «барака»га ишониши яна кучайиб кетди.

Душман кўшини томонга кетиб қолган Расулининг ўғай биродари унга қайтадан ҳужум қилгани ботина олмайди. Султоннинг укаси кўмандасида бўлган бошқа бир тўда кўшин эса ҳужумдан бош тортади.

«У жодугар. Биз у билан олиша олмаймиз! Тоғларнинг ўзлари унга ёрдам қилиб бизнинг устимизга ағдарилар».

Уларни шунақа қўрқув босиб турган бир вақтда, бу ёқда Расули қўли остидаги кичкина дастанинг ҳам руҳи тушиб кетган эди.

«Тақсир, бу хил ҳийла иккинчи дафъада балки ўтмай қолади. Улар бизнинг тошларимиздан сақлана турган жойни топадилар. Улар бир неча минг, биз бўлсак бир неча юз киши холосмиз».

Расули ажабланиб теграсига қарайди:

«Шу чоққача бизни қутқариб келган Оллоҳ эмасми? Бу сафар ҳам унинг ўзи ёрдам қилади»...

Рост, сўнгги кунларда нариги икки кўмондон ўз аскарларини дадиллантиришга муваффақ бўлди.

Улар янги ҳужумга тайёрланалар. Улар кенг ҳалқадай ёйилиб, тоғни ўраб олмоқчи бўлалар.

Режа жуда яхши тортилган. Улар қамалиб қолган бир неча юз кишини очлиқ билан бўлса ҳам, балки таслимга мажбур қила олалар.

Лекин худди шу вақтда Қасабланқага денгиздан бир корпус франсуз қўшунини тезлик билан тоғлардан олиб, денгиз бўйларига юбориш зарурати чиқиб қолади:

Расули яна қутулди.

Унинг ўғай биродари Қосовёнга қайтади. Шундан бироз кейин Расули янги бир хабар олади.

Қосовённинг шариф ва шайхлари ундан кўмак сўрайлар. Ёввойи Аҳмо уруғи шаҳарни ўраб қолғон. Бу уруғ Расулининг ўғай биродарини ёмон кўради ва шу учун бутун шаҳарга ўт қўйиб, деворларни тешмоқчи бўлади.

Расули Мақлин афандини ишончли пойлоқчиларга топшириб Юсуф Асталадиникидан Қосовёнга қараб жўнайди. У ўзи ёлғиз, ёнида икки-уч одами бор, холос. У албатта ўз ишини билиб қилади. Аҳмо уруғи унга ёв эмас, балки аксинча, у қаерга борса Аҳмо уруғи уни зўр шодликлар билан қарши олади, ҳар қандай хитлик бўлса босилади. Унинг Қосовён дарвозасидан ўтиб, шаҳарга кириши буюк бир зафар ихтифолига айланади.

Хотинлар уни уйланиш ва туғилиш тўйларида айтилатурган қўшиқлар, «ёр-ёр»лар билан қарши оладилар. Эркаклар ўзларини ерга уришиб, унинг этакларини ўпадилар.

Унинг сўнгги урушлардаги ботирликларимиз, Оллоҳнинг лутфи билан берилган

мўъжизаларга ўхшайди — ўз таъсирини яхши ўтказганлар, шундайким: Қосовён эркак-лари, унга худди бир маъбуд қаторида сажда қилгундай бўлалар.

У шарифнинг ҳовлисига боради. Чолғу чалади ва оломон уни улуғлаб кўкларга кўтаради.

«Қани менинг ўгай биродарим?!»

«Уйда».

Расули чопар киргизади:

«Мен билан кўришгали чиқмайми? Оё, биз ўгай биродарлар эмасмизми?»

Уни бутун-бутун қўрқув босқан.

У биладики, Расули бор бўлгани учун Аҳмо уруғи билан Қосовён аҳолиси тинч туради ва ҳамма бунга қарши.

Лекин у гапни бошқа кўчаларга буриб кетади.

«Мен сендан каттаман. Бошқалар билан бир қаторда сенинг зиёратингга бориш менинг ҳамиятимга сиғмайди. Қари бошнинг ёш бошга эгилиши яхши эмас. Агарда менинг ўзимни ёлғиз қабул қилмоқни маъқул кўрсанг, мен боришга ҳозирман. Бу иш ҳам ярим кечада, ҳамма ухлаганда бўлсин».

Расули жавоб беради:

«Менинг ҳовлим — сенинг ҳовлинг, хоҳлаган вақтингда марҳамат қил!»

Қоронғу тушганда Мавлоий Содиқ ўзининг ўгай укасиникига келади ва у ҳам буни катта ҳурматлар билан қарши олади.

Энг тоза ва яхши кўрпа-тўшакларни солдириб биродарини ўтиришга таклиф қилади. Сўнгра ўзи ҳам унинг қаршисига ўтиради. «Нимага, эй ўгай биродарим, менга қарши чиқиб урушдинг?»

«Мен султоннинг хизматидаман ва ўз амиримга бўйин эгишга мажбурман».

«Сен мени олиб, асир қилиб, зиндонга солиб кетмакчи эдингми?»

«Рост, шундай қилмоқчи эдим, лекин Оллоҳ йўл қўймади».

«Хўб! Энди Оллоҳнинг хоҳиши шулки, мен сенинг қўлингда эмас, сен менинг қўлимда бўласан».

«Рост айтасан. Оллоҳнинг иродаси шул! Сенинг оёқларинг менинг бўйнимда».

Расули қўлини узатади-да, унга тикилиб қараб қолади.

«Яхши! Майли энди, бизнинг орамизда ширинлик бўлсин. Бир оиланинг ака-укаси хитлашиб юрса яхши бўлмайди».

«Сенинг ва Оллоҳнинг хоҳлагани бўлсин».

«Ундай бўлса, сени ўз шарифим қилиб белгилайман ва юртни менинг ўрнимга сен сўрайсан».

Мавлоий Содиқ биродариникига келганда «унинг уйдан соғ чиқмайман» деб келган эди. Энди у дадил бўлиб ўрнидан туради.

«Йўк, Оллоҳга онт бўлсинким, мен буни хоҳламайман. Бу иш бўлмайди. Мен енгилган, сендан паст келганман. Юрт мени ёмон кўради. Кўчаларда ҳам ҳурмат расмини қилмайди».

Расули жавоб бермайди. У уруғларнинг шайхларига чопар чопдириб, тезлик билан келишга буюради. Улар келгач, ёнига чақиради.

«Бу одамни танийсизми?»

Уларнинг юзида алам чизиқлари.

«Ҳа, таниймиз».

Расули уларга қаттиқ тикилиб қарайди: шундан сўнггина шайхлар биладиларки, Мавлоий Содиқни ҳурмат қилиш керак. Расули биргина қараш билан уларни йўлга солади.

«Уни сиз яхши танийсизми?»

«Албатта таниймиз. У — сенинг ўгай биродаринг ва бизнинг амиримиз».

«Ушал айтганларингиз бўлади ва сиз ҳам унга ишонишга тегишсиз, негаким, у — ҳозирдан бошлаб менинг дўстим».

Расули бу ишдан кейин ўкинмади. Мавлоий Содиқ умрбод Расули билан дўст бўлиб қолди.

Расули Мақлиннинг ёнига қайтди. Ойлар ўтади.

Расули Мақлинни озод қилиш учун катта тўлов сўрайди, Англия ҳукумати эса ҳадеб судрайди. Султон ҳукумати эса тўлай олмайди.

Тетуан билан тоғларнинг ораси узок, чопар топиш қийин, негаким Расулига хабар олиб бориш ҳамма вақт ҳам яхши бўла бермайди. Кўп одамлар мевалиқ сават воқеасини эслаб, ўз бошларидан қўрқарлар. Шу билан бирга Расули Мақлинга ўз меҳмонидай қарайди ва у билан бирга овларга чиқади.

Охирда Расулининг ҳам тоқати тоқ бўлади. У Мақлинни ўз чодирига чақиради.

«Сен менинг қўлимда асирсан».

«Мен буни биламан ва менга ёмонлик қилмаслигингни ҳам биламан».

«У тўғрига кўп ҳам ишона бермагил. Мен сенинг озод бўлишингни хоҳлайман».

«Ундай бўлса, қўйиб юбора қол».

«Тўловни олганимдан кейин».

Мақлин кулади.

«Демак, сенга менинг озодлигим эмас, пул керак экан-да?»

Аста Расули ҳам кулиб юборади.

«Иккови ҳам керак».

У яна жиддийлашди.

«Сен ўз мамлакатинг ҳукуматини яхши танийсан ва фикрга қанақа қилиб либос кийдиришни ҳам биласан. Гап ўз тўғрингда бўлаётибдир. Шул ишни биракайига тугатиш йўлини қара».

Мақлин йўқ деб бош чайпайди.

«Мен ёзмайман».

«Мен ёзишингни хоҳлайман».

«Айтдим-ку сенга, ёзмайман».

«Мен буюраман сенга!».

«Сен мени ўлдиришга ярайсан, лекин ҳеч қандай буйруқ қилолмайсан».

Расулининг лаблари теграсида илжайиш ўйнайди.

«Уйқуға ётгунингча хатни ёзгон бўласан».

«Йўқ».

Расули кулади.

«Ёзасан».

У чодирдан чиқади-да, қисқагина буйруқ қилади.

Бир неча дақиқадан сўнг чодир ёнига бир неча киши келади, лекин булар милтиқли аскарлар эмас, катта-кичик ноғораларни кўтарган ноғорачилар, улар Мақлиннинг чодирини ўраб олади.

«Хатни ёзасанми-йўқми?»

Ноғорачилар даҳшатли шовқун кўтара бошлайлар. Улар дам секин, дам қаттиқ, дам кичик, дам катта ноғораларни чалалар. Бу шовқун — бутун кечаси ва эртаси куни кечгача тўхтовсиз давом қилади.

Чодирга Расули киради.

Унинг лаблари теграсида севинчли жилмайиш ўйнайди.

«Азиз дўстим, одам деганнинг ухлаши лозим. Рост эмасми, ахир? Бу шовқунда ким ухлай олади? Утир, хатни ёз».

Мақлин ғазаб билан кўтарилади:

«Мени ўлдир, лекин мана бу ғалваларни тўхтат!»

«Йўқ, араб ўз меҳмонини ўлдирмайди. Унинг ҳаёти муқаддасдир. Бор, ўтир, хатни ёз».

«Мен сира ёзмайман».

Бутун кеча ўшал ноғора шовқуни яна баравар қўшилиб давом қилади.

Эрта билан Расули чопар чопдиради.

«Энди ёзасанми?»

Мақлин жавоб бермайди.

Чопарлар қайтиб боралар.

«Амирим, биз қўрқамизки, шунча шовқунга қарамасдан у одам ухлаб ётади».

Расули кулади. Яна янги буйруқ.

Энди карнайчилар билан сурнайчилар қўшилишади.

Учинчи куни Расули чодирга яна киради.

Бу ғалвадан ўзи ҳам тамом безор бўлиб кетган. Мақлин эса жилмайишга тиришиб қарайди.

«Майли, чала берсинлар, мен энди ҳеч нарсани эшитмайман».

Аммо унинг кўзлари ўшал айтган сўзларининг ёлғонлигини кўрсатиб туралар ва тиззалари ҳам қалтирайлар.

Расули айтади:

«Бу карнай-сурнай чалдириш фикри кўб яхши бўлди-а? Шундай эмасми? Измоннинг вазифаси — меҳмонни хурсанд қилиш ва кўнгилни очиш-да. Лекин ҳар қандай бўлғонда ҳам ҳеч ким чолғуни бунча узоқ эшита олмайди. Уйқинг келмайдими?»

Мақлин жавоб бермайди.

Чолғучиларнинг бошида турган киши «вакил» жуда ғайратли одам. У шундай шовқунларни кўтарадими, шаҳар аҳиллари шаҳардан қочишқа ва қулоқларини беркитишга мажбур бўлалар.

Ниҳоят, бешинчи кунида Мақлин Расулини чақиртиради.

«Хатни ёзаман».

«Нимага буни бурунроқ айтмадинг? Хат ёзиш шунақа қийин бўладими? У қулига буйруқни беради. У бориб дарров сиёҳ-қалам келтиради.

Расули ишорат қилади, карнай-сурнай тўхтади. Лекин ўшал ерда Мақлиннинг боши усталга тушади-да, ухлаб кетади. Вакил уни турғазаман деб бекор уринади. Расули кулади:

— Қўй, майли ухласин, менинг меҳмоним ахир».

Икки кундан сўнггина уйғонади Мақлин ва шундан сўнг хатни ёзади.

Жавобни узоқ кутишга тўғри келмайди.

«Майли, Расулининг ўзи Танжага келиб, ўн минг франк пулни ўз қўли билан олсин».

Расули бу нарсани хаёлига ҳам келтирмайди.

Унда ва бунда яна музокаралар бошланади. Ниҳоят, Расули пулнинг бир қисмини олади. Қолган пулнинг тўланиши учун англизнинг Танжадаги кўнсули кафил бўлади.

Мақлин афандини лутфлар билан озод қилиб юборалар. Унгача у Расули билан бирга тоғларга чиқиб, маза овларни қилади.

Расули бутун бу ишлар тўғрисида сўнгра кулиб туриб гапирар эди:

«Менинг асирларим ҳамма вақт менга дўст бўлар эдилар. Мен уларга ҳеч қачон заруратдан ортиқ озор берган эмасман. Қўлимда гаров бўлтирмоқ ва ҳукуматнинг менга қарши бошлаган ёмон ниятларидан ўзимни кўрмоқ учун таассуфлар бўлсинким, асир олишга мажбур бўлар эдим. Бугина эмас: мен ўзимнинг асирларимдан ҳамма вақт ўзимни ҳимоя қилардим. Мен уларга айтар эдим: «Сиз менинг асирларим эмассиз, балки, мен сизга асирман. Сиз султоннинг менга қандай ёмон муомала қилғонини ва менинг талабларимнинг қандай тўғри эканлигини бутун дунёга кўрсатиш учун бир воситасиз, холос. Бунинг учун менинг пулга эҳтиёжим бор. Тўловни ўзлари бериб турғондан кейин нимага олмайин? Йўқ, йўқ, менинг асирларим ҳамма вақт менинг дўстим бўлар эдилар».

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

РАСУЛИНИНГ ҚАСАМИ

Бу воқеа Расули учун масъудлик билан тугагандан кейин, у энди тинчгина яшаа мумкин эди. Султон «ўлгани кунидан» уни жонишин қилиб тайинлади ва унинг ўзи ҳам албатта яна мажбурият орқасида, ҳикматли бир басират билан ўзини англия ҳукумати-нинг ҳимоясига олди. Чинакам ҳам унинг босмачилик фаолияти орқасида кўрилган ажаб самаралар ундаги улуғ эс ва зеҳнини исбот қилади.

У бир амриқолини қўлга туширади-да, унинг озод қилинишидан фойдаланиб, катта пул ишлайди ва бунинг устига бутун амриқолиларни ўзига дўст қилиб олади.

У Мақлин деган англизни қўлга туширганда ҳам унинг озодлиги учун катта пул олади ва ўшал кундан бошлаб ўзи ҳам Англиянинг ҳимояси остига киради.

Расули Узайлага жонишин бўлиб олди. У бутун оиласи билан тоғдан тушиб, ўзига ўрда бино қилдира бошлади. Лекин унга тинч яшаш учун ҳали вақт келмаган экан. Марокашда бесаранжомлик бошланди. Расули билан ҳамма вақт хитликда яшаган Султон Абдулазиз борган сари мамлакатни идора қилишга ярамаганлигини кўрсатиб боради.

У ҳамма пулни аҳмоқона ўйинчоқларга сарф қилади, ўзига олтиндан «фотограф» қилдиради ва уни яна қимматбаҳо нарсаларга кўмиб ташлайди. Унинг ўрдаси бутун беҳуда муюмлар билан тўлган ва уларнинг ҳар бири бутун бир алой (пўлк) аскарлар-нинг таъминотидан ортиқ туради. Унинг «Маофа» аравалари бор, лекин тегарчиги бўлмагани учун ўзи тушиб юра олмайди. Унинг ўт араваларида четанлар, қимматбаҳо «матур» (мошина) бир чақага арзймайди. Унда «икки чақага турмайтурган» бошқа нарсалар ҳам минглар билан саналадиким, улардан бир нарсага арзийтургани Расули-нинг фикрича, яна ўшал ўзимиз билган арслонлар, негаким улар, ҳеч бўлмаса олдила-рига ташланган бандиларни ғажини биладилар-ку!

Бу вақтда Абдулазизга қарши унинг ўза биродари Мавлоийи Ҳафиз бош кўтаради ва у одам ҳақиқий бир мусулмон ва ҳам жиддий, мард бир киши бўлиб танилганидан, Расули дарҳол унинг тарафига ўтади.

Вазир Манабҳа (?) ҳам унга кўшилади ва шу билан янги султон Фоснинг пойтахтига кириб келади. Янги султонга байъат қилиш учун албатта пойтахтга ҳамма уруғлардан вакиллар келиши лозим.

Биринчи жўнаган Расули бўлади, уруғларнинг обрўли бошлиқларидан 90 киши ҳам у билан бирга келадилар.

Уларга жуда катта бир ўрда ажратиб берилади ва уларнинг ҳаммасини катта ҳур-матлар билан кутиб олалар. Улар байъат бералар, лекин Расули ўзининг алданганини сезади. Чунки у тахтга чиқмоқ учун бундан шу қадар кўмак олғон ёш султон дарров ўзини мансабга тайин қилар, ҳуқуқини қайтарар ва Мақлиннинг озод қилиниши учун тўланатурғон пулнинг қолғонини тўлашга буйруқ қилар деб ўйлар эди. Чинакам, у пул-ни Расули шу чоққача олмаган ва олишга ҳаққи ҳам бор эди.

Мавлоийи Ҳафиз тўловни судрайди. Ойлар бирин-кетин ўтиб туралар. Расулининг ё Англия ҳимоятидан чиқишини ёки жонишинликдан кетмагини талаб қилалар. Мавлоийи Ҳофизнинг ўзи ўйлаган одам бўлмаганига ва унинг бутунлай французлар таъсири ости-да бўлғонига Расули кундан-кун қаттиқроқ ишониб боради. Мана шунинг учундир-ким, Мавлоийи Ҳафиз Расулининг англизлардан кечишини талаб қилади. Ёмон хабарлар кела бошлайди. Вилоятдаги уруғлар яна қўзғолғонлар. Уруғлар ўртасидаги ўзаро уруш-ларни ёлғиз бунинг қаттиқ қўли билангина тўхтатмоқ мумкин.

У пойтахтдан кетишга мажбур.

Мавлоий Ҳафиз бутун шу нарсаларга қарамасдан яна Расулига жуда яқин дўстлик ҳислари баслайди ва султоннинг деразалари гуллик, зўр-зўр ойнаклар ўрнатилиб, юмшоқ гиламлар солинғон зийнатли ўрдасида улар иккаласи тез-тез гаплашиб турадилар. Султон унга катта ҳадялар беради, чунончи қимматбаҳо ипак, жуда яхши милтиқлар ва ўйноқи отлар, шу учун Расули ҳам Мавлоий Ҳафизнинг икки юзли эканини эсга келтирмасдан, унга ошна бўла бошлайди.

Шундай бир вақт келиб қоладиким, бундан сўнг сафарни кечиктириш асло мумкин эмас. Расули ўзининг Англия ҳимоятидан чиқиб, расман Мавлоий Ҳафиз ҳимоятига ўтганини билдирган қоғозга қўл қўяди-да, Узайлага ва ҳам шимолдаги ҳамма тоғ уруғлари устига волий қилиб белгиланади.

Расули жўнашга тайёрланади. Худди шу вақтда бирдан унинг ёнига бир чопар киради:

«Ё саид, султон сен билан яна бир дафъа юзма-юз келиб гаплашмакчи бўлади. Мен билан бирга юр, лекин ҳамма аскарларингни дарвозадан ташқарида қолдир».

Расулининг дўстлари бутун қўрқувга тушадилар.

«Борма, унга ишонма. Худо биладиким, тирик чиқасанми, ўлик».

Лекин Расули у олдини олишларга аҳамият бермай, хотиржам ўрдага қараб кетади. Қуёш осмон баландликларида туради, куннинг бу вақтида расми султоннинг ёнига ҳеч ким киргизилмас эди. Шундай бўлса ҳам Расулини олиб киралар.

Мавлоий Ҳафиз мусулмон одатича чордона қуриб бўлса ҳамки, оврупоча юмшоқ курси устида ўтиради.

У хафа, Расули шундай биладиким, у ҳозир албатта бунинг дўсти.

Султон уни ўзи билан бир қаторга юмшоқ курсига таклиф қилади-да, дейди: «Расули, мен қўрқаманким, яқинда менинг султонлигим барҳам еб кетмаса. Овруполлар кучайиб кеталар, мен бўлсам уларнинг қўлида юмшоқ бир мўмман холос. Мен сенинг дўстлигингга муҳтожман.»

Расули жиддий қарайди унга.

«Онт ичаманки, сени ҳеч вақт ташламайман».

Султон бу билан қонмайди.

«Менинг фуқароларим талаларда чопиб юрғувчи жужуқларга ўхшайди. Бизнинг элга келаётган овруполлар эса қузғунга ўхшайдилар. Улар бизнинг мамлакатимизнигина эмас, ҳатто бизнинг ўзимизни ҳам йўқ қилмоқчи бўлалар».

Ўрнидан туради, эшикка яқинлашади. Бировларнинг ўғирлиқча пойлаб турмаганига ишонади. Сўнгра бориб саҳтиён жилдли ва тилла суви югиртирилган Қуръонни келтиради-да, олдиға қўйиб дейди:

«МЕНГА ҚАСАМ ИЧИБ БЕР».

Расули йўқ деб бошини чайпайди.

«Қасам керак эмас. Ҳамма биладиким, менинг сўзим пишиқ бўлади. Кўплар менга берган содиқлик ваъдаларини бузадилар. Мен бўлсам ҳеч бирини бузмадим. Менинг сўзим — ўзим учун қалқон ва алам.¹ У бузулмади».

Султон жиддийлик ва хафаликда қолади.

«Оллоҳнинг номи билан қасам ич, то ўлгунингча менга содиқ бўлиб қолишга. Ва мен билан бирликда ватанимизни христианлардан қўрушқа қасам ич».

Расули жавоб қилади.

«Ушал айтганларингга ўзинг ҳам қасам ич».

Иккаласи бирликда муқаддас китобни ўпарлар ва иккаласи бирликда Муҳаммад таълимотини юксак тутишга ва Муҳаммадиларни христианлардан сақлашга қасамёд айталар.

Расули ваъдасида турди. Лекин «ваъдамда тураман», деб номусдан бошқа ҳамма нарсадан ажради. Энди султон тўғрисиға келсак, у тез кунда яна ўшал франсуз олғирлари томонига ўтиб олди. Шу билан Расулига содиқ қолган бўлса ҳамки, исломға бўлган содиқлигини бузади.

Расули Фосни тинчгина қолдириб кетади ва султон ҳам ваъдасида туради.

Расули қўшинни жамлаб, уни тажҳиз қилади — ясайди, лекин уни волий қилиб белгилаган буйруқ ҳали ҳам унинг қўлиға кирмайди.

Султоннинг Расулига айтган сўнг сўзлари мана бу:

«Менинг қўлимға уруғлардан уч юз минг «дуру» пул кириши лозим. Йўқса, ғазнам бўшаб қолди».

Расули ўшал пулни топиб беришга ваъда қилади. У ахир, ўз султонини ташламаслиққа ваъда берган-да! Кўп уруғларнинг бошлиқлари хирожни тўлагали унамайлар. Аммо Расули ҳазил кўтармайтурғон киши, теграсида султон аскарларини тўплайди-да, энди бу сафар ўз уруғлари билан урушади. Охирида пулни топиб султонға юборади. Лекин ўшал вақтда ўзи ҳам нобуд бўлишга сал қолади.

¹ Байроқ

Бир кун у даралар орасиға ўрдугоҳ қурғон эди. Бирдан кутилмаган вақтда ўзининг содиқ хизматчиларидан Муборак дегани келиб, уни уйғотиб қолади:

«Саид! Шу ёққа ёвлар босиб келаётибдилар. Узлари беш мингча бор, ундан кейин у босиб келаётганлар султон аскарлари эмас, тоғларнинг ёвюрак йигитлари».

Расулининг ёнида уч юзта ҳам йигит йўқ.

Тонг ёришиб уруш бошланди. Расули одамлари билан чўққиларнинг кетига беркинади. Отиш шу қадар кучликим, милтиқларнинг қувури қизиб кетиб, уни ёглаб туриш тўғри келади. Муборак билан Ҳабоҳ Расулининг икки ёнида тиз чўкиб туриб, тўхтовсиз милтиқ ўқлаб бералар ва у отади. Унинг бармоқлари уюшиб, ёғочдай қотиб қолалар, қувури бўлса, жуда ёмон қизиб кетади. Ҳар қандай бўлса ҳам Бани мусаввар ва Бани арус йигитлари ёғиб турган ўқ остида тоққа чиқолмайдилар.

Бутун кун уруш бўлади ва ҳатто қуёш ботаётганда ҳам Расули типтек туриб олиб, пастга қараб ўқ отади.

Ниҳоят душман пастдан туриб бақиради:

«Бас энди. Биз ён берамиз!»

Расули уларга жавоб бериб бақиради:

«Оллоҳга онт ичманким, йўқ, бас эмас! Сиз меникига меҳмон бўлиб келдингиз ва берган салоҳларингиз йигитларимнинг таналарига ботди. Хотиржам бўлингиз, мен ҳам зиёратингизга бораман!»

Ун кундан кейин у ҳам уруғларни тугал бўйин эгдириб, элларини ёндириб ташлайди. Сўнгра дарҳол тоғдан қайтади ва йўлда Мавлоий Ҳафизнинг чопарларига тўғри келиб қолади.

«Салом сенга, ё Саид! Мана, сени Узайла ва бутун шимол уруғларига волий қилиб тайинлаган ёрлиқ!»

Энди, охири тинчидим деб ўйлади Расули, аммо олдиндан яна бир бунча оғирликлар чиқиб қолди.

Узайлада Расулининг энг ёмон душманларидан Халлут уруғининг бошлиғи шайх Армаки деган одам қонид бўлиб турар эди. У одам султон Абдулазизга бир юз йигирма минг «дура» пул тўлаб, ўшал мансабни олган эди. Кўп солиқлар солиш йўли билан у пулни элдан тўплаб олмоқчи бўлса-да, тўртдан уч бўлагини ҳам йиға олмади. Шу учун у билан Расули орасида душманлик бошланади.

Расули Узайлага бориб ўз вазифасини ижро қилишга киришади. У ерда аҳолининг бир-бирига қарши хитлашиб юрганини кўради. Чинданами унинг темир қўли қисқа муддат орасида тинчлик жойлаштиради. У уруғларини бир-бири билан яраштириб, эпақага келтиришга уринади. У таҳлиқанинг денгиз томондан, Оврүподан келганини онглатмоқчи бўлади, лекин унинг муҳаммадийлар орасида бирлик яратмоқ йўлида сарф қилғон кучлари тамом бекор кетади. Хориждан таҳлика борлиғига ҳеч ким ишонмайди. Ҳеч ким, ажнабийларнинг узатиб турган пуллари — «дура»лардан бошқа нарсени кўрмайди. Расулининг уларга жон куйдириб, мана бу хилда хитоб қилишлари бекор кетади:

«Франсузлар — ёвюрак халқ. Бир деҳқон дон юклаб бозорга ҳайдаб бораётган хачири билан ўшал доннинг фойдасидан қанчасини «баҳам» кўрса, келгусида ўшал франсузлар ҳам ер-сувимиздан ўшанчасини бизга раво кўрадилар. Биз меҳнаткаш қулларга айланамиз, франсузлар бўлса бизга эга бўлишади. Франсузнинг мамлакатимизда дастмоя бўлиндириши бежиз эмас. Унинг келтираётқон маданияти майга ўхшайди. У ўзини бизнинг бошимизга уруб бизни аҳмоқ қилади ва кўзларимизни қамаштиради. Биз ҳеч вақт яхши бир овруполи бўлолмаймиз, биздан етиб борса ёмон бир араб чиқади».

Расули Узайлани сўраб турғон вақтда Оврүпода бўлаётган ҳамма гапларни билиб ўтиради. Танжада унинг ишончли кишилари борким, улар бунга ажнабий газетларни таржима қилиб бериб, Марокашга тегишли ҳамма гапларни билдириб туралар.

У сиёсат гапларни қанча кўп эшитса, ҳамма обрўли кишилар билан дўст бўлиб, уларнинг кўзини очишга шу қадар кўп уринади.

Бу чоқда унда ишонмаслик деган нарса йўқ, муҳаммадийларнинг ҳаммасига ишона беради. У билан бир дастурхонда ўтириб унинг-да овқат еган меҳмонлардан кўпларнинг каллалари, асил Муҳаммад шарофати бўйича, бир хоин ва душман қаторида, унинг боғчасидаги деворга санчилиб турса бўлар эди.

Босмачилар бошлиғи волий бўлиб олди ва ўзига ўрда солдирмоқда. Расулининг ҳамма қилғон ишлари бажо бўлади. Унинг ҳозирда солдириб турғон ўрдаси ҳам муосир «Мовар» (мағрибча) меъморасининг нусхаси.

Араб волийсининг солдирғон биноси овруполининг солдиришга мажбур бўлғони бинодан, эссизлар бўлсинким, арзон тушади. Расули ўз фуқароларини тўғридан-тўғри тош ташиб келишга буюради ва ҳеч ким йўқ демайди. Баъзилари бу ишни Расулини севган ва ҳурмат қилганликларидан қилишади, баъзилари эса ундан кўрққанларидан.

Эркаклар тош билан фишт ташидилар, хотинлар эса сомон билан ёғоч. Халқнинг оғзида Расулининг ўрдасига хунук ном берилган: «кўзёши ўрдаси». Ҳолбуки, унинг биносига сарф қилинган оғир меҳнатни тамсил қилиш учун «эр ўрдуси» демак яхшироқ бўлар эди.

Дарвозалардан ўтиб катта ҳовлига — саҳнга кирилади. Саҳн қора ва оқ марвариддан ишланган мазоиқ билан безалган. Унинг ўртасида Расули томонидан Италиёдан ёзиб олдирилган фаввора уриб туради. Бир неча киши бир тўп тош олдида ўтириб, ойлاردан берли ишлайди. Мазойиқ тошлари ишлагучи усталарнинг бир ўлчак билан урган болғалари, худди чолғудай овоз чиқаради. Худди ўшал вақтда наққошлар қўли билан деворларда алвон-алвон нақшлар, чунончи Қуръон оятлари ва ҳам қипқизариб ёниб турган юлдузлари ва сариғ арабескалари¹ билан ҳаворанг осмонлар пайдо бўлади. Уйнинг хоналари жуда кўп, яна ҳадеб тошлар ташилиб туради. Катта бир айвон — йўлак саноқсиз хоналарга олиб боради, нега бу қадар десангиз, волийнинг меҳмонлари кўп. Том устидаги шийпондан денгизнинг йироқ ерларга — Ишпартал бурнига қадар чўзилиб кетган гўзал бир манзара очилади. Бу ерда бошқа ҳам кўратурган нарсалар бор. Агар балкўндан пастга қарасангиз, чуқурлиги 90 фут² келатурғон бир дара билан асил табиий бир қудуқни кўрасиз. Ривоятларга қараганда, бурун кўп маъюблар³ ўшал қудуққа ташлаб ўлдирилганлар.

Ўрдага мачит ҳам солинади, лекин у ҳали битмаган ва шу учун, ҳозирча ҳар хил уруш нарсалари сақланатурган омбор бўлиб туради. Иккинчи қаватдаги хоналар билан катта меҳмонхоналарнинг ерларига мрамар тошлари тўшалган, шиплари мазоиқ билан, деворлари қавартма нақшлар билан ишланган. Ҳар қаерда қимматбаҳо гиламлар ва қаттиқ араб болиши қўйилган юмшоқ курсилар.

Саҳнлар ва йўлакларда хотин-қизлар юринадилар, устунларнинг орқасидан мўра-лайдилар, юзларини ипак рўмоллар билан тўсиб, астагина кулиб қўядилар.

Ҳозир у ўрдада Расулининг бир қариндоши туради. Ва унинг бурунги шоҳларча шаъшаси қолмаган. Лекин ўрда янги солинган вақтларда, унинг йўлакларида саноқсиз арзчилар бўлар, унинг «гапнаси» вазифасини ўтаган катта меҳмонхонада у, ўзининг қаттиқ сўроқларини қилар эди.

Расули — одил қозидир.

Бизнинг (овруполиларнинг) тушунчасича қаттиқ ва бераҳм, лекин одил. У тўғрида кўп латифалар бор. Чунончи айтадиларким, бир замон Узайланинг катталари унга қарши ғазабланиб, унинг адолатсиз қози эканлиги хусусида овоза тарқатганлар. Бу воқеа, ўрданинг янги солинаётган вақтида бўлган. Ўрданинг олдида ғишт кўйдиратурғон чуқур ғиштхоналар бор. Улар тупроқ том билан ёпилғон, ҳаво кирмаги учун майда ёруғи бор чоғроқ чуқурлардан иборатдир.

Расули қуллардан бирига ўшал чуқурлардан биттасининг оғзига кириб тургали буоради. Сўнгра халқни чақиради.

Ҳамма халқ ўрданинг олдига тўпланади. Ўзи бўлса болкўнда — баландда бўлади.

«Сиз айтасизким, гўё мен адолатсиз эмишман. Э, қодир худо, сен айтгил, менинг одил қозилигим сенга маълум эмасми, ахир?»

Бунга қарши, худди ернинг қаъридан эшитилгандай бўлиб, овоз келади:

«Сен — ҳақсан. Ҳукмларинг адолатли экани Оллоҳга маълумдир».

Расули, ёлғондан қўрққандай бўлиб кўринади. Халқ эса бу мўъжизага ҳайрон қолиб ерга йиқилади. Шунда Расули дейди:

«Бориб тош билан тупроқ олиб келинг ва Оллоҳнинг ер қаъридан туриб гапирган жойига бир мозор бино қилинг».

Шундай қилиб ғиштхона тош ва тупроқлар остида кўмилиб кетади, унинг усти мозорга айланади ва Оллоҳ рўлини ўйнаган қул бўғилиб ўлади...

Расулини яхши таниганларнинг ҳаммасига яхши маълумдирким, бу гапларнинг ҳаммаси тўқима.

Оллоҳнинг номини бу қадар сунистеъмол қилишга Расулининг қаттиқ диндорлиги йўл қўймайди.

Содда бир одамнинг ҳаётини қурбон қилишга ва шундай бачкана мўъжизалар билан шухрат чиқаришга унинг ортиқча инсофлилиги йўл бермайди.

Узайлада Расули озгина истироҳат қилади. Уруғларнинг янгидан-янги аъёнлари тўғрисида хабар келтирган чопарлар унинг маъмурилик ишларини ҳамма вақт бўлиб, кесиб туралар.

Ҳозир унинг энг ёмон душмани шайх Армаки бўлиб қолди. Расули томонидан Алқосирга қонд қилиниб белгиланган ўзининг ўғай биродари Мавлоий Содиқ ёзадиким, ҳалиги шайх Халлут ва Талих уруғларини тўплаган ва улар Алқосирга қараб юриш бошлаганлар.

«Менинг ёрдамимга шошил, уларнинг уч минг йигити бор. Менинг эса беш юзта холос. Бу хат сенга етгунча, улар мени босиб қолган бўладилар».

Алқосир эски шаҳар. У шаҳар аҳлида ахлатни кўчага тўкиш одати бор. Кўчалардаги

¹ Араб нақшлари, қавартиб ишланган нақшлар.

² Саржининг еттидан бири

³ Ҳозирги талаффузда «майиб» — (С. А).

ахлат тўпламлари шу қадар баландким, мерганлар уларнинг кетига бемалол беркиниб олсалар бўлади.

Расули ўгай биродарига энг тетик отларни миндириб, чопарлар чопдиради.

«Аскарларнинг бирозини ахлатлар кетига қўй, уларнинг отган ўқлари душманга кўр кишилар отаётгандай бўлиб кўринсин ва душман бутун кучини шаҳар кўчаларига тарқатсин. Қолган одамларингни учга бўлиб, ўнг ва сўл томонга — тоққа чиқариб юбор».

Чопарлар ҳали йўлда кетаётганда, Расули энг яхши йигитларини олиб, энг иттик отларга отланади. У йигитларга уруш тўғрисида ҳеч нарса демайди.

«Овга чиқаётимиз. Китоб кўра бериб зерикдим, янги ов урғим келиб қолди».

У эҳтиёт қилади, негаким ўз шаҳарининг ёни-берида ҳам шайх Армакига дўст одамлар бор.

Узайла билан Алқосирнинг ораси эллик километр. Улар бутун кечаси дам олмай чопарлар, шу учун отлар тамом ҳолдан кетишади. Ҳарқалай тонг вақтида улар Алқосирга етиб боралар.

Ва Мавлоий Содиққа шошилинч чопар чопдирилади.

Шаҳарнинг теграсига Армаки қўшини жойлашган. Унинг аскарлари бепарво, улар Алқосирнинг осонлик билан қўлга тушишига ишониб, бемалол ухлайлар.

Бирдан замбарак овози чиқади. Расули ўз одамлари билан ёвга ташланиб тикилиб қолади. У ёқдан — тоғдан ҳам Мавлоий Содиқ ҳам ўз аскарлари билан чолиб тушиб қолади.

Қўплари нобуд бўладилар, қолганлари таслим бўлишга мажбур.

Армаки ўзи қочиб қутулади, шериги ибни Фаллол эса қўлга тушиб қолади. Расули уни ўзига олиб кетади.

«Тулкига хизмат қилгандан шерга хизмат қилган яхши эмасми?» Ибни Фаллол жавоб беради:

«Мен Армакига содиқ хизмат қиламан деб онт ичганман ва икковга баравар хизмат қилишга ярамайман».

«Демак, сен — менинг душманимсан!»

«Рост айтасан».

«Мен сени ўз уйимга олиб келдим, сен ҳам менинг меҳмоним каби дастурхонимдан единг. Боравер энди, озодсан. Менинг отларимдан биттасига миниб ол».

Ибн Фаллол хафаҳол бўлиб дейди:

«Қўлимда милтиғим бўлмагандан кейин, албатта, душманнинг олдида ожизман». Болохонадаги уйларнинг бирида улар иккаласи ёппа-ёлғиз ўтиралар.

Расули қулни чақиради:

«Ўқланган милтиқ келтир».

Қул келтириб беради. Расули уни олиб шайхга узатади. Шайх ҳам индамасдан олиб тиззасининг устига ётқизиб қўяди. Сўнгра Расули қулга буюради:

«Бор, меҳмонимнинг жўнаши учун лозим бўлган нарсаларни ҳозирла».

Улар яна иккаласи ёлғиз. Ибни Фаллол тиззасига ўқланган милтиқни қўйиб ўтиради, унинг қаршисида яроқсиз Расули.

Шайх унга узоқ тикилиб қарагач дейди:

«Биласанми, ҳой Расули, сен ҳозир ўз ҳаётингни менинг қўлимга бериб қўйдинг-а?»

Расули «йўқ» деб бошини чайпайди:

«Сен адашасан, шайх, менинг ҳаётим сенинг қўлингга эмас, ҳар доим Оллоҳнинг қўлида».

Ушал ондан бошлаб Шайх Фаллол — Расулининг дўсти.

Шайх Армаки тоғларга қочқон эди, Холлут уруғини яна Расулига қарши қўзғайди. Расули у билан ҳисоб-китобни тугатишга қарор беради.

Ўнтача киши билан тоғларга жўнайди.

Қоронғи кеча. Ой ёрутмайди, йўл эса оғир. Улар шу қадар тез чопадиларким, отлар бўғилиб йиқилалар, лекин уларнинг ҳар бирида яна эҳтиёт отлар бор. У кеча Расули тўрт дафъа от янгилайди. Улар одатда икки кеча-кундуз чўзилатурғон йўлни 11 соатда босалар-да, ҳозир Шайх Армакининг ўрдугоҳидан юқорида туралар. Улар ўн киши, қаршилар эса жуда кўп яроғли ва ёввойи оломон.

Улар душман ўрдугоҳининг энг ўртасига от суриб киралар. Шайх Армаки уларни танийди.

«Расули шу, ушланг бунни, ўққа тутинг бунни!»

Нима бало, яна «барака»нинг таъсири кўрилдими? Расули шайхни ушлайди, ўзи отга ўнгради, сўнгра ўрдугоҳдан бемалол қочиб чиқиб кетади.

У Армакини ўзи билан бирга Узайлага олиб кетади. Армаки бурунги султон Абдулазизга дўст эди, шу учун Расули «бу жон душмани ва доим фитна сочиб юрғучи кишини ўлдирिशга Мавлоий Ҳафиз рухсат беради», деб ўйлайди. Лекин Мавлоий Ҳафиз бўшанг одам, Армакининг дўстлари ва қариндошлари бўлса, нуфузли кишилар ва франсузларга яқинлар. Мавлоий Ҳафиз Расулига чопар чопдиради:

«Армакини қўйиб юбор, мен шундай хоҳлайман».

Расули Мавлоийи Ҳафизга қарши ҳеч бир ҳаракат қилмасликка онт ичган, шу учун ўзининг жон душманини қўйиб юборади.

Расули ҳақли. Унга қарши яна бир уруғ кўтарилади. Унинг ўрдасига ўғриликча бир киши кириб олади.

«Ё саид, сиз билан гаплаштурган гапим бор».

Расули қўлини тўлғайди:

«Гапир».

Расули бу одамнинг жуда ёмон ўғрилар уруғидан бўлганини билади. Ва ўзи ҳам у уруғдан олти кишини зўрға қўлга тушириб олган.

Уларнинг жойлари тоғларнинг энг баланд жойида бўлиб, Расулининг одамлари ҳам, ҳатто у йўлни шу чоққача топа олгонлари йўқ. Энди ўшал уруғнинг бир кишиси бунинг ёнига ўз ихтиёри билан келган.

«Айт, нима истагинг бор эди?»

«Ўзинг билан ёлғиз қолиб гаплашсам дейман».

Расули унга тикилиб қарайди.

«Менинг зарур бир ишим бор. Беш дақиқадан сўнг нариги уйимга кир».

У одам кутади. Бир неча дақиқадан сўнг бир қул келиб уни чақиради.

«Кир».

Расули бир гиламда ўтиради. Унинг қаршисида яна бир гилам солинган. Расули меҳмонга ишорат қилади.

«Ўтир, ўшал ерга».

У гиламнинг олдида олтита найза ва ҳар бир найзанинг учида қўлга тушган ўғрилардан бирининг калласи.

«Гапир энди».

У одам жуда ёмон қўрқиб кетади.

«Ё саид, мен бу ерга сенга дўст бўлиб келдим. Менга пул бергил, шерикларимнинг жойларини кўрсатиб бераман».

Расули жавоб бермайди-да, ҳалиги одамга узоқ ва хафаҳол қараб туради. Сўнгра қулларини чақиради:

«Олинг бу кишини, шаҳардан ташқарига олиб чиқиб қўйинг. Бундан сўнг шаҳарга кира кўрмасин. Ўзи ўтирган гиламни унга беринг: у гилам мурдор бўлиб қолди, энди уни кўрмак истамайман».

* * *

Узоқ вақт Узайлани идора қилгондан кейин Расулининг ҳаётида бир воқеа кечади-ким, сўнгра у воқеа унинг бутун умрида энг муҳим бир нарса бўлиб кетади.

Узайлада Сугасти деган бир испанюл туради; бу бир ноёб одамдирким, Расули уни жуда яхши кўради. Расулининг ўзи унинг тўғрисида айтади:

«Унинг кўнгли кўзгуга ўхшайди, ҳамма ўйлари тоза ва дадиллиги шердек».

Сугасти у дадилликни аввалда кўрсатади.

Бир кун ламонга бир вопур келадиким, ичи тўла уруш қуроллари. Вовур хизматчилари юқори қабат ялангда ухлайлар; Бирдан тутун чиқиб қолади. Демак, вопурга ўт кетди. Ўтни ўчириш мумкин эмас, матрослар ўзларини денгизга ташлаб қирғоққа сузиб чиқарлар. Ўт вопурнинг олд томониға қараб келади. Қирғоқда тўплангон одамлар жонларини ҳовучлаб туралар. Даҳшатли ҳалокат бўлатурганга ўхшайди. Яна беш дақиқа ўтса, портлағувчи моддаларга бориб етади. Даҳшатли бир портлаш бўлади. Мингларча замбарак ўқлари ёрилиб кетиб, бутун шаҳарни ёндиради.

Сугасти келади. У ёнидан тўппончасини олиб, пўлиса аскарларини ўзи билан бирга боришга мажбур қилади. Улар ёниб тургон вопурға қараб боралар. Сугасти вопурнинг энг тагида бўлатурган амбарга тушиб, унинг деворини болта билан теша бошлайди ва ўшал тешиқдан сув кириб, вопур ҳам бота бошлайди. Даҳшатли дақиқалар. Ёрулғувчи модда бор жойга аланга етган чоқда тўлқинлар вопурни кўмиб кеталар, шу билан қўрқинч даф қилинади.

Расули дейди:

«Мен уни ўз биродаримдай севаман. Мен унга ҳамма фикрларимни айтаман ва биламанким, у менга ҳеч вақт хиёнат қилмайди».

Сугасти билан бўлган бу ўртоқлик Расулининг испанюллар томонига ағдарилишига сабаб бўлади.

Унинг фикрича, «испанюлларда марокашликларга ёрдам бергудай куч бор, аммо марокашлиларнинг йўқ қилғудай куч уларда йўқ».

Бир кун кечаси Сугасти уникига келади. У бутун терга ботган. Тер томчилари тошиб бориб кўзларига тушади.

Ундан тушиши билан оти йиқилиб жон беради. Сугасти дейди:

«Сенинг душманларингдан бири Бани арус уруғининг шайхи Ҳомид бинни Моликни ва унинг икки ўғлини асир қилиб олиб кетган ва агар 24 минг доллар пул тўламанса-

лар, уларни ўлдирмак билан таҳдид қилади. Сен ўзинг биласанким, бу мамлакатнинг бошқа кўп бойлари каби, Ҳомид бинни Молик ҳам менинг ҳимоямда бўлади».

У вақтларда араб бойларининг кўплари бирорта овруполи давлатнинг ҳимоясида бўлғучи эдилар. Агарда улар ўшал таҳдидларни жойига қўйсалар, сенинг ишларинг ёмон бўлади дўстим Расули».

Расули ўрнидан туради.

«Билакс. Сенга дўстлигимни кўрсата олар эканман деб мен хурсандман».

Лекин эртаси куниеқ хабар келадики, Ҳомид бинни Молик ва унинг ўғиллари ўлдирилган, таналарини заха қилиб, ичига сомон тўлдирғонлар, бошларини эса қоқиқларга санчганлар.

Бир тарафдан у каллаларни қишлоқма-қишлоқ олиб юрган, яна бир тарафдан Бани арус шайхи катталигига зўр берган:

«Пошшо жуда қўрқоқ одам, бизга ҳужум қилиб кела олмайди», деган.

Тўпалонни босиш Расули учун унча қийин бўлмас эди, лекин у испанюлларнинг ўзини ишга солишни мувофиқроқ кўради. У Сугастига дейди:

«Тўпалончиларнинг адабини бера олишимга шубҳа қилмагин, лекин сизнинг қўшунингиз қирғоққа чиқиб шаҳарда намоиш қилсалар яхши бўлади. Бу бир қулай фурсатдирким, сўнгра осонлиқ билан қайтиб келмайди».

Эртаси кун шаҳарда катта бесаранжомлик. Тоғларнинг ёввойи аҳиллари шаҳарга босиб кириб, бозорга тўпланган тинч одамларга ҳужум қилади. Уларга отлиқ йигитлар қарши чиқадилар-да, яна тоғларга ҳайдаб юборалар. Испания паноҳида бўлган бойлар Сугастини ўртага олиб, ундан кўмак сўрайлар. Кенгаш мажлислари бўлади ва Сугасти Расулини келади:

«Биз аскарларимизни қирғоққа чиқармоқчимиз, лекин шуни билиб қўйғилким, уларга қарши биттагина ўқ чиққундай бўлса, бутун Оврупода минг баравар акс-садо кўзғотади».

Расули ўйчан жавоб беради:

«Мен ўйлайманким, сиз аскарларни тинчгина туширсангиз бўлади. Ҳарҳолда менинг қочоқ дўстим, биз Мавлоий Ҳафиз икковимиз ҳеч қачон Муҳаммаднинг таълимоти ва Муҳаммад умматларига қарши иш қилмаймиз деб, Қуръон устида муқаддас қасамд этганмиз. Сен менинг дўстимсан, сени яхши кўраман. Лекин ҳаммадан кўра кўпрак ўзимни яхши кўраман. Менинг мамлакатим ёрдамга муҳтож. Ҳамма вақт араблар ва муҳаммадийларнинг дўсти бўламан, деб менга қасам ичиб берасанми?»

Сугасти розилик мақомида бошини чайпайди.

«Бу тўғрида сенга қасам ичиб беришга бошим билан ҳозирман».

Расули унга қарайди.

«Сен бошқа овруполиларга ўхшамайсан. Менга шундай туюладиким, сен менинг жонимга жонсан. Мен билан бирга Қуръоннинг муқаддас сўзларини такрорлаб, унинг устида қасам ичишга унайсанми?»

Испаниялик Сугасти хўб деб бошини чайпайди.

«Сен билан бирга қасам ичишга ҳозирман».

Расулининг бир христиан билан бирга муқаддас Қуръон устида бу хил қасами ёлғиз биргина дафъа бўлгандир.

Шундан сўнг у, испанюл аскарларининг Марокаш тупроғига чиқишларига ризолик беради. Расулининг ҳаётида муҳим кун. У кун кейинча Расулига кўп пушаймонлар едиратурган кун, негаким, у кун кўп оғир ва қора кунларнинг ва ҳозиргача тугамаган узун урушларнинг бошидир.

Еттинчи фасл

РАСУЛИНИНГ ИСПАНИЮЛЛАРДАН СОВУШИ

Араблар нуқтаи назаридан Расули эслик. Расули ўз мамлакатига келатурган таҳликани франсузларнинг борган сари ўсаётган нуфузида кўради. У султон Мавлоий Ҳафизни франсузлар қошида ортиқча тавозели деб англайди ва бунга султоннинг ўзи ҳам иқрор. Расули эса Испания кўнсули Сугастига жуда ишониб юборади. У ўзининг шу ишини оқилона ва ҳокимона деб ўйлайди. У ўйлайдики, Испания марокашлиларни франсузларнинг ҳаддан ташқари даъволаридан қўришга яраса ҳам, Марокашни қўл қилишга унча ярамайди: сўнгра Испаниянинг бундай бир нияти ҳам йўқдир. Расули ҳамма вақт Сугасти билан ишлайман деб ўйлайди, лекин у тез орада ўзининг номуссизларча алданганини кўради.

Испаниялилардан кўнгли совушининг қандай аччиқ бўлғонини, қўйинг Расулининг ўзи гапириб берсин!

«Испанюллар аскарлари қирғоққа кечаси чиқдилар. Июн (саратон) ойи, кун жуда иссиқ эди. Кўнсулхона устида қизил байроқ хилпирар, кўчаларда испанюл аскарларидан пойлоқчилар турар эдилар. Менинг одамларим кўча-кўчаларда одамларни тинчлантириб юрардилар, улар эса жимгина воқеаларни кузатар эдилар. Ораларида,

албатта, менадан койиғанлар ва «шариф бизни христианларга сотди» деб гудуронғанлар ҳам кўп эди.

Бу гаплар мен учун, бутун умрида ёлғиз Марокашни марокашлилар учун ва Муҳаммаднинг таълимоти учун сақлаш каби ёлғиз биргина хаёл ва биргина орзуси бўлган киши учун, жуда оғир, албатта.

Узайл аҳолиси индамасдан кузатар эди. Улар испанюллернинг қирғоққа чиқишларига қаршилиқ йўлида ҳеч нарса қилмадилар, шу билан бирга уларга ёрдам ҳам кўрсатмадилар. Мен ўз уйимда хафа ва айни ҳолда, устимга олиб қўйган масъулиятимнинг оғирлигини ўйлаб, ғазабланиб турар эдим.

Ушал кеча адашишлар ва хатолар билан тўлган ёмон бир даврнинг бошланиши бўлди. Мен испанюллерни Сугастига ўхшаб, менга ишониб муомала қилалар, деб ўйлаган эдим. Мен ҳамма ишларимни ўша билан қиламан деб ишонган эдим. У менинг дўстим эди. Ва умрбод у шундай қолди. Лекин испанюллер қўшин кўмондонлигига Силвестр деган бир генерални белгилдилар, у одам эса бесабр, шошилган ва ўжар одам эди.

Сугасти менинг дўстим эди. Силвестр менинг жуда ёмон душманим бўлди».

Бу тўғрида гапирган вақтда, Расулининг қарашлари хираланиб, ўзи оғир тин олиб қолади. Сўнгра у ўжарлик билан бошини тиклайди ва ўшанда унинг оғизлари теграсида аччиқ бир жилмайиш ўйнай бошлайди.

«Ҳа, рост, менинг умримда душманларим жуда кўп бўлди, аммо уларнинг ҳаммаси ўлиб битдилар ёки ағдарилдилар, мен бўлсам — ҳали борман! Султон Абдулазиз менга душман бўлиб эди: тахтдан ҳайдалди. У менинг уйимни қулга айлантирган эди, янгисини солиб олдим. Силвестр ҳам менинг энг ёмон душманим эди: у ҳам ўз ўқи билан ўлди. Мен бўлсам ҳали ҳам жойимда турибман: бу «барака»нинг кучи бўлади».

Сўнгра у ўрнидан туради, қулочларини ёзади, унинг гўзал кўзлари ёналар ва қарашларида — унинг ўзи ва насли учун Оллоҳнинг хос марҳамати борлигига ўчмас бир имон ёнади.

Расули ҳикоясида давом қилади:

Бошда испанюллер бизга бир дўст каби эдилар. Уларнинг аҳолига қарши ёмон ғаразлари бўлмағонига аҳолининг ўзи ҳам тезда ишониб қолди. Билас, улар савдосотиқ ишларига кўп пул қилишдилар. Генерал Силвестр менинг зиёратимга келди. У шубҳасиз ботир одам эди. Бошда қайси бир мамлакатда бўлса ҳам, мен у одамни, балки севган бўлар эдим. Лекин бу ерда у ва мен учун, Марокаш ва Испания учун бир бахтсизлик бор эдиким, у ҳам бўлса олий кўмондонлик вазифасининг худди ўшал одамга топширилиши эди. Бир жойда икки шер ҳеч вақт муроса қилиб турмайди.

«Силвестр бутунлай Сугастининг акси эди. У арабларни билмас эди. У ҳар ишни зўр билан, қизғинлик билан ва дадиллик билан қилар эдиким, «олғир», «жаҳонгир» ва «бошкесар»нинг намунаси шу бўлади; ҳолбуки Марокашда энг қўл келмайдиган одам мана шунақа одам. У мамлакатни менинг раҳмсиз идорам остида эзилиб ётади, деб ўйлар ва бу ерда солимларча муомала қилиш одат ва зарурат деб билар эди. У ўзини озод бўлишини сира хоҳламаган бир халқнинг озод қилғувчиси деб ўйлар эди».

«Ўзи ҳам мингларча қийинчиликларга учради, негаким, у — одамлар билан эмас, балки ўзи танимаган одамларнинг «дунёқарашлари» — фикр ва эътиқодлари билан курашар эди. Узига бўйин эгиб келган арабларни у дўст деб билар ва арабнинг қатъий онлар келганда бошқа ҳамма нарсани унутиб ўзини ёлғиз мусулмон деб ҳис этишини билмас эди».

«Ўзи тўғри ниятли ва қаттиқ иродали эди, лекин шундай бир халққа учраб қолдиким, гапирган гапи билан миясидаги фикрлари бошқа-бошқа бўлади ва ҳақиқатда ҳар бир ажнабийни иблисдан ҳам ёмон кўради. Шундай қилиб, у Марокаш учун энг «қўл келмаган» киши бўлиб чиқди».

«Силвестр Алқосирга мумкин қадар тез ҳаракат қилмоқчи эди. Пошшо номим билан мен буйруқ қилдиким, унинг йўлларини тозаласинлар, тинчсиз аҳолини Узайлга жўнатиб тинчлик жойласинлар. Денгиз қирғоқлари билан Алқосирнинг орасидаги йўллар теп-текислар. Марокашнинг бу бўлаги ўзининг ажаб талалари ва гўзал ўрмонлари билан бошқа жойлардан кўра бойроқдир. Бизникилар у ўрмонларнинг кўланкасида ҳар қандай касал бўлса ҳам тузалади, деб ишонадилар ва дардлардан тузалиш умидида у ерга жуда кўп пес-моховлар келади».

«Бундай жойни тез босиб олиш йўлини тутиб бўлмайди. Агарда шу испанюллер менинг маслаҳатимга кўниб секин-секин олдинга қараб юрсалар ва шу билан аҳолини ўзларига ўргатиб борсалар оқилона иш қилган бўладилар. Арабнинг кайфи шамолда қалтираб турган фанорага ўхшайди, озгина таъсир ҳам уни бутунлай ўзгартириб юборса мумкин. Аммо Силвестр бардамлик ва тааммуллик киши эмасди, у тез-тез қўлга келатурғон ғалабаларни хаёл қилган «жаҳонгир» ва иззати нафси сира қонмайтурган бир одам эди. Э, Оллоҳ, ўзинг шоҳидсан! Бутун умримда, мен бунча изтироб тортмаган эдим; агарда ўшал вақтларда қариндошларим ёки дўстларимдан бири ўлатурғон бўлса, узайган онға йитиб бормоқ учун жуда шошилган бўлар эдим».

Расулининг юзи жиддийлашди ва унда чуқур фикрлар жилваланади.

«Агарда овруполининг юраги эзилса, жуда табиийдирким, у — пўпнинг бошига боради ва унга ишонади. Биз бошқача иш қиламиз, биз — ҳозиргина узилган бир ўликнинг ёнига борамизким, жони танадан ҳали тугал чиқиб кетмаган бўлади. Шунда биз ҳалиги ўлик билан ёлғиз қоламиз-да, унинг қулоғига ўз дардларимизни айтамыз. Унинг юзи қимирламайди, чунки у ўлган. Унинг оғзи умрбод юмилган, ва энди ҳеч бир сирни ҳеч кимга айтиб қўймайди. Унинг учиб кетаётган жонига биз ўз дардларимизни ишониб топширамиз, негаким у, биз тириклардан кўра оллоҳга яқинроқ. У тезда оллоҳнинг ёнида бўлади ва унга бизнинг дардларимизни арз қилади».

«Ушал кунларда ўзимнинг заиф шубҳаларимни бўйнимга олганим — катта масъулият ҳақида ўлганларнинг қулоқларига нақадар кўп гапирар эдим! Мен истар эдимким, ўшал кетаётқон жонлар орқали менинг алам ва изтиробларим Оллоҳимга етсин».

«Оғир, жуда оғир эди менинг масъулиятим, негаким, мен, бу мамлакатнинг соҳиби ва Муҳаммаднинг олдинги мужоҳиди сифати ила, христианларга йўл қўйиб бердим».

Силвестр менинг Узайладаги ўрдамга келди. Мен уни кутиб олгани чиқиб, улуғ ҳурматлар билан қарши олдим. Худди Сугастига ўхшаб у менинг кўзларимга аниқ ва очик қаради, лекин сўзлаган сўзлари — тез, қисқа ва бўлак эди.

У менга совғалар келтирган. Кўрсатган ёрдамларим учун менга ташаккур қилди.

«Ушал кун биз икковимиз кўр бўлғон эдик, негаким ёлғиз умумий душманимиз бўлган франсузлар тўғрисидагина ўйлаб, ўз орамизда бўлган фикр ихтилофини кўрмаган эдик. Алқосир билан Тетуан орасида ўшал вақтда менинг нуфузим жуда катта эди, мен билмаган ҳолда ҳеч ким тоғларга қадам қўймас эди.

Мен Силвестрга дедимким, испанюллар ҳали-ҳозир Узайладан бир соатлик йўлда Суқ ал-ҳод деган жойни олиб турсинлар, негаким, франсузлар у ерга ҳафтада икки марта озиқ-овқат мусодара қилғали борар эдилар. Шу билан бирга, улар тоғ уруғлари орасида ўз нуфузларини кенгайтиришга ва уларни пул билан сотиб олишга уринар эдилар. Мен испанюлга кенгаш бердимким, у ерга албатта бориш керак, лекин Францияга душманлик қилиб эмас, уларнинг нуфузларининг кучайишига монёе бўлмоқ ва испанюлларга ёрдам бермак мақсадида бориш керак».

Анжар уруғидан бир неча кишини мен асир қилиб олган эдим, Силвестр ўшаларни сўради. Мен бердим. Сўнгра у сўрадиким: «Сенинг аскарларинг «Фунуқ фи айнал жирс» деган жойни қанча вақтда ола билмади?»

Мен: «Йўқ» деганни қилиб, бошимни чайпадим.

«— Яхши хирмон кўтараман деган киши, эрта кундан ҳаракат қилиб, уруниб уруғ сепади. Шаҳар халқлари, балки, сизнинг маданиятингиз учун етишгандир, лекин тоғ халқлари ҳали унга тайёр эмас. Замин жуда жонкуярлик билан тайёрланиши лозим, ўзинг ўйлаб кўр ахир, дўстим: милтиқ омоч эмас!»

«Сўнгра мен шу умидда қолдимки, у ўз аскарлари билан қўшни қишлоқларга баъзан катта-катта юришлар қилади ва шу билан аҳолининг испанюллардан кўрқиши йўқ бўлади: шундай қилиб иккавимиз дўст бўлиб ажралишдик. Мен уни сақлаш учун қўлимдан келган ҳар нимани қилишга ваъда бердим ва мен бутун умримда ваъдамни бузган киши эмасман».

Аммо кейин билсам, у ўшал суҳбатимизнинг эртаси куни Мадридга ўз ҳукуматига бундай деб ёзбидир:

«Менинг Расулидан олган таъсирим шунга келиб тўқтайдиким, ҳозир у бизнинг томонда, лекин уни ўз тарафига оғдирмоқ учун Франция тўхтовсиз ишлаб туради. Мен ўйлайманким, у дарҳақиқат, оддий бир арабдан ортиқ эмас. Ва бир кун бориб франсуз олтуларига сотилиб кетади. Ҳозирги фурсат анча қулай. Франциянинг боши Олмония билан бўлаётган сиёсий оғирликларга ботар. Бизга фурсатдан фойдаланмоқ лозим. Бизга тезлик билан олдинга босмоқ, мумкин қадар кўпроқ ер олмақ ва ҳар қаерга испанюл қоровуллари қўймоқ керак».

«Мени қандай ёмон танибдир, бу Силвестр!»

«Мен ҳеч қачон ўйимни ўзгартган киши эмасман. Мен султон томондан ўзларига берилган жойларида франсузларга монёе бўлмоқчи ҳам эмасдим, лекин мен испанюлларга фойдали бўлмоқчи эдим, негаким, менинг фикримча, бу — ўзимиз учун фойдали эди».

«Агарда эслик бир одамга тоғда асалари уяси учраб қолса, асални ўз уйида пой-локчисиз қолдирмаса ҳам, уяни калтак билан урмайди».

Силвестр битта испанюл зобитини аскарний муршид сифатила Узайлага юборди.

«Бутун шу ишларни нуфузини маҳкамламак учун қилар ва арабларни ҳадиялари билан сотиб олишга уринар эди. У вақтларда, ҳали испанюллар менинг томонимда эдилар. Алла қайси бир испанюл қуш овига чиқмоқчи бўлди, унга мен ўз қулларимдан бирини қўшиб бердим. Овдан сўнг испанюл менинг қўлимга 25 «пизат» пул берган ва олишни талаб қилган, ҳолонки мен унга пул олишни манъ қилиб қўйган эдим.

Қул пулни олган, лекин сўнгра ўзи келиб менга айтиб қўйди.

Эртаси куни ҳалиги испанюл хайр-маъзур қилмоқ учун меникига келди. Икковимиз бирга ўтириб овқат едик, овқатдан сўнг ёнимдан 25 пизат олиб унинг олдига қўйдим.

«Нима қиламан мен буларни?»

Улар — ўзининг пулларинг, ўтинаман олғил».

«Сен менга пул ҳадия қилмоқчимисан? Мен уни ололмайман».

Мен калламни чайпайман.

«Мен буни англай олмайман. Уйдаги хизматкорнинг келган меҳмондан «чойчақа» олиши ҳеч эшитилмаган ва кўрилмаган нарса бўлиб ҳам, сен кеча менинг қулимга 25 пизат пул берибсан. Сен ундан ўшал пулни уялмасдан олишни талаб қилғонсан, энди ўшал пулларни ўзингга қайтариб берсан олғали уяласанми?»

Ман шу йўллар билан испанюлларни ўз одатларимизга ўргатмак ва уларнинг кўзларини очмоққа уринар эдим, лекин ҳаммаси бекор кетар эди.

Силвестр ҳар ерга сайёр пойлоқчи тўдалари қўйишда давом этди. Ушал вақтда, ўшал ишларнинг ҳаммасига балки, унинг ўзи айбли ҳам бўлмагандир, нега ким ўзи қийин-қистовга олган Испания ҳукумати эди. Оғирлиқлар соатма-соат ошар эди. Алқосирда бир буйруқ чиқардиким, унинг бўйинча Силвестрнинг рухсатидан ташқари ҳовлижой сотишга даф қилган эди. Бу, албатта, менинг ҳуқуқимга ва аҳолининг озодлигига тегиш эди. Араблар ҳасрат қилгали турдилар, франсузлар эса, нарсани билгандан кейин ўз жаридаларида катта шовкин кўтара бошладилар.

Султоннинг ҳарб вазири Ал-Аббос норозилик билдирди. Бу ишларнинг ҳаммасини мен, жиддий ранг олмасдан бурун билган ва шунга кўра орада восита бўлишга уринар эдим.

Силвестр яна ҳам олдинга кетди.

У жуда гўзал аскарлар кийимлари кийиб, ўз зобитлари билан бирга отлик юришни яхши кўрар эди. Ушанда теграсига тўпланган оломонга ҳадиялар улашишга уринарди. У оломон орасида экан, уни қўйидаги сўзлар билан тантанали олқишлаган кишилар ҳам кўп эди:

«Бу бизнинг янги пошшо (волий)миз».

Ана ўша одамлар унга ҳар хил афсоналарни сўзлар, унга атаб қўйлар ва ҳўкизлар келтирар эдилар; шу учун унинг чодирини олдидаги майдон аксари вақтларда кушхонага ўхшаб қип-қизил қон бўлар эди.

Ори рост, ўз мавқеининг жуда оғир бўлғонини у ўзи ҳам сезар эди, лекин шундай бўлса ҳам бошқаларнинг олдида менинг обрўйимни туширишга яна ҳар йўл билан уринар эди; ҳолбуки, унинг аминлиги учун кафил бўлишга ярайтурғон ёлғиз бир киши бўлса, у ҳам мен эдим. Мана шу жиҳатни у хотирга олмасди.

Франсузлар томонидан ҳам бесаранжомликлар кўп бўлади.

Улар томонда ҳам араблар томондан ҳурмат қилинатурғон бир уруғ — Васан уруғи яшар эдиким, у — испанюлларга қарши эди.

Унинг араблар ўртасидаги нуфузи эса шу қадар катта эдиким, агарда Васан уруғидан бўлган бир араб бошқа уруғлардан бир арабни ов чоғида тасодифдан ўлдириб қўйса, ўлганнинг оиласи хафа бўлиш у ёқда турсин, балки ўзини бахтли деб санар эди, негаким, эътиқодга қараганда Васан уруғида биров томонидан ўлдирилган одам тўппатўғри беҳиштга тушади деб ҳисобланади.

Васан оиласининг шайхлари тоғларда яшагучи уруғларнинг кўплари ўртасида бир исён уюшдирмакчи бўлгонлар. Лекин бу гапни мен эшитиб қолдим-да, Синот ва «Ид ал шарафа» томонлардан қақирилган мажлисда ҳозир бўлсинлар деб, ўз дўстларимдан бир неча кишини ўшал уруғлар томонига юбордим.

Ана ўшал мажлисда биров бундай деди:

«Ори сиз билмайсизки, испанюллар бизнинг еримизни тамом эгалламакчи бўладилар? Биз, Овруполларни ёлғиз макру ҳийла билангина енгсак мумкин. Биз Васан уруғи Алқосирда ҳужумга маъруз бўлаётибдир, деб бир овоза тарқатамиз. Бу овоза Силвестрнинг қулоғига етган он у ўз аскарлари билан бирга етиб боради ва бизга унинг ҳоқимиятини танимаганимиз учун ўз ёрдамини таклиф қилади. Силвестр ўз аскарларини олиб, Алқосирга қараб жўнаши билан биз оз миқдорда қолган испанюл пойлоқчиларини ўраб оламиз, сўнгра кечаси бориб кўриқсиз қолган Узайла шаҳрига босқинлик қиламизда, қўлимизга тушган овруполларнинг ҳаммасини битта қўймай қириб юборамиз».

Бошлиқлардан бири сўраганким, бу ишга мен, яъни Расули нима дейман?

Васаннинг шарифи жавобни тўқтатмасдан қайтарган:

«Расули — султоннинг жонишини, у бундай ишларга аралашмайди. Шу учун бугун ҳам бизнинг орамизда йўқ. Лекин сизга кўрсатилган маслаҳатларнинг ҳаммасини у маъқул топди».

Ўз-ўзидан билиниб турадирким, бу — ёмонлик мақсади билан тўқилган қип-қизил ёлғон, лекин менсиз ва менинг ризолигим олинмай туриб, ундай ишларнинг бўлмаслигига ўшал ердаги кишилар жуда маҳкам ишоналар ва уларнинг бу ишонишларини ҳалиги одам ҳам билади.

Чинданам бу ишнинг бўлишига ҳозир ҳам ишонмаганлар кўп. Улар (мажлисга тўпланганлар) турли баҳоналарни кўрсата бошлаганлар. Баъзилари «отим йўқ», де-

ганлар, баъзи бирлари эса, «испанюллар Узайла шахрини кўп ҳам пойлоқчисиз қолдирмайлар», деб баҳона қилганлар. Ниҳоят, улар обрўли Васан шайхларининг қисташларига унаб, бошлиқлар қақирган соатнинг худди ўзида белгиланган жойда ҳозир бўлишга онт ичганлар.

Бу гапларнинг ҳаммасини мен ўз дўстларимдан эшитдим ва дарҳол Испаниянинг Танжа кўнсулхонасини хабардор қилдим.

О, у тентаклар, менинг гапларимга ишонмадилар. Силвестр: «Расули ёлғиз ўз нуфузини ошириш учун тиришади», деб унинг қулоғига пичраган кишиларнинг сўзларига ишонар эди. Мен кўпрак ҳаракат қилиб қўйибман. У мендан кўрқмоққа бошлади ва ўшал вақтда мени «жон» деб ҳайдар эди. У шу қадар содда эдиким, ўзларини унга маъқул қилмоқ учун ҳар қарда мендан гила¹ қилиб юрғонларнинг уруш бўлғон тақдирда ўз тарафига ўтиб кетишига ишониб кетган эди. У ҳали ҳам билмас эдиким, бу араб деган нарса христианлардан ҳайн чиқаришни яхши кўрса ҳам, улар учун урушиш фикридан йироқ туради.

У вақтда мана бу хил ишлар ҳам кўп бўлиб турар эди: чунончи солиқчига айтар эдилар:

«Бир неча кун шошмай туринг, бирорта овруполи ҳадя бериб қолар дейман». Солиқчилар кулади.

«Яхши мен шошмай тураман. Лекин христиан ҳадя берган вақтда мени ҳам унутма; мен ҳам қашшоқман ахир».

Тоғларда бир уруғ яшар эдиким, унинг азолари жуда мутаассиб мусулмон бўлганликлардан, овруполилар билан жуда кўп ва жуда қаттиқ урушган эдилар. Аммо охирда христианлар уларнинг устларига ҳаво кемалари юбориб, уларнинг уйларини бўмбалар билан вайрон қилдилар.

Ушанда тоғ халқлари кўрқиб деялар:

«Овруполиларнинг хизматида ёмон девлар ва арвоқлари бор экан. Девлари — қушларга ўхшайди, уларнинг туққан тухумлари бизни қираётибди».

Улар «овруполилар билан ярашганимиз яхшироқ», дейдилар. Лекин уларнинг шайхлари эски бир одам бўлиб, христианларни ҳам шу қадар таассуб билан ёмон кўрар эдиким, бутун умрида ҳеч бир христианнинг юзини кўрмаган эди. У одам ўғлини чақирди:

«Мен ўз қаноатимни ўзгартира олмайман ва ўзгартиришни хоҳламайман ҳам ва ҳатто буни қилишга менинг ҳаққим ҳам йўқ, акс ҳолда мен ўз элим олдида бутун обрўйимдан жудо бўлар эдим. Лекин ҳозир биз христианлар билан ярашишга мажбурмиз, негаким улар уруш билан бизнинг устимизга келар ва бизнинг шахримизга ёмон бир одамни шайх қилиб қўймоқчи бўладилар. Энди қулоқ сол, мен қандай қарор қилибман. Мен то ўлгунимча христианлар билан олишабераман. Сен бўлсанг, ўғлим, улар билан яраш қил. Эслик бўл, болам. Сени ўзимизга шайх қилиб қолдирсалар, уларга ёрдам бермакчи бўлганимни ўзларига айт. Сўнгра уларга кенгаш бергилким, улар бизга босқин қилсинлар. Дарвозадан уларга қарши биринчи чиққувчи ўзим бўламан ва ишни шундай қилиб тўғрилайманким, уларга биринчи дафъада мени ўлдириш қийин бўлмайди. Негаким, мен бир Муҳаммадийнинг христианлар орасида қолганидан кўра, ўлиб кетганини ортиқ кўраман. Мен йиқилгач, эл қочсин, сен бўлсанг христианлар билан яраш боғлайсан ва элимизга шайх бўласан».

Мана шундай деди эски араб ва ўзининг ўғли билан бирга бутун шаҳар аҳолиси унинг талабини мақул топди-да, унга бир муҳаммадий каби, озод ўлиб кетиш имконини берди.

Мана арабнинг хурофатлари шундай бўлади: қачон бўлса ҳам бундай нарсаларга бир овруполининг ақли етадимми?

Ушал вақтларда «Водийи Мусо»да Мусо бинни Ҳомид деган бир шайх бор эди. Бир куни унинг ўғли Силвестрнинг ёнига келган ва «Отамни ҳам биродарларимни ўлдириб, уйларимнинг кулини кўкка совурди», деб мендан гила қилган. Бу хабар Силвестрнинг худди кўнглидаги орзуси ва мени «золим» шаклда кўрмак учун унга янги бир дастак эди. У одамни нима учун ўлдирганим хусусида мендан бир оғиз нарса сўрашни ҳам хоҳламади. Иш мана бундай бўлган эди:

У одам менга солиқ тўламаги лозим эди, шу учун мен уникага солиқчимни юбордим. Мусо бинни Ҳомид уни очиқ юз билан қарши олган: «Сен менинг меҳмонимсан. Меҳмонхонамга киргил, хуш келдинг! Мен бориб ўтлоқдан сенинг соҳибингга совға қилмоқ учун катта бир буқани ҳайдаб келай».

Солиқчи нон-тузини татигандан сўнг ухлагали ётган. Эндигина кўзи уйқуга кетгач Мусо бинни Ҳомид қўлида болтаси билан кириб, уни ва у билан келган икки аскарни чопиб ўлдирган. Негаким, шайхнинг оиласи билан солиқчининг оиласи ўртасида яширин ўлим ҳамлиғи бор экан. Шундай қилиб, у ўз соҳибининг қўлида ўлди. Лекин, бу нарса

¹ Гила — гина.

катта гуноҳ эди, негаким, биз билган муқаддас қонун, «заофа» қонуни бўйинча уйидаги меҳмонга — агар душман бўлса ҳам тегиб бўлмайди.

Шу билан бирга у солиқчи билан бирга борғон аскарларини ҳам ўлдирган ва тилларини кесиб олғон.

Ушандан биров кейин Мусо бинни Ҳомиднинг ўзи ҳам унинг адабини бериш учун юборғоним аскарлардан кўрқиб, қочишга мажбур бўлган.

У одам ёлғиз фирибгаргина эмас, кўрқоқ ҳам эди, унинг қишлоғини ўраб олган аскарлар халқаси орасидан ўтиб, кечаси яна менинг, Расулининг уйига қочиб келган. Ислом қонунларини ҳурмат қилганим унга маълум эди. Мен унга обу таом бермай қўймадим: ахир у менинг меҳмоним! Шундай қилиб, у менинг уйимда кўп турди ва қўлларини унга хизмат қилишда давом этдилар. Лекин мен у билан кўришишга унамадим ва унга айрим уй тайёрлаб бердим.

Оллоҳга онт бўлсинким, мен ундан қандай қилиб қутулишимни билмай қолдим, негаким, менинг меҳмоннавоз уйимдан чиқса нобуд бўлишини ўзи ҳам жуда яхши билар эди.

Бир неча кун ўтгандан сўнг менинг аскарларим унинг бир биродарининг ва икки ўғлининг бошларини олиб келишди.

Шундай бўлса ҳам яна Мусо бинни Ҳомид уйимдан кетмак истамас эди. Биз унга ҳеч қандай ёмонлик қилмадик, боягидай обу таом бериб турдик, лекин кечаси, у ухлаган чоқда, менинг аскарларим унинг ёнига бир қозиқ қоқиб, у қозиққа биродарининг калласини санчиб қўйганларким, калланинг кўзига бир хил кўк ўт (майса) тўлдирилган эди. Буларга ҳам қарамасдан Мусо бинни Ҳомид меникида қола берди. Эртаси куни менинг аскарларим ҳалиги биродарининг калласи ёнига ўз ўғлининг калласини ҳам осиб қўйганлар. Мусо бинни Ҳомид ўлгудай кўрқди, лекин берилган обу таомни илгаригидай олаберди.

Учинчи кеча келди.

Ҳалиги икки калланинг ёнига учинчи каллани санчиб қўйдик.

Энди унинг ҳамма оиласи тугал ўз ёнига тўпланган эди, шундай бўлса ҳам кўрқоқ Мусо шу мудқиш жамиятда қолаберди.

Мусо бинни Ҳомид чўмилмакчи бўлди.

У кийимларини ечиб, яроғ-аслаҳаларини олиб қўйди. Сўнгра менинг хизматкорларим уни чўмилиртгани олиб кетдилар.

Чўмилиб қайтиб келгандан кейин у ўз жойида бир жасад кўрди. У Мусога қарашли бир қўлнинг жасади эди. Лекин унга Мусонинг уст-бошлари кийинтирилган ва қўлларига унинг яроғ-аслаҳалари берилган эди. Ёлғиз калласигина узилган эди. У Мусонинг жойида шу аҳволда ётар ва Мусо бинни Ҳомид худди ўзининг калласиз жасади қошида тургандай бўлар эди.

У кўрқди ва эртаси куни кечаси менинг уйимдан қочди, аскарларимга «уни отманг», деб тайинладим: у ахир менинг меҳмоним эди!

Мен ҳақли эдим, мен жазони лозим бўлган жойда бердим. Мен Марокаш одати бўйинча жазо бердим. Шу билан бирга мен меҳмоннавозлик қонунини ҳурмат қилар эдим.

Мана шу киши бориб мендан Силвестрга гила қилган. Силвестр борган сари ҳукуматни ўз қўлига олишга интилар эди ва шу учун бизнинг орамиз ҳам бузила бошлади.

Аммо Силвестрнинг ўзи ҳам ўз ҳукуматининг қўлида ёлғиз бир «пиёда» каби эди, негаким, бурун Модретдан (Мадриддан — С. А.) — ўз ҳукуматидан рухсат олмай туриб, мен билан курашишга ҳам унинг ҳаққи йўқ эди. Шундай қилиб, у билан бир зот кўришиб гаплашиши сира мумкин бўлмади, хат деган нарса бўлса, кўп мубҳам бўлади. Ва орада англашилмавлиқлар чиқишига сабаб бўлади.

Ниҳоят, Силвестр менинг томонимдан солинган солиқларни ва даромадларимни текшириш учун ўзига ҳуқуқ талаб қилди.

Унга яна ёлғон гапларни уқтирганлар.

Мен, гўё, қайси бир уруғдан жуда кўп пул талаб қилган ва султоннинг мулкини эгаллаб олган эмишман.

Силвестр бизнинг одатларимизни билмаганини яна бир қатла исбот қилди.

Рост, жонишин сифати билан, мамлакат даромадларидан мен ҳам фойдаланганман, лекин ўз ҳуқуқимга соя солиб шундай қилганман. Мен ҳеч қачон адолатсиз, ноҳақ бўлган эмасман, мен ҳеч қачон ва ҳеч кимни ортиқ кўрган эмасман, ҳеч қачон бой билан бир камбағални фарқ қилган эмасман.¹ Урданининг узун йўлида ҳар кун шайхлар билан гадойлар, шаҳар халқлари билан тоғ аҳолиси, диний (илоҳий) асарлар учун мендан кўмак сўраб келган олимлар билан, ўз қўшниларида шикоятга келган подачилар баравар тўпланиб турар эдилар.

Менинг «кичик кўнгил» ва «кўнгилчанлигим»ни мақтаганлар кўп эди ва бировларнинг илтимосларини қайтарган вақтларим кам бўлди.

¹ Кўп «яхши» қилганлар! Бўри билан қўйни баравар кўрганлар!.. Ҳай, баракалла! (Ч).

Бир қўлим билан олғонларимни яна бир қўлим билан юз баравар ортиқ қилиб берганман.

Лекин Силвестр мени текшириб кўришни хоҳлади ва кўп одамлар бундан ўзлари учун ҳаян¹ ахтармоқчи бўлдилар.

Оллоҳга онт ичманки, араб овруполилар қўл остида турғонда ўзида бор бўлган озгина яхшиликни ҳам унутиб юборади!

Шундай қилиб, орамиздаги ихтилоф борган сари авж олаберди. Силвестр 1911-йилнинг ёз ойлари эдиким, янгидан-янги уруғларни менга қарши оёқлантирмоқчи бўлди.

Мен, бориб-бориб уларга қарши қўшин чиқариш мажбуриятида қолдим, шундай бўлгандан кейин, табиий, яроғ-аслаҳа, кийим-кечак ва от-араванинг ҳам ғамини емагим лозим бўлди.

Тоғлардан Силвестр ёнига дарров чақимчилар туша бошлаб, унга ҳар хил афсоналарни тўқиб эшиттирдилар, у ҳам ўшал афсоналарга ишониб Мадридга ёзди:

«Расули яроғ жамлаб ётадир. Уникига франсуз зобитлари келиб, кўришиб кетишди. Расули улар билан гапни пиштиб қўйди».

Силвестр, ўша ёзганларига ўзи ҳам жуда ишонган бўлиши мумкин. У энди «ҳар бир яроғли киши ёнида яроғ бўлтирмоқ учун мендан рухсатнома олсин», деб талаб қўйди. Менинг уруғ-аймоқ, дўстларим кенгаша бошладилар. Улар ҳиддамланган эдилар.

«Шариф, басдир! Шариф, бундан сўнг бу аҳвол билан узоқ бориб бўлмайди: бундай бўлса, биз испанюлларнинг қулидан бошқа нарса эмасмиз!»

Марокашлилар шундай дедилар ва деганлари жуда тўғри эди. Силвестр билан олди-берди қилғоним хатлар, борган сари дўстлик шаклини йўқота борарди.

Ўктабр ойида Силвестр бирдан меникига келиб қолди, мен билан англашиш учун охириги восита шу деб ўйлаган эди у.

Силвестр келди. Менинг дўстларим ҳайрон бўлдилар:

«Сен, ҳали, ўз душманингни қабул қилмоқчимисан? Сўздан кўра ўқ яхши».

Лекин мен уларни рад қилдим.

«Мен ишонаманким, менинг уйимдан кетган вақтда, у менинг душманим бўлмасдан кетади».

Мен уни ўз жомамда, бурунғилардан кўра кўпрак ҳурматлар билан қарши олдим. Аввал орамизда жимлик ҳукм сурди.

Дастурхонга қўл узатгандан сўнг Силвестр, ҳар хил ишларимиз тўғрисида мендан сўрағали бошлади. Унинг ҳамма саволларига бир хилда жавоб бердим:

«Худонинг хоҳлагани бўлади»,— дедим.

У тоқатсизлана бошлади.

«Ким билади, худоинг нима хоҳлайди? Мен энди бу ерга Расулининг нима иштини билай деб келдим?»

Шунда мен бундай дедим:

«Расули ҳамма вақт сенга ёрдам беришни хоҳлайди, сен бўлсанг, ўз йўлинг билан кетдинг».

У деди:

«Мен бу мамлакатда аввало (тинчлик) жойлашни хоҳлаган эдим²: менга қадар ким қилган буни?»

Мен жиддият билан унга қарадим:

«Мен ва менинг яроғим».

Узоқ гаплашдик. Исёнчи тоғ уруғлари орасида тинчлик жойлаш ишини менга қўйиб беришга уни кўндирдим. Мен унга икковимиз бир бўлғонимизда мамлакатнинг иқболи учун қандай ишлар қила олишимизни айтдим.

У менга «радиу»нинг мухбирларидан гапириб эди, мен дедим:

«Яхши, мумкин қадар тезлик билан менга симсиз телеграф билан телефон ўрнаштириб бер, икковимиз гаплашиб юрайлик. Модомики, маданият бизга бу қадар қайғулар келтирар экан, унинг фазиллариндан фойдаланайлик».

Биз узоқ гаплашдик.

Силвестр борган сари очилаборди. У шарифларга ташаккур қилди, ҳарбий муршидлар боришга рухсат берганим учун жуда севинди. Бизга телеграф билан телефон ваъда қилди. Биз ўшал куни, менга шундай кўринадиким, яхши дўстлар бўлиб ажралишдик. Менинг шайхларим ҳам, сўнгра шодлиқ чеҳралари билан телеграм ўрадилар.

«Ё саид, сен уни сўзларинг билан енгдинг. Сенинг фасоҳатинг қаршисида ҳиёлда эриб кетди».

Денгиз қирғоғиндан одамлар, менинг радиу истансам учун асбоб-ускуна жўната бошлағач, бутун мамлакатга чақмоқ каби бир овоза кетди.

Султон Мавлоий Ҳафиздан шошилиш бир хат келди.

¹ Ҳаян — фойда.

² Бу «олғир» жаҳонгирларнинг қандай адолат жойлашларини биламиз: Ҳиндистон жафолари кўз олдимизда! (4).

«Менга айталарким, сен испанюллардан ғалати нарсалар олибсан ва улар билан бутун мамлакат орқали худди ёнингда турғондай гаплашмакчи бўлибсан. Сенинг ўшал мабнияларингни франсуз муҳандислари кўрмакчи бўладилар. Уларни меҳмон сифатида қабул қилишни истайсанми?»

Мен буни рад қила олмас эдим. У муҳандислар келдилар ва меникида бир неча кун туриб кетдилар.

Силвестрининг яна ғазоби келган эди.

Ўзи шубҳачи бўлганликдан, ҳар ерда хиёнат аломатларини кўргандай бўлади. У яна Узайлга келди.

Биз яна суҳбатлашдик. Биззот суҳбат қилганда англашим қандай енгил бўлади. Биз яна дўстлашган эдик. Кулиб туриб сўрадим:

«Қани ваъда қилган телефонуниг?»

«Йўлда келаётибдир. Кўрасанким, мен сенга маъқул бўлиш ҳаракатидаман. Энди сен ҳам менинг илтимосимни бажаргил».

Мен розилик билан бошимни чайқаб дедим:

«Хўш, тилагини нима?»

«Сенинг шаҳарингда кўп овруполилар туради. Лекин, демак, мумкинким, улар, ўзлари хоҳлаган нарсани бозордан топа олмайдилар, рухсат бергил, мен бир неча савдогарни юборай, келиб магазин очсин».

Мен розилик бердим:

«Хоҳлаганингни қил».

«Лекин, у савдогарларнинг моллари ҳаммаси қимматбаҳо, шундай бўлса ҳам уларнинг мол-мулкларини сақлаш учун масъулиятни гарданинга олгил деб, сендан талаб қила олмайман. Шу учун менга рухсат бергил, ўшал савдогарларни қўриғламоқ учун шаҳарга бир даста аскар юборайин».

Мен аччиғ кулдим.

«Телефуни қиммат тушатурғонга ўхшайди!»

Лекин мен тинчликни хоҳлар ва уни ўз дўстлиғимга ишонтирмоқчи бўлар эдим, шу учун бунда ҳам унга ён бердим.

Шу билан бирга, унга жиддий қараб туриб, дедим:

«Мен сенинг дўстинг, лекин эсингда тутгилким, ҳеч вақт сенга фуқаро (табаа) бўлмайин».

Расули ҳикоясида давом қилади:

Султон Мавлоий Ҳафиз франсузлар билан бир муоҳада боғладиким, шунинг орқасида ҳамма уруғлар султондан жуда ёмон норози бўлдилар. 1912 йил 17 апрелда султонга қарши очиқ кўзғолиш бошланди. Уни ўз ўрдасида ўраб қўядилар. Лекин у денгиз қирғоғига чопар чопдириб, франсузлардан кўмак сўрашга ярай олди. Франсузлар тезлик билан кела бошладилар. Бу орада шаҳар бир ёввойи бағоват майдонига айланган эди. Овруполиларни ўз уйларида ўраб қолиб, франсуз зобитларини ўлдиришга бошлаган эдилар. Уларнинг жасадларини жуда ёмон тилкалаб ташлар эдилар.

Халқнинг ғазоби қайнаб, тошиб кетган эди.

О, ётларнинг босиб киришларига қарши кўзғолон: бу халқ, нақадар ҳақли эди, билсангиз!

Лекин ғазаб чоғда у кўп ёмон марҳаматсиз ва инсониятсиз бўлиб кетган эди.

Бир христиан роҳибига ким, ўзлари мутаққий «Фабр» деб атар эдилар — бир неча ўртоқлари билан бирга бир қушхонада ўраб қолганлар. У уруш ишини англлар ва милтиқ отишни билар экан, шу учун чинакам бир аскар мардлиги билан ўзини қўриғлашга бошлаган. Бирдан ташқаридан, қушхона олдида инграш овози келган.

Ва дарров роҳибнинг эсига ўз касби тушган-да қўлдаги милтиғини ташлаб, бир неча дақиқа учун ташқарига чиққан, мажруҳ бир арабни кўрган, кўтариб уйга олиб кирмак мақсадида унинг устига эгилган. Худди шу чоқ бир ўқ келиб унга теккан-да қутқармоқчи бўлган одамнинг устига ўз қонлари қўйилган. Жаҳли келган оломон, шундан сўнг, унинг теграсига гужум бўлиб олиб, унга ўтли косовларни ташлай бошлаган. Аммо ўт ўзига ризқ топа олмади, негаким, Фоснинг пойтахти худди «қашқар қуёни»нинг уясига ўхшайди: ҳамма бинолар тошдан, томлари ҳам бир-бирларига шу қадар яқинким, ҳатто ёруғлик ҳам кира олмайди.

Эртаси куни ҳам кесиш давом этди, халқ қутурди ва у қутуриш эвазига деволлари билан панжараларни ясантирди... Агарда бир қанча христианларни шариф ўз ўрдасига беркитиб, сўнгра у ердан эсон-омон жўнатиб, шу йўл билан уларнинг ҳаётларини сақлаб қолмасайди, натижа ёмон бўлар эди.

Франсузлар шошилиб-шошилиб кела бошладилар.

Яроғ-аслаха тўғрисида қўллари баланд бўлғонликдан улар тинчлик ва осойишни жуда тез жойлардилар, лекин шу билан бирга Мавлоий Ҳафиз ҳукуматида ҳам барҳам берилди.

Фосга бир марта кириб олғон франсузлар, сўнгра у ердан чиққали унамас эдилар. Мавлоий Ҳафиз христианларни қутқариш учун қўлдан келганча урунган бўлса ҳам,

айбни яна унга ағдардилар, у ўзи эса жуда бўшанг одам эди. У тожу тахтдан кечди ва умрини франсузлар томонидан ваъда қилинган нафақани савдолашиб, ўзи ёлғиз Работда ўтказди.

Бу чоқда Силвестр Испаниядан янги қўшин сўради.

Вазият танг эди. Тоғ аҳолиси Мавлоийи Ҳафизга қарши жуда ёмон ғазабланган эди. Ҳатто, франсуздан ортиқ унга қаттиқ тикланар эдилар.

«У исломга хиёнат қилди, бизни христианларга сотиб юборди».

Бу чоқда мен уруғлар орасида тинчлик жойлаш учун Силвестр билан ёнма-ён туриб, уруғларга қарши урушар эдим. Менга ҳозир таассуф билан айтишга тўғри келадиким, ўшанда ўз ғамимни есам яхшироқ бўлар экан, чунки, у вақтда мени ҳамма султон қилиб сайламоқчи эди. Мен бутун элнинг орзуси билан султон бўлиб қолар эдим.

Аммо Силвестрнинг ваъдасига қараганда, менинг султон бўлишимни овруполлар ҳам тилаган бўлсалар керак эди.

Ҳарҳолда Силвестр ўшанда қўлдан келганини қилиб кўрди. Сўнгра у қайтиб келди. Нақадар тутуриқсиз бу испанюллер! Худди менинг оёғим остидаги кўнғизларга ўхшайдилар. Мен уни айлантисам, Шарқ томонга қочади. Этигим билан туртсам, ғарб томонга қочади. Унга қараб юрсам, жанубга қараб қочади.

Баъзан испанюллерга бутун Марокашни осонлиқ билан қўлга олиш фурсатлари келиб қолади, лекин энг қалтис бир вақтда «Мадрид»да ҳукумат алмашинади, ёки бош қўмондон қақриб олинади.

Фуқаролардан баъзилари келиб дер эдилар:

«Испанияда ёлғиз аскарларнинг аҳамияти бор, холос. Генерал билан бирга бўл. Генераллар — қиролнинг дўстлари бўлади».

Сўнгра бошлиқлар келиб дер эдиларким:

«Вазир билан бўл. Миллат мажлисида аскарларнинг аҳамияти йўқ».

Эсиз, эсиз: улар франсузлардан кўра қобилроқ. Тартиб ва интизом франсуз Танжасидан кўра Испанюлл Тетуанида яхшироқ. Лекин испанюллернинг ҳамма ишлари «эртага» қолдирилади, шу учун улар фурсатни ўтказиб юборалар.

Силвестр бир вақт Мадридга борган эди. Ўшанда у мени алдайди деб ўйлаган эдим, лекин бу ўйимда мен ҳақсиз бўлган эканман.

Ўз ҳукумати унга ишонмаган, ёки Франсиядан кўрққан. Улар (испанюллер), балки, султонликка мени ҳам таклиф қилганлардир, лекин Франсия рози бўлмагандир. Воқеъ (факт) шулки, Фос султонлиғига, ҳамманинг кутганига қарши, мен ўтирмасдан, овруполларнинг истаги билан Мавлоийи Юсуф ўтирди.

Мен учун оғир бўлди, испанюллер учун эса ундан ҳам оғир бўлди.

Агар ўшанда улар мени султон қилиб қўйсалар, агарда мени йўқласалар, ўшал воқеадан сўнг тез орада бошланиб кетган урушнинг олдини олиш, балки, мумкин бўлар эди.

Ҳарҳолда Силвестр ўшанда қўлдан келганини қилиб кўрди. Сўнгра у қайтиб келди. Мавлоийи Юсуф султон бўлиб олган эди. Мен унга бўладиган муносабатимни ҳали белгиланмаган эдим, лекин шунчалиги борки, у — Франсиянинг марҳамати билан Султон бўлган киши эди.

Силвестр Узайлага аскар юбормоқчи бўлди. Унинг яширин тилаги шу бўлса ҳам, лекин ҳозирча Фосдан Танжагача телеграф хатти тортаётган франсузлардан кўрқар эди.

Мен Силвестрга дедим:

«Узайла менинг шаҳрим: менинг бору йўғим ҳозир шу. Бу ерга аскарларнинг билан келма. Ўз фуқароларим олдида менинг обрўйимни туширма!»

Лекин у ўз сўзида маҳкам турди, негаким, бизнинг теграмиздаги Анжар уруғлари очиқ бағоват бошлаган эдилар.

Оллоҳга онт бўлсинким, улар (анжарлилар) душманлиқ вақтида оқу қорани ажратиб ўтирмайдилар.

Бир кун улар, болаларини кўргали кетаётган кампирни — менинг онамни қўлга туширдилар. Араб учун онасидан азиз ва онасидан муқаддас ҳеч нарса йўқ. «Жаннат оналарнинг оёқлари остида», деган ҳадис бор эмасми, ахир?

Ўшал вақтда мен бир неча кун Синотда тўхталиб қолган эдим. Ўшанда улар менга чопар юбордилар:

«Тез бизни кел! Агарда ўз ихтиёринг билан келмасанг онангни ўлдирамиз».

Мен уларга жавоб бериб дедим:

«Эркак киши ўз онаси учун худо қошида масъулдир. Оллоҳга онт бўлсинким, сизни келга бораман!»

Улар севишниб қайтдилар, мен бўлсам ёнимга энг яхши ўртоқларимдан 70 кишини олиб кечаси адирни ошдим. Бизнинг ёнимизда ёлғиз яроғ-аслаҳаларгина эмас, балки катта бир идишда фонар ёғи билан гугуртларим ҳам бор эди.

Уларнинг жойларига яқинлашгач, онамга хабар қилмоқ учун бир болани юбордим. У — эслик бола эди, менинг айтганларимни яхши бажарди. У қишлоқ уйларининг олди-га бориб «битта эчким қочиб, сизнинг подангизга қўшилиб кетди», деб бақирар эди. Шу учун уни уй-уйларга бемалол киргиза берар эдилар. Лекин кеч киргунча у менинг

онамни кўра олмаган. Ёлғиз оқшом чоғида ҳамма намозга кетган вақтда у бола менинг онамни топиб кўрган ва қулоғига пичирлаган:

«Уфлингдан хабар келтирдим. Кечаси қулоғингга бойўғлининг овози келган ҳамон бу ердан қоч, шаҳарнинг тошига чиқиб дарахтзорга беркин».

Онам чопарга «хўп» деб бошини чайпаган.

«Ҳар нарса худонинг иродасида».

Ўз ўртоқларимни мен иккига бўлиб, бир бўлагини қишлоққа яқин бутазорга жойладим.

Қоронғи тушгандан сўнг улар даҳшатли отиш бошладилар. Қишлоқ аҳиллари ирғиб турдилар. Улар ўйлаган эдиларким, душман ўқ чиққан тарафдан келиб босди. Лекин, бу вақтда мен ўз одамларим билан тошдан-тошга ирғиб юриб, қишлоқнинг биринчи уйларигача етиб бордим. У уйлар ҳаммаси ташлаб кетилган эди. Тезгина фонар ёғини тўқдик-да, гугурт ёқиб ўт кўйдик. Похол билан ёпилган уйлардан тездаёқ олов тиллари узолди. Худди дарахтдан-дарахтга ирғиган қуш каби аланга ҳам томдан-томга ирғиб эди. Бадбуруш, қоп-қора бир тутун кўкларга томон кўтариларди.

Анжарлилар даҳшат билан орқаларига қарайлар-да, янги таҳликани бу томондан кўриб ўзларини орқага уралар. Бирдан мен уларнинг ўртасида ҳозир бўлиб қоламан. Қаддимни тиклайман-да, бақираман:

«Сиз мени чақирган эдингиз, мана келдим!»

Улардан бири милтиғини кўтаради-да, бақиради:

«Эй аҳмоқ! Бу алангаси кукка кўтарилган уйда ўз онанг кўп ётибдир».

Мен қаттиқ хахолаб кулдим:

«Сенинг ўзинг аҳмоқ, менинг онам аллақачон таҳликадан қутилиб кетган, ҳозир отини миниб дарахтлар орасида турибдир!»

Менга қараб ўқ узарлар, мен соғ қоламан. «Барака»нинг кўриши остида бўлгон кишига ўқ ўтар эмишми? Лекин мен орқага сапчидим. Ловуллаб ёнаётган томонларнинг қуюқ тутунлари қишлоқдан ташқариларгача чиқиб келаётибдир. Ҳамма бақиради, урушади, отади. Ҳеч ким дўстини душмандан ажрата олмайди — ит эгасини танимайди. Мен бўлсам онамни водий бўйлаб таҳликасиз жойгача олиб кетдим. У ерда уни икки ўртоғимга топширдим. «Сиз буни бизнинг уйга олиб кетинг. У ерда бизнинг бошқа ишларимиз бор».

Биз ўзимиз қайтиб келиб яна адирлар остига беркиндик. Қишлоқдаги уруш тугади. Уйларни қўтқариш энди мумкин эмас эди. Бир-бир кетин ирғиб анжарлилар чиқа бошладилар, улар бизларнинг ёнгинамиздан ўтиб боралар эди. Уларнинг соқол тўқларини битта-битта санасак ҳам мумкин эди. Биз уларни худди қочаётган қуён сингари ўққа тутиб қолдик. Сўнгра дарров пистирмадан чиқиб, қўлларимизга пичоқ олдик-да, бир зарб билан уларнинг каллаларини таналаридан жудо қилиб ташладик. Шу чоқда анжар хотинлари етиб келишиб, бизни ўққа тутиб қолдилар, шундан кейин биз ҳам қуёнга ўхшаб, бор кучимиз билан ўрмон томонга қоча бошладик. Лекин ҳар биримизнинг ёнимизда биттадан душманнинг калласи бор эди.

Биз Синотга қайтдик, шунда менинг хизматкорларим, бузулгон уруғларга танбеҳ ва ибрат бўлсин деб, кесган каллаларни четан учларига санчиб қўйдилар¹.

Эртаси куни дам олдик, кечаси бўлса, жуда сергак бўлиндик. Биз анжарлиларни ўч олгали келар деб ўйлаган эдик, келмадилар.

Аmmo у кечаси якка бир ўқ чиқди. Югуриб ташқарига чиқдик. Ҳеч ким кўринмади. Бутазорларнинг орасини изладик, ҳеч нарса учрамади. Сўнгра қайтиб келдик. Менинг хизматкорларимдан бири деди:

«Ё саид, четанга санчилган каллалардан биттаси йўқ!»

Биз қулоқ сола бошлаган эдик, бирдан жуда яқиндан паст бир йиғи овози келди, югуриб бордик, лекин ҳеч нарса кўринмади.

«Ё саид, бекор ваҳма экан.»

Бирдан шайхларнинг бири келиб қолди.

«Ё саид, овози сенга эшитилган ўқни мен отиб эдим. Менга худди девор олдида аллаким юргандай бўлиб кўринди, энди мана ҳеч нарса кўринмайди».

Яна овозлар чиқди:

«У ваҳма экан, ваҳмага қараб отибсан».

Деворни мен ўзим қараб кўрдим.

«Бу ёққа қаранг: мана бу ерда қон турибдир. Мен ўйлайманким, ваҳмадан қон чиқмайди».

Из қувалаб кетдик.

«У — мажруҳ. Албатта узоққа кета олмайди».

Қонли излар йўқолди. У чўл жойи эди: қалин ва қувватли буталар кўп бўлғувчи эди.

¹ * Акамнинг қандай ватанпарварликлари шу ердан очиқ маълум бўлаётибдир: ўзининг биргина онаси учун, у она қўтқарилгондан сўнг ҳам бу қадар даҳшат кўрсатиш жуда яхши «ватанпарварлик»дир!.. (Ч.)

Менинг одамларим ваҳмадан қўрқар эдилар, негаким, ҳали тун қоронғи ва ой ҳам хира ёритар эди.

Бирдан бир бўлак латтага кўзим тушиб қолди. Оқ латта қонга бўялган эди.

«Саид, ё саид, қайт орқага, бу ер хавфлидир».

Лекин мен қизиқиб кетиб, бутазорга кирдим. Унда ерда чўзилиб ётган ёш ва чиройлик бир хотинни кўрдим. У ўзи ўлган, кўксидан ярадор бўлган; кесилган бир бошни маҳкам кўкрагига босиб, қучоқлаб олган эди. Ўлдирилган эрининг бошини олиб кетмак учун, у ботир ва ёш хотин ўз жонини фидо қилган эди».

Расули хаёл билан олисларга тикилади.

У бундай қисқа воқеаларни қандай завқ билан сўз орасига жойлаб кетди. Шунда жуда маънилик қилиб бошини чайпайди.

«Араб хотини дадил. Дадил ва ботир».

Расулининг юзини яна қисват босади. Ва яна сўзини давом эттиради:

«Силвестрга қайтайлик. Мен Синотдан яна бошим ғамлар билан тўлғони ҳолда қайтиб келдим. Бирдан яна чопар устига чопар:

«Сенинг устингга испанюл аскарлари босиб келаётибдирлар, Саид».

Мен унга ишонмоқ истамадим.

Испанюл аскарлари менга қарши?

Силвестр менинг дўстим эмасми эди, ахир?

Шошилиб Узайлга қайтдим. Бутун шаҳар безовта бўлган эди. Лекин мен тинчланишга амир бердим.

«Менинг буйруғимдан илгари битта ўқ чиқарган киши ҳам жони билан жавоб беради!»

Шаҳар халқи «дод-вой» қилса ҳамки, буюрганимга бўйин эгди.

Сўнгра Силвестрга чопар чоптириб, мен бу сўзларни эшиттиргали буюрдим:

«Чақирмаган меҳмонни ҳам ҳурмат билан қарши олалар, лекин, менга олдин бир қур хабар берсанг ва одамларим устига бирдан босиб келмасанг, яхшироқ бўлар эди. Хоинлик — оғир гуноҳдир, лекин — дағаллик ҳам оғир гуноҳлардан саналади ва иккаласи ҳам аксари оғир натижаларга олиб боради».

Бундай деб жавоб келди:

«Душманлик ҳаракатлари сенга қарши бўлаётгани йўқ. Биз, Узайлага телеграф тортаётган франсузларнинг олдини олмоғимиз лозим. Йўқса, мамлакат икковимиз учун ҳам барабар, қўлдан кетади».

Мен яна чопар чопдираман:

«Мен ишонаман, лекин шаҳар дарвозасидан ҳатлай кўрма. Чодирларингизни Аоқсининг тепасига қурингиз ва ўшал ерда турингиз».

Менинг Силвестрга ғазабим келган эди, шу учун Танжадаги Испания элчисига шикоят қилдим. Лекин ўзим, шаҳарга келган испанюл зобитларини хурсандлик билан қарши олдим.

Шу вақтда бутун мамлакатга маълум бўлдики, янги султон Мавлоий Юсуфнинг қариндоши Мавлоий Алмаҳди менинг ўрнимга жонишин қилиниб белгиланган. Шундан сўнг аниқ билдимки, испанюллар менга берган ваъдаларидан қайтганлар ва энди мен уларга ишонмасам бўлади.

Уруғ бошлиқлари менинг олдимга кўпайишиб кела бошладилар.

«Шундай ҳам бўладими, ё Саид, биз сени ажнабийларнинг дўсти деб ўйладиқ».

Оҳ, мен қандай аҳмоқлик қилибманки, христианларга ишонибман! Ушал кундан бошлаб, мен ҳеч бир генерал ёки вазирнинг гапига ишонмай қўйдим: негаким, қай ерда ким овруполилар ерлилар билан аҳднома қилишсалар, албатта фириб бералар ва ҳам бутун аҳдноmani ёлғиз ўзларигина тушунатурғон ва яроқсизларни уларга боғлаб бера турғон моддалар билан тўлдиралар.

Генерал Силвестр меникига ўзи келса ҳам, мен уни қабул қилмадим.

Мен унга ҳар хил баҳоналар қилдим. Ҳозир биз икковимиз гаплашсак яхши бўлмаслигини мен билар эдим. Хизматкорларимга буюрдимки, мени ё касал, ё банд, ёки номозда десинлар. Араблар гапиршини яхши биладилар. Лекин Силвестр ўрдамнинг саҳнига кириб хизматкоримга деядир:

«Ўрданинг эшиги менга очилмагунча, бу ердан чиқиб кетмайман».

Шундан сўнг уни мен ноилож тегишли ҳурматлар билан қабул қилиб олдим-да, дедим:

«Мен то умримнинг охиригача ҳур бир одам бўлиб қолмоқчиман. Сен бизнинг мамлакатимизга янги келган вақтингда, халқ менга бўйин эгар эди ва унда мен ҳам сенга ёрдам бера олар эдим. Менинг ёрдамим сен учун фойдали эди. Энди сен ишни шунчагача еткардингки, бешта уруғ мендан ажраб кетди. Мана, сенинг ишларингни оқибати. Яхшилаб ўйлагил. Агар Расули ағдарилса, осойишни ким сақлай олади? Ҳамма қишлоқлар бир-бирига қарши чиқиб, ҳеч бир жон амниятда қололмайди».

Мавлоий Алмаҳдининг жонишин қилиб белгиланишига мен билан бирга Силвестр ҳам рози эмасдир, деб ўйладим. Ҳамда вақт кеч кириб қолгани учун уни чиқиб кетар, деб умид қилдим, лекин бўлмади, у гап бошлади:

«Мен сени неча дафъа кўргани келдим, сен нимага мени кўргали бормаисан? Нимага менга ўрдандан туриш учун жой бўшатиб бермаисан? Нимага халқ қошида икковимизнинг бир-биримизга душман бўлиб кўринишимизни хоҳлайсан?»

Мен «Йўқ», деганни қилиб бошимни чайпадим.

«Менда ундай фикрлар йўқ эди, лекин сен билан Сугастининг менга берган ваъдаларингиздан ҳеч бири юзага чиқмайди».

Икковимиз ҳам жим бўлдик. У кетишни хоҳламасдан — менга илтимос қилди: «Мен билан Аокис талалариғача бирга борғил, фуқароларинг икковимизнинг дўст бўлғонимизни кўрсин», деди. Менинг юзларимни қисват босган эди.

«Борсам ҳам Испанияни ҳурмат қилганимдан бораман».

Мен, унинг ҳаракатлари чин кўнгилдан эмас деб ўйлар эдим. Балки мен ҳақсиз бўлгандирман?

Бизнинг тўғримизда кўп нарсалар ёзилган, ҳолонки қоғоз, қалам ва сиёҳ каби нарсалар бу дунёда ёмонликни жуда кўп тарқатадилар.

Орада «чин кўнгиллик», самимият бўлмағондан кейин одамлар бир-бирларига ишонмайлар. Силвестр мени султоннинг ерларини босиб олишда айблади. Мен бунга ҳужжат ва далил талаб қилиб эдим, у дедики, ундай нарсалар унутилиб кетган. «Захил» ерлари аллақачонлардан берли менга қарар эди.

Силвестр бунга ишонмади.

Сўнгра бир неча арабни билар эдимки, мени Силвестрға чаққанлар ўшалар эдилар, уларни қамоққа олдим. Испания вазири ўшаларни қўйиб юборилишини талаб қилди. Мен унамадим. Силвестр Мадридга жўнади, унинг бу сафаридан мен яхши натижалар умид қилмадим. Бу нарса 1912 йилда эди. Силвестр қайтиб келган вақтда биз исломнинг «Ййдул-акбар»и — катта ҳайитни ўтказиб турган эдик, ўшанда менинг теграмга ҳамма уруғлар тўпланган ва топган-тутганларини менга назр қилиб келтирган эдилар.

Ундан қанча бурун Бани арус уруғидан бир қанча киши, яъни солиқ тўлашга унамасдан, ўз озодликларидан кўра пулни ортиқ кўрган кишиларни қамоққа олган эдимки, ўшал ҳангомада улар қамоқда эдилар. Ана шулар менинг устимдан Сугастига гила қилганлар. У билан биз, осонгина гаплашиб англашсак бўлар эди-я, лекин орамызга яна ҳалиги Силвестр тушиб қолди ва бир-биримиз билан кўришишимизга монёв бўлди.

Бу орада испанюллар Ҳомид бинни Мусодан ҳам бир хат оладиларким, у хатида бани Мусо уруғининг ер билан яқсон қилинганидан шикоят қиладилар, лекин ҳеч бир сабаб кўрсатмайди. Силвестрнинг бу норози зиёратчилари менинг бераҳмлигимдан гила қилиб мени ўзбошимча ишлар қилишда айблар эдилар. Кўп гаплари «тўқима» бўлар эди.

Мен бесаранжом тоғ халқларига қарши яроғланишга бошладим; ҳамма ўйладиким, мен Испанияга қарши чиқмоқчиман.

Силвестр Танжага шошилиш хат ёзди. У ҳолда менга танбеҳ бериб, шаҳарни бўшатишганини, мени мажбур қилатурган вазирнинг ўзи бўлса керак эди. Лекин, ҳамма вақт бўлгани каби, бунда ҳам сиёсатчи элчилар урушчи қўмондонлар билан англашилмадилар ва мен бемалол Узайлага қайтдим.

Силвестр турли-туман янги хабарларнинг босқини остида борган сари ўз-ўзини йўқота борди ва, охирда, менга мана бундай талабнома (ультиматум) юборди:

«Менга ўз билганимча идора қилмоқ учун йўл қўй, бўлмаса, иккаламиз узилишамиз».

Испанияга дўст бўлиб юрган бир неча уруғ Аокис ўрдугоҳига қочиб келди. Улар менинг адаб беришимдан қўрқарлар ва испанюлларнинг қулоғларига ёлғон гилаларни тўқир эдилар. Ёзилган хатлар қўлға туширилди. У хатларни мен ўзимга қарашли бошлиқларнинг бирига ёзилган ва саркашлик қилган уруғларни жуда қаттиқ тадбирлар билан таъқиб қилишга буюрган эдим. У «саркаш уруғлар» деганим, ана у заволли Бани аруслар эдиким, испанюллар кучоғида ўзларига пана жой ахтаралар ва уларни менга қарши қўзғатар эди. Бу вақтда иккала томон ҳам, мен ҳам, испанюллар ҳам шу қадар изза бўлинган эдикким, ҳар бир дуч келишимиздан қон ҳиди келар эди. Мен Синотга келдим. Ушал вақтларда бир овоза тарқалган эдикким, гўё, мен, ўзимнинг улуғ боболаримдан шайх Абдуссалом деган азиз бир зотнинг мазорини зиёрат қилмоқчи эмишман. Бу ҳамиша уруғларга тезлик билан тўпланмоқ учун имо ва ишорат эди.

Бутун тоғларга, қўллари милтиқли урушқоқ йигитлар билан тўлганлар ҳолда бирдан жон кирди ва ҳар биридан ёлғиз мана шу овоз эшитилди:

«Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқдир ва Муҳаммад унинг элчисидир».¹ У кун бутун мамлакатнинг бошдан охиригача муқаддас жиҳод эълон қилинган эди».

¹ * Троййба калимаси: Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур-Росулulloҳ».

РАСУЛИ УЗАЙЛАНИ ТАРК ЭТИШГА МАЖБУР

«Расули билан Силвестр орасида уруш бўлсин деб китоблар айтади?» Бутун Маро-кашда мана шундай овоза юради.

Расули инсоф йўлини тутиб уруш бўлмаслиги учун хўп уриниб кўрди. Лекин иш бошқача бўлди. 1913 йилнинг январ ойида Силвестр Узайлага келди. Расулининг таъби хира бўлди, негаким иккаласи яна учрашганлари билан орада тагин бир қанча ғижилла-шишдан бошқа нарса бўлмаслигини у яхши билар эди, айниқса бу сафар Силвестрнинг ўзи ҳам илгари хабар қилмасдан — бирданига келиб қолди. Кунлардан бир кун у Узай-ладаги ўрданинг айвонига кириб келди. У ҳовлиққандай кўринади. Қуллардан бири уй эгасининг номидан унга жой кўрсатиб ўтиришга таклиф қилган эди, у унамади.

У темир қафасдаги йиртқич ҳайвондай, шошилиш қадамлар билан ҳадеб нари бориб-бери қайтар эди.

Расули уни қабул қилмоқни истамайди, шу учун вакилга буюрдиким, бирдан рад қилиб аччиғини келтирмасдан турли баҳоналар билан уни кўндиришга ҳаракат қилсин. Лекин Силвестр вакилни бир чеккага суриб қўйиб, ҳеч кимдан сўрамасдан тўппа-тўғри болахонага — Расулининг ҳужрасига қараб йўл солади.

Унинг қаршисига яна бошқа қуллар чиқиб, тўхтатишга тиришиб кўралар. Расули унинг тажанг бўлиб гапирган овозини эшитди-да, жилмайиб кулади:

«Худонинг иродаси шу экан! Яхши! Майли, кирсин».

Силвестр киради. Расули унга сал юзини тортibroқ салом беради:

«Салом алайкум!»

Аммо меҳмон саломга жавоб бермасдан, амирона «тўн» билан уй эгасига дейди: «Мен сенинг зиндонларингни кўргали келдим, ҳозир ўзинг мен билан бирга борасан!»

Расули ҳайрат тўла бир қараш билан унга қараб олади. У бундай гаплашиш ва муомалаларга сира ўрганмаган.

Ўзини оғир ушлаб туриб, юмшоқ курсини кўрсатади, аммо Силвестр ўтиришни хоҳламайди:

«Сенинг бераҳмлигинг тўғрисида хўб эшитдим?»

Расули жавоб беради:

«Овруполининг кўзлари менинг ишларим устидан ҳукм юргизишга ярамайди». Силвестрнинг жаҳли кучаяди.

«Доим гила эшита беришдан тўйиб кетдим. Мен ҳамма нарсани ўз кўзларим билан кўрмакчиман, юр!»

Расули ҳайрон. У билан ҳеч ким бу хилда гаплашган эмас. Шунда ҳам у арабнинг анъанавий назокатини қўймайди.

«Ундан илгари мен билан бир-икки пиёла чой ичиб олғали унарсан».

Чой келгунча бир қанча вақт ўтади. Улар қаршима-қарши индамасдан ўтуралар. Испанюл ўзиқи зўрға тутиб ўтиради ва хизматкордан истакандаги чойни олар экан, истаканни уй эгасининг юзига чаплашдан ўзини зўрға сақлаб қолади.

Охирда Расулининг бардоши ҳам тугайди. Силвестр шошилиб ўрнидан туради. «Бундан ортиқ кутиб туришга энди ярамайман, кўрсат бандиларингни!»

Расулининг қуллари ва мансаб одамлари ҳайрон бўлалар. «Бизнинг амиримиз бу хил гапларга қандай бардош қила олади?» деядилар.

Расули тинч, «йўқ» деб бошини чайпайди. «Бугун бўлмайди. Вақт ўтди. Бандиларимни сенга эртага кўрсатаман».

Силвестр индамай уйдан чиқади. Эшикнинг орқасида тўхтади ва бардошсизлиқдан «ҳа» деб қамчи билан этигига уради.

«Мен кутиб қолдим. Борасанми, йўқми?»

Расули зоҳирда ҳали ҳам жуда «тинч».

Меҳмон ўрнидан тургандан кейин измон ўтириб қололмайди. «Юр, йўлга тушайлик».

Улар иккаласи индамасдан кўчаларни ўталар. Силвестр бир неча қадам олдинда. Расули эса ўз фуқароларининг таъзимлари, саломларига виқор билан жавоб бериб, бир неча қадам орқада боради.

Зиндончи йўқ экан. Ниҳоят у келди ва калитларни келтиради. Саҳн салқин, лекин, улар энди, Силвестрни булутдай ўраб олган зах аралаш иссиқ ҳавонинг тўлқуни орасида қоладилар.

Расули жилмайиб кулади:

«Кир энди. Ўзинг хоҳлаган эдинг-ку!»

Силвестр зиндоннинг тор уйига киради. Ўзини худди ҳушдан кетиб қолаётгандай сезади, лекин кўзлари бўш келмасдан зулматни ёриб кўрсатарлар.

«Ё раббий, бу мамлакатда жони (гуноҳкор) бўлмаган киши йўқми?»

Зиндон кенглиги оддий бир чодирча келатурғон, кичкина, пастрак бир уйдан иб-

рат, ичи тўла одам — бандилар. Жой исроф бўлмасин деб бир неча кишини бир занжирга боғлагонлар. Бир нечтаси ўлган; зиндончилар унга кўп ҳам аҳамият бермайлар. «Занжирларни очиш учун ҳамма вақт темирчи топила бермайди» деялар... Зиндон жуда қоронғи. Бир нарсани кўриб — ажратиш қийин.

Бандиларнинг кўзлари зулматда, буталар орқасидаги йиртқич ҳайвонларнинг кўзларига ўхшаб, кўк нуқтадай йилтиллайди.

Бандилар қимирламайлар. Кўплари яланғоч, қалтирайлар. Баъзилари шу қадар ориқлаганларким, уларнинг баданларини айлантириб олган занжирлар энди-энди суякларини синдириб кета тургандай туюлади.

Расули жиддият билан бошини чайпайди.

«Ҳа, рост. Оллоҳнинг иродаси мустақкам, унга сўз йўқ. Жиноятнинг роҳати қисқа, жазонинг кулфати узун».

Силвестр сўзламакчи бўлади, леки томоғи қуруқшаган.

«Бу мудҳиш, бу ваҳшат, менинг ҳимоятимда бўлган мамлакатда бундай нарсаларнинг бўлишига мен чидай олмайман. Нимага бундай ишларни қиласан сен? Бунинг оқибатидан кўрқмайсанми ахир?»

Расули «йўқ» деганини қилиб, бошини чайпайди.

«Ўз ишларининг оқибатидан кўрқоқларгина кўрқади. Мен ёлғиз Оллоҳдан кўрқаман».

«Уларга тўйгундай овқат берасанми?»

Расули яна «йўқ» деганни қилиб, бошини чайпайди.

«Зиндонда ётган бандига овқат керак эмас. Агарда номусли одамларнинг қилган меҳнатлари самараси билан бандилар тўйинатурган бўлса, бу — инсофсизлик бўлар эди. Аммо, буларга ўз дўстлари овқат келтириб бералар, баъзида очдан ўлганлари ҳам бўлади».

«Улар нима гуноҳ қилганлар?»

«Улар Қуръоннинг йўлига қарши кетганлар, менинг ҳукмим тўғри».

«Уларнинг гуноҳлари ёзилган қоғоз қай ерда?»

«Қозида бўлса керак. Энди басдир?»

Энди бандилар шовқун солалар:

«Бизда айб йўқ. Биз гуноҳ қилган эмасмиз».

«Уларга ишонма. Улар кўрқоқ итларга ўхшайлар. Яхши муҳаммадий ҳеч бир вақт Оллоҳнинг иродасидан гила қилмайди».

Силвестр ўтликди: ¹

«Буларни бу ерга келтирган Оллоҳнинг иродаси эмас, сенинг ироданг!»

Расули жиддий гапирди:

«Менда Оллоҳнинг иродасидан бошқа ирода йўқдир».

Силвестр ўрдага қайтишни хохламайди. У тўғри Испания қўнсулхонасига боради.

«Айтдириг, шаҳарнинг қозиси дарров бандиларнинг рўйхатини менга олиб келиб топширсин».

Қози рад қилади:

«Эртага кел. Мен қараб кўрайин, ундақа найза борми экан, йўқми экан. Бизнинг маъмурларимиз ҳозир мачитда. Иш тамом бўлди».

Шаҳардаги бир неча чала араблар бу гапларнинг ҳаммасини эшиталар-да, дарров бош кўтарарлар. Улар Силвестрнинг ёнига келиб, уни ўтликдиралар:

«Бандиларнинг ҳеч бири айбли эмас. Улар Тазаррут ва Синотда иморат солиш учун Расулига пул керак бўлганда бергали унамаган кишилар».

Бу гап тўғри. Ушал вақтларда, чинакам Расули Синотдаги бузулган уйини тиклашга буюрган эди. Лекин шуниси борким, араб одати бўйича ўз фуқароси ҳисобига бино солишга Расулининг ҳаққи йўқ.

Силвестр яна ўрдага келади. У Расулининг қабул қилишини кутиб, худди гадойдек, ҳовли дарвозаси олдида туради.

У ўтликқан.

«Ҳукумат вакилларининг бир хилда учрашишларини ҳам яхши тартиб деб бўладими?»

Хизматкорлар эътироз қилалар:

«Ахир, Расули мачитда намоз ўқиб ётибдир!»

«Бу баҳона».

У хизматчиларни бир чеккага суриб қўйиб, дарвозани ўзи очади. Ва Расулини саҳнда чўк тушуб ўтириб, намоз ўқуғон ҳолда кўради. Расули одам турганини билади, лекин ҳеч илтифот қилмасдан намозини ўқишда давом этади. Сўнгра намозини тугатгачгина ўрнидан туриб, яна салом-аликсиз Силвестрга қарайди.

«Юр!»

¹ ўтликди — ёнди, ёниб кетди, ғазабланди.

Улар Расулининг ҳужрасига киралар ва у ерда Расули соқовларча ҳаракатлар билан, меҳмонни уй тўрига даъват қилади.

Силвестр дарров гап бошлайди:

«Мен ўшал даҳшатларни тугатай деб келдим. Қозида рўйхат йўқ ва шубҳасиз у одамларнинг ҳаммаси сенинг ўзбошимча талабларингга унамаганлари учун қамалган. Сен уларни тамоман сўриб битиргансан ва у шўрликлар сенга тўлагали ҳеч нарсаси бўлмағони учунгина, ёлғиз шунинг учун аста-аста ўлишга маҳқум этилганлар. Испания мунга йўл қўймайди. Ҳозир, шу бугун бандилар бўшатилиши керак».

Расули жилмайиб қулади:

«Ахир бизнинг қонунларимизга аралашидан бошқа заруррак иши йўқми Испаниянинг? Сен соддасен дўстим. Менинг обрўйимни тушириш эмас, кўтариш сенга фойдалироқ. Испания бизнинг динимиз ва қонунларимизни ҳурмат қилишга аҳд этган. Сен ўз вазиятингни билмайсан... Бизнинг қонунларимизни бузишга сенинг ҳаққинг йўқ. Ҳар мамлакатнинг ўзига хос одатлари бўлади».

Силвестр унга қулоқ солмайди:

«Бандилардан учтасини шу ерга олдириб келиш учун ҳозир буйруқ бер».

Расулининг юзинда улўғлик жилмайиши. У ўзини жуда тинч тутади. Ва шу учун жаҳли орқасида ўзини тутта олмаган испанюлдан баландлигини ўзи ҳам сезиб туради ва ҳали ҳам бардошидан ажралгани йўқ.

«Айтганинг бўлсин. Сен менинг меҳмонимсан, мен сенинг соҳибинг (измонинг)ман, буюра беришга ҳаққинг бор».

Бир одам юборалар, у одам бориб бандиларни олиб келгунча анча фурсат ўтади. Расули қимирламасдан тераза олдида туради. Силвестр эса орқа-олдига юради, дам бир оёғида, дам яна бир оёғида туради, тажанглик билан ўзининг этикларини қамчилайди. Ниҳоят бандилардан учтасини олиб келадилар.

Уларнинг яланғоч таналари ва жароҳатларини алланималар билан ёпганлар, лекин, шундай бўлса ҳам кўринишлари жуда ваҳималик.

«Айбингиз нима?»

Бири жавоб беради:

«Менинг айбим йўқ ва бу ерда нима учун бўлинқонимни ҳам билмайман».

Яна бири дейди:

«Мен шарифнинг талаб қилган маблағини тўлашга ярай олмадим».

Силвестр Расулига қарайди:

«Эшитдингми?»

Расули эътироз қилади:

«Мен одиллик билан ҳукм қиламан ва ҳукмларимнинг бузулишига йўл қўймайман!»

Силвестр тобора ўттиқиб боради.

«Бу шўрликлар ўз юзингга қандай айбларни ирғитиб туралар, эшитганинг йўқми. ахир?»

Расули уни қўлидан ушлаб, тераза ёнига олиб боради.

«У... ана унда, пастда турган «дувана»ни кўраётибсанми? Уч кеча-кундуздан берли шу ҳолда туради, емайди ҳам, ичмайди ҳам, қимирламайди ҳам. Дуволарга тушган кўланкаларга қарайди — қўлиғини ¹ қилади; унга шундан бошқа нарса керак эмас! Ушани англайсанми сен?»

«Йўқ».

«Ана у айвонда тўпланган шайхлар ² тўдасини кўраётибсанми? Улар олти кеча-кундуздан бери мени кутиб ўтуралар. Улар сабр қилиб, кутиб ўтуралар, вакил қилмайлар. Ушаларни англайсанми, сен?»

«Йўқ».

«Ана энди юқорига қара. Томлар орасидаги панжарали теразаларни кўрасанми? У ерда умрида куннинг ёруғини ва ўшал уйдан бошқа нарсани кўрмаган қанча хотинлар яшайди. Улар ўшал уйда яшайлар, ўшал уйда еялар, ичалар ва бола тўғалар. Улар ўшал ердан сира чиқмайлар ва чиқсалар ўлганларидан сўнг — ўлик ҳолда, чиқалар. Ушаларга тушунасанми, сен?»

«Йўқ».³

«Ундай бўлса бу қадар ўзингга ишониб кетма ва бизнинг одат ва қонунларимиз устидан ҳукум юргиза оламан деб ўйлама!»

Силвестр тескари қараб олади, Расули эса гапда давом қилади:

«Сен бизга тушунмайсан. Сен мени бераҳм дейсан. Кўргил ахир, мен сенга ҳамма нарсани очик кўрсатиб ётибман. Биласанми, «Мағодир» зиндониде ётқонимда менинг ўзимга нималар бўлиб эди? Ушал кулфатларнинг ҳаммасига қандай қилиб чидай олар эдим? Уч кундан сўнг ўлиб кетатурғон одам эмасми эдим? Лекин мен ва мен

¹ Ибодат маъносиде.

² Муридлар бўлса керак.

³ Силвестр тўра тушунмасалар, биз тушунамиз: у — энг оғир қўллик ва энг буюк инсофсизликдир. (Ч.)

билан бирга мана булар ҳам, хўб яхши биламизки, одамнинг яшаши ва ўлиши Оллоҳнинг қўлида бўлади ва ўлим ҳам Оллоҳ хоҳлаган ондагина келади. Сиз ҳам ўзингизга қаршиси ва ҳам динингизга. Сизнинг ҳамма умрингиз, бутун сиригиз ёлғиз журму исён билан кечади.

Биз Оллоҳнинг юборғонига қарши курашмаймиз. Ва ҳаммасини кўриб ўтишга яраймиз, негаким биз ўз юкимизни сабр билан кўтариб кетамиз».

Расулининг овозида қаттиқ ва сарсилмас бир имон бор ва у одам айтади:

«Бизга шу «сабр»дан бошқа нарса қолмади ҳам. Бир вақтлар бизнинг улуғ кучимиз бор эди ва биз ҳикмат ва фалсафани ўз олимларимиздан ўрганар эдик. Бизнинг яроғимиз бутун дунёни фатҳ этган ва ислом енгилмас бир ҳолга келган эди. Лекин биз ўз ҳикматимиздан фойдалана олмадик. Ақлимиз адашгучи бўлиб чиқди, бармоқларимиз эса керак қадар анчом бўла олмадилар. Сиз ўзингизнинг маънавий билимларингиздан фойдаланасиз. Сиз ёйилиб борасиз, ислом эса сизнинг сиқшингиз қошида орқага қайтмоқда. Энди сиз бизни ўргатмакчи бўласиз, лекин биз талаба сифатида, жуда имиллаганмиз; буниг соддагина сабаби ҳам шудирким, бизда сизнинг англай олишингизга нисбатан кўп муҳим бўлган ишларнинг хотираси яшайди ва шу хотира аста-секин қисватли туманга кўмилиб кетади. Очик майдонда сизга қарши чиқиб, бурунги азиматимизни қайтариб олатурғон ҳолга келгунча, бир аввал бир қур, балки, бориёғимиздан ажралишга мажбур бўлармиз. Ташқарида, саҳнда сув олиб турғон одамни кўрдингми? Бир пақирни бўшатганда яна биттаси тўлиб туради.

Дунё ҳам шунақа. Ҳозир сиз кучлисиз ва исрофга берилгансиз, ислом эса сизнинг пақирларингиздан томчилар тўплайди. Аммо, бир кун келади, биз сизнинг мактабларингизда ўқиб, сизнинг зовудларингизда иш ўрганиб оламиз-да, у вақтда ўз ҳаққимизни қайтариб оламиз; майли, биз ўзимиз ва бизнинг болаларимиз ўшал вақтларгача қолмайлик, дунёдан ўтиб кетайлик — лекин шу айтганим бўлади... Мана шунинг учун Оллоҳ бизга кўкларнинг энг ажаб неъматини берганким, у ҳам бўлса — сабрдир».

Силвестр елкасини қоқади-да, индамасдан чиқиб кетади; шундай бўлса ҳам у бандиларни озод қилишга буйруқ беради ва шу билан икковининг ўртасида таҳликали бир душманлик туғилади.

Араблар ўз шарифларини ўртага олалар.

«Нечук сен бунга йўл кўйдинг? Ё испанюлларни ўлкамиздан ҳайдаб чиқармоқ учун яроғимиз етмайди?»

Расули эътироз қилади:

«Вақти келгани йўқ».

Лекин ўзи тоғларга яроғлар ва бошқа уруш асбоблари жўната бошлайди. Шаҳарга қўй сотгани келган ҳар бир тоғли анча яроғ олиб кетади.

У кунларда Узайлада қўй билан тери кўп сотилади. Яроғли тугунлар ўшаларнинг ичиде бўлади.

Хотинлар тала ишларига кета туриб, кийимлари орасида ўқ ташийдилар. Хотинларнинг «хоиқа»ларини кўтариб кўришга ким журъат қила олар эди? Уша кунларда хотинларнинг гавдалари анча қампайғон ва йўл босқонларида ҳам оёқларини зўрға-зўрға кўтариб оғир қадам босалар.

Бу тўғрида Силвестрға хабар бералар: хоинлар ҳар қай ерда ҳам бўлади ва агар сув ҳаракатга келтирса, тагидан лойқаси чиқади.

Испанюллар яроғ омборини муҳрлагани келган вақтларида яроғнинг кўпи омбордан тоғларга чиқарилиб бўлган эди.

Марокашда яроғ-аслаҳадан камчилик йўқдир, шундай бўлса ҳам Силвестрнинг қўлига яна 500 милтиқ билан 133 минг ўқ туширди. У 90 дан ортиқ бандини озод қилади.

Шариф Расули бу тўғрида султонга нома ёзади.

У султоннинг маъмуридир ва шу учун Силвестрнинг ҳақорати зоҳирда Расулига тушса ҳам аслида султонга бориб тегадир.

Бандилар орасида ўғрилар бор; улар орасида хотинларга ҳужум қилиб, уларни талаган бир гуруҳ бор; улар хотинларнинг эмчакларини кесиб олиб ўлдирганлар... У қотиллардан бутун мамлакат қўрқар эди. Расулининг аскарлари уларни тутмоқ учун кўп вақт овора бўлган эдилар — энди улар яна озодликда; бўшалган зиндонга эса Силвестр ҳадеб Расулининг дўстларини тикади: улар орасида Расулининг ўғлини ўқитган домла ҳам борким, бу шўрлик Расули томонидан унга ишониб топширилган баъзи бир муҳим ҳужжатларни испанюлларга бергали унамагани учун қамалган.

Расули Испания консулиға арз қилмоқ учун Танжага боради.

У ерда шундай англашилмаслик бўлиб ўтадиким, ундан кейинги урушларнинг ҳаммасида унинг жуда ажаб бир рўли кўрилади.

Испанюл ҳукумати Расулига нисбатан дўстлик йўлини туттади, шундай бўлса ҳам Силвестр ишини урушга етказиб қўяди.

¹ Бунда христиан динининг тарқалиб кетиши тўғрисида айтилгандир. Ундан сўнги жумла шуни кўрсатади. (4.)

Вазир (қўнсул) Расулини қабул қилади. Ва Силвестрға ёзадиким, «Берилган ҳуқуқдан (ортиқ) тажовуз қилибсиз, султоннинг жонишини билан дўстлик сақланг».

Бу насихат кўп яхшику-я, лекин вақти ўтган ва кўп ёмон воқеалар рўбарўда қаторлашиб қолганлар. Расули Узайлага қайтмоқчи эди, лекин Силвестр ундан ҳам нарига кетган. У Расулининг ўрдасига пойлоқчилар қўйиб, кирди-чиқдини буткул манъ қилиб қўйган. У Расулининг бола-чақаларини асир қилиб ушлайди. Ўрдада Расулининг ўғли, хотини ва касал онаси бор. Унинг ўзини ҳам тузоққа илинтирмак учун бу воқеани унга билдирмай турғон эдилар.

Лекин унинг дўстлари испанюллардан эслирак.

Бир кун ўрдадан эски гиламларга ўралган катта бир той (тугун) олиб чиқалар. Ичи эски-туски кўрпалар билан тўлган бўлиб, уларни бир жойга тўкиб келмак лозим қўрилган.

Испанюл аскарлари у туғунни йироқ жойга олиб кетгали қўймайлар, шу учун уни ўрдининг олдига кўчага ташлаб қўялар. Соатлар ўтади.

Испанюл аскарлари аввал «юк ўғирланиб кетмасин» деб анча вақтгача пойлайлар. Сўнгра унга қарамай — эътибор қилмай қўялар. Ушанда туғунга жон киради. Гиламлар орасига жуда усталик билан жойланган қул, секин чиқа бошлайди. У жуда ҳолдан кетган ва бўғилишига оз қолган эди, шундай бўлса ҳам ўрмалаб юриб бир ошнасининг уйига етиб олади. У ерда унга хотин кийими топиб бералар, устига «хойқа» кийгазалар, юзини рўмол билан тўсалар, бошига катта сават дўппи кийгазалар, сўнгра уни бозордан қайтаётган деҳқонга ўхшатмоқ учун бўйнига бир боғлам пиёз осиб қўялар.

У ана ўша кепата билан Узайладан чиқиб, Расулининг олдига келади.

«Қандай янгиликлар топиб келдинг сен менга?»

«Ёмон, жуда ёмон гаплардир, ё Саид, у хабарлар учун Оллоҳнинг ўзи афу этсин мени».

Расули «майли» дегандай қилиб, бошни чайпайди.

«Энг қоронғи кун ҳам тундан яхшидир, гапир!»

Расули тегишли чораларни кўришга бошлайди. Шайх Аларабий билан кенгашиб уни «Водий ал-раис» уруғига юборади. «Бани мусаввар» уруғининг шайхи ва ўз дўсти шайх Салолга хат ёзиб, биринчи давъатда кўзғалмоқ учун бутун уруғни урушга тайёр ҳолда тутмоқни илтимос қилади. Бир неча юз киши қўлига милтиқ олиб тоғларда уни кутиб ётади. У буларни уруғдан-уруққа чопдиради ва яроқ тарқатишга буюради.

Тоғларда, айниқса Расули мансуб бўлган Жабал уруғи орасида «Расулининг хонинлари Узайлада ўлдирилиб юборилғон эмиш», деган бир хабар тарқалади.

Христианларга қарши ғазаб ва душманлик авж олади. Рост, тинч вақтларда арабнинг фикрича «ангилис — яхши, франсуз — ботир, испанюл — хушмуомала», лекин уруш байроғи кўтарилган чоқда араб ёлғиз мана шу нарсагагина ишонади: уларнинг барчаси — христиан, ўзи эса — мусулмон».

Бунинг устига «Силвестр Узайладан султоннинг яроқ-аслаҳаларини мусодара қилиб олғон эмиш», деган хабар дарров тоғларга бориб етди.

«Бани арус» водийсининг қалин «олшонтира» бутазорига тоғ азаматлари тўплана бошлайлар. Озиқ-овқат ва бошқа уруш заруратларининг ғамини ҳар ким ўзи ейди. Ҳар ким ўзи-ўзига от топиш учун ҳаракат қилади.

«Оллоҳга ва унинг набийси бўлган Муҳаммадга сиғинингиз. Пайғамбарнинг наслини сақлангиз. Христианлар орасида қолиб умр кўриш жуда қийин. Аммо шаҳидлик — жаннатнинг остонаси».

Араб ўз хотинига христианлар каби муомала қилмайди. Агар эркак хотинини ўлдирса ёки хотин тўғрилиқ расмини бузса, ўчи жуда даҳшатли бўлади.

Бир кун мана бундай воқеа бўлди:

«Бани урфат» уруғидан бир эркак «Бани арус» уруғидан бир хотинни йўлдан чиқаради ва эрини ўлдиради. Ўлдирилган кишининг биргина укаси қолади, у ҳам ҳали ёш бола бўлади. У оила қашшоқ бўлгонлиқдан боланинг милтиғи йўқ экан, бола бир милтиққа эга бўлмоқ учун узоқ йиллар ишлайди. Сўнгра шоҳиқалар ва бутазорлар орасига беркиниб, дарадан-дарага сапчиб юриб «Бани урфат» уруғидан бир-бир кейин етти кишини ўлдиради. Охирда унинг ўзи ҳам ўлдирилади.

Агарда Расули «Бани арус» уруғига йўл қўйсайди, унинг ўзиёқ Узайла шаҳрини дарров саранжом қилиб келар эди.

Лекин Шариф ҳануз ишни чўзади ва ҳукумат эсини топар деб умид қилади. Силвестр эса тезлик билан Синотга қараб юриб, Расулининг ватанини тўздирмоқчи бўлади. Расули биладиким, Мадриднинг ўзида ва испанюл газеталарида унинг дўстлари бор ва ундай дўстлар бошқа ҳеч қаердан топилмайди.

Испанюл газеталари урушга қарши, улар ёзалар:

«Оналар, нима учун ўз ўғилларингизни бизники бўлмаган ўлкага юборасиз? Сингиллар, нима учун бундай умидсиз бир ишни деб ака-укаларимизни қурбон қиласиз?»

Мадрид ҳукумати нима қилишини билмайди. Испания халқи урушдан қўрқади, негаким унинг ўлкаси бой эмасдир. Аскарлар эса Расулини маҳв қилмоқ учун сабрсизлик билан фурсат куталар.

Бу орада таҳлика кучайиб боради. Кўчаларда эркакларни ўлдириб кеталар. Тоғ одамлари куппа-кундуз Тетуанга боқин қилиб ўтган-кетгани ўлдириб кеталар.

Ҳар бир уруш ўз теграсига ўғриллар. қотиллар ва боқинчиларни тўплайди. Улар дасталар ёрасига кириб олалар-да, ҳар хил жиноятларни қилалар ва натижада у жиноятлар учун аскарлар жавобгар бўлиб қолалар. Узайлада пойлоқчилар кўпайтирилади, шундай бўлса ҳам у ерда бўлган гапларнинг ҳаммасини Расули билиб туради.

Бурун хабарларни пўчтачи каптарлар олиб кетар эдилар, сўнгра Силвестрнинг буйруғи билан уларни битта-битта отиб ўлдирганларидан сўнг, уларнинг ўрнини яширин «агент»лар эгаллади: Африқада деворнинг ҳам қулоғи бор.

Норози араблар Силвестрга хизмат арз қилалар. Лекин, улар, текислик одамлари бўлиб, тоғ урушларини билмайлар.

Расули Узайлага қайтқали унамайди ва бола-чақаларининг Танжага келтирилишини талаб қилади.

Испания ҳукумати аниқ-равшан яраш истайди. У Расулига таклиф қиладиким, янги Фос султони Мавлои Юсуф томонидан Узайлага жонишин қилиб белгиланган Мавлои Алмаҳди етиб борғунча, Узайла жонишинлиғига ўз укасини юбориб турсин. Сўнгра натижада султоннинг буйруғи ва франсузларнинг талаби билан жонишинликдан бўшалишга тегиш бўлғон Расули Узайлада яна «пошшо» бўлиб қолсин. Сўнгра Расули ўзи билан Испания ўртасида тинчлик йўли билан битим бўлгани тўғрисида ўз қўли билан очиқ хатлар ёзиб ва ўз мухрини босиб, бутун мамлакатга тарқатсин.

Шундай қилса Расулининг дўстлари қамоқдан чиқа олади ва молу мулклари ўзига қайтарилади: Испания ҳукуматининг таклифида шундай дейилган, лекин унинг оиласи хусусида ҳеч нарса дейилмаган эди.

Расули ўйлаб қолади. Унга вақт ютиш керак. Демак, мулкий ишлар унга топширилади, ҳарбий кучларнинг қўмондонлиғи, яъни бутун тоғли аскарларнинг амирлиғи эса Силвестрга топширилади.

Расулининг вакиллиги ва бош котиблигига Идрис ал-Рафи белгиланди. Бу киши бир вақтлар содиқ бир хизматчи эди. Сўнгра испанюлларга сотилиб кетган — буни Расули ҳам билади.

Расули қарорини беради.

У ҳамма таклифларга кўнади.

У бардошли, у кутади. У эрта қачон билиб турадиким, испанюллар ўз истаганларини юзага чиқаришга ярамайлар. У биладиким, жуда қийин вақтда ажнабийлар қўлида бўлган ҳарбий қўмондонлик билан араблар қўлида бўлган мулки ҳукумат ўртасида жанжал чиқади.

Шундай бўлса ҳам битим боғланади ва Расули кута бошлайди.

Давоми келгуси сонда

Рўмонда учровчи баъзи сўзларга изоҳлар

Ламон — порт, Шоҳиқа — кўкаламзор, Вовур — сув кемаси

Жалбоб — араб эркаклари ўралиб юрадиган мато, тўн

Ҳоқиқа — аёллар либоси

Авну иноят — Оллоҳнинг кўрсатган ёрдами билан

Гаранг адирли — кимсасиз, сокин

Ҳайсият — мавжудот

Қофила — карвон, сафарга чиққан йўловчилар гуруҳи

Шаъшаъ — нур

Ўрданинг устирмалари — устунлар

Арвоқғина келган — қотмадан келган

Пакка — марра

Миҳнабба — ал-Мужовир ал-Миҳнабба оқсоқол

Шаш — бу ерда илон маъносиди

Ҳашабали — савлатли

Таламмуъ — йилтираш

Тасхир — ром қилмоқ

Саидбадршин — оқсоқолнинг исми

Муттасиф — мақталган

Хитом — хатм сўзининг кўплиги

Қопқа — қопга (шева)

Хайма — чодир

Мумониъсиз — қаршиликсиз

Баслаш — ёзмок, уламок

Ҳаян — фойда

Важд — ҳаяжон

Маофа арава — усти чодирли арава

Каклтрак ва бурга — тоғ, адирда ўсадиган ўсимликлар

Арабеска — нақш

Заҳриддин Муҳаммад Бобур

ЭЪТИҚОДИЙЙА

Фиқҳшунос олим

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййин» асари беш қисмдан иборат бўлиб, унда асосан ислом динининг беш фарзи баён қилинган. Асарнинг кириш қисми тангрига ҳамду сано билан, сўнгги Саййидул-мурсалнинг, яъни, Муҳаммад пайғамбар саллал-лоҳи алайҳи ва салламнинг наътлари билан бошланади. «Мубаййин» асарининг биринчи китоби «Эътиқодиййа» деб аталиб, аввал унда беш фарз: иймон, салот, закот, савм ва ҳаж ҳақида қисқача тўхталиниб, сўнгги батафсил биринчи фарзнинг, яъни, иймоннинг тафсилоти муфассал шарҳлари билан келтирилади. «Мубаййин»нинг иккинчи қисмини «Китобу-с-салот» ташкил этади. Унда салот, яъни, намоз ўқиш ва унинг билан боғлиқ бўлган барча шарт-шароитлар изоҳланган. Учинчиси «Китобу-э-закот» деб номланган бўлиб, ундан айрим парчалар 1958 йилда Азиз Қажумов ва Сабоҳат Азимжоновалар томонидан нашр этилган эди. «Китобу-э-закот» ўз таркибига закот шароитлари, закот молларининг баёни, чорвачиликдан олинадиган солиқлар ва тижорат молларидан, деҳқончиликдан олинадиган хирожлар ва ularни сарф қилиш йўллари ҳақидаги қоидаларни олган. Кейинги қисм «Китобу-с-савм» деб аталиб, унда рўза тутиш шарт-шароитлари билан боғлиқ масалалар кўтарилган. Ва, ниҳоят, «Мубаййин» асарига-кирган бешинчи қисмининг номи «Китобу-л-ҳаж» деб аталади. Унда ҳаж адоси, ҳаждаги дастурлар ўз ифодасини топган. «Мубаййин» асари «Китоб хотимаси» билан якунланади.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййин» асари ислом динининг асосларини баён қилишга бағишланган бўлиб, унда диний масалалар тафсилотигача чуқур билимдонлик ва юксак бадиий маҳорат билан ифодасини топган. Муаллиф «Мубаййин» асарининг қуруми ва шаклига алоҳида эътибор берган. Дин асосларини баён қилишда маснавий жанри ва арузнинг ҳафиф баҳри танлангани бежиз эмас. Санъаткор бу жанрнинг китоб мазмунини очиб беришдаги беқиёс имкониятлари ва шеърини таъсирчанлигидан унумли фойдалангани ҳолда, асарни ўзганувчи илми толибларга диний-ахлоқий масалаларни жузма-жуз, бобма-боб диққат билан ўзлаштиришлари учун ҳам илмий, ҳам амалий шароитлар яратиб беради. Бу эса ўз навбатида муаллифнинг ўзига хос баён услуби, дунёқараш ва дин асосларини баён қилиш фалсафасини ҳам аниқлаш имкониятини беради.

Одатда ислом дини асосларига бағишланган асарларнинг аксарияти араб ва форс-тожик тилларида яратилиб келинган. «Мубаййин» эса, ўзбек тилида яратилган эътиборли асардир. У ўзбек тилининг шираси ва бойлигини тўлалигича акс эттирадиган диний ва бадиий адабиётнинг ёрқин намунаси ҳамдир.

Ҳурматли муштарийлар, давр тақозоси билан илгари нашр этилмай қолган ана шу асарнинг биринчи — «Эътиқодиййа» қисми ҳукмингизга ҳавола этилмоқда.

Бисмиллаҳур Роҳманир Роҳийм

Ҳаққа ҳамду сано адо қилдим,
Ҳақ оти бирла ибтидо қилдим.

Ибтидо қилгулуқ не-ким бор-дур,
Қилмасанг оти бирла абтар-дур.¹

Қодир у баркамол тенгри-дур,
Қоҳир,² зулжалол³ тенгри-дур.

Ҳар не-ким қилса ул қилур бешак,
Ҳар не-ким қилса ул билур бешак.

Мунтазир раҳматиға гумроҳлар:
Муфтахир⁴ қуллуғи била шоҳлар.

Йамкн-у яхшиға умид андин,
Кўрқмоқ андин-у навид⁵ андин.

Жисмида ҳар неча-ки қил бўлса,
Қил сони эл танида тил бўлса,⁶

Саидбек ҲАСАНОВ,

филология фанлари доктори

Ҳамдиға зокир ўлса ул тиллар,
Деса ҳамдини ойлару йиллар,
Ул барининг каломи бир бўлғай,
Бори ўз ажзиға муқирр ўлғай.⁷
Саййиду-л-мурсалиннинг⁸ наътларида
салла-л-лоҳи алайҳи ва саллам
Вожиб ўлди бориға шукр-и худой,
Мустафо⁹ бўлди бизга раҳнамой.
Йўлчисиз йўлда ким бора олғай,
Борса аввал қадамда-ўқ қолғай.
Ким-ки Аҳмад киби-ки бадрақа-дур,¹⁰
Йўлда юз хавф бўлса не боқа-дур.
Бўйиға чуст хилғат-и лавлок,¹¹
Лот¹² оғзиға илгидин тўн чок.
Ул-дурур анбийо сарафрози,¹³
Қоба қавсайн⁴ маҳрам-и рози.¹⁵
Манга қилғил шафоъатинг ҳамроҳ,
Не дей ўзга алайка салла-л-лоҳ.¹⁶

Китоб назмининг сабаби

Билгасен эй хўжаста-е фарзанд,
Жигарим бирла жонима пайванд.
Масғалалар-ки, ул зарур эрди,
Билмасанг дининга қусур эрди.
Етти кўнглумга-ким, йиғиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам,
То ани забт қилга-сен осон,
Ул масойилни билга-сен йаксон.¹⁷
Тонглалиқ кунда-ким, ҳисоб ўлғай,
Манга ажр-у санга савоб ўлғай.
Ушбу нийят-ки, мен қилип-тур-мен,
Ул, масойил-ки, мен билип-тур-мен,
Жамъида саъй-у иҳтимом қилай,
Сенинг отингга мен тамом қилай.
Бебақо дунёо иши саҳл-дурур,¹⁹
Дин ишин қилғай ул-ки, аҳл-дурур.
Дин-у донишда ҳар кун афзун²⁰ бўл,
Давлат-у бахт ила Ҳумойун²¹ бўл.
Комрон²² бўл жаҳонда, давлат кўр,
Йуз туман обрў-йу иззат кўр.

Беш фарзнинг таъдоди²³

Уламо аксари деди бу мақол,
Чихл²⁴ фарз улди мубтал-и²⁵ аъмол.²⁶
Илм-и фарз элга мисл-и қарз-дурур,
Талаби барча элга фарз-дурур.
Ким-ки аввал бўлса болиғ-у²⁷ оқил,
Анга беш фарз-дур мунки билгил.
Бирин иймондур-у иккинчи салот,²⁸
Бу иккидин кейин учунчи закот.²⁹
Рамазон рўзаси-йу ҳажж ўтамак,
Фарз-и айн ўлди ушбу беш бешак.
Элдин ўлди бориға тоъат шарт,
Лек иккида бор иститоъат³⁰ шарт.
Ул икки, ҳажжи-йу закотни дер,
Бўлса гар иститоъатинг бор бер.

Энди бир-бир қилай борин тақдир,³¹
Ҳақ таъолодин ўлса гар тақдир.

Аввалги фарзнинг баёни

Бобур, аввалги фарз қил таъриф,
Ким, бор инсонга аввал ул таклиф.
Бу-дур иймон мен айттайин, эшитинг,
Ҳар-не дер-мен ани кўнгулга битинг.
Муъманун биҳқа-ким³² бўлур таҳқиқ,³³
Қилғай иқрор тил, кўнгул тасдиқ.

Олти муъман биҳнинг зикри

Олти-дур муъманун биҳ, эй мўъмин,
Айттайин барчасин эшит мендин.
Аввал иймон худога келтургил,
Ширк черигин³⁴ замиридин сургил.
Доғи бил-ким малак³⁵ эрур мавжуд,
Борчаси абд-у,³⁶ тенгри-дур маъбуд.³⁷
Бор учунчи китоб-и иқрори,
Тенгри тавфиқи бўлса дей бори.

Йана бил анбийосини барҳақ,
Рўз-и охирни³⁸ доғи бил мундоқ.
Йана билгил худодин, эй ҳамдам,
Иахшилиқ бўлса, гар йамонлиқ ҳам.
Ушбулар-ким, борин деди Бобур,
Билга-сен-ким, муфассал-и имон-дур.
Бу муфассал-ки, мен дедим ҳолий,
Лек филжумла бор-дур ижмоли.³⁹

Шарҳи бирла борин баён қилайин,
Билмаган бўлсангиз аён қилайин.

Аввалги муъман биҳнинг шарҳи

Бу-дур иймон худога келтурмак,
Ширк черигин замирдин сурмак.
Айтқил, «Ло илоҳа илло-л-лоҳ»,⁴⁰
Айт, маъносидин ҳам ўл огоҳ.
Қалима ушбу-дур мунки тўхтат,
Демаги фарз бўлди бир навбат.
Йана мундин кейин-ки келгуси-дур,
Бу ақойид-ким, ул дейилгуси-дур.
Билгил-у эътиқодни мунча туз,
Жон-и кўнглумда мундоғ ўлтурғуз —
Ким худо-дур борини ҳаст эткан,⁴¹
Ер-у, кўк-у, баланд-у паст эткан.
Бил-ки маъбуд-и босазо⁴² ул-дур,
Жумла-и халқдин сиво⁴³ ул-дур.
Ҳар не-ким бор-дур, ул йаратқан-дур,
Ҳастлиқ жирчасига қотқан-дур.⁴⁴
Бир-дур-у йўқ шерик анинг ишига,
Ухшамас ҳеч ишта ҳеч кишига.
Эҳтиёжи кишига йўқ-тур анинг,
Еру ёвар⁴⁵ ишига йўқ-тур анинг.
Бор эди-йу ҳамиша булғуси-дур.
Не кам ўлғуси-дур, не тўлғуси-дур.
Тенгри кунҳиға⁴⁶ банда йўл топмас,
Қачон-у қанда анда йўл топмас.
Зоти анинг не жавҳар-у, не араз,⁴⁷
Ишларида не иллат-у не ғараз.

Тенгрининг зоги, оти элдек эмас,
Феъли бирла сифоти элдек эмас.
Уз бошингча худога от демагил,
Ҳам таъаққул⁴⁸ қилиб сифат демагил.

Бор мавсуф⁴⁹ ул сифат бирла,
Ҳам мусаммо-дурур⁵⁰ ул от бирла.

Ким ўзи они ёд қилган-дур,
Аҳли дин эътиқод қилган-дур.

Ҳақ субҳонаҳунинг субутий
сифатларининг тафсилли

Бор субутий⁵¹ сифатлари етти,
Ушбуларни салаф баён этти.

Ҳаёт сифатиға ишорат-дур

Бири бу еттидин ҳаёт-дурур,
Ул ҳаёте-ки бемамот-дурур.

Бу ҳаёт эл ҳаётидек эрмас,
Васфи ҳақ эл сифатидек эрмас.

Тан-у жондин эмас ҳаёти анинг,
Ушамас халқға сифати анинг.

Илм сифатиға ишорат-дур

Йана бир илмдур сифатларидин,
Оламу-л-ғайб⁵² бўлди отларидин.
Фикр-у андешадин эмас бу илм,
Қасб ила пешадин⁵³ эмас бу илм.

Тоғда тош, тузда қум ададларини,⁵⁴
Анга зоҳир-дурур,⁵⁵ билур борини.

Иродат сифатиға ишорат-дур

Бил учунчи сифат иродат-дур,
Билмагай ул-ки бесаъодат-дур.

Ут кыяр, сув оқар иродатидин,
Сарбасар⁵⁶ ҳар-не бор иродатидин.

Хостсиз ўт аро момуқ қўймас,
Оч ебон олам ошини тўймас.

Қудрат сифатиға ишорат-дур

Йана бир васфи ҳаққа қудрат-дур,
Анда қудрат-дур, анда қувват-дур.

Бори ишда билинг-ки доно-дур,
Ҳар-не қилмоқта ҳам тавоно-дур.⁵⁷

Кўз юмуб очқуча қилур мавжуд,
Кўз очиб юмғувча қилур нобуд.

Ҳар-не қилмоқта қудрати бас-тур,
Олат-у восита керакмас-тур.

Самъ ва басар⁵⁸ сифатиға ишорат-дур

Йана бил васф-и самъ-у васф-и басар,
Илмдин мунда ўзга маъно бор.

Бу зшитмак қулоқдин эрмас,
Ушбу кўрмакта кўз мадад бермас.

Гар қоронғу-ву, гар ёруғ бўлсин,
Гар йироқ бўлсин, гар ёвуқ⁵⁹ бўлсин,

Кўрару зшитур тафовутсиз,
Ажз⁶⁰ йўқ-тур жанобида ҳаргиз.

Калом сифатиға ишорат-дур

Яна бил калом-дур сифати,
Баркамол-у тамом-дур сифати.

Мутакаллим-дуру⁶¹ калом била,
Не тил-у не оғиз, не ком⁶² била,

Нуқталар, ҳарфсиз иборатсиз,
Ҳақ адамға деди ниҳоятсиз.

Адам ул сўз била вужуд ўлди,
Мунча тор ўлди, мунча пуд⁶³ ўлди.

Тақдириға ишорат-дур

Ер-у кўк ичра ҳар-не ҳодис-дур,
Тенгри тақдири бил-ки боъис-дур.

Қуфр-у дин, зуҳд-у, фисқ-у йахши-йамон,
Тенгри тақдири бирла-дур йаксон.

Феълингиз ҳар не-дур билинг андин,
Йамон-у йахши барча Раҳмондин.

Йамон-у йахши-дур қазоси анинг,
Йахшиға-дур вале ризоси анинг.

Зоҳидиға тегар тубан таъбе,⁶⁴
Ерлиқлар⁶⁵ фосиқини бесабабе.

Зулм эмас-тур эрур бори иши хўб,⁶⁶
Адл ила фаъл эрур анга мансуб.

Иккинчи муъман биҳнинг шарҳи

Йана хайл-и фаришта-дур билингиз,
Ҳар бириси бир ишта-дур билингиз.

Бири рокиъ-дурур,⁶⁷ бири сожид,⁶⁸
Бири қойим-дурур,⁶⁹ бири қоъид.⁷⁰

Бири ҳақ ёди бирла мустағрақ,⁷¹
Билмайин ҳақдин ўзгани мутлақ.

Келса гар қатра ёмғуре ерга,
Бор анинг бирла бир малак бирга.

Борса гар зарра туфроғи кўкка,
Ул боришни соғинма ўзлукка,

Ҳар ёғин ёғса, ҳар еле елса,
Ҳар нима борса, ҳар нима келса,

Ҳар бир ишга муаккил⁷² ўлди малак,
Гар ер аҳли-дурур, гар аҳл-и фалак.

Билингиз-ким фаришта хайли бари,
Нарли-ғу⁷³ модалиғдин ўлди барий.

Қуфр ила маъсийани билмаслар,
Ҳақ буюрғондин ўзга қилмаслар.

Бу малак ичра тўрт-дур машҳур,
Отлари сафҳаларда-дур мастур.⁷⁵

Жабройил-у иккинчи Исрофил,
Ҳар бирини бир ишка таъйин бил.

Бор бурунғиси ваҳий келтурган,
Йана бири сур⁷⁶ ичра ҳам сурган.

Бириси ризқ етурур элга,
Бири эл умрини берур елга.

Нечасини башарға бил таъйин,
Хайр-у шар сабт этарлари ойин.

Икки тун, икки кун у-йў йўлда,
Бири ўнг қўлда-йў бири сўлда.

Ҳар сувар рост айлаб ўзларига,
Кўрунур аҳли қурб⁷⁷ кўзларига.

Йана баъзи фаришта-йи раҳмат,
Йана баъзи азоб учун мусбат.

Иккиси гўр ичида-дур сойил,⁷⁸
Шаклу ҳайъатлари баса ҳойил:

Бири Мункир, бири Накир-дурур,
Бори ҳукм илгида асир-дурур.

Ушбулар бирла сиз йамон бўлманг,
Куфр-у исёнга ҳамзабон бўлманг.

Бандалик-дур буйурса не чора,
Лутф агар қилса, сурса не чора.

Учунчи муъман биҳнинг шарҳи
Тенгрига бил-ки кўб китоб-дурур,
Анда ҳам лутф-у ҳам итоб-дурур.

Бу кутуб⁷⁹ юздур-у йана йн тўрт,
Кимга-ким мункир ўлса тушсун ўрт.

Анбийога келиб-турур бу кутуб,
Умматиға набиёлари ўқутуб.

Лек иймон ададга лозим эмас,
Мужмал иймон кутубга келтур бас.

Бу кутубдин-ки тўрт-дур машҳур,
Бири Таврат-дур, бири Забур.

Йана Инжил-у йана Фурқон-дур,
Энди машҳур оти Куръон-дур.

Бу кутуб-ким аларға келди фуруд,⁸⁰
Бири Мусо-дур-у йана Довуд.

Йана Исо-дур-у Муҳаммад бил,
Ушбу тартиб ила таъаққул қил.

Бу кутуб-ким, дейилди баъзи оти,
Барчасин бил каломи-йу сифати.

Сифати тенгридин жудо эрмас,
Дема махлуқ-ким раво эрмас.

Тўртунчи муъман биҳнинг шарҳи

Ким-ки элтар худодин элга пайом,⁸¹
Ул кишига бўлур пайғамбар ном.

Элга дерлар худой аҳкомин,⁸²
Амр ила наҳй-у⁸³ ҳар не пайғомин.

Рост йўл элга кўрсатурлар алар,
Яхшилиғ сори элга раҳбар алар.

Ушбу хайл ўлмаса далолатта,
Қолғай эл куфр ила залолатта.

Бор-дурур жумла-йи анбийо маъсум,⁸⁴
Журм-у исйон аларда-дур маъдум.⁸⁵

Зиллате топса гар бирисига йўл,
Саҳв-у нисйон⁸⁶ била экандур ул.

Ишорат анбийонинг фазилатлариға
ва ҳазрат-и Муҳаммаднинг афйаллиғиға
алайҳи-с-салом

Анбийо тенгри танлағонлар-дур,
Борча эл тан бу хайл жонлар-дур.

Бор-дурур борча элга фазллари,
Хоҳ бўлсин фаришта, хоҳ парий,

Борчанинг афзали Муҳаммад-дур,
Борчанинг акмал-и⁸⁷ Муҳаммад-дур.

Борчанинг фазлини йиғиштурсанг,
Бир кишида борин сиғиштурсанг,

Фазли Аҳмадча бўлмағай ул ҳам,
Бўлғай Аҳмад фазилатидин кам.

Ҳар набиёнинг-ки ҳужжати бор-дур,
Бир бўлак хайл-у уммати бор-дур.

Лек, билким, Муҳаммад-и арабий,
Бор-дурур кофа-и улусқа набий.

Жумла-и анбийога ул хотим,
Борча маҳкум-у ул-дурур ҳоким.

Хатм ўлуб-дур анга пайамбарлиқ,
Келмас энди кишига бу ёрлиқ.

Осмондин Масиҳ чун келгай,
Шаръ-и-шаръ-и Муҳаммадий бўлғай.

Даъват эткай улуски бу динга,
Саъй қилғай бори бу ойинға.

Шаръича шаръ бўлмағай тансух,⁸⁸
Қилди ҳар шаръни-ку бор мансух.⁸⁹

Мерож сифатиға ишорат

Бир кеча тенгрининг иноятидин,
Фазл ила лутф-и бениҳоятидин.

Уммиҳоний⁹⁰ ўйида эрди расул,
Жаброил осмонидин этти нузул.⁹¹

Жаброил оллида Буроқ,⁹² чекиб,
Маркаб эрди Буроқ-у ул рокиб.

Маккадин келди Байт-и муқаддасқа,
Сен бу йўлни соғинмағил қисқа.

Борди андин фалакка майл этти,
Етти кўкка ўшал замон етти.

Анбийо бирла муҳталин⁹³ бўлди,
Нуридин жавф-и⁹⁴ осмон тўлди.

Кўрди дўзахни, биҳиштни ҳам,
Йахши афъол-у⁹⁵ бадсириштни⁹⁶ ҳам.

Ҳамроҳи ожиз ўлди бормоқтин,
Эмас эрди бу ажз ҳормоқтин.

Кўргулукларни борди-йу кўрди,
Эшитур сўзини ҳаққа эшиттурди.

Уйғоқ эрди-ки ҳақ бу лутф этти,
Ҳеч ким етмаганга ул етти.

Келди андин чу завқ бирла бери,
Совумай-дур эди ҳануз ери.

Шак бу ишта кечурма кўнглунда,
Фикр-и фосид эвурма кўнглунда.

Борча тенгри қошида осон-дур,
Қудрат оллида ақл ҳайрон-дур.

Ишорат анга-ким хавориқ-и⁹⁷ одотқа
ҳар маҳалда бир от-тур⁹⁸

Ҳарқ-и одот зоҳир этса киши,
Билинғиз-ким анинг не-дур бу иши.

Анда гар даъво-йи нубувват-тур,
Билинғиз анга мўъжиза от-тур.

Йўқса анинг оти каромат-тур,
Ақлда ушбу ишта ҳайрат-тур.

Мубтадидин⁹⁹ хавориқ-и одот,
Зоҳир ўлса билинғ не-дур анга от.

Бор-дур ул макр ёҳуд истидрож,¹⁰⁰
Шаҳрдин айланғиз ани ихрож.¹⁰¹

Башар жинси била малак жинсининг
бир-бирлариға фазилатларининг биёни

Билгил афзал-дуруп хавос-и малак,
Мўъминин оммасидин эрмас шак.

Бор-дур афзал малак авомийдин,
Омма-йи мўъминин мунни бил чин.

Ишорат анга-ким Муҳаммад уммати
афзал-и умам-дур ва умматлари аросида
хулофо-йи рошидин азиз-у муҳтарам-дур.

Чун Муҳаммад набийлар акмали-дур,
Уммати ҳам умамнинг афзали-дур.

Уммати ичра кўптур аҳбоби,
Боридин яхши ол-у асҳоби.¹⁰²

Бор Абу Бакр жумла-йи умматқа,
Лойиқ-у яхшироқ хилофатқа.

Бўлди андин кейин халифа Умар,
Бор эди ушбу ишга ул фархур.¹⁰³

Йана Усмон била Алий эрди,
Ушбу тўрт уммат афзали эрди.

Иккиси шайх-у иккиси хатанайн,¹⁰⁴
Бердилар дин ишига зийнат-у зайн.

Ким-ки шайхин-у анбийони сўқар,
Қонини ўз илиги бирла тўқар.

Сўккучи шаръ аро бўлур кофир,
Тилимизни сен асра, эй Қодир.

Бовужуде-ки¹⁰⁵ шаръ этар кофир,
Улун ўлгай бу журмга¹⁰⁷ таъзир.

Йахши денг жумла ол-у асҳобин,
Васф этинг барча ёр-у аҳбобин.

Йахши денг, йахши ҳам кўрунг борини
Изз-у¹⁰⁸ таъзим ила сўрунг борини.

Жумлани йахши эътиқод қилинг,
Борчасин йахшилиққа ёд қилинг.

Чун хилофат Алийга топти қарор,
Тўшти асҳоб аро хилоф-и ниқор,

Ҳақ Алий жониби эди анда,
Ким хилоф этти, бўлди шарманда.

Ул хилоф эрди ноҳақ-у ботил,¹¹⁰
Лек аларга тегурмагай-сен тил.

Иккиси эрди ул мубаширадин,¹¹¹
Ким бу навъ иттилар хато орадин.

Ишорат анга-ким аҳл-и қибла такфири
жойиз эрмас-тур

Ҳар-не-ким, тенгридин кетурса расул,
Ҳар киши-ким, аларни қилса қабул,

Ул киши аҳли қибла-дур, билингиз,
Они кофир демакни бас қилингиз.

Гарчи кўб зўлм-у кўб хато қилса,
Мубтади бўлса йуз ҳаво қилса.

Ҳукм қилманг анинг шақоватиға,¹¹²
Дўзахилиғ битимангиз отиға.

Гар киши бўлса солиҳ-у обид,
Туну кун бўлса қойим-у сожид,

Амрлар тарк қилмаса ҳаргиз,
Наҳйлар зоҳир этмаса ҳаргиз.

Ҳукм қилманг ани саъодатлиғ,
Демангиз ани жазм жаннатлиғ.

Магар ул ун-ки дўстдори илоҳ,
Жаннатиликларига бўлди гувоҳ.

Йана жамъени ҳазрат оллидин,
Бил мубашишир набий мақолидин.

Ишорат-и имомга

Дин ишига кўб эҳтимом керак,
Олам аҳли аро имом керак.

Лойиқ эрмас бу ишга ўзга киши,
Керак ушбу имомингиз Қураший.

Подшоҳ-дур-ки шаръ имом деди,
Ушбу элга «халифа» ном деди.

Халқ аро ким-ки подшоҳ-дуруп,
Тоатин қилмасанг гуноҳ-дуруп.

Магар ул иш-ки маъсийат бўлғай,
Қилмасиға анинг жиҳат бўлғай.

Подшоҳе агар-чи золим-дур,
Аҳл-и ислом ичра ҳоким-дур.

Анга қилмоқ хуруж бўлди ҳаром,
Бу-дуруп шаръ ичра рабт-у низом.

Бу имом истамак шарифат аро,
Кимга вожиб бўлур экин оё.

Саркаш¹¹³ эл ушбуни ҳавас қилмас,
Сойир¹¹⁴ элнинг бу илгидин келмас.

Гар барийн бўлсалар мунга ҳукком,¹¹⁵
Кимни қилсунлар ўзларига имом.

Ҳар киши-ким, бу ишни қилмай-дур,
Салтанат шевасини билмай-дур.

Гар имом этсалар не қилсун ул,
Салтанат шевасин не билсун ул.

Мулк вайрон бўлуриға не шак,
Динға ҳам кўб халал бўлур бешак.

Ишорат тўрт имомғаким муқтадо-йи¹¹⁶
дин-у пешво-йи аҳл-и таъйин-лар

Бил-ки бу тўрт имом барҳақ-дур,
Ким алардин бу динға равнақ-дур.

Бу имоме-ки шаръ адоси-дуруп,
Дин ила шаръ муқтадоси-дуруп.

Бириси бу Ҳанифа Нуъмон-дур,
Йана бири Шофиъ пурдон-дур.¹¹⁷

Йана бири Молик-у йана Аҳмад,
Қилдилар жаҳд шаръ аро беҳад.

Ҳар бирига мутобиъ-у, ҳампай,¹¹⁸
Даражот-у нажот хўб топқай.

Тенгридин бизга кўп латифа-дуруп,
Муқтадомиз Абу Ҳанифа-дуруп.

Тенгрига шукрлар дейинг яксон,
Қилди бизларга ишни ул осон.

Ишорат анга-ким зоҳид-у фосиқ ва
йахши-йи йамон орқасида намоз
жойиздур

Фосиқе бўлса, бўлса ё зоҳид,
Золиме бўлса, бўлса ё обид —

Жойиз ўлди-ки ул имом ўлғай,
Муқтадонинг иши тамом ўлғай.

Қайси-дур бу имом эшитинг роз,
Бу имом ўлди элга беш намоз.

Бешинчи муъман биҳнинг шарҳи
Йана охир кунининг иймони,
Бу-дур айтай, эшитингиз они.

Бурноғи манзил анда гўр-дурур,
Гўр элидин худой сўр-дурур,

Ул сўруқчи икки фаришта-дурур,
Ким, бурун бўлди отлари мазкур.

Дер худойинг, пайгамбаринг ким-дур,
Дининг-у роҳ-у раҳбаринг ким-дур?

Гар жавобини басавоб дегай,
На алам кўргай-у на ғусса егай.

Қабрини кенг худой қилғай анга,
Равзан учмоқ сари очилғай анга.

Кеча-кундуз анга аён бўлғай,
Ким ери равзада¹¹⁹ қабн бўлғай.

Гар жавобини йахши айтмаса,
Тенгри онинг сориға қайтмаса —

Бошиға оҳанин чумоқ егай,
Роҳату айши ал-фироқ дегай.

Уйини топқониди гурз асари,
Эшитур ғайр-и одаме-йу парий.

Гар пари-йу башар эшиткайлар,
Ғуссадин жонларин эриткайлар.

Қабр ул навъ зўр ила сиққай,
Ҳар бирига сўнгакларин тиққай.

Равзан ўлғай анга сақар¹²⁰ сариға,
Йуз туман ранж-у шўр-у шар¹²¹ сариға.

Ерини дўзах ичра кўргай ул,
Гаҳ ўт-у гаҳ йах ичра кўргай ул.

Ишорат Исрофил алайҳи-с-саломнинг
суриға

Давр-и охир-ки чун ёвуқлашса,
Умр паймонаси бори тошса —

Амр бўлғай худойдин беқийл,¹²²
Дамни сур ичра сургай Исрофил.

Шамъдек ўлғай эл бу дам бирла,
Ҳам адам бўлғай эл адам бирла.

Холий ўлғай бу халқдин олам,
Умрлар бўлмағай баний Одам.

Йана бўлғай худойдин маъмур,
Сур аро дам сўрарга соҳибсур.

Зинда¹²³ қилай борини бир дамда,
Ҳеч ўлук қолмағай бу оламда.

Ҳашр ўлур мўъминин бу суратта,
Бал-ки мундин латиф ҳайъатта.

Ишорат нома-йи аъмолға
Ушбулардин кейин бу-дур аҳвол,
Келгуси элга нома-йи аъмол,

Суъадонинг¹²⁵ ўнг илгидин келгай,
Анда ул эл саъодатин билгай.

Ашқи-йи¹²⁶ номасин-ки тергайлар,
Орқадин сўл эликка бергайлар.

Ишорат мезонға-дур

Йана мундин кейин тарозу бор,
Тоъат-у маъсийини тортув бор.

Кимга-ким оғса палла-йи тоъат,
Билгай учмоғлигини ул соат.

Кимга-ким оғса палла-йи исён,
Қолгай ул лаҳза беҳуш-у ҳайрон.

Ишорат арасотнинг¹²⁷ мавоқибига

Арсат ичра мавқуф илик эмиш,
Ҳар бирида бўлур савол бир иш.

Тез ўтар ким-ки берса йахши жавоб,
Йўқса йиллар чекар азоб-у уқоб.¹²⁸

Баъзи элга-ки тенгри лутф эткай,
Беҳисоб учмоқ ичра еткай.

Ишорат анга-ким шафоъат эшиги
аввал ҳазрат-и Расулдин очилғай, йана
ҳар кимга ҳақ дастур берса ул шафоъат
қилғай -

Мустафо-дур билинг-ки умматқа,
Эшик очқай бурун шафоъатқа,

Йана ҳар кишиға ҳақ берур дастур,
Кўнгли истарға шафиъ бўлур.

Ишорат сиротқа¹²⁹

Аросат аҳли-ким, булардин ўтар,
Дўзах устида кўпруғига етар.

Инчка қилдин қиличдин итиг,
Борчага лозим андин ўтмаклик,

Жин-у, инсон-у, мўъмин-у, кофир,
Бўлғай ул кўпруг устида ҳозир —

Ки ойоқ қўйса кофир ул дамда,
Ерини кўргай ул жаҳаннамда.

Ўткучи ўт ичида ғарқ ўткай,
Мўъмин андин мисол-и барқ ўткай.

Баъзи эл ел-дег-у гаҳе қуш-дег,
Баъзи элга кўрунгай ул туш-дег.

Кимга-ким бўлса заъфлиғ иймон,
Ўтмаги андин ўлмағай осон.

Бири эмакляб-у бириси йуруб,
Йиқила, қўпа, бири пўйа уруб.

Баъзи аввал қадамда ўқ боргай,
Баъзи ўртасига етиб ҳоргай.

Баъзи охир қадамда йиқилғай,
Йиқилиб дўзах ичра тиқилғай.

Ишорат анга-ким учмоқ била томуқ¹³⁰
ҳақ-дур-у мушрикнинг манзили томуқ ва
мўъминнинг мақоми учмоқ-дур

Бил-ки учмоқ била томуқ ҳақ-дур,
Мўъминининг мақоми учмоқ-дур.

Ким-ки ул бўлса мушрик-у кофир,
Манзил этти томуқ анга қодир.

Ишорат-и дўзахқа

Ким-ки дўзахқа тушса кофирдин,
Чиқмағай жовидон ўшул ердин.

Ҳар азобе-ки эл тасаввур этар,
Дўзахиларға ул азоб етар.

Түшса гар мўъмини жаҳаннамға,
Гунаҳича қолур йшул ғамға.

Ио Шафиъе шафобат эткай анга,
Манзиле жаннат ичра эткай анга.

Ио Худо анга маҳз-и¹³² лутф эткай,
Андин ул меҳнат-у алам кеткай.

Ким-ки мўъмин борур бу оламдин,
Қутулур бил-ки, жовидон ғамдин.

Гунаҳича агарчи ранж етар,
Лек охир бихишт сари кетар.

Ишорат-и ҳавз-и кавсарға

Иана билгил-ки ҳавз-и кавсар-дур,
Анда юлдузча зарфлар¹³³ бор-дур.

Пулдин¹³⁴ ўтиб бу суда турғайлар,
Халқни бу суға чумурғайлар.

То юлғай томуг ғуборидин,
Кўнгли тинғай бу лаҳза боридин.

Тинибди кўнгли борғай учмоққа,
Йуз туман шукрлар дегай ҳаққа.

Ишорат бихиштқа

Даража жаннат ичра-дур секкиз,
Тенгри гар лутф қилса, еткайсиз.

Тенгри жаннатқа кимни-ким тергай,
Амалиға йраша ер бергай.

Анда ҳур-у, қусур-у¹³⁵ ғилмон-дур,¹³⁶
Неча лаззат-ки ақл ҳайрон-дур.

Ҳар фароғат-ки эл хаёл етар,
Андин ортиқ бихишт элиға етар.

Жовидон¹³⁷ ерларида бўлғайлар,
Ғам била ғуссадин қутулғайлар.

Барчадин йахши лаззат-и дийдор,
Бизга қилгай насиб, ё Ғаффор.

Ишорат иймон шаройитига

Бил-ки, иймон шаройити бор-дур,
Аҳл-и иймон аро муқаррар-дур.

Бириси ғайбқа кетур иймон,
Бўлди иймон йаъси бедармон.

Ғайб оламини хосса-йи ҳақ бил,
Сўз бу-дур шаръ ичра мундоқ бил.

Иана ҳақдин керак умид ила бийм,
Муни деб йурма бор худо-йи карим.

Иана билгил ҳалол, ҳақни ҳалол,
Бил ҳаромини ҳам ҳаром-у вубол.

Тенгрининг душманиға душман бўл,
Тенгрининг севганини севган бўл.

Ишорат иймоннинг натижа-ву
фойидасиға

Ким-ки, иймон буларға келтурса,
Ушбу деганлар устида турса,

Қутулур бандалиқтин, ўлмақтин,
Таламоқтин, жиҳоти бўлмақтин,

Дунйавий-дур буларни йод олингиз,
Ухравийни дейин қулоқ солингиз,

Жовидоний азоб ила меҳнат,
Кўрмас-у оқибат борур жаннат.

Китоб хотимаси

Шукр ли-л-лоҳ муродима еттим,
Фарз-и аввал сўзин тамом эттим.

Бу эди сунний элга муғтақидот,
Ким, байон айладим борини бот.

Бу масойил-ки, мен баён эттим,
Бу ақойид-ки, мен аён эттим.

Дерлар аслийа-йи эътиқодийа,
Мункир¹³⁸ ўлган инодийа.¹³⁹

Қолган ул тўрт фарз-и шаръийа,
Амалийа дейилди фаръийа.

Тенгри тавфиқи бўлса дей барини,
Кўрсатай анда ҳар амал ерини.

ИЗОҲЛАР

¹ Абтар — чўнтоқ, бу ерда чала маъносида.

² Қоҳир — қудратли, забт этувчи.

³ Зулжалол — жалолат эгаси.

⁴ Муфтахир — мағрур.

⁵ Навид — хушхабар.

⁶ Яъни, ҳар бир туки тил бўлса.

⁷ Муқирр бўлмоқ — тан олмоқ, иқрор бўлмоқ.

⁸ Саййиду-л-мурсадин — пайғамбарлар жаноби. Муҳаммад пайғамбарнинг лақаби.

⁹ Яъни, Муҳаммад пайғамбар.

¹⁰ Бадрқа — кузатиш.

¹¹ «Лавлак мохалакту-л-афлок» (сен бўлмасанг фалакларни яратмас эдим. (Ҳадис)

¹² Лот — Бутнинг номи.

¹³ Анбиё сарафрази — пайғамбарлар улуғи.

¹⁴ Қоба қавсайн — меърожа ишора.

¹⁵ Маҳрам-и роз — сирдош

¹⁶ Алайка саллал-л-лоҳ — сени Оллоҳ олқасин.

¹⁷ Йаксон — бирдай.

¹⁸ Ажр — мукофот.

¹⁹ Саҳл — енгил, қийин эмас.

²⁰ Афзун — ошиб борувчи, аразлашиб борувчи.

²¹ Ҳумойун — шоҳона, виқорли. Ҳумойун мирзога ҳам ишора бор.

- 22 Комрон — бахтли, мақсадларига етувчи. Комрон мирзога ҳам ишора мавжуд.
- 23 Таъдод-санаш — бу ерда «баён» маъносида.
- 24 Чихл — қирқ.
- 25 Мубтал — бекор қилувчи.
- 26 Аъмол — «амал»нинг кўплиги.
- 27 Болиғ — вояга етган.
- 28 Салот — намоз ўқиш.
- 29 Закот — мусулмонларнинг маълум миқдордаги даромадларидан хайр-эҳсон қилишлари.
- 30 Иститоъат — иложи бор бўлиш, имконият, қудрат. Бу ўринда закот ва ҳажга қодирлик назарда тутилмоқда.
- 31 Тақрир қилмоқ — баён қилмоқ.
- 32 Муъман/ун/биҳ/и — иймон келтириладиган, инониладиган нарсалар.
- 33 Таҳқиқ — ўрганиш, тадқиқ қилиш
- 34 Чериг — кўшин, аскар.
- 35 Малак — фаришта.
- 36 Абд — қул.
- 37 Маъбуд — ибодат қилинувчи, тенгри.
- 38 Рўз-и охир — охират куни.
- 39 Ижмол — қисқача баён қилиш.
- 40 Ло илоҳа илло-л-лоҳ — Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир.
- 41 Ҳаст этган — бор этган.
- 42 Босазо — лойиқ, сазовор.
- 43 Сиво — бошқа, ўзга.
- 44 Қотмақ — қўшмоқ.
- 45 Ёру ёвар — дўсту ёрдамчи.
- 46 Кунҳ — туб, моҳият.
- 47 Жавҳар — мавжуднинг моддий жиҳати, араз-кўриниш шакли.
- 48 Таъаққул қилмоқ — юритмоқ.
- 49 Мавсуф — васф қилинган.
- 50 Мусаммо — номланувчи.
- 51 Субут — барқарорлик.
- 52 Олиму-л-ғайб — ғайбни билгучи.
- 53 Пеша — машғуллик, касб.
- 54 Адад — сон.
- 55 Зоҳир — яққол, намоён.
- 56 Сарбасар — бошдан-оёқ, у бошдан-бу бошгача, яъни, бу ерда ҳамма нарса Оллоҳ иродаси билан яратилган маъносида.
- 57 Тавоно — қудратли, қодир.
- 58 Самъ ва басар — эшитиш ва кўриш.
- 59 Ёвуқ — яқин.
- 60 Ажз — ожизлик.
- 61 Мутакаллим — сўзловчи.
- 62 Ком — оғиз.
- 63 Тор ўриш; пуд — арқоқ.
- 64 Таъаб — қийналиш.
- 65 Ёрлиқамоқ — раҳмат қилмоқ.
- 66 Ҳўб — яхши.
- 67 Рокиъ — рукуъ қилувчи.
- 68 Сожид — сажда қилувчи.
- 69 Қойим — тикка турувчи.
- 70 Қоъид — ўтирувчи.
- 71 Мустағрақ — фарқ бўлган, чўмган.
- 72 Муаккил — вакил этилган.
- 73 Нарлиғ — эркаклик.
- 74 Маъсият — гуноҳ, осийлик.
- 75 Мастур — яширинган.
- 76 Сур — шоҳдан ясалган сурнай.
- 77 Аҳли қурб — етишган кишилар.
- 78 Сойил — сўроқ қилувчи.
- 79 Кутуб — китоблар, бирлиги китоб.
- 80 Фуруд — келмак, нозил бўлмоқ.
- 81 Пайом — хабар.
- 82 Аҳком — «хукм»нинг кўплиги.
- 83 Амру наҳи — қил ва қилма деб буюрилган амаллар.
- 84 Маъсум — беғуноҳ, пок.
- 85 Маъдум — йўқ бўлган.
- 86 Саҳ-у нисйон — хато қилиш ва эсдан чиқариш.
- 87 Акмал — энг етук.
- 88 Тансух — кўчирилган.
- 89 Мансух — бекор қилинган.
- 90 Уммиҳоний — Абутолибнинг қизи.
- 91 Нузул этмак — нозил бўлмоқ, инмак.
- 92 «Бурук» — хачирдан кичик, эшакдан каттароқ қанотли жонивор.
- 93 Мухталит — аралашиш. Бу ерда мулоқот маъносида.
- 94 Жавф — бўшлиқ.

- 95 Афъол — «феъл»нинг кўплиги.
 96 Бидсиришт — асли ёмон, яратилиши ёмон.
 97 Ҳаворик-и одот — «ҳорик-и ода/т/»нинг кўплиги. Одатдан ташқари, ғайри оддий нарсалар, ажойиб отлар.
 98 Яъни, одатдан ташқари ишларнинг ҳар қайсисининг ўз оти бор.
 99 Мубтадиъ — бидъатчи.
 100 Истидрож — товламачилик, кўзбўямачилик.
 101 Ихрож айламак — чиқариб юбормоқ.
 102 Ол-авлод; асҳоб — ҳамсуҳбатлар.
 103 Фархур — лойиқ.
 104 Хатанайн — икки никоҳ қариндоши.
 105 Бовужуд — шунга қарамай.
 106 Такфир — кофирга чиқариш.
 107 Журм — жиноят, гуноҳ.
 108 Изз — иззат қилиш.
 109 Ниқор — нифоқ.
 110 Ботил — ҳақнинг зидди, яъни, йўқ нарса.
 111 Мубашшира — хушxabарчи.
 112 Шақоват — шумлик.
 113 Саркаш — ўзбошимча, бебош.
 114 Сойир — бошқа.
 115 Ҳукком — «ҳоким»нинг кўплиги, ҳоким.
 116 Муқтадо — иқтидо қилинувчи, раҳбар.
 117 Пурдон — билимли.
 118 Ҳампай — издош
 119 Равза — боғ, жаннат боғи.
 120 Сақар — дўзах.
 121 Шўр-у шар — офат шовқин-сурони.
 122 Беқийл — сўзсиз.
 123 Зинда — тирик.
 124 Ҳашр ўлмоқ — қайта тирилмоқ.
 125 Суъадо — (саъид саъодатли)нинг кўплиги.
 126 Ашқийо — шақий (шум)нинг кўплиги.
 127 Аросат — қиёмат.
 128 Уқоб — уқубатлар.
 129 Сирот — қилкўприк.
 130 Томуқ — дўзах.
 131 Мушрик — худодан ўзгани худо даражасига кўтарувчи, унга шерик қилувчи.
 132 Маҳз — холис.
 133 Зарф — идиш.
 134 Пул — кўприк.
 135 Қусур — «қаср»нинг кўплиги.
 136 Филмон — «ғулом» (йигит)нинг кўплиги. Жаннат йигитлари.
 137 Жовидон — абадий, доимий.
 138 Мункир — инкор этувчи.
 139 Инодийа — бўйин товловчилар, ҳақиқатни инкор қилувчилар.

Темур Убайдулло

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

(Устоз Шухрат ҳақида ҳикоя)

Шоир Шухратнинг 1962 йилда чоп этилган ажойиб шеърлар тўплами бор. Номи ҳам дилбар: «Сенинг севгинг». Уни бутун синф бир зарб билан ўқиб чикканимиз эсимда. Тўпламдаги лирик шеърлар, айниқса, «Кавказ дафтари» туркуми бизни лол қолдирган эди. Мен «Ваъдага шошгандек» шеъри ҳақида: Шухрат хотини Турсунойни жуда севар экан, бўлмаса бир ойга Қавказга кетганига шу шеърини ёзмасди», деган эдимки, адабиёт ўқитувчимиз Эркин Носиров: «Билмайсизлар-да, Шухратнинг бошига кўп савдолар тушган», деб қўйди.

Бу гапнинг маъносига кейинроқ тушундим. Шухрат домла «халқ душмани» бўлиб, ноҳақ катағонга учраган экан... Буларни билганимдан кейин «Сенинг севгинг» китоби факат гўзал ёрга эмас, гўзал ҳаётга ҳам хитоб экан, деган фикрга келдим.

Шухрат домла том маънода ҳақиқатгўй, ёшларнинг чинакам устози бўлган адиб. Энг қизиғи, бу ҳақда катта минбарларда туриб бирон оғиз сўзламаган.

Домла, таъбир жоиз бўлса, олтинга ўхшайди. У ўз бошидан турли гирди-балоларни кечирди, камситилди, таъқиб этилди, дардга чалинди, лекин ҳар ерда олтинлигини килди...

Шухрат ҳақида кўплаб асарлар ёзилган. Мен ҳам шу Инсон ҳақида ёзишим керак!

Ахир, домланинг ҳар бир мухлиси ўзларича Шухрат кашф этишган. Жумладан, мен ҳам.

ЖАСОРАТ

Киши бутун умри давомида ўз бошидан яхши кунларни ҳам, ёмон кунларни ҳам кечиради. Бир кун шод бўлса, бир кун изтироб чекади. Бу ҲАЁТнинг ёзилмаган, лекин

1954 йилда олинган сурат. Сурат ортига куйидаги дастхат битилган:

«Инсон боши — сойнинг тоши,
Не тўлқунлар ўтмас устидан...

Шухрат»

метин қонуни: ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу. Шу қонун инсон иродасини пўлатдек тоблайди, уни шакллантиради.

...Тақдир тақозоси билан мен «Гулхан» ойнамасига ишга келганимда Шухрат домла билан илк дафъа учрашимга тўғри келди. Раҳим Бекниёзнинг «Момикжон» киссаси ойнамада эълон қилинаётганди. Маъсул котиб Наримон Орифжонов:

— Шухрат домлага ўқитиб кел, — деди. Шухрат ака ўшанда таҳрир хайъати аъзоси эдилар...

Мен киссани домланинг уйига элтиб бердим.

— Яхши, — дедилар Шухрат ака, — учкундан кейин келинг. Ўқиб чиқаман.

Уч кундан кейин бориб олиб келдим. Варақласам, мен қилган тахрирнинг баъзи жойлари қайта кўрилган, ўчирганларим тикланган экан.

— Тахрирингни кўп жойига кўл урдим. Хафа бўлма, — дедилар домла сенсираб. — Асарни тахрир қилиш — уни ҳафсала билан бўяш эмас. Езувчининг услуги, фикри, мақсади бор. Булар билан ҳисоблашмасдан бўлмайди.

Мен Шухратнинг яна бир қиррасини кашф этдим: ҳар қандай адибнинг асарига ҳурмат билан қараш зарур!

Мен нима дейишимни билмасдим. Сухбатлашгим келарди.

— «Сенинг севгинг» деган китобингизни ўқиганман, — дедим охири. — Яхши экан, ҳатто шеърларингизниям ёдлаб олдим.

Шухрат ака бир зум менга тикилдилар.

— Сенга ёққан бўлса жуда хурсандман.

— Нега сочларингиз оқ? Ҳали ёш бўлсангиз керак?! — деб юбордим бехосдан.

— Ҳа, энди, умр дегани муҳр босади. Умрнинг муҳри сочимга тушди. Айт-чи, «Шинелли йиллар» деган романимни ўқиганмисан?

— Ўқиганман.

— Бўлмаса яна бир бор ўқиб чиқ...

Шухрат аканинг таржима ҳоли билан шундан кейин яхшироқ танишдим. Доимо ҳақиқатни дегувчи, бировнинг сирини бировга айтмовчи юраги уммон инсон экан.

«Шинелли йиллар»ни икки-уч қайта ўқиб чиқдим. Элмурод билан Зебо энди кўзимга тамом бошқача бўлиб кўринди.

Бир сафарги учрашувимизда Шухрат акага роман ҳақида сўзловдим, у киши:

— Элмурод менинг ўзим. Урушда қўрган-кечирганларимни сира бўямасдан ёзганман. Сочимгаям урушда оқ тушган, — дедилар.

Шухрат аканинг капитан унвони борлигини шу суҳбатда тўлиқлиги билан менга сурурли туюларди. Ўзимни у кишининг ўрнига қўярдим. Лекин ҳеч Зебони ўйлаб тополмасдим. Кейинчалик шу романининг яратилиш тарихини ёзиш насиб қилган экан, ёзди. Роман биринчи нусхасининг нашриётда йўқолиши... Шухрат аканинг 25 йилга ҳукм этилиши... Оғир, ғоятда оғир маънавий эзиллиш... Оқланиб чиққач, ҳеч кимдан гина қилмай, яна ижодга ўзини уриш... Ўз гуноҳи нималигини излаш. Буларни қай сўз билан таърифлаш керак? Матонатли, юраги оқ, саховатли кишигина шундай қила олади. Буни, биз қалам аҳли ЖАСОРАТ деб атаймиз.

...«Замин муҳаббати» номли тўпламим нашриётда тақриздан ўтгач, менга қайтариб берилди. Шеърларим, умуман, йўққа чиққанди. Ўз-ўзидан маълум, мен бундай хулоса билан келишолмадим. Ҳунобим ошиб ўтирган эдим, тахририятга Шухрат домла келиб қолдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгач, менга синовчан тикилдилар.

— Ҳа, жуда кайфиятингни туман босган? — деб сўрадилар.

— Домла, шу тўпламни ўқиб беролмай-сизми? — саволга савол билан жавоб қайтардим.

— Ўзингизникими? — дея домла кўлёмани варақлаб чиқдилар.

— Шу... тақриз...

— Қани, мен бир ўқиб қўрай-чи?

— Жон домла, менинг кўнглимни кўтарманг, ростини айтаверинг, тақриздаги гаплар рост бўлса, ортиқча уринишнинг кераги йўқ.

Шухрат ака тўпламни, тақризни олиб кетдилар.

Орадан ўн кундан кўпроқ вақт ўтди. Шухрат ака қутилмаганда ишхонамизга эрталаб келиб қолдилар.

— Қани, бери кел-чи, сени бир бағримга босай, — дедилар. — Чиройли шоир экансан-ку! Айниқса, митти шеърларингиз соз.

— Домла... Тақриз-чи?

— Ҳали бунақа тақризлар, танқидлар кўп бўлади. Ҳали битта тақризга шунчами? Сен, ҳаммаша, ҳар қандай танқиддан ижодий хулоса чиқар, ўзингизга фойда бўлади.

«Замин муҳаббати» шеърлар тўпламим Шухрат аканинг сўзбошиси билан чоп қилинди. Қувончим бир олам, Шухрат аканингиз бордим. Китобимни варақлаб кўриб, менга ўғирилдилар.

— Муборак бўлсин, энди каттик ишла, ўғлим. Майдонга кирдингни, отиргнинг бошини тортма...

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан оғайним Сабриддин кўнғирок қилиб қолди:

— Шухрат акадан хабаринг борми?

— Тоблари йўқ деб эшитувдим, нима бўлибди?

— Инсулт бўлибдилар. 15-шаҳар касалхонасида эканлар.

Шухрат акани кўриб, танимай қолдик. Домла узук-юлук гапириб, аҳволимизни сўрадилар.

— Шеър... — дедилар бир маҳал.

— Езяпман, — дедим овозим титраб.

— Ез... Сен ҳам, — Сабриддинга имо қилдилар домла.

Турсуной опа бизни кузатаётиб, «ёрилиб» қолдилар: «Тагин ҳам сал ўзларинга келиб қолдилар. Бир ҳафта олдин жуда оғир эдилар. Ҳар қандай сабрнинг ҳам чегараси бор. Бир одамни шунча эзишадими? Шухрат акаям қизиқлар. Абдулла Қаҳҳор нима деганини айтиб қўя қолмайдиларми?»

Уша пайт Шухрат ака нимани, кимга айтади — тушунмаган эдим. Шу-шу Шухрат аканинг шифохонама-шифохона «саҳат»и бошланди.

Ҳар гал шу кишининг хузурларига борганимда, юзларига узук-узук тикилиб қолам. Қанчалар Жасорат бор бу инсонда! Юраги ҳам арслон юрак экан-да.

МАТОНАТ

Оламда яхшилик бор, ёмонлик бор.

Оламда талантликлар бор,

талантсизлар бор.

Оламда дўстлар бор, душманлар бор.

Оламда мардлар бор, номардлар бор...

Шухрат ака билан суҳбатимизда бу сўзлар кўп бора тилга олинди.

Мардликнинг йўлдоши —

Матонат, Диёнат!

Номардликнинг йўлдоши —

Маломат, Хиёнат!

Бири — Ер, бири — Осмон!

Бири — сув, бири — олов!

— Мардлик нега барча одамларга баробар ёкмайди? — Домладан сўраган илк саволим шу бўлди.

— Агар шундай бўлганида эди, одам нақадар гўзаллашарди. Одамларни яхшиликка чорлаб эхтиросли шеърлар ёзмасдик. Мухаммад Юсуф айтганидек, «Юрагимиз шодликдан ёрилиб» кетармиди. Афсуски, ундай эмас! Чунки йўлга чиққанда ҳамроҳинг ким бўлишини билмайсан. У сени тўлкинлардан, долғалардан олиб ўтадими ёки сени сершовкин дарёга туртиб юборадими?

— Билгандан кейин кизиги йўқ-да, домлажон. Одамнинг яшагиси келмай қолади.

— Э-э, ундай дема, аксинча, яшашга иштиёқинг ортсин. Ҳаёт муаммолари билан кизик-да!

— Матонат, мардлик намуналарини кўрсатибми?

— Ҳа, кўрсатиб! — саволим сал истехзоли чикдими — билмадим, домла кескинрок жавоб бердилар.

Тарих, агар мушоҳада юритадиган бўлсак, икки палладан иборат эканлигини кўрамиз. Бир паллада Ҳақиқат, Қаноат, Сабр, Эзгулик, Мардлик, Виждон, Адолат, Диёнат, Инсоф турса, иккинчи паллада Елғизлик, Ожизлик, Маккорлик, Номардлик, Ҳасад, Адоват, Разолат, Юзсизлик, Хиёнат, Тубанлик, Ноинсофлик ҳар лаҳзада эзгуликларнинг пайини қирқишга шай туради.

— Мардлик, — ўз-ўзига гапиргандек давом этди Шухрат ака, — бошлаган ишини охирига етказмай қўймасликда. Унга монеликлар бўлади, тўсиқлар қўйилади. Енгиш керак. Енгсанг мақсадингга яқинлашасан. Енголмасанг, тарозининг иккинчи палласига ўтиб бораверасан...

Ҳаёлим ўттизинчи йилларнинг охирига қараб учади. Қандай йиллар эди! Тонгда куёш чиқарди, тунда ой нур сочиб, юлдузлар милтирарди. Сувлар айқириб оқарди. Фақат, фақат юракларда дахшат ҳукмрон. Дахшатни енгган кўркмас мардларни эса ҳибс, минг бир синоат кутар эди.

Ҳибс нима учун? Китоб ўқигани учун! Фалати эшитилади-а, тўғрими? Тасаввур қилинг: севган шоирингиз, масалан, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», «Биздан кейин ҳеч ким қайта қурмасин» шеърларини ўқига-

нингиз учун жавоб берсангиз, жазо олсангиз?! Сиздан шоирнинг номини атамасликни талаб қилишса?! Қанчалар адолатсизлик!

— Чўлпоннинг, Усмон Носирнинг шеърлари бизнинг тилимиздан тушмасди. Зўр шоир эди-да, ўзи ҳам Усмон Носир! Қандай қилиб ўқимаслик мумкин! Мумкин эмас-да, ахир! — Шухрат ака жим қолди. — Усмон Носир нега хўрланди, бугун ҳам рўй-рост аниқлаш мушқул. Абдулла Қодирий-чи? У бечоранинг гуноҳи нима эди! Елғиз биз армонда қолмадик, уларнинг ҳам армони ичида кетди, нима иш қилганини билмай. Номардлик бўлди! Тегирмонга сув келганда кўнглида ғарази борлар шולי деб қурмак солишди дўлға. Беҳад бетавсиф, бетаъриф номардлик бўлди.

Домла яна сукутга чўмди. Мен бўлсам хаёллар оғушидаман. Халқимизда бир нақл бор: «Яхшилик қилиш кўлингдан келмаса, ёмонлик қилма». Ёмонликдан ўзини тийиш жуда катта МАТОНАТ талаб қилади. Нима учун бир одамга ёкмаган одам билан инок бўлсанг, душманинг биттага ортади? Ахир «ҳар ким суйган ошини ичади-ку!»

— Суйган ошингни ичиш ўша пайтлар оғир эди, — Шухрат ака чуқур тин олди. — Бўлмаса шоирнинг шеърини ўқиганим, таниш бўлганим учун жазога тортиламанми? Шоир ким учун ёзади, ахир! Одамлар учунми?

— Усмон Носир шеърларини айтяпсизми?

— Ҳа. Барибир ҳозир ўқияпмиз-ку ўша шеърларни. Тўсиб бўлмас экан-ку ёруғликни!

— У киши усталик қилиб, омон қолса бўларди-ку!..

— Усталик қилиб? Йўқ, Усмон ҳам Абдулла Қодирий ҳам усталик қилолмасди. Уларнинг қонида йўқ эди бу: ўз ижодидан тониб, хиёнат қилиб, номардлик билан ҳаёт тилаб олиш — ўлим-ку, ахир. Ана шунинг учун ҳам кўплар жимгина ўлимга бордилар. Лекин ўша йиллардаги «ғолиб»лар уларнинг кўзига қарамаганлар, қаролмаганлар. Агар қарашганда эди...

Агар қарашганда эди! Ўшанда мард билан номарднинг кўзлари қандай чакнар эди.

Мардлик — эзгу туйғу!

Агар эзгу бўлмаганда халқимиз юз йиллар мобайнида ёниб қуйламасди... «Гўрўғли» туркумидаги дostonларнинг ҳар бирида шундай сатрлар бор:

Йиғлайман, йиғлайман ҳаққа,

йиғлайман..

Улуғ дейман остонангни тунайман...

Бек Гўрўғли мард-номарднинг синайман...

Шу сафарга Ғиротингни тилайман...

Ҳаққа йиғлаш — марднинг иши.

Йўққа йиғлаш — номарднинг иши.

Номоз Пиримқул ўғлининг мардлигини нима билан ўлчаш керак эди? Тан бериш керакмиди? Керак эди! Лекин уни номардлик қўли мағлуб этди-ку!

Муканна нима учун ўзини оловга ташлади?

Фирдавсий нега шох берган кумушларни туюкашга, ҳаммомчига, боғбонларга бўлиб берди? Жавоби оддий: шохнинг номардлиги учун. Чунки у олтин ваъда қилиб, кумуш берганди-да!

Ўттизинчи йилларнинг охиридаги номардлар унақа-бунақа «безор» номардлар эмасди. Мардларни, уларнинг ёнида юрганлар номардлик қилиб «сотди». Уларни ўлдириб бўлмаслигини била туриб, ҳақиқат барибир ғалаба қилишини била туриб, сотди.

— Уруш бошланб қолди. — Шухрат аканинг овозида чексиз мунг акс этди. — Қирқ тўртинчи йилнинг охиригача жангларда қон кечдим. Тошкентга оғир ярадор бўлиб, қайтиб келдим. Во ажаб, Ватан учун жон олиб, жон берган бир аскарни талайгина номардликлар кутиб турган экан. — Шухрат ака совуб қолган чойдан хўплади. Аммо бир хўплам чой унинг юрагидаги ташналикни қондирармиди?! — «Ҳаёт чашмалари» номли тўплам — биринчи фарзандим йўқ бўлиб кетди. Минг азоб билан 1947 йилда «Ҳаёт нафаси» деган китобим дунёга келди. Не изтироб, не машаққат билан дунёга келди. Мен нима қилган эканман, хали-хали ўйлаб тагига етолмайман. Қўфатларнинг биридан кейин иккинчиси бошимга тушаверди. «Шинелли йиллар»нинг биринчи қисмини ёзиб, наشريётга топширдим. Ўзим қамокка олиндим. Китобим наشريётда йўқолди. «Абдулла Қодирий ва Усмон Носирнинг думи», деб аюҳаннос солишган эди. «Дум»ни кесиб ташламокчи бўлишгандир-да. Беш йил умрим тор, заҳ хоналарда ҳавога учди. Ноумидликка тушган кунларим ҳам бўлди. Лекин юрагимдаги бир нидони ҳамиша эшитиб турдим: бу кунлар абадий эмас-ку, ахир! Ўзингни қўлга ол! Умидларнинг этагини тут! Мен шундай қилдим.

Шухрат акани омон сақлаб, ёруғ кунларга етказган — аслида, МАТОНАТ!

МАТОНАТ ана шундай қудрат! Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиясидаги Пири Зиндонийни эслайсизми? Унинг бош эгмасдан зиндонда ўн йиллаб ўтириши — метин матонатдан дарак беради.

МАТОНАТ — инсон қалбидаги куёш! Ирода куёши. Куёш эса ҳаммага баробар нур сочади. Матонат аталган Куёш мардларнинг йўлини, умрини ёртади. Ҳаёт Шухрат домланинг матонатини, мардлигини синашда давом этаверди.

Шухрат ака бир неча йиллардан бери хаста. Хаста бўлган билан анчайин саломат кишилардан кўра кўпроқ ишлаяпти. Чунки домланинг кўш қаноти бор: бири матонати, бири ишончи. Худди шунинг учун ҳам Шухрат аканинг бир китоби «Ҳали тун узок» деб номланган.

— Шухрат ака, романларингизни ўқиганимда худди ўзингизни кўргандек бўлаган.

— Қахрамонларим ўзимга ўхшаб қолган

бўлса не ажаб? — адиб безор жилмайди. — «Олтин зангламас»даги Содикжон ҳам, «Шинелли йиллар»даги Элмурод ҳам, «Жаннат кидирганлар»даги қахрамонлар ҳам ўзимга ўхшаб қайсар...

— Қайсар эмас, матонатли...

— Матонат билан яшаган киши олдиндаги нурли уфқлардан кўзини олмайди. Чунки уни манзиллар чорлаяпти. — Шухрат ака жонланиб кетди, — номардлар бўлса бошқача яшашади. Уларнинг хавфи келажақда эмас, орқада, шу сабабли ҳадик билан босиб ўтилган йўлларидан кўзларини олмайдилар. Жавоб беришдан ҳар лаҳзада кўрқадилар... Бировнинг тўйида, бировнинг маърақасида сўзлашга маънавий ҳуқуқи бўлиши керак кишининг. Ўзинг ўйла, бировнинг бошига тўхмат тошини ёғдириб, кейин унинг тўйига раислик қилсанг? Еки китобига муҳаррирлик қилиб, сўзбоши ёзсанг! Оҳ, қандай мусибат бу! Номардликнинг қандай тубан кўрниши!

— Ўтган кунлар тўғрисида қанча гаплар бўляпти. Лекин сиз айтарли ҳеч нима демadingиз? Матбуотда чиқиб қилмадингиз?!

— Ҳамма бир-бирини чайнашга ҳаракат қиляпти. Биров алаmidан, биров адоватдан. Мен нима дейман? Шунча қийналдим, бер берадиганингни дейманми? Ҳеч бўлмаса, мен жим турай...

Қадимдан қолган бир афсона бор. Бир донишманд ўзининг турфа табиати, ўткир ақли билан ном чиқарган экан. Бир йигит ундан илм ўрганмокчи бўлиб шогирд тушибди. Донишманд унга ҳеч нарса айтмабди, фақат: «Сабринг етармикин?» деб қўйибди. Кунлардан бир куни уларнинг иккови юрт кезишибди. Қайси эшикка киришган бўлса донишманд тесқари дуо қилаверибди. Қирқ тўққиз эшикдаги муомалага чидаган шогирд эллигинчисига чидамабди. Эшик эгаси бир коса гут берган экан, донишманд унга ҳам қалтис гап айтибди: «Илоҳим сигиринг ўлсин!» Шогирд портлаб кетибди: «Ахир, у сут берди-ку, сиз бўлсангиз, сигиринг ўлсин, дейсиз? Бу қанақаси, ахир?!» «Ана, — дебди донишманд, — сабринг етмайди, деб эдим-ку! Шунисига ҳам чидаганингда сиримни очар эдим. Илми, донишликни сабртоқатли, матонатли одамларга чиқарган. Сен билан бизнинг ошимиз пишмас экан».

Матонатли кишилар!

Яхшиямки, улар бор! Улар ёвузлар, ёмон ниятли кишиларнинг қилмишларини тузатиб, тўғрилар, ҳақни жойига қарор топтириб келадилар. Лекин қанчадан-қанча ноёб орзулар, гўзал фикрлар қурбон бўлади. Матонатли кишиларни ёлғиз ана шу қийнайди.

— Дунёда икки ҳақиқат бор. Бирин чин ҳақиқат, иккинчиси биз ўйлаб топган, таъбимизга мослаб олган ҳақиқат, — деди Шухрат ака хайрлашаётиб. — Афсуски, биз кўп йиллардан бери ўйлаб топган ҳақиқатимизнинг қули бўлдик. Бу ҳақиқат бизни йўқликка мубтало қиляпти. «Бу ҳақиқат эмас, ахир, бу уйдирма» дейишга мардлик, матонатимиз етмади.

Бугун шу матонат юзага қалқиб чиқди. Дадил гаплар айтаяпмиз. Ўтмишимизнинг сўнги егмиш йиллик қора доғларини йиғлаб-йиғлаб юваяпмиз. Келажагимиз нурли бўлсин, деб юваяпмиз. Яхшилик шабадалари ғир-ғир эсапти. Кўксимиз илиқликка, кўзимиз ёғдуга тўлаётган пайтда яшаяпмиз. Хамиша яхши ният қилайлик: Она халқим, мард ўғлонларинг кўпайсин. Уларнинг қалбини МАТОНАТ — асти-асти тарқатмасин!

МАШАҚКАТ

Ўзбек адабиётида ҳарбий мавзуда ёздиغان адиблар орасида Шухрат домланинг алоҳида ўрни бор.

Устоз адиб билан бўлган суҳбатларимизда гап асарнинг яратилиши тарихи, унинг «бошидан кечган» воқеалар хусусида ҳам борди.

— Домла, — дедим, — ижодингизда уруш мавзусидаги асарлар ўзига хос ўрин тутди. «Шинелли йиллар дафтари» шеърӣ туркуми, «Оқибатли кишилар» қиссаси, «Шинелли йиллар» романи, қолаверса «Олтин зангламас», «Жаннат кидирганлар» романларингиз ҳам шу мавзунинг узвий давоми. Шулар орасида сиз учун энг кадрлиси қайси бири?

— Ҳаммаси. Ёзувчи мана бу асарим яхши, буниси ёмон деёлмайди. Агар шундай дегудек бўлса, ёмонини ёзмаслиги керак бўлади. Шундай бўлса ҳам айтай, мен учун энг суюқлиси, мени энг «қийнагани» — «Шинелли йиллар». Чунки романдаги воқеаларнинг барчасини ўз кўзим билан кўрганман, катнашганман. Қийнаган томони шуки, роман насрдаги биринчи катта қадимим эди.

— Агар малол келмаса, ҳарбий ҳаётингиз ҳақида сўзласангиз...

— Яна эслайманми? — Шухрат ака сўлиш олди. — Шимолий Кавказ фронтида жанг қилганман. Краснодар, Моздок, Анапа, Тамань, Майкоп сингари шаҳарларни озод этишдаги жангларда қатнашганман. Ўндан ортик станицани озод қилганмиз. Жангларни эсласам хануз вужудимга титроқ киради. Бир парча кўрғошин не-не азаматларнинг умрига зомин бўлмади. Жанглардан бирида қаттиқ яраландим. Умурткамга, белимга снаряд парчаси тегиб, контузия бўлиб қолдим. Бир ой госпиталда даволандим. Соғаявермагач, 1944 йилда Тошкентга қайтаришди. То менинг олти ойлик отпускам битгунча, уруш тугаб, омон-омон бўлиб кетди. У пайтларда ҳали жанговар насримиз йўқ даражада эди. Ойбек домланинг «Қуёш қораймас» романи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси энди босилиб чиққан. Ҳаммага маълум, ўзбек ёзувчилари фронтнинг олдинги жабҳаларида бўлиб, жангчиларимизнинг мардликлари ҳақида шеърлар, достонлар, йирик насрий асарлар яратишди. Мени шунда бир фикр чулғаб олди: ёзувчилар

қалб даъвати билан бир-бир ярим ой фронтида бўлиб, асар ёзишпти. Мен-чи? Ахир, шу суронлар гирдобиди, қонли жангҳошларда бўлганман-ку? Ёзсам бўлмайдим? Шуният билан қўлимга қалам олдим. Фронтида ўзим гувоҳ бўлган воқеаларни бир бошдан ёза бошладим. Назаримда, воқеалар бир романга сиғмайдигандек туюлди. Уни икки китобга бўлдим. Биринчи китобни 1947 йили тугатдим.

— Романнинг сўнгида «1947—1957 йиллар» деб ёзилган. Айтишингизга қараганда, бунчалар эхтирос билан ёзилганда унча узок муддатга чўзилмаслиги керак эди-ку?!

— Ўртада беш йилча танафус бўлди. Албатта, олдин айтганимдек, ўз ихтиёрим билан эмас. Шахсга сиғиниш йилларининг азобини кўпгина қаламқашлар қатори мен ҳам татиганман. Йўқ ердаги айблар, асосан, тухматнинг кучи билан, яна ҳам очикчасига айтсам, «кучлик судлов» томонидан йигирма беш йилга ҳукм қилиндим. Адолат қуёшига ҳамиша шукроналар айтаман. Ҳақни — ҳаққа, ноҳақни — ноҳаққа ажратди. 1955 йилда бегуноҳ эканлигим исботлангач, Тошкентга қайтдим. Ҳақиқат эгилар экан-у, аммо синмас экан... Қелган кунимданок романи тугатиш қирғиға тушдим. Романнинг биринчи қисми Ўзбекистон Давлат нашриётига топширилган, ҳатто рус тилига сўзма-сўз таржима ҳам қилинган эди. Уша пайтлардаги нашриёт директори Файзулла Юнусовга учрашдим. У «Нашриётда йўқ, бўлса шу пайтгача романи кўрмасмидим», қабилда жавоб қилди. Нима қилишимни билмайман. Қаёққа боришимни билмайман. Диққатбозлигим бисёр. Қўлёзма йўқ. Дарду дунёим қоронгу бўлиб чиқиб кетаётсам нашриётнинг бош бухгалтери Касабов учраб қолди. Кучоқ очиб, омонлашди. Ҳол-аҳвол сўрагач: «Менда бир китобинг турибди, Русчаси ҳам бор», деб қолди. Юрагимда зилзила бўлди чамамда. Унга миннатдорчилик билдириб, китобни олдим. Уша «Шинелли йиллар»нинг биринчи қисми. Уйга келиб ўқиб чиқдим. Жуда бўш ва ғариб кўринди кўзимга. Кейин уни икки китоб қилиш фикридан ҳам қайтдим. Янгидан ёза бошладим. 1957 йилда нукта қўйдим. У Ёзувчилар уюшмасида муҳокама этилди. Кўпчилик «Таржиман ҳол бўлиб қолибди, роман эмас», деб донишмандлик қилди. Бахтимга, бу орада романнинг русча таржимаси битиб қолди. «Воениздат» нашриётига топширдим. П. Вершигора, Э. Казакевич каби номдор ёзувчилар унга тақриз ёзишди. Айниқса, Вершигоранинг роман ҳақидаги «Армиямизда кўп миллатли роман йўқ. Шухратнинг романи бунга тўла жавоб беради», дейиши менга қаноат бўлди. Роман Г. Соловьев таржимасида илк бор 1959 йили Москвада рус тилида катта нусхада босилиб чиқди. Декадада ҳам яхши баҳоланди. 1960 йилда ўзбек тилида босилди. 1961 йилда рус тилида қайта нашр қилинди. Роман машҳур бўлиб кетди. Марказий нашрларда Э. Казакевичнинг асар тўғ-

рисидаги мақоласи, полковник Волицкийнинг тақризи босилди. Кейин рус тилида яна бир карра — учинчи марта чоп этилди. Умумий тиражи 525 минг нусхани ташкил этди. Ўзбек тилида икки марта босилиб чикди.

— Романда ўзим кўрган, билган воқеаларни қаламга олганман, дедингиз. Демак, роман қахрамонларининг прототиплари бор?

— Ҳа, бор. Иштирок этаётган персонажларнинг кўпчилиги мен билан ёнма-ён жанг қилган одамлар. Ҳатто уларнинг номларини ҳам ўзгартирмаганман. Асарнинг бош қахрамони Элмурод бошидан кечирган талай шўришлар, воқеаларни ўз бошимдан кечирганман. Зебо ҳам ҳаётда бор кизнинг образи. Ҳамшира эди. Юраги пок киз эди. Романда, гарчи ўққа учиб ўлса ҳам, аслида Зебо Каспий денгизига чўкиб ўлган. Унинг онаси Марьям ҳали ҳам ҳаёт. Акаси ҳам тирик. Дивизиямиз командири Ягудинни жуда яхши билардим. Кримдаги ғорларда жони узилди. У ҳақда «Комсомольская правда» газетасида ҳам ёзишди. Роман босилиб чиккач, кизи Лариса (ҳозир Алупкада яшайди) мени излаб топди. «Ҳаммасини тўғри ёзибсиз», деб мактуб ёзди. Роман қахрамонларидан бири Махаловнинг тақдирини кизик бўлган. Ўзи мен билан бирга ўқиган, бирга жанг қилган. Ҳозир Ашхободда яшайди. Роман воқеаларидан келиб чикканда у ҳалок бўлади. Бир йили менга мактуб келиб қолди. «Романдаги Махалов мен десам, ўғлим ишонмайпти. Нукул у ўлган экан-ку, дейди. Мени ҳалок қилиб, балога кўйдинг. Романдаги қахрамон мен эканлигимни тасдиқлаб бер», деган мазмунда. Жавоб ёздим. Махаловнинг ҳалокати нега керак бўлганини тушунтирдим.

Мурзин ҳам, лейтенант Данилченко ҳам худди шундай қахрамонлардан. Романи яна бир карра варақлаган чоғларимда шу ўй ҳаёлимдан кечади: ҳар бир хонадон тинч бўлсин, дунё омон бўлсин! Кўрган-кечирганларимиз ўтган уруш хотиралари бўлиб қолсин!

Мен эса шундай деган бўлардим: машаққатли жанг, машаққат билан ёзилган роман, машаққатли тан олинини... Ўзга сўзлар бу ерда бекор.

МУҲАББАТ

Осмондаги миллиардлаб сайёралар, юлдузларни тортиш кучи ушлаб туради. Тортиш кучини осмоннинг олмос камари, десак тўғри бўлади. Агар у сал бўшашса борми, юлдузлар ёмғирдек ёғилиб, она сайёрамиз бир лаҳзада кун-паякун бўлади.

Оламнинг олмос камари эса муҳаббат. Еруғ дунёни муҳаббат ушлаб туради...

Устоз ўз шогирдига ҳарф ўргатар экан, унинг келажакда қалби тоза инсон бўлиб етишишини орзу қилади. Унга бор муҳаббатини бағишлайди. Ном шогирдининг эзгу ишлари билан бирга мангу қолади.

Бир сафар Шухрат домланикига илтимос билан боришга тўғри келди. Шоир дўстим Сабриддин Сабриддиновнинг «Мен йўлдаман» деган тўплами «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилиши режалаштириб қўйилган экан. Яна бир гап: ҳар бир ёш шоирнинг китобига таникли шоирлар сўзбоши битардилар.

Сабриддин мен билан Абдумажид Шомирзаевга айтиб қолди: «Агар сўзбоши ёзмасалар ҳам Шухрат ака китобимга бирров назар ташласалар, қандай бўларкин?! Ўзим у кишининг шеърларини жон-дилим билан ўқисам...»

Алқисса, уювлон бошлашиб Шухрат аканинг уйига бордик. Илтимосимизни эшитиб майин жилмайиб қўйдилар:

— Хўп, ёш шоирнинг шеърларини ўқиш — биринчи галдаги вазифа, — домла шундай деб Сабриддинга юзландилар. — Беш-олти кун оралатиб бир йўқласангиз... Мен ҳаракат қиламан...

Хуллас, ўша китоб Шухрат аканинг сўзбошиси билан дунё юзини кўрди. Сабриддин у киши ҳақида сўз очилса: «Шухрат аканинг яхшилигини сира унутмайман», деб муҳаббат ила тилга олади.

Аслида, оқ йўл ёзиш унча оғир иш эмас: муаллифни билсанг, шеърларини ўқиб турсанг... Лекин унинг бир томони ҳам бор: оқ йўл — бу муҳрдек гап, «шу боладан умидим катта, яхши шоир бўлади», дея масъулиятни елкага олиш демак.

Шухрат ака ишонч билдириб, катта адабиётимиз сари кузатган, ҳар лаҳза уларнинг ижодини танивиш ва қониқиш-ла назардан қочирмай танишиб борадиган Жамол Камол, Муҳаммад Али, Усмон Азим сингари қалам аҳлларининг асарларисиз шеъриятимизни тасаввур этиш мушкул. Уларнинг яхши шеърлари рўзномалар, ойнамаларда чоп этилганда кўзлари чакнаб кетганининг кўп бор гувоҳи бўлганман.

...Домла шифохонадан уйга келган пайтлари эди. Дийдорлашиш учун кирсам, Муҳаммад Али ҳам келган эканлар. Самимий сўрашдик. Домла негадир тундрок. Турсуной ая менга шивирладилар:

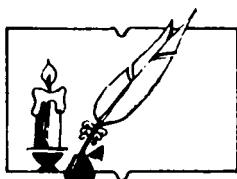
— Жуда машқлари паст. Бундок теша тегмаган гапларингиздан гапириб ўтиринг, зора чиройлари очилса.

Гап орасида бир-икки латифалардан айтувдим, Муҳаммад Али ака қотиб-қотиб қулдилар-у, домла паришон жилмайиб қўя-қолдилар.

Кейин шеърлар ўқишдик. Хангомага хангома уланди. Домланинг чиройи анча очилди.

— Тез-тез келиб туринглар, — деди Турсуной ая, — домла сизларга ўхнаш шогирдларини жуда яхши кўрадилар. Келишса, эркаланиб, яйраб кетадилар...

Ўша эркаланиш, яйраш — аслида, муҳаббатдир. Домлани ҳам «абрада ушлаб» турган шу муҳаббат бўлса ажаб эмас.

... Сизгдан қайтишимда, Нью-Йорк қўналғасида мени яна турк олими Урхон Сўйлемес кутиб олди. У Колумбия дорулфунунда Эдвард Оллворт раҳбарлигида илмий иш қилаётир. «Ҳозир Тринтон шаҳрига борамиз.— деди Урхон.— Эргаш ака келганингизни эшитиб, Муҳаммад Али бизникида бир пиёла чой ичиб кетсин, деб илтимос қилдилар».

Тринтон Нью-Йоркнинг ғарбида жойлашган, орадаги масофа тахминан икки юз километрга тўғри келади. Эргаш аканинг уйига борганимизда соат кеч ўн бир бўлиб қолган эди.

Эргаш Учқун олтиш беш ёшдаги ўрта бўйли, очиқ чеҳрали бир дилкаш инсон экан. Мен, Амриқода яшаётган бу ўзбек шоири ҳақида аввалдан оз-моз хабардор эдим. Бирпасда эски танишлардай бўлиб кетдик. Ҳеч гапимиз тугамайди. Ҳамма ухлаб қолса ҳам, бизда уйқу йўқ — саҳар олтигача сўхбат қурибмиз. Сўхбатимиз асноси — Ватан, Туркистон, Мустақиллик, бошқача айтсам, Дард, Қувонч, Хавотирлик... бўлди.

Эргаш Учқун жанубий Туркистоннинг Андхўй шаҳридан. Асли касби кимёгар шоир, тақдир тақозоси билан Покистон, Эрон ва Туркия мамлакатларида истиқомат қилди, кейинги йилларда Амриқо Қўшма Штатларида муқим ўрнашиб қолди. Унинг катта орзуси бор — бутун туркий диёрларни бирин-бирин кезиб чиқиш. Албатта у ниятига етади.

Учқун ажаб мастонадир, ўтсиз, оловсиз ёнадир,

Бир шам учун парвонадир, шамъи шабистонлар эмас, —
деб ёзади шоир «Кўнгил равзаси» номли шеърисида. Ҳа, Эргаш Учқун Ватандан йироқда, «ўтсиз, оловсиз ёниб» ётган соҳиби кўнгиллардан биридир. Сиз ушбу шеърларни ўқиб ўша ёнишлар тафтини сеза оласиз, деган умиддаман.

Муҳаммад АЛИ

Эргаш Учқун

Кўнгил равзаси

Бизни паришон айлаган, кокил паришонлар эмас,
Бағримизи қон айлаган, ул тийру мужгонлар эмас.

Минг ишва бирлан жон олиб, кўнгил уйига ўт солиб,
Жон қасди қилган кўп вале, шукҳи фаттонлар эмас.

Бир ошиқи бечораман, чеҳрамни излаб бораман,
Бир ёр учун овораман, ул ҳуру филмонлар эмас.

Шому саҳар хуммориман, дилхаста у бемориман,
Бир гул юзига зориман, гул барги хандонлар эмас.

Кўнгил танир султонини, шоҳлар шоҳи ҳоқонини,
Андин олур фармонини, лекин бу султонлар эмас.

Не тахти Дорода дилим, не қасри Ширин манзилим,
Кўнглимни бордир равзаси, ул қасри айвонлар эмас.

Тортғил қўлингни эй табиб, йўқдир иложим беҳабиб,
Ҳар дарда бордир бир даво, лекин бу дармонлар эмас.

Учқун ажаб мастонадир, ўтсиз, оловсиз ёнадир,
Бир шам учун парвонадир, шамъи шабистонлар эмас.

Васиятнома

Дўстлар, ўлсам мени элтиб Хуросонга кўминг,
Фарёбу Жувзижон, Балху Бадахшонга кўминг.

Мен — Ватансиз, ёрсиз, бесиймузар бечорани,
Давлатободга кўйинг, Дашти Зарафшонга кўминг.

Ялтирок оқ паттадан, туғдонидан тобут ясаб,
Кўк тиканлик саксовулзор бир биёбонга кўминг.

Кўкчи Қундуз, ёки Сайхуннинг сувларида ювиб,
Хон отамнинг туфроғига, соҳили Туронга кўминг.

Дарёлар сув бермаса, чўлларга тортинг уйғунлашиб,
Ё Мўғул саҳросига, ё Туркманистонга кўминг.

Ашгаботда бир оёқ сақланг, жаноза истамам,
Айланиб Қипчоқ элини, Тотористонга кўминг.

Сағанамга Қашқари нақшинкорлар ўрнатиб,
Озаристон, Черказистон, Қафқазистонга кўминг.

Ошсангиз Қоф тоғини, бир Чамбилбел ўрмони бор,
Пиримиз Кўруғли ётган шонли ўрмонга кўминг.

Кўкчанинг тўқай лолалари, Сайхону Жайхун йўқ деманг,
Кўксуннинг қирғоқлари, Сайхону Жайхонга кўминг.

Кирмасин бу турбага номард кишилар деб ёзинг,
Катта тошга қаздириб, бир катта майдонга кўминг.

Бош учимда бахшилар туркий ҳижозлар сўйласин,
Истагим «Ёсуну Тоҳо» созу шомонга кўминг.

Замзамим — кўпиклик айрон, кавсарим-ёғлик қимиз,
Бир тулум қимизни беринг, бизни бир ёнга кўминг.

Аҳли дил, аҳли ниёз бизни зиёрат айласа,
Асли наслини ёзиб, бир катта девонга кўминг.

Бу васиятномани кўрган кишилар ўйласин,
Қўлдошинг эй жўралар, Учқунни виждонга кўминг.

Тўлқин Раҳим

ҚОРАЧИҚДА МУЗЛАГАН ТУҒЁН

Кўнгил чўкиб бўлган, чўкмайди ортик
Андуҳлар баҳрининг қаъридаги тош.
Нурин тўкиб бўлган, тўкмайди ортик
Зиёсин булутли бағримга қуёш.

Мурғак тасаввурдан мурда, лош қолган —
Жисмига санчилган ханжарлар юзта.
Энди қолганини бурдалаш қолган —
Замона итлари бу ишга уста.

Алдовларга учдим, макрга учдим,
Умидвор руҳимнинг парвозин хоҳлаб.
«Пастга туш», дедилар, тушундим, тушдим,
Ўзимни қисматга қўйдилар боғлаб...

Ҳасса қилмагайман тавбамни бироқ,
Умидим, ғазабим ортиб бораман.
Келажак қошига бўлса-да, йироқ —
Оғир қисматни ҳам тортиб бораман...

Ватанидан кетаётган
Али Қушчининг айтганлари

Энди соддалардан айёрлар сероб,
Қарори, субути сайёрлар сероб,
Дўст ниқобин кийган ағёрлар сероб,
Юртимга сиғмасдан кетар бўлдим, мен!

Оҳ урсам, осмонни куйдирар оҳим,
Фузало хору зор, нодонлар ҳоким,
Эркисиз асир экан адолат токим,
Эрк истаб, элни тарк этар бўлдим, мен!

Гарчи фалак илмин ёдда асрадим,
Фалак шумлигидан чексиз ҳасратим,
Эслаб, шаҳид бўлган улуғ ҳазратим,
Умрбод ўртаниб ўтар бўлдим, мен!

Донишмандларини сақлай олмаган,
Чин фарзандларини сақлай олмаган,
Зарур пайт номини оқлай олмаган
Халқимдан олисда битар бўлдим, мен!

Элни мурувватга зор қилиб қўйган,
Муте қилиб қўйган, хор қилиб қўйган,
Кўзига дунёни тор қилиб қўйган
Фалак ёқасидан тутар бўлдим, мен!

Белбоққа ёлчимас бечора бўзчи,
Ўзи нонга тўймас чоракор, қўшчи,
Охир жондан тўйдим... Эҳ, Али Қушчи,
Мусофир бўлиб қон ютар бўлдим, мен!

Юрак — овчи қувган кийикдай...
Олисларда севинч оҳуси.
Бўш кўнглингни куйдиради май —
Айрилиқнинг аччиқ оғуси.
Музлатади худди буюқдай,
Ёлғизликнинг совуқ оғуши.

Кўзлар — қадах, зиёлар — шароб,
Хилол — соқий, юлдузлар — соқий.
Ҳаёт — хароб, дунёлар — хароб,
Ёндиради пушаймон — ёғий.
Хаёл — сароб, сафолар — сароб,
Наҳот, қайғу-аламлар боқий?!

Сеҳри сўнган, ўчандир файзи —
Табиатда зарра фусун йўк.
Борлиқнинг-да ҳозир ҳар қайси
Ҳолатида ҳаргиз ҳусн йўк...
Лайлисига зор экан Қайси,
Айрилиқдан ўзга ҳузун йўк.

Юрак — овчи қувган кийикдай...
Не ўйларда ёнасан, илло?!
Маънолари минг-минг туюқдай
Туюлади тўртбурчак дунё!..

Туроб Ниёз

Кенжа ботир ҳасрати

Кўзимни кўр қилдилар,
Ўзимни ёр билдилар,
Пешонам шўр қилдилар
Ишонган оғаларим!

Кўнглимни доғладилар,
Қўлимни боғладилар,
Ўлимга чоғладилар
Ишонган оғаларим!

Бойлигимни олдилар,
Соғлигимни олдилар,
Минг бир кўйга солдилар
Ишонган оғаларим!

Оға эмас, ёв экан,
Билгани алдов экан,
Бегона, биров экан
Ишонган оғаларим!

* * *

Юрагим куяди, таним куяди,
Бўрондай кўзғалиб қоним куяди.
Сенга етолмайман дейману ғамда
Минг бора тўлғаниб жоним куяди.

Кўзга уйқу келмас, тунлар бедорман,
Дардимга даво йўқ — мангу беморман.
Васлингга етмоқлик энг буюк армон —
Ҳолимга ҳаттоки ғаним куяди.

Халқ йўлида

Бу ўнгимми, тушми, ёр,
Сизга меҳрим тушди, ёр.
Ўзни қўйдим йўқотиб,
Бошдан хаёл учди, ёр.

Гулсиз, мен булбул бўлдим,
Подшоҳсиз, мен кул бўлдим.
Гулхансиз ловуллаган,
Ёниб-ёниб кул бўлдим.

Ўртамизда тўсиқ бор,
Етолмайман сизга, ёр.
Кўнгил кўнгил экан-да,
Кечолмайман сиздан, ёр...

Норқул Мамиров

Ўзбекистон

Бу юртнинг — осмони сабрдан,
Андиша кулидир журъати.
Жазирама кунлардир ватани,
Хўрланиб макталар сурати.

Эгнида йиғлайди тириклик,
Ажиндан иборат пешона.
Бу юртнинг деҳқони темир тан,
Бу юртда истеъдод девона...

Чақир тош ботганда товондан,
Қон сизар дарёси сўлади,
Ранглари заъфарон аёли
Заҳматга энага бўлади.

Иштибоҳга айтилмагай сўз!
Айрилиқнинг шаҳри Шош... кентдир.
Қорачиқда музлаган туғён —
Қадим Турон дардига тенгдир.

Хотиралар қопланган туман,
Бунда йиллар ғамдан торайган.
Ёсуманнинг макри-муҳаббат,
Юзлари оқ тунлар қорайган.

Қишлоқ — сағир. Қишлоқ — қора тун!
Ўтмиш чироқ кўпларга эрмак.
Шубҳаларга сотилган хоин,
Ахир, сен-ку бевафо юрак?

Иброҳим Пайдо

Саҳар вақти садо келди Яссавийдан

Йиллар ўтди, жонлар тупроқ, мен ҳам тупроқ,
Рухим нотинч азоб чекар кўпдан-кўпроқ.
Ҳақ йўлида ким ёқадир бирор чироқ,
Саҳар вақти садо келди Яссавийдан!

Шажарамсан, мени англаб билолмассан,
Эркинг йўқдир бир қарорга келолмассан,
Сен забунсан, сен карахтсан, майдонмассан,
Саҳар вақти садо келди Яссавийдан!

Мазҳабинг ким, саволимга жавоб йўқдир,
Дининг қайси, динга тўлиқ жавоб йўқдир,
Ҳақ йўлида куйгудек бир кавоб йўқдир,
Саҳар вақти садо келди Яссавийдан!

Оҳ оллоҳим, мени кўп ҳам ҳароб этма,
Борим шулдир, мен мажруҳман, мени титма,
Ёлвораман, эътиқод бўл, нари кетма,
Саҳар вақти садо келди Яссавийдан!

Иброҳимсан, пайдо бўлиб нелар этдинг,
Умринг сажда, ёлворишлар била ўтдинг,
Сен кимлардан келиб-келиб меҳр кутдинг,
Саҳар вақти садо келди Яссавийдан!

* * *

Ҳуснинг ўқи била, ёр, мени нишона олма,
Кўзларимдин жон олур сийнанг узрадир олма.
Эй сен ҳусн бекаси, бозор кезма беҳуда,
Қул керак бўлса менман, бошқа бировни олма.

Мухлис Жўрабоев

* * *

Милтиллаган юлдузларга термулиб,
Тун ямлаган майсаларни сийпалаб,
Лорка қичқирар:
«Уйғонинг! Уйғонинг! Уйғонинг!»

Дарахтлар шитирлаб кетар,
Чатнаб кетади тошлар.
Учмоқчи бўлади сувлар,
Лекин одамлар уйғонишмас.

«Тунми? Тунда ухлаш керак»,
деб ўйлашар ва бемалол
ухлайверишар одамлар.
Тўсатдан уйғониб кетган Лорка
ўт бўлиб қичқирар:
«Уйғонинг! Уйғонинг!..»

* * *

Тун рўмолин ўрайди шаҳар,
Бир-бир ўчар уйларда чирок.
Шошиб борар сўнги трамвай,
Йўлақларда одам кўп, бирок.

Ичкаридан шикирлайди қулф,
Тонгга қадар ором бўёғи.
Эҳ, бевалар... Эшик қулфлашмас,
Беваларнинг ўчмас чироғи...

Англаш

Мен ўзимдан кетиб бораман,
Манзил қайда, ҳали номаълум.
Ўз ҳолимга қўймайин бир зум
Таъкиб этар сиёсат, тузум.

Рухим чўқар, эрким басирдай,
Ақлим ўйга сотилиб кетган.
Нонга қўшиб берилган ғоя
Юрагимни занжирбанд этган.

Соғинаман ҳар дам ўзимни —
Парча-парча бўлган кемаман.
Мозий ичра турган ўзимга
Қиёматда қайтиб келаман.

Юсуф Худойқул

Озора жонни найлайин

Тизмалардан

Тун сиёҳ, қошинг сиёҳ,
Дил бағир тошинг сиёҳ.
Ул қаролик ичра мен,
Жоним талошинг сиёҳ.

Тола соч арқон-арқон,
Ер сиёҳ тун ичра хон.
Ой юзин соч-ла ёпиб,
Суйдим дегани ёлғон.

Ишқ домани қон-қон,
Оҳ чеккан сада райҳон.
Ишқ яқтагин барини
Юлган ул Зулайҳожон..

Тун сиёҳ, кўнгил сиёҳ,
Дил олар бедил сиёҳ.
Булбулин ёлғизлатиб,
Яшнаган ул гул сиёҳ.

Тун сиёҳ, сочинг сиёҳ,
Зулфи қийғочинг сиёҳ.
Сочинга дилим боғли,
Кўлда оғочинг сиёҳ.

Ўт бағрим этди лош-лош,
Кўксима ботди қуёш.
Воҳ, дедим, енгилмадим,
Ёрилмади ёрилтош.

Тун сиёҳ, қошинг сиёҳ,
Дил-бағир тошинг сиёҳ.
Ул қаролик ичра мен,
Жоним талошинг сиёҳ.

* * *

Оқ марварид сочди осмон.
Оқ кўйлагин кийди ер.
Ишқ изларин кўмди осон,
Қолди оқармай бағир.

Якка тутнинг орқасидан
Топиб қувлаб қолсами?!
Кўйлагимнинг ёқасидан
Тутиб ўчинг олсами?!

Икки кўча, бир узун йўл,
Икки дилни кўшмаган.
Қалблар дарё тўлқини мўл,
Аммо сира жўшмаган.

Аламзада дилни, яна
Узун йўлдан оларман.
Ўзга ёрни излаб ёна,
Сендан ажраб қоларман.

Оқ марварид маржон-маржон,
Тақай дейман сийнангга.
Оҳ, кўрқаман яна, ёржон,
Айтиб қўйсанг онангга.

Оқ марварид сочди осмон,
Оқ кўйлагин кийди ер.
Ишқ изларин кўмди осон,
Қолди оқармай бағир...

Юзма-юз

Севасан!
Севасан!!!
Кўзларинг сир тутмас ишончни
ва кетиб қолади қаршингдаги қиз,
шошқалоқлигингни
кечиролмасдан.

Таассурот

Нодон!
Арзимас нарсалар учун
хафа қилдинг-а мени.
Узинг ҳам арзимас нарсалардан
яралган кўринадан-ов.

Савол

Булут,
нега йиғламайсан,
йиглаб тарк этмайсан
дарбадарликни?!
Ёки сен ҳам сева олишига
ишонасанми
севолмайман деган осмоннинг?

Кўникиш

Доктор,
сиз беҳудага уринманг,
юрагимни тингламоқ учун.
Менда ундан асар ҳам қолган эмас,
менинг қоним томирларда югуришга
шунчаки кўникиб қолган,
миямга ўрнашиб қолган,
одамларга яхшилик қилмоқ тушунчаси.
Менинг фақат руҳим сўзлаши мумкин,
суюкли дўстини соғинганида.

Гўзаллик

Ҳусннинг чехраси нақадар очик,
кундан ҳам ёқимли унинг чехраси.
Севинчи бир дунё боладай,
соғинчи бир дунё боладай,
кўнгил чопқиллаб кетар
унинг қошида.

Марат Ғалимов

Кечада ҳам ташвишлар

* * *

Ой кўзида ўзимни кўрдим,
Иккита қанотим бор экан.
Иккита қанотим — орзу ва умид,
Касал жонимдан ўсган.

Ой кўзида ўзимни кўрдим,
Иккита ойнам бор экан.
Иккита ойнам — иккита кўли,
Дунёга йўллар...

Марат Фалимов — татар йигити. У илк шеърларини рус тилида машқ қилди. Ўзбек тилини яхши билганлиги учун, мен ундан ўзбек тилида ҳам ёзишни сўрадим. Қарангки, кунларнинг бирида у, ўзбекча битилган бир даста шеърларини тақдим қилди. Унинг бу шеърларида бесаранжом руҳнинг исёнларини, ҳаёт ва муҳаббат, борлиқ ва беқарорлик туйғуларини нозик ҳис қиласиз. Энг муҳими, ёниқ бир вужуднинг талвасаси оҳанглар оғушида, туйғулар гирдобида сирли сеҳр билан жаранглаганини кўрасиз. Умидлар этагида — шеърятга шайдо бу укамга омад тилайман.

Тилак ЖҰРА

Ой кўзида ўзимни кўрдим,
Ғалати одам эканман —
Аламга айтаман: баҳтим,
Шодликка айтаман: қайғум.

Ой кўзида ўзимни кўрдим,
Келгусим ғамгин экан —
Хиралик — келгусим,
Ёки — тантана...

...Ой кўкдан сузиб ўтди,
Кўзимга қараб
Ва оқиш кўзин юмди...
...Келяпти саҳар...

Минг ташвишда кечади кундуз,
Саждага шам ёқурман тунда...

Блок

Кечада ҳам ташвишлар, Кечада ҳам дард. Зилдайн оқ қоғозда Чиқмоқда сўзлар. Кичик шам ёруғларда Соялар минглаб. Кимдир... «Кху!» Остонамда... Эшик тақиллаб...	— Эшигим очик, киринг... Ҳеч ким йўқ... Жимжит... — Эшигим очик, очик... Барибир жимжит... Эшикни очсам шамол Юзимга урди, Осмонга чиққан ҳилол Нурларин ўрди.
--	---

Нафасни чуқур олдим —
Учишни тилаб...
Абадий меҳрибонлик
Бор кечаларда...

Ўтинч

Сен мени тергамай кечир, Сен мени сўрамай ўпгин. Йиғласин кўчада ёмғир, Ўйнасин бағримда ёнғин. Сингисин кўзимга шамол, Симларда куйлаган кеча. Яшасин шаҳримда тонг, Яшасин деворда гуллар.	Пардалар осмонга учсинлар, Қора булутлар сингари. Ҳилолни меҳрибон кучсинлар, Осмон кўзларин юмсин. Сен мени тергамай кечир, Сен мени сўрамай ўпгин. Йиғласин кўчада ёмғир, Ўйнасин бағримда ёнғин.
---	--

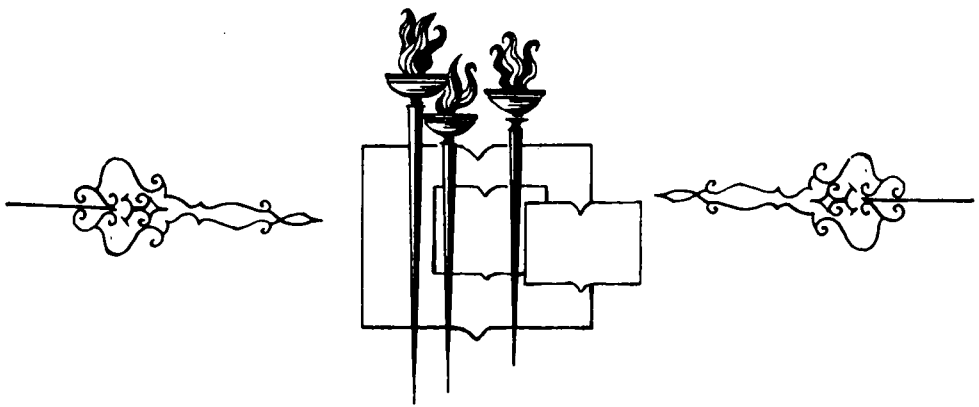
Нимадир дунёда йўқолди, нима?
Сарғиш майсалар, япроқлар,
ювинган дарахтлар, сойлар,
ёмғирлар...
Қор учқунларининг кучоқлари
салқин... салқин... салқин...
Оқ асирлик — ҳикоя оқиш,
Шодлик-ла хайрлашуви...
Менинг йўлим бормоқда уфққа,
атроф-чи оппок, оппок,
Тўрт томон уфқлар —
оқ...

оқ...

оқ...

Нимадир дунёда йўқолди, нима?
Ранг-баранг нурлар, туслар,
меҳрим ва саодатим —
ҳамда сарғиш майсалар...

Бўстонлик

ИНСОННИНГ ТИРИКЛИГИ

Эркин Воҳидов билан Тоир Юнус сўхбати

Таҳририятдан:

Ўзбекистон радиосининг адабий эшиттиришлар бош муҳарририяти сўнги пайтда хайрли ишга қўл урди. Севимли ёзувчилар ва шоирлар билан уларнинг ҳаёти, юраги қатида ётган дардлар, мушоҳадаларига бағишланган «Мунир лаҳзалар» деган туркум эшиттиришлар тайёрлади. «Шарқ юлдузи» ойномаси мана шу дилкаш сўхбатлардан айримларини йил давомида ўз саҳифаларида ёритиб боришни лозим кўрди. Шу билан бирга, бу йил биз Ўзбекистон радиоси адабий эшиттиришлар бош муҳарририяти билан ҳамкорликда яна бир қатор қизиқарли давра сўхбатлари ва ҳар хил мавзулардаги адабий баҳсларни ҳам уюштириб, уларни радиода эшиттириш ҳамда «Шарқ юлдузи»да чоп этишни режалаштирдик. Бу ҳамкорлик радиотингловчиларга ҳам, бизнинг ойномамиз мухлисларига ҳам манзур бўлади, деб ўйлаймиз.

- «Ўзбегим»нинг қисмати
- Адабиётимиз заволи бўлган замон
- «Зўр шеър ёзиб қўйибман, деб гўрурланманг...»
- «Сизларга отилган тош менга тегсин...»

ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ:

Эркин Воҳидов. Ўзбекистон халқ шоири. Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотининг соҳиби. Ундан ортиқ шеърӣ китоблар ҳамда «Олтин девор», «Истанбул фожиаси» сингари драма асарларининг муаллифи.

Ўзбекистон халқ ноиби. Ўзбекистон республикаси Олий Кенгашининг Ошкоралик қўмитаси раиси.

Т. ЮНУС. Эркин ака, бугунги бизга берилган имкониятдан фойдаланиб, сизга бир неча савол билан мурожаат қилмоқчимиз.

Э. ВОҲИДОВ. Марҳамат.

Т. ЮНУС. Сизни нафақат жумҳуриятимизда, балки бошқа республикаларда ҳам жуда яхши билишади. Асарларингизни муштоқ бўлиб кутадиган мухлисларингиз кўп. Лекин ўзингиз, ҳаётингиз ҳақида кам тасаввурга эгамиз. Шу сабабли сўхбатимизни олисдан бошласак, деган ниятдамиз. Узингиз, оилангиз, ёшлигингиз ҳақида гапириб берсангиз...

Э. ВОҲИДОВ. Менинг 7—8 ёшгача бўлган ёшлигим шу, Фарғонанинг Олтиариғида ўтган. Мен у ерда қишлоқ ўқитувчилари оиласида дунёга келганман. Отам тарих муаллими, онам жуғрофия муаллими бўлиб мактабда ишлашган. Мен жуда ёш савод чиқарган эканман, ўзим ҳам эслайман, дастлаб мактабга борган пайтимда, биринчи синфга борган пайтимда, сен ҳарфларни таниб олган экансан, иккинчи синфда ўқисанг бўлар экан, деб хулоса чиқаришиб, иккинчи синфга олиб киришганди. Бу албатта, ўқитувчилар оиласида катта бўлганимдан бўлса керак.

Т. ЮНУС. Ўзбекларда бир гап бор: бола бошидан деган. Демак, ўша пайтлардаёқ маълум бўлган экан-да?!

Э. ВОҲИДОВ. Балки шундайдир-у, лекин бу асосан, ота-онам ўқитувчи бўлганидан мени 5 ёш-

ларимдан ҳарфлар танитишга ҳаракат қилишган. Оилада ёлғиз фарзанд бўлганман. Шу боис кўп эътибор беришган бўлса керак. Ундан кейин онам тошкентлик, отам фарғоналик бўлганлари учун ҳаётим йўлда, поездда ўтган. Бу менинг болалик хотираларимда қолган. Ўша болалиқдан эслаганим, ўша тупроқ кўчалар, кўча чангитиб ёғоч отда чопиб юрганларим, ундан кейин уруш йиллари отамнинг урушга кетиши, у ердан яраланиб, оғир бетоб бўлиб келиши, ундан кейин мен жуда ёшлигимда отам дунёдан ўтган, онам дунёдан ўтган, тоғамнинг қўлида тарбияланиб Тошкентда қолганман. Тошкентда Тахтапұлдаги 22-мактабда ўқиганман. Энди... биринчи шеърларимни мактабда ўқиб юрган пайтларимда ёзганман. Ва деворий газеталарда чиққан биринчи шеърларим.

Т. ЮНУС. Эркин ака, сизнинг айрим мақола-ларингизда, хотираларингизда дастлабки шеър-ий машқлар қила бошлаганингиздан кейин, Ўзбекистон халқ шиори Ғайратий домланинг тўғарақларида сабоқ олганингиздан хабардормиз. Айтинчи... шу тўғарақ ҳақида, аҳамияти ҳақида, умуман тўғарақда шеър ёзиш мумкинми?

Э. ВОҲИДОВ. Яхши савол! Аввало шоирни, ёзувчини шоир ё ёзувчи қиладиган, бу — муҳит. Мен тарбия топган муҳит: тоғамнинг оиласида катта бўлганман, у киши юрист бўлсалар ҳам адабиётга қизиқан, кенг билимли одам эдилар. Бизнинг хонадонимизда кўп шоирлар, мусиқачилар, хонандалар тўпланишиб, шу... яхши улфатчилик яхши суҳбатлар қилишарди. Мен ёшлигимда ана шу суҳбатлардан баҳраманд бўлардим. Бизнинг уйимизга Алихонтўра Соғунийлар келишарди. Жуда табарруқ одамлар. Чустийлар келишарди. Хонандалар Маъруфхўжа Баҳодировларниям суҳбатлари бир ажойиб бўларди. Мен ўша суҳбатлардан кўп баҳраманд бўлардим. Шу сабабми, жуда ёшлигимдан классик шеърятга кўнглимда муҳаббат пайдо бўлган. Дастлабки машқларим ҳам, шу хонадонимизда пайдо бўлган муҳитдан бошланган. Меҳрдан бошланган. Биринчи шеърларимни, албатта дастлабки шеърларим мен ғазаллар ёзишдан бошлаган эмасман, биринчи шеърларим — болаларга ёзилганди. Узимнинг синфдошларимга ҳазил-хузул шеърлар эди. Кейин ўша вақтда тўғараққа қатнашиш урф бўлган. Ҳар бир бола, биров, масалан, нақш тўғарагига, биров театр тўғарагига, биров бошқа тўғараққа қатнашарди, мен адабиёт тўғарагига

қатнашганман. Пионерлар уйда Ғайратий домла бошқарган адабиёт тўғарагига қатнашганман. Бизнинг толемиз бўлиб, ўша вақтда домла шу тўғараққа келиб қолгандилар. Хайриддин, Юсуф, мен Хайриддин Салоҳни кўзда тутяпман. Юсуф Шомансур, Сайёр, Тўлқин, Тамилла, Матлуба... бу дўстларимиз билан биз шеърлар ёзиб, бир-биримизнинг асарларимизни муҳокама қилиб, мана шу гурунгда ўсганмиз. Шунини айтмоқчиманки, шоирлар ҳаммаша бир адабий муҳитдан келиб чиқади. Албатта, тўғарақ ўзичалик шоир ёки ёзувчини етиштириб чиқармайди. Чунки тўғарақда ҳам тўғарақ бор, муҳитда ҳам муҳит бор.

Баъзи бир одамлар бўладики, улар ўзларидан нур сочиб турадилар, бу зиёдан одамлар баҳраманд бўладилар. Бамисоли шамга ўхшаган бўлади-ю, бу одам, шамнинг атрофига одамлар йиғилади. Ғайратий домла, Миртемир домла ана шунақа шамга ўхшаган одамлар эдилар. Улар Соғуний домлардан маърифат нури, эътиқод, мусоффолик, софлик, поклик нури таралиб турарди. Ва улар ўзининг атрофида жам бўлган одамларни суҳбатлари билан баҳраманд қила олардилар. Шундай қилиб, мен дастлабки шеърларимни мана шу тўғарақ муҳокамасига қўйганман. Дўстларимнинг, домланинг фикрчини олиб, аста-секин қалам тебратиб борганман.

Т. ЮНУС. Эркин ака, сиз адабиётга кириб келганингизда, 50-йилларнинг охири, 60-йилларнинг бошида адабиётимизда шундай дарғалар бор эдики, улар адабиётимизнинг фахри, бойлиги эди. Мен Ойбек, Ғафур Фулом, Миртемир, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳорларни назарда тутяпман. Сиз бу дарғалар билан суҳбатда бўлганмисиз? Уларнинг маслаҳатини олганмисиз?

Э. ВОҲИДОВ. Мен Ойбек ака билан бир марта уйларида ҳамсуҳбат бўлганман. Мен ҳали жуда ёшлигимда у киши бетоб эдилар. Менинг бу улуғ ёзувчи билан қилган суҳбатимдан кўнглимда қолган хотира шуки, улар яшаган замон шундай оғир ва бешафқат бўлганки, бу нарса Ойбек домлани соқов аҳволга келтириб қўйган. Ойбек домланинг кўзларида у кишига бўлган ҳужумлар, у кишига нисбатан ишлатилган тамғалар, сўнг ҳаммаша қамалиш, сургун қилиниш хавфи остида яшаган одамнинг безовта юраги кўриниб турарди. Агарда бошқа бир замон бўлса, эмин-эркин замон бўлса, бу одамлар жуда кўп нарсалар ёзиши мумкин эди.

Мен Ойбек домла билан суҳбатлашиб, юрагимда бир оғриқ билан қайтганман.

Ғафур Ғулум бошқа тоифадаги одам эдилар. Унинг дардлари ичда деб ўйлардим. Балки ёлғиз қолганларида эзилиб, изтироблар чекар, лекин одамлар ичда у киши ўзини доим қувноқ тутиб юрарди. Аскиялар қилиб, кулдириб, доимо давраларнинг гули бўлиб юрардилар. Кейин, ниҳоятда кенг билимли, ҳозиржавоб эдилар. Тарихни яхши билиш, ундан кейин образли фикрлаш қобилияти Ғ. Ғулумга жуда катта имкониятлар берарди. Суҳбатларда, масалан, ҳеч қаерда тутилмаган гапларни айтиш, тарихнинг кичкинагина бир фактини олиб замон билан боғлаш, қандайдир бир ривоятлар қўшиб, шунақанги бир ажойиб қилиб сўзлардилар.

Мен у кишиниям эслаганимда юрагимни армон ўртайди. Ғафур Ғулум ҳам ёзиши мумкин бўлган нарсаларни ёзмасдан кетди. Чунки улар яшаган замон ёзувчи, шоирдан фақат мадҳияни талаб қиларди. Ёлар жуда кўп нарсаларни, Сталинга мадҳия, замонга мадҳия билан, айтайлик, 1 май байрами бўлса, ҳамма унинг уйига рўзномалардан йиғилиб келишарди. 7 ноябрда келишарди. У киши ўтириб ана шу истеъдодларини, гавҳарларга бергусиз истеъдодини кундалик нарсаларга сарфлаб ўтирарди. Бугун унинг китобларини varaқласак, 80 фоиз шеърлар, ҳеч бир муболагасиз, шунақа шеърларни учратамиз. Лекин шу даврда ёзилган, 20—25 фоизи бўлса ҳам, «Вақт»га ўхшаган, «Соғиниш»га ўхшаган, «Сен етим эмассан»га ўхшаган дардли нарсалар, ўша инсон бўлиб ёзган нарсалари қолган. Бу тарихда қоладиган нарса. Яна бир гапни айтқочиманки, ўша кундалик воқеаларга бағишланган шеърларидаям 2—3 та жуда ноёб бадиий-образли гаплар борки, булар ҳам адабиёт тарихида қоладиган нарсалар. Шунинг учун мен Ғафур Ғулумни ўз истеъдодини тўлиқ рўёбга чиқармаган ноёб талантлардан деб биламан.

Умуман, оталаримиз яшаган замон адабиётимиз заволи бўлган замон деб биламан.

Т. ЮНУС. Эркин ака, суҳбатимиз бевосита ўша даврга келиб тақалди... энди... айтинг-чи, уларку даврни олқашга мажбур бўлган авлод. Уларни айблаш нотўғри, чунки тузумнинг ўзи шунга мажбур қилган. Лекин сизлар, адабиётга кириб келган навқирон авлод учун ижод қилиш осонмиди ўша пайтда?

Э. ВОҲИДОВ. Аввало, мен ана шу 30—40, 50—60-йиллар ижодкорларига нисбатан фикр билдирганда, замон ҳақида фикр билдиришни истардим. Негаки, биз хотирлаган ёзувчиларнинг кўзи олдида Чўлпонлар, Қодирйиллар, Фитратлар ва бошқа улў алломалар қатағон қилинган. Улар эса замонасозлик қилишга мажбур бўлишган.

60-йилларнинг бошига келганда — агарда шу шахсга сиғиниш қоралиниб, демократиянинг нафаслари кириб келмаганида — бу замон ҳам ўшаларникидан фарқ қилмасди. Эҳтимол, биз ҳам замонасозлик қилармидик?! 50-йилларнинг охири 60-йилларнинг бошида кириб келган тўлқинда Россияда ҳам бир авлод пайдо бўлди. Бу даврни жамият жуда соғинган эди. Қандайдир, ҳалидақа, қулфи дилининг ечилишини кутганда. Шунинг учун, масалан, Россияда Евтушенко, Вознесенскийлар ижоди, бизнинг муҳитимизда Чингиз Айтматовларнинг пайдо бўлиши, Расул Ҳамзатовнинг адабиётга кириб келиши — бу умуман, Совет Иттифоқида эмас, балки бутун дунёда катта воқеа бўлди.

Мен дастлабки шеърларимнинг бирини рўзномада эълон қилганимда, халқ бу шеърни ўқиб манзур кўрганида, менга домла Шайхзода шундай бир сўзни айтгандилар. «Сиз бошлаб зўр шеър ёзиб қўйибман, деб ғурурланманг, халқ бу шеърингизни севиб ўқиганнинг сабаби, шеър зўр бўлгани учун эмас, балки халқ шунақа шеърни соғингани учун» деб айтгандилар ва бу гапда адолат бор эди.

Янги нафас ҳамиша халқ томонидан яхши кутиб олинган. Бизнинг бирозгина халқнинг назарига тушишимизга сабаб ҳам аввало, шу вақтда пайдо бўлган муҳит деб ҳисоблайман.

Т. ЮНУС. Устозлар ҳақида гапирганда Эркин ака, бир нарсани четлаб ўтиш мумкин эмас. Ёдингизда бўлса, ўша йилларда, 60 йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор ёш ижодкорларга нисбатан талабчан, бўлган, айни пайтда ниҳоятда меҳрибонлик кўрсатганки, уни унча-мунча ижодкор қилолмайди. Айтайлик, Уткир Ҳошимовга, Учқун Назаровга, Улмас Умарбековга, Шукур Холмирзаевга ва сизга катта эътибор берганларини биламан. Бунинг сабаби нима? Адабиётимизнинг келажagini ўйлашмиди ёки боя айтганингиз, давр фожиаларини англаб етган одамнинг умидларимиди?

Э. ВОҲИДОВ. Албатта, ижодкор 50 ёшларга боргандан кейин, унинг дунёқарашини шаклланиб бўлади. 50 ёшдан кейин, масалан, 100 фоиз ўзгариши ёки бутунлай бошқа шаклда ёзиши мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун янги шабада эсганидан кейин, улў ижодкорларимиз, айниқса, Абдулла Қаҳҳор ёшларга умид кўзини тикди. Ана шу адабиётга энди кириб келаётган, кўзларида янгилик чақнаб турган ёшларга умид билан қарадилар. Шунинг учун у киши ўзининг ижодидан ҳам кўра ёшларнинг ижодига кўп эътибор берганлар. Эринмасдан хат ёзганлар. Уша кезларда Абдулла Қаҳҳор сезардиларки, мана шу янги нафас, ўзига йўл очини осон бўлмайди. Чунки узоқ вақт биқиклик ва ёпиқлик муҳитида яшаган ва шу муҳит ҳоким бўлган жамиятда мана шу эркинлик осонлик билан ўзига йўл топиши қийин, деб у киши ўзларининг кўкракларини қалқон қилиб, эркин шеърят, эркин ижод намуналарини яратаётган ёшларни қўллаб-қувватлаганлар.

Менинг 1!—2 шеърим матбуотда эълон қилингандан кейин, Ёзувчилар Уюшмасида танқидий сўз айтилди. Бу эскича фикрлайдиган одамлар томонидан айтилди. Агар ўқиган бўлсангиз, ёдингизда бўлса, Хрушчев бошлаган сиёсат қайта қуришнинг биринчи кўринишлари эди, ўша даврларда. Бу маълум бир вақтга бориб, қаттиқ қаршиликка учради. Шу муҳитни яратган Хрушчевнинг ўзи ёзувчи, шоир, ҳайкалтарош, киночиларни йиғиб, уларни коммунизмнинг бош ғояларидан четлаб ўтиб кетаётганлида айблади. Ҳаттоки, мен иқтисодда реформатор бўлсам ҳам, мафкурада сталинчиман, деган гапни айтганди. Демак, идеологияда ўзгариш бўлмади. Демакки, Хрушчев бошлаган иш ярим йўлда тўхтаб қолди. Яна ёзувчилар бўғилди. Энди, қаранг, Москвада бошланган ҳаракат бизга ҳам етиб келди. Бизда ўша вақтда, масалан, Москвада калтак Евтушенко, Вознесенский ва бошқалар бошида синган бўлса, бизда менинг, Абдулла, Уткир ва бошқа дўстларимизнинг бошида синди. Шунда Абдулла Қаҳҳор бизнинг ҳимоясизга турдилар. Ҳеч шу маҳалгача бизнинг тарихимизда бўлмаган: ишқилиб ҳикояларига, кыссаларига бизнинг шеъримизни эпиграф қилиб олганлар. Мен жуда ажабланиб, ўзимнинг миннатдорчилигимни билдириб, айтдимки: Бу ҳеч кўрилмаган иш, одатда эпиграф устозлардан, улўлардан олиб қўйи-

ларди, катта эҳтиром белгиси сифатида қилинади, сиз, биз — фарзандларингиз тенги ёшлардан эпиграф олишингизнинг боиси нима, деганимда, у киши сизларга отилган тош менга тегсин, деганим бўлади, дегандилар. Бу — у кишининг қилган жуда улғу савобли ишлари бўлди. Биз ўша даврда шундай мададларга муҳтож эдик. Адабиётимизнинг муҳити ҳамisha мураккаб бўлган. Хозир ҳам шундай мураккаб. Унда кураш жараёнлари жуда ўткир бўлади. У ерда ёшларни қўллаб-қувватловчи, янгиликни тўғри тушунган ёзувчилар қаторида ҳамisha тараққиётга тўсқинлик қилади-ганлар ҳам топилади. Шундай муҳитдан мана шундай инсонларнинг хизмати жуда катта бўлган.

Т. ЮНУС. Илк тўпламингиз эълон қилингандан кейин, сиз талабалик йилларингиздаёқ рус шоири Сергей Есенин шеърларини ўзбек тилида илк марта чоп эттирдигиз. Нима учун бу таржима билан шуғулланмай қўйдингиз? Шундай таассурот қолдирадими, улар яхши таржималар бўлгани учун бугунги кунда кўпгина шоирларимиз сизнинг олдингизда журъат қилолмаётгандек туюлади.

Э. ВОҲИДОВ. Есенин менинг жуда ёшликдаги бир дўстим десам ҳам бўлади. Сирдошим десам бўлади. Мен студентлигимда, пахтага чиққан пайтимда, ўша вақтда унинг янги чиққан китобини қўлтиқлаб юраддим. Пахтазорда, терилган пахталарнинг устига ўтириб ўқирдим. Илк таржималаримни ўша кезларда қилганман. Есенинни таржима қилдим эмас, балки Есенинга қараб гўё ўзимнинг шеърларимни ёзганман. Чунки унинг руҳи ниҳоятда менинг руҳимга яқин. Шу сабабли унинг шеърларини жуда катта иштиёқ билан таржима қилганман. Биринчи китоби чиққанидан кейин ҳам бу ишни тўхтатганим йўқ. Яна давом эттирдим. Масалан, ҳаммаси бўлиб Есенин шеърляти уч марта қайта нашр этилди. Ҳар сафар тўлдирилиб, янги таржималар билан қўшилиб нашр этилди. Фақат кейинги ўн йил мобайнида Есенинга қайтолганим йўқ. Кўп бошқа ишлар билан, ўзимнинг ижодим билан банд бўлдим, лекин қулай вақт топилса, яна қайтиш, яна таржима қилиш ниятим бор.

Т. ЮНУС. Эркин ака, сиз ўзбек шеърлятига ўз овозингиз билан кирган ижодкорсиз. Мен бу ўринда ғазалларингизни назарда тутяпман. 60-йилларда ҳақиқий классик шеърлятга бўлган муносабат ва сизнинг замонавий руҳга мослаб ёзган ғазалларингиз... Булар озмуңча шов-шув бўлгани йўқ. Лекин, бу қарангки, бу ғазалларни халқ севиб ўқиди. Айтмоқчиманки, ўша даврда шеърлятга янги нафас олиб кириш осонмиди?

Э. ВОҲИДОВ. Янги нафас, янги услубда асар ёзиш ҳамма жиҳатдан қийин. Биринчидан, шуни халқ қабул қилади-йўқми, бунинг ҳаяжони бор. Иккинчидан, ана шу чиққанидан кейин адабий муҳит бунга қанда баҳо беради? Янгиликни адабий муҳит баъзан тўғри тушуниб, қабул қилиши қийин. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ғазалларга бўлган муносабат анча мураккаб бўлган. Шаклан қараганда худди эскиликка қайтишга ўхшаб кўринган. Шунинг учун бир гуруҳ танқидчиларимиз буни эски услубда ёзиш, деб мени бармоқ вазнида ёзган шеърларимнинг олдида ғазалларининг аҳамиятини пастроқ қўйишга интилдилар. Лекин ғазалларни мен кўп иштиёқ билан ёзиб, юрагимнинг тўрида сақлаганман. Лекин танқидчиларга кўпам жавоб беришга интилмаганман. Тўғрироғи, ҳеч қандай баҳсга киришмаганман. Балки, кўпроқ ёзганман. Оқибат, ғазалларим 70 дан ошгандан кейин, девон қилиб нашр эттирдим. Девон халқ орасида тарқалди.

Яна битта, танқидий гаплардан бири шуки, Эркин Воҳидов замонанинг долзарб муаммоларидан қочиб, ўзини панага олди. Масалан, аруз вазнининг орқасига беркинди, деган таъналар бўлган. Йўқ, ундай эмас. Орадан анча вақтлар ўтиб, ўша ғазалларга қараб айтаманки, мен кўнгидаги дардларимни ўша оҳанглр орқасига, сатрлар орқасига яширишга ҳаракат қилганман. Шеърлятда айтилган сўздан кўра шу сўзининг замирида ётган ҳиссиётнинг аҳамияти жуда катта. Шу оҳанг, шу ҳис, шу туйғу шоирнинг юрагидан ўқувчининг юрагига кўчади.

Т. ЮНУС. 60-йиллар шеърляти ҳақида гапирганда бир савол борки, уни четлаб ўтиш мумкин эмас. Мана, сизнинг «Ўзбегим» деган машҳур қасидангиз бор. Шу қасидангиз ҳақида жуда кўп «миш-миш»лар юради. Бугун фурсатдан фойдаланиб, бу қасиданинг «боши»га қандай савдолар тушганини айтиб беролмайсизми?

Э. ВОҲИДОВ. Бу ҳақда ёки нинда юрган афсоналарни ҳам биламан. Гўёки мени қамаб қўйишибди, деган гаплар ҳам бўлган. Кўп сўроққа тутилиб, КГБ ертўлаларида бўлган, деган гаплар тарқалган. Халқнинг, элнинг озгига элак тутиб бўлмайди, дегандай, шу гаплар бўлган.

Шу нарсани айтишим керакки, ўша пайтда менга ҳеч қандай тазийқ бўлган эмас. У даврларда бизнинг бахтимизга бундай замон эмасди. Гарчи шундай қилиш мумкин бўлса ҳам, ҳарқалай муҳит бошқачароқ эди. Энди... тазийқ бошқа шаклда бўлган. Масалан, шеърларни камроқ чиқариш, шу шеърни радио ва телевидение орқали айтирмаслик ва менга шеърни қўшиқ қилиб айтмасликка қақариш, яъни радио ёки телевидение орқали чиқиб, ҳурматли ўртоқлар, «Ўзбегим» шеърини қасида сифатида ёзганман, қўшиқ қилиб ёзмаганман. Шунинг учун буни қўшиқ қилиб айтманлар, мен бундан норозиман, деган гапларни айтишим керак эди. Агарда яхшилик билан маслаҳатларига қулоқ солсам, шундай дейишим керак эди.

Яна менга берилган маслаҳатларга қулоқ солсам, бу шеъримга инқилоб ҳақида, Ленин ҳақида партия сиёсати ҳақида, рус халқининг раҳнамолиги ҳақида бир қанча байтлар қўйишим керак эди. Лекин ёшлик гурурим, ўжарликим, шу нарсаларни қўшмаганман. Қўйишим мумкин эмасди ҳам. Мен халқнинг лаънатига қолардим. Шеърни ўша даврда жуда кўп чет эл радиостанциялари берарди. Бизнинг халқимиз чет эл радиоларини ўша пайтда кам эшитишарди. Лекин мен бу шеърни чет эл радиосида берилишини билардим. Мен Америкага борганимда шуни билдимки, чет элдаги ватандошларимиз бу қўшиқни кўп нусхаларла кўчириб, ўша ердаги ўзбекларга-тарқатишган экан. Энди... осон бўлган эмас. Буни қарангки, тўйларда айтилган бу қўшиқ матбуотда берилмасди. Чет эллик ватандошларимиз учун эса бериларди...

Т. ЮНУС. Қизиқ парадокс!

Э. ВОҲИДОВ. Қизиқ парадокс! Мен ҳайрон қолардим. Нима учун чет эллик ватандошларимиз баҳраманд бўлган нарсдан ўзимизнинг халқимиз баҳраманд бўлмаслиги керак?!

Афсуски, ўша вақтда ёмон тамға бор эди. Бу — миллатчилик тамғаси. Шу тамғадан украинлар ҳам, белоруслар ҳам, литвалликлар ҳам халос бўлган эмас. Мен ўзимнинг рус шоир ўртоқларимга ҳазиллашиб айттардимки, бизнинг юртимизда битта тамға бор, шундан фақат сизлар озодсизлар,

сизларда миллатчи деган тамға йўқ, дердим. Бундан рус дўстларим хафа бўлишарди. Нима учун мен рус халқим, деб ёзишим мумкин-у сен нега ўзбегим, деб ёзишим мумкин эмас, дейишарди. Рус шоир дўстларим бундан ғазабланишарди. Лекин ҳукумат сиёсати шунақа эди. Мен бундай мафқурани айбламан. «Ассалом рус халқи» деб бошлардик эрталабдан қўшигимизни. «Союз нерушимых республик свободных сплотила навеки великая Рус»... Гўёки руслардан бошқа халқ йўқ. Рус шоирлари, рус ёзувчилари, рус зиялиларининг ўзи айтадики, бунчалик бир халқнинг олдиде тиз қўйиш нотўғри. Бир халқ дунёга устунмас... Ана шу мафқура, шу восита билан халқларнинг ўртасида ўзига жуда бир катта тўсиқлар қўйиб ташлади. Оқибатда шу юртни хароб қияган нарсаси — мана шу. Бир-бирига меҳр туйғуси бўлган, бир-бирини ҳамиша ҳурмат қиладиган, бир-бирига, масалан, шафқат ва хайрихоҳлик билан қарайдиган жамият гуллаб-яшнайдди. Шунинг учун иқтисодий қийинчиликлар, бу барибир бирламчи эмас, бирламчи — бу инсоннинг қалби. Жамият адолатли бўлса, одамларда бир-бирига нисбатан катта ҳурмат бўлса, шу ерда ривожланиш бўлади. Мен ўйлайманки, жамиятимиз бир кунмас бир кунни қийинчиликларни бартараф этади ва ўша кунларга етиб келади.

Т. ЮНУС. Эркин ака, 50-йиллар адабиёти 60-йиллар адабиётидан кескин фарқ қилади. Бу ўзгаришларни сиз ва сизнинг тенгдошларингиз қилган. Булар: Ҳайриддин Салоҳ, Абдулла Орипов каби ижодкорлар. Сизларнинг ижодий изланишларингиз келгуси йиллар шеъриятига самарали таъсир ўтказишини сезганмисизлар?

Э. ВОҲИДОВ. Мен суҳбатнинг бошида ҳар бир шоирни муҳитнинг ўзи етиштиради, деб айтганимда, шу муҳит шоирни қандай шоир бўлишини ҳам белгилайди, дедим. Биз адабиётга кириб келганимизда ана шундай муҳит бор эди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди. Биз эски услубда шеър ёзишимизга даврнинг ўзи йўл қўймасди. Мадрдоҳлик қилишимиз мумкин эмасди. Балки, шундай муҳит вужудга келмаганида, 40—50-йилларда яшаган бизнинг устозларимиз ҳам бутунлай бошқача оҳангларда шеърлар ёзишган бўларди. Одатда, ҳар бир авлод ўзининг нафасини олиб киради. Биздан кейин адабиётга кирган ёшлар ҳам жуда катта ўзининг ҳиссасини қўшди. Янги нафас билан кириб келди. Лекин иқтилобдан кейинги узоқ бир тарихимизда ҳукм сурган катагон тузум 50-йилларнинг охирига келиб бироз бўшашгандай бўлди. Шунда кичик имкониятлар очилди. Бу эса яхши шоирларни етиштириб чиқарди.

Сиз ўзингиз сезгансизми, сезмагансизми деган саволингизга мен жавоб беришим жуда қийин. Биласизми, шоир шеър ёзаётганда «мен янги нафасда ижод қиламан» ёки «манави мақсадни олдимга қўяман» демайди. Аксинча, юрагидан тошиб келаётган туйғуларини оқ қоғозга туширади.

Мен тоғамнинг уйлариде бўладиган суҳбатлар ҳақида гапирдим. Шу, менинг ғазалларимниям гоҳида муҳокама қилишарди. Ўзларича талқин қилишарди. Ҳеч қанақа диний таълим олмаган бўлсам-да, менинг ғазалларимдан ҳам диний оҳанглар топишарди. Манави сатрда шундай гаплар бор, дейишарди.

Т. ЮНУС. Е бўлмаса, фалон ҳадисни эслатади, деган гаплар...

Э. ВОҲИДОВ. Ҳа. Бу ерда худого илтижо қилган, деганларида мен ўзим ҳайрон бўлиб ўтирдим. Кейин мени тоғамга бундай деган эмасман-ку, десам, у киши айтардиларки, э сен, ёш бола, ниманиям тушунардинг. Худо сенинг дилиннга солганки, ёзгансан, дердилар. Ижод шундай нарсаси эканки, дилга ғойибдан келаркан. Айтмоқчиманки, шоир олдига мақсад қўйиб ёзмайди. Ҳаттоки, ўша «Ўзбегим»ни ёзётган пайтимда мен халқимнинг ғурурини ёзаман, халқим мана шундай ўзининг тарихини билмайди ё бўлмаса халқимда шу нарсаси катта эҳтиёж бор шу нарсаси, мен ёзсам халқ қўшиқ қилиб кўйлайди, деган мақсад бўлмаган. Жуда кўп шоирлар ўзлари яратган асарлари қандай дунёга келганини билишмайди.

Т. ЮНУС. Демак, шоирлик маълум маънода ўмуминсонийлик миқёсида фикрлаш лаҳзалари экан-да?!

Э. ВОҲИДОВ. Албатта!

Т. ЮНУС. Эркин ака, яна бир савол, бироз тасодифийроқ туюлиши мумкин... Мана, сиз бармоқ вазнида, ғазал жанрида ёзасиз. Мен бир нарсани кузатаман. Бирор ижодий иш билан машғул бўлиб туриб, кейин тўсатдан таржима қила бошлайсиз. Кейин яна ўзингиз севган жанрда қалам тебратайсиз. Яна маълум бир вақтдан кейин сахна асари яратасиз. Мана, кейинги йилларда сиз насрий шеърлар ёза бошладингиз. Бу кўнгил эҳтиёжими ё бир жанрдан толиқганингизми?

Э. ВОҲИДОВ. Буни ёзувчининг ўзи тушунтириши қийин. Саволингиз жуда ўринли. Мен ҳам бу саволга жавоб беришим қийин. Ҳар бир асарнинг ёзилиш жараёни бўлади. Ўзининг бир сабаби бўлади! Масалан, қандай қилиб, бармоқ вазнида шеър ёзатуриб ғазалларга ўтдим, кейин таржимаси билан шуғулландим. Насрий шеърлар, сахна асарлари...

Инсон яшар экан минглаб воқеалар билан, ҳиссиётлар билан тўқнашади. Ҳар бир ҳиссиётнинг ўз ранги бор. Ҳар бир ҳиссиётнинг ўз шакли бор. Ва ўша шаклни топиш лозим. Бу жуда бир нозик нарсаси. Драма бўладиган нарсани шеър қилиб бўлмайди. Масалан, айтилик, комедия бўладиган нарсани трагедия қилиб бўлмайди, дегандек, ҳар бир нарсани ўзининг шаклини топиб айта олиш керак. Фақат мен эмас, умуман, шоир ҳамиша ҳаётнинг ичиде юриб туйғуларга дуч келади. Одамлар билан суҳбатлашганимизда унинг ўзи билан эмас, балки туйғулари билан гаплашамиз. Шу туйғулар ўзининг ранги ва шаклини ўзи айтиб туриши керак. Мен насрий шеърларимнинг ёзилишини шундай изоҳлайманки, масалан, насрий шеър қофияли шеърга жуда яқин. Қофияли қилиб ҳам ёзсам бўларди. Аммо фикр битта шеърга сиғадиган нарсаси эмас. Мен насрий шеъримда дostonга сиғадиган гапимни айтиш имкониятим бор экан. Шу, ёзувчиликнинг сирини нимада, деб сўрашадди ёшларимиз. Ёзувчиликнинг сирини қисқа қилиб айта олишда. Мана, ҳозир бемалол гаплашиб ўтирибмиз. Бу суҳбатнинг шоирликка, ёзувчиликка ҳеч бир алоқаси йўқ. Мен дафтарнинг устида ёлғиз қолганимагина шоирман, сизга рўбарў ўтирганимда эса оддий инсонман. Истаганимизча гапни чўзиб ўтираверишимиз мумкин, лекин қўлга қалам олганда инсон бир сўз билан айтиш мумкин бўлган жойда иккита сўз ишлатмаслиги керак. Ҳар битта сўз нишонга бориб тегиши керак. Тўртта сўзни ёзиб қўйиб, шунини қандай қилиб иккита қилиш керак, деб оилаб бош қотиради ҳақиқий ёзувчилар. Шунинг учун дoston қилиб ёзиш мумкин бўлган нарсани бир саҳифада айтиш мумкин бўлса, нима учун ёзмаслик керак? Илҳом дақиқаларида шоир ўзидан ҳам баланд кўтарилади. Ҳикоя қилишларича, Пушкин эрталаб туриб кеча оқшомда ёзган шеърини ўқиб кўриб; «Ай-

да Пушкин! Ай-да сукин сын!» деган экан. Узидан ўзи завқланиб кетган-да! Демокчиманки, вақт ўтиб ўз асарларидан шоирнинг ўзи ҳайратланиши мумкин. Уша илҳом деган гап беҳудага айтилмаган. Илҳомсиз ёзилган асарлардан қўрқиш керак. Илҳомсиз ёзилган шеърни ойлаб таҳрир қилсангиз ҳам, барибир халқнинг қалбига етиб бормаёди.

Т. ЮНУС. Эркин ака, мана салкам йигирма йилдан буён «Олтин девор» комедиянгиш Ҳамза театри сахнасидан тушмай келяпти. Бундай ҳодиса ҳар бир драматург ҳаётида ҳам содир бўлавермайди. Бизнинг хабаримиз бор, талабалик йилларимиз эди, шу комедиянгиш ҳақида жуда галати баҳслар бўлган. Драматургияга жуда кам мурожаат қилишингизнинг боиси шу эмасми?

Э. ВОҲИДОВ. Мен ўзимнинг асосий ишим шеър деб ҳисоблайман ҳамisha. Ва бошқа жанрдаги ишларимни, ҳеч ёзмаса бўлмайдиган ҳолатдагина ёзганман. Мана, «Истамбул фожиаси»ни ёзганман, «Олтин девор»ни ёзганман... шу ёзмаса бўлмайдиган ҳолат бўлган. Шу комедияни... Биласизми, бир нарса пайдо бўлганда, у ҳақда жуда турли фикр пайдо бўлади. Айниқса, масалан, қўйилиб халқ ёғилиб кириб кўра бошлаган пайтда адабий танқидчиларимиз кўриб, бунда нима бор, гўёки масхарабозликка ўхшаган нарсалар ҳақида эриш туюлган. Албатта, сахна артистлари ҳам баъзан ҳаддан оширворган ўйинларни кўриб, шунақа фикрлар бўлган. Лекин, масалан, шу ердаги мавзу, бир инсоннинг юрагида иккита тузум бир-бири билан жанг қилаётган, умуман, XX асрда ер юзюзида бир-бири билан қатта кураш олиб бораётган, бойликка эгалик туйғуси... кейин мен бир мақола ҳам ёзгандим «Эгалик туйғуси» деган, эгалик туйғуси муаммолари ётганлиги тўғрисида биров англади, биров англамади. Одамларда қизиқ бир ҳусусият бор. Томошалаб инсон кўп. Лекин баъзи сахна асарлари бир-иккита қўйилгандан кейин назардан қолади. Тагида бир гап бўлса, бу яшаб қолади. Менимча, тагида бир гап борки, сахнадан тушмай келяпти. Агар эътибор берган бўлсангиз, шу Мўминдаги ички кураш... Ана шу топилган олтин. Қаранг, ўша вақтда инсонлар шундай тарбияланганки, топилган олтинни олиб бориб топширишарди. Топширмаса, ҳукумат буни билиб қолса, албатта қамаб юборади. Шунинг учун нормал одам олиб топшириши керак. Энди, унинг ичида кечаётган қарама-қаршиликларни қаранг...

Т. ЮНУС. Ҳатто оллоҳга мурожаат қилиб: «Э худо, мен сендан олтин сўровимдим?!» дейди.

Э. ВОҲИДОВ. Ҳа. Буларнинг ҳаммаси эгалик туйғусидан маҳрум бўлган одамнинг нолалари-да! Бу давлатнинг олтини эмас, лекин топшириши керак. Нима учун топшириш керак? Бу эгалик туйғусини инсонлардан маҳрум қилган жамиятга кулгу шаклидаги исён. Мана шу исён асарнинг моҳиятини ташкил қилади. Энди, халқимизнинг онг даражаси ҳақида ҳамisha камситиб гапиришадди, халқимиз кўп нарсани тушунмайди, енгил ўйлайди, дейишадди. Мен бунинг аксини айтган бўлардим. Адабиётшуносларимиз, танқидчиларимиз каллаларидаги қолипдан воз кечиб, институтда ўқиган қолиплардан кечиб, ҳаёт нуқтаи назаридан қараб, чуқурроқ кириб борса, кўп нарсани тушуниш мумкин. Балки, бизнинг қолиплардан чиқолмайдиган танқидчимиздан кўра халқимиз кўпроқ тушуна керак. Халқнинг ўзи баҳо беради.

Т. ЮНУС. Эркин ака, назаримда суҳбатимизнинг учинчи қисми бошланяпти. Энди бугунги кундаги фаолиятингиз ҳақида суҳбатлашсак. Халқ ноибни бўлиш осонми?

Э. ВОҲИДОВ. Халқ ноибни бўлиш бугунги кунда ниҳоятда қийин. Халқ ноибининг халқ кўзига қараши, шу кунларда жуда қийин. Бундан уч йил илгари жуда катта умидлар билан мана шу даргоҳга сайланганлар орадан кўп ўтмай жамиятимизнинг шундай даражага тушиб қолгани, иқтисодий бўҳронга дуч келганимиз... бу осон гап эмас. Мен ўйлаймақчи, жамиятимиз ҳеч қачон бундай қийин вазиятга бўлган эмас. Гап қийинчиликнинг ўзида эмас. Қийинчиликда бўлган вақтимиз кўп бўлган. Уруш йиллари, хароб мамлакатни тиклаш йиллари, лекин одамларда жуда катта умид бор эди ўша вақтларда. Бутунлик бор эди. Имон бутунлиги бор эди. Эртага мана шундай бўлади, деган ишонч бор эди. Афсуски, мана шу одамларда ҳозир умид йўқлиги... бу жамиятимизнинг мушкул томони. Энди, жамият катта, ўзини янгилаш, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтаётган пайти. Бу осонлик билан кечмайди. Қийинчилик бўлади. Халқ ҳамма қийинчиликка тайёр бўлиши мумкин, лекин халқ билсаки, мана шу қийинчилик қачонгача давом этади, қачон ёруғликка чиқиш бошланади.

Қайта қуриш даврида бўлмаган программа ҳозир ҳам йўқ. Мен бу гапни бутун Ҳамдўстлик миқёсида айтаман. Мен жумҳуриятимизда бўлаётган жараёнларга умид кўзи билан қарайман. Шу маънодаки, биз чет эл мамлакатларига ўзимизнинг эшигимизни очяпмиз.

Т. ЮНУС. Эркин ака, ёзувчилар, шоирлар олис йўлга чиққан маданият карвонининг сарбондирлар. Сарбон адашса, карвон ҳалокатга учрайди. Буни айтишимдан мақсад шуки, Ўзбекистон ёзувчилар Уюшмаси иккига бўлинди. Сиз Ўзбекистон Адиблар Иттифоқига раис этиб сайландингиз. Бўлиниш табиий ҳолидими? Шу бугун шу нарса керакмиди?

Э. ВОҲИДОВ. ...Бу жуда оғир савол бўлди. Албатта, ҳозир бу бўлиниши халққа ҳеч қандай сўз билан тушунтириб бўлмайди. Юртимиз истиқлол учун бирлашиш йўлидан кетаётган пайтда, бутун дунё бизга қараб турган кезларда, дўстларимиз ҳам, душманларимиз ҳам қараб турган вақтда, душманларимиз бўлинишдан хурсанд бўлиб турганда, дўстларимиз хафа бўлиб турган бир вақтда бундай ҳолингиз юз бериши албатта, яхши эмас. Бу фактга биз салбий ҳодиса, деб қарашимиз керак. Менинг ўзим бу нарсага бошимизга тушган бир кўргиликдай қарайман. Лекин шу вазиятнинг юзига келгани кегаги ёки бугунги муносабатларнинг оқибати эмас. Бу кичкина араزلар ёки англашилмовчиликлар натижасимас. Аксинча, кейинги йилларда йиғилган гаплар. Бунинг сабабларини тушунтирсак, узоқ суҳбатлашишга тўғри келади. Мен буни ўзимнинг мақоламда ҳам ёздим. Ва ўша мақоламда умид билдирдимки, бу бўлиниш узоқ давом этмайди. Биз бирлашамиз. Лекин бу бирлашув илгариги ёзувчилар муҳитини тиклашдан иборат бўлмаслиги керак. Бу янгича муҳит пайдо қилиш, янги бир асосда бирлашиш бўлиши керак. Инсон дўст бўлади. Бир-биридан мадад кутади. Бу даргоҳда дилозорлик бўлмасин. Бу даргоҳда адабиётга кам алоқаси бўлган, аммо даввоси кўп болганлар мазкур муқаддас гўшанинг тўрида ўтирмасинлар. Шунинг учун ҳам халқимизда бир гап борки, ҳар бир ёмонликнинг яхши томонини бўлади. Мен умид қиламанки, шу бўлиниш натижасида, масалан, юз берган ноқулай муҳит вақти келиб бартараф бўлади. Яна бирлашамиз, лекин бу бирлашишда тозаланиш юз берар. Қандайдир бир галаёни, қандайдир бир тўфон, қандайдир бир шамол — бўронлар ҳавони тозалагандек, бизнинг адабиётимиз муҳитини тозалашга хизмат қилади деган ниятм йўқ эмас.

Т. ЮНУС. Яқин келажакда мухлисларингизни янги асарлар билан хушнуд этиш ниятингиз борми? Ҳозир қандай асар устида ишляпсиз?

Э. ВОҲИДОВ. Аввало шу... вақтнинг камлигидан мен доимо қийналаман.

Т. ЮНУС. Айниқса ёзувчи, шоирга доим вақт етишмайди.

Э. ВОҲИДОВ. Ҳа, айниқса, ёзувчи, шоирга... Чунки ҳозир информация кўп. Кўп нарса ўқиш керак. Кўп нарсаларни кузатиш керак. Биз эгаллаган вазифанинг ҳам ўзига яраша мураккабликлари бор.

Мен шу кунларда камроқ ёзаяман. Лекин инсонда, шоир фаолиятида шундай даврлар бўладики, унда маҳсул кўп бўлади. Шундай бир даврлар бўладики, унда қандайдир юрагининг косасига томчилар йиғилиб, шу коса тўладиган вақт бўлади. Менинг шу даврим кўнглимдаги туйғуларим йиғилаётган давримкан, дейман. Чунки кўп одамларнинг дарди билан ошно бўлиб, ўша сиёсатимизнинг асосий йўналиши ҳал бўлаётган даргоҳда ўтириб, бутун инсонларни, жамият дардини англаб, юрагимда кўп ҳис-туйғулар жам бўлади ва вақти келиб қоғозга тушади. Киши истасамас ҳаётда юриб фикр йиғади, туйғу йиғади. Ва шоир қаёққа борарди?! Бу туйғулар бир кунмас бир кун қоғозга тушади.

Т. ЮНУС. Эркин ака, мана суҳбатимиз ҳам анча охирлаб қолди, энди... сизга жуда кўп савол бердим, лекин нимадир тушиб қолган бўлиши мумкин. Айтинг-чи, сиз менинг ўрнимда бўлсангиз ўзингизга қандай савол берардингиз?

Э. ВОҲИДОВ. Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам ўзимга, сиз ўзингиздан қаноатланасизми, ёзганларингиздан кўнглингиз тўқми, деган савол берардим. Ростини айтишим керак, мен қаноатмаслик туйғуси билан яшайман. Кам ёзаётганимдан, мўлжаллаган ишларимни қилолмаётганимдан, мана шу, Ошкоралик кўмитасининг раиси бўлатуриб ошкораликнинг ўзи кўнглидагидай эмаслигидан, газета ва журналларимизнинг аҳволи, нашриётларимизнинг аҳволи борган сари мураккаб бўлиб кетаётганидан, шунга кўлимдан келиб чора ўйлаб тополмаётганимдан... Чунки бу бизнинг республикамизга эмас, балки умуман, жамиятимизга боғлиқ бўлган муаммолар. Демократия ва ошкоралик сари одамлар жудаям қийинчилик билан, қалб эркинлигига бўлган йўлни жудаям оғирчилик билан кечаётганлиги ва мен баъзан ёлғизлик қилиб қолишим, баъзан исён қилгудек жасорат тополмаётганим, шу қаноатсизлик туйғуси кўп менга азоб беради.

Биласизми, ҳаётни, турмушни ўзгартиш мумкин, кўп нарса қуриш мумкин, лекин инсоннинг онгини, унинг юрагини янгилаш, ўзгартиш жуда қийин. Бизнинг муҳитимиз узоқ давр мобайнида якка мафкура ҳукмронлиги остида фикрлар тўқнашувига, баҳсларга ўрганган эмас. Биз билан фикр талашадиган одамни душманга чиқариб қўйганмиз. Бу жамиятимизнинг катта балоси. Шу нарсани юраклардан, кўнгиладан чиқариб ташлаш қийин бўляпти. Қани энди, биз ҳам тараққий этган мамлакатларга ўхшаган, партияларга, эркин газеталарга, митингларга кенг йўл очиб, инсонлар фикр айта оладиган замонларга етиб келсак. Ҳозир одамларнинг кўнглига на митинг сиғади, на газета сиғади. Улар ҳозир иқтисодий қийинчиликни ўйлайди. Лекин эртаминини ўйлашимиз, маънавият дунёси ҳақида ҳам қайғуриш лозимлигини тушуниб етишимизни истардим. Инсон фақат ош билан, нон билан тирик эмас. Қалб эркинлиги, имон эркинлиги — булар жуда муқаддас туйғулар. Булар иқтисодий ривож билан баробар бориши керак. Буни бир-бирига қарама-қарши қўйиш керак эмас. Баъзи дўстларимиздан, аввал қорнимизни туйғазиб олайлик, кейин бу ёғи бир гап бўлар, деган гапларни эшитаямиз. Йўқ! Инсон ўзининг қадрини билмагунча эркинлик дунёсида яшаши мумкин эмас.

Мен ҳозир, ана шу жамиятимиз ўрта йўлда турган вақтда шундай руҳий изтиробларда яшайман. Кўнглимнинг тубида умид бор.

Т. ЮНУС. Мухлисларингизга қандай тилакларингиз бор?

Э. ВОҲИДОВ. Уларга умид ёр бўлсин. Замонимиз оғир замон. Бир вақтлар Франция оғир кунларга тушганда, Наполеондан сўраган эканлар: қани биз Францияга қандай ёрдам беришимиз мумкин, деганларида, Наполеон ҳамма ўзининг иши билан шуғуллансин, шунда юрт тинч бўлади, деб айтган экан. Агарда ҳар ким ўз иши билан шуғулланса, ҳар ким ўз меҳнатини қилса, ҳалол меҳнат қилса, юрт обод бўлади.

Т. ЮНУС. Эркин ака, қимматли вақтингизни аямаганингиз учун сизга ташаккур. Уйлайманки, суҳбатимиз ўқувчиларда илиқ таассурот қолдиради.

Ҳусайн Воиз Кошифий

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ

Ушбу (китоб) футувват аҳлининг йўриғи ва паҳлавонлик аҳду вафоси¹ қоидалари, кулоҳ ва хирқа кийиш одоби, ҳар бир фирқа (гурӯҳ)нинг расму одатлари баёни, шайхлик ва муридлик, пиру шогирдлик қоида-шартлари, муридга раҳнамолик қилиш дастури, таълиму таклими ҳақидаги рисоладурким, (уни) фақирул ҳақир, беҳад нуқсонли Ҳусайн ал Кошифий машҳур ва мўтабар китоблардан фойдаланиб, таълиф ипига тизди ва ҳам унга «Футувватномаи султоний» деб от қўйди. Бу рисола муқаддима, ўн икки боб ва хотимадан иборат. Муқаддима футувват илмининг шарафи ҳақидадир ва бу илмнинг мавзуи, «футувват» (сўзининг) луғавий маъноси, истилоҳий мазмуни уч фаслда баён этилди.

Биринчи фасл. Ушбу илмнинг шарафи ҳақида

Билгилким, футувват илми шариф-мўтабар илмлардандир ва тасаввуф билан тавҳид илмининг бир бўлагидир. Ва оламнинг улў зотлари бу илмда кўп китоблар битибдирлар ва унинг таърифи, камоли ҳақида кўп саҳифаларни қоралаганлар... Чунончи, «Қавоидул футувват» («Футувват қоидалари») номли китобда мана бу байтларни Фаридиддин Атторга нисбат берибдирлар:

Кўнгил кўзи футувват бирла равшан,
Ва жон боғи футувват бирла гулшан.

Агар сен ушбу илми забт этарсан,
Сафо офтобидай балкиб кетарсан.

◆ Мардлик дастури ◆

Умри дўстлар хизматига бағишлаш, фақат яхшиликни ўйлаб, яхшилик қилишдан чарчамаслик, эзгу хулқ-атворга эга бўлиш, борини ўзгалар билан баҳам кўриш, муҳтожларга ёрдам бериш, пиру устозлар, дўст-биродарлар номуси, шарафини ҳимоя этиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, покиза инсонлар сўхбатини қозониш... Бу хаёл ёки афсона эмас, бирон бир бадий асарнинг идеал қаҳрамони хусусиятлари ҳақида гапираётганимиз ҳам йўқ. Шундай сифатларни ўзида мужассамлаштирган инсонлар бизнинг тарихимизда бўлган. Улар аҳён-аҳёнда учрайдиган ноёб шахслар ҳам эмас эди, улар кўп эдилар, жамоа бўлиб уюшиб, ўз эзгу ниятларини амалга оширардилар. Уларни жавонмардлар, ахийлар, айёрлар ёхуд фатийлар деб атардилар. Қадимий Хуросон, Мовароуннаҳр шаҳарларида Х асрдан бошлаб, жавонмардлик ёки футувватчилик ҳаракати кенг ёйилган эди. Футувватчилар муайян қоида-талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, қаерда бўлмасинлар, нима иш билан шугулланмасинлар, мардлик ва олижаноблик намунасини кўрсатар, зулм ва ҳақсизликка қарши курашардилар. Улар наздида дунё бойлиги эмас, инсон қадри устун турган, олтин-кумушни жавонмардлар назар-писанд қилмаганлар, балки уни маънавиёт тараққиёти учун бир восита деб билганлар, холос. Араб сайёҳи Ибн Батута [XIII аср] «Сафарнома» китобида ёзади: «Мен дунёни кезиб, бундай одамлар [яъни жавонмардлар]дан кўра эзгу ниятли ва эзгу хулқли кишиларни кўрмадим. Шероз ва Исфаҳон аҳолиси гарчи ўзларини жавонмардларга ўхшатсалар-да, аммо улар [яъни Хоразм ва Мовароуннаҳр жавонмардлари] ғариб-мусофирларни сийлаш ва меҳмондорчиликда улардан баланд турадилар. Уларни [жавонмардларни] Ироқда шотир, Хуросонда сарбадор, Мағрибда [Андалусияда] суқра дейдилар. Уларга тобеъ жойларда адолат расми шундай ривожланганки, уларнинг лашкаргоҳлари, хоналарида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади ва эгаси топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди».

Ва яна «Одобул футувват» («Футувват одоби»), «Орифул масриф» («Орифлар фойдаси»), «Мирсодул аъбод» («Бандаларнинг мушоҳада қиладиган жойи»), «Ҳадиқатул ҳақиқат» («Ҳақиқат боғчалари») номли рисолалар, шунингдек, Жомийнинг «Рисолаи сайр», Заира Исфаҳонийнинг «Зодул ахира» («Охират озукаси»), Шайх Аторнинг «Тазкиратул авлиё» каби китоблари мавжуд бўлиб, уларда бу шариф илм — футувватнинг зикри ва бу сифатга мушарраф кишиларнинг таърифи берилган.

Иккинчи фасл. Бу илмнинг мавзуи ҳақида

Билгилким, ҳар илмнинг ўз мавзуи бор ва унда ўша илмнинг моҳияти, ҳодисақоидалари хусусида баҳс боради. Чунончи, тиб илмида инсоннинг бадани мавзу бўлиб, кишининг саломатлиги ёки касаллик сабаблари ўрганилади. Бас, бу муқаддимадан равшан бўладики, футувват илмининг ўз мавзуи бор, бу мавзу — инсон руҳи ҳисобланади. Зеро, инсон руҳини тарбиялаш, парвариш этиш орқали уни гўзал ҳамда хулқатворли, фазилатли қилиб етиштириш мумкин. Аммо инсон руҳи тадқиқи ва ахлоқ мартабалари баёни ушбу мухтасар рисолага сиғмайди, бундан ташқари ҳар бир илмнинг баҳс этадиган (ўзига хос) масалалари бор, барча илмлар шу тарзда бир-бирига боғланган.

Мазкур рисолада эса футувват илмининг масалалари жамъ этилди ва бу масалалар аксар савол-жавоб тариқасида баён этилди.

Учинчи фасл. Футувватнинг моҳияти, унинг луғавий ва истилоҳий маънолари ҳақида

Билгилким, «футувват» сўзининг луғавий маъноси ёшлик демак ва ёш йигитни «фатий» дерлар. Баъзилар бу сўзга изоҳ бериб, футувватни жавонмардлик (жумардлик) деганлар. Истилоҳ (термин) сифатида футувват деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни айтадилар, шу важданким, бундай одам ҳамида ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида мумтоз бўлади. Хос

Жавонмардлар оддий халқ ичидан чиққан ҳунармандлар, сипоҳийлар, кўчаларда тамошо кўрсатувчи халқ театрлари вакиллари, паҳлавонлар, қизиқчилар ва бошқа тоифалардан ташкил топган. Уларнинг ўз жамоаси, пири, таълим берувчи устозлари, йиғиладиган жойлари бўлган. Пирга қўл берган ва устоз олдида аҳду паймон қилиб, мардлик белбоғини белига боғлаган жавонмард бир умр ўз аҳдига содиқ қолишга интиланган, ўз шахсий ҳаётини жамоа ҳаёти учун, биродарлари учун фидо этган. Жавонмардлар, шу залда бир-бирларининг ака-укалари, биродарлари ҳисобланганлар ва биродар биродари учун жонини беришга тайёр турган. Яна бир араб олими Ибн Ҳавқал Мовароуннаҳр жавонмардлари ҳақида бундай ҳикоя этади: «Мовароуннаҳр халқининг жавонмардлиги шу даражадаки, гўё барчаси бир хонадонда яшаётгандайдилар. Бирортаси бошқасининг уйига борса, ўз уйига киргандай бўлади. Жуда меҳмондўстдилар ва кечаси келадиган меҳмондан хижил бўлмайдилар, уни танимасалар ҳам ҳеч бир музд-муқофот кутмай, меҳрибонлик кўрсатадилар».

Жавонмардлар мазлумларни золим шоҳлар, маҳаллий ҳокимлардан ҳимоя қилиш, моддий ёрдам кўрсатишдан ташқари, уюшиб ташқи душманларга қарши курашганлар ҳам. Улар орасидан атоқли лашкарбошилар, халқ қаҳрамонлари етишиб чиққан. Олимлар Абу Муслим, Муқанна, Яъқуб ибн Лайс, Мазайра, Маҳмуд Таробий каби араб, мўғул босқинчиларига қарши жангларда бошчилик қилган қаҳрамонларни жавонмардлар вакили деб ҳисоблайдилар. Ибн Батутанинг сарбадорларни жавонмардлардан деб айтиши ҳам шунини тасдиқлайди.

XV асрда Ҳиротда яшаган атоқли олим ва ёзувчи Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» номли рисоласи бу илмнинг кўп қоида-низомларини қамраб олгани, содда ва равон тилда ёзилгани билан ажралиб туради. Воиз Кошифий «Ахлоқи Муҳсиний», «Анворий Сухайлий», «Рисолаи Ҳотамия», «Лавомеъул қамар», «Лубби лубоби Маснавий», «Маҳбубул зуҳал», «Бадоеъул афкор фи саноеул ашъор», «Тафсири Ҳусайний», «Жавоҳирут тафсир» каби китобларнинг муаллифидир. Сўзамол ва ҳофизали воиз, ҳар томонлама билимдон Кошифий Алишер Навоийнинг муҳлиси ва дўсти бўлган, ўзининг иккита тафсири, яъни «Тафсири Ҳусайний» ва «Жавоҳирут тафсир ал туҳфатул Амир» номли асарларини Навоийга бағишлайди. Навоий «Мажолисун нафоес»да Воиз Кошифий хусусида ёзади: «Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубдур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумким, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсисида мутаъайини ва машҳур ишлари бор».

«Футувватномаи султоний»да жавонмардлик илми дастури ва қоида-талаблари билан бирга тасаввуф ҳақида ҳам кўп фикрлар бор. Бошқача айтганда, Воиз Кошифий футувватни тарикатнинг бир бўлаги сифатида олиб қарайди. Бу бежиз эмас, чунки футувват асослари билан тасаввуф ғоялари аксар бир-бирига мувофиқ келади. Футувват ҳам, тасаввуф ҳам инсон ахлоқини поклаш, меҳру шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни тарғиб этади ва бу жиҳатдан илоҳиёт ишида дунёдан юз ўгирган ва жисмини маънавий камолот йўлига қурбон этган дарвеш билан биродарлик, фидойилик удумига содиқ жавонмарднинг мақсадлари мос эди. Хуллас, тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий тадбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда назарий-эътиқодий тағзаминини топган эди.

«Футувватномаи султоний» асарини биз атоқли тожик олими Қурбон Восеъ тайёрлаган нашрдан фойдаланиб, таржима қилдик. 1991 йилда Душанбеда «Адиб» нашриёти чоп этган бу нашрда китобнинг ўн икки бобидан етти боби мавжуд, асар матнининг ичидан ҳам қисқартирилган жойлар бор. Бу нарса, табиийки, ўзбекча таржимада ҳам акс этди.

Нажмиддин КОМИЛОВ

таъриф юзасидан эса футувват инсоний фитрат нури зухурининг нафсоний белгилар зулматига қарши қўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборатдир.

Шундай экан, футувват нима? Футувват элдан яширин бирор иш қилмаслик, ҳамма одамлар билан хушфееълликда яшашдир. Чунки одамларнинг меҳру муҳаббатини фақат эзгу хулқ билан қозониш мумкин ва айтганларидек:

*Халқи жаҳонга хуш хулқинг ила маҳбуб бўл,
Жаннат боғига йўл бошловчи шудир, эй дил.*

Шунингдек, футувват аҳдга вафо қилмоқдир... зеро вафо жавонмардларнинг ишидир ва аҳду паймонни синдириш, аҳдга вафо қилмаслик нуқси виждоннинг нуқсидир.

*Белни вафо белбоғила руст эт,
Кўлни вафо эмгагила чуст эт.*

Футувват барчани ўзингдан афзал билиш ва ўзини ҳеч кимдан юқори қўймасликдир. Футувват такаллуфни тарк этмоқ ва уйда нима бўлса меҳмон учун ҳозир қилмоқдир:

*Борингизни меҳр дастурхонига ҳозир қилинг,
Гарчи арпа нонию сиркодин ўзга нарса йўқ.*

Ҳеч шубҳа йўқки, такаллуфдан аноният (манманлик) ҳиди келади, футувватнинг қуввати эса нафсни енгиш, манманлик ва такаббурни тарк этишдан ҳосил бўлади. Худбинлик — худопарастлик эмас, балки худпарастликдир:

*Фоний бўлганлар бақо фарзандидир,
Ўзни севган бутпарастдир, бандидир.*

Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизганмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-қудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш. Салмон Форсий (Муҳаммад алайҳис-саломнинг яқин саҳобаларидан) футувват хусусида деганлар: «Футувват — барчага инсоф-мурувват кўрсатиш ва эвазига ҳеч нарса талаб қилмаслик, яъни бор камчиликлар, айбларни ўзига нисбат бериш, аммо вужудга келган воқеалардан ўзини хорижда ҳисоблаш». Футувват ҳақида бундан бошқа ҳам айтилган гаплар кўп, аммо биз шу билан чекландик.

БИРИНЧИ БОБ

Футувватнинг манбаи, моҳияти, тариқат ва тасаввуф маъноси, фақр ва одоб ҳамда унинг рунклари ҳақида

Бу боб тўрт фаслдан иборат

Биринчи фасл. Футувватнинг мазҳари (моҳияти) ва унинг одоби ҳақида

Билгилким, кимдаки футувват сифатлари намоён бўлса, уни «фатий» дейдилар ва фатийнинг асл луғавий маъноси ёшлик демакдир. Бу сўз ёш йигитга нисбатан ишлатилади. Бас, шундай экан, фатий сўзининг ёш йигитга нисбат берилиши ҳақиқатдир, бундан бошқаси эса мажоз, яъни кўчма маънодадир. Мажозий маънода инсоний фазилатлар нуқтаи назаридан камолот чегарасини забт этган одамга нисбатан қўллайдилар. Ва мажоз дейилишига сабаб шуки, модомики солиқ (ҳали) нафс ҳавоси тузоғида, табиий эҳтиёжлар бандида экан, у гўё гўдакка ўхшайди, нафс мартабасидан тараққий этиб, дил мақомига етишса, балоғат остонасидаги ёш ўспирин қабилида бўлади. Ёш йигитда эса қон қайноқ, бадан қуввати (жисмоний қувват) етарли бўлганидек, жавонмардларда ҳам инсоний камолот (билан бирга) маънавий қувватлар мавжуддир ва ушбу мартабадаги кишини «фатий» дейдилар...

Жавонмардликнинг ниҳояти яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр туриш, фидойи қалб эгаси бўлишдир. Хусрав Деҳлавий ёзадилар:

*Олтин-кумуш ҳадия этувчи мардлар кўп,
Жонни фидо этгучилар марддир, мард!*

Агар ҳақ гапни айтадиган бўлсак, жавонмардликнинг бутун моҳияти қуйидаги сифатда мужассамдир: бири — дўстларга нафъ етказиш, яъни саховат, иккинчиси — дўстларни душман зараридан ҳимоя қилиш, яъни шижоат...

Агар футувватнинг рунклари (устунлари) нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айт: олтига зоҳирий ва олтига ботиний рунк бор. Футувватнинг зоҳирий рунклари қуйидагилар: биринчиси ғийбат, ёлғону бўҳтон ва беҳуда сўзлардан тилни тийиш. Зероким, тилидан халққа озор етмайдиган одамгина футувватга даъво қила олади.

Иккинчиси ножўя, номақбул сўзлар, бўҳтон, ғийбатдан қулоқни беркитиш.

Учинчиси кўриши ножоиз ҳисобланган нарсалардан кўзни юмиш.

Тўртинчиси ҳаром нарсалардан, халқ озоридан қўлни тортиш.

Бешинчиси бориш манъ қилинган ношоиста жойлардан оёқ тортиш. Ҳақорат ва

гуноҳга сабаб бўладиган, ғаммозлик, гап ташиш ва зиён-заҳмат, озорга етаклайдиган ишларга қадам қўймаслик.

Олтинчиси ҳаром овқатлардан оғизни, зинодан аъзони беркитиш. Зино футувват аҳдини бузиш, ҳаромхўрлик эса футувват риштасини узишдир.

Аммо олти ботиний рукнларга келганда, улар мана булардир: биринчиси саховат, яъни тиламасдан бурун ўз маҳалида бағишламоқ ва оқибатини ўйламаслик, лаёқату қобилиятни андиша қилмаслик.

Иккинчиси тавозеъ, яъни бошқаларни ўзидан афзал билмоқ, барчага камтар, хокисор муносабатда бўлиш.

Учинчиси қаноат... Одамлар бошига тушадиган азоб-изтироблар, фалокатлар ортиқча нарсаларга эга бўлиш ҳирсандир, чунончи Мавлоно Румий деганлар:

Харис кўзи тўярми ҳеч бу дунёдин?
Садафда дур эрур қаноатдин.

Тўртинчиси авф ва марҳамат. Яъни халққа шафқат кўргазмоқ, кишилар гуноҳини кечирмоқ ва иложи борича уларга яхшилик, мурувват билан муомала қилиш.

Меҳрибон бўл, эй азизим, меҳрибон,
Меҳрибонлик мардликдандир нишон.

Бешинчиси кибр ва ғурурни тарк этиш. Яъни қанчалик кўп мақбул ва маъқул ишларни амалга оширс ҳам мағрур бўлмаслик, зеро Иблис кибру ҳаво туфайли жаннатдан бадарға бўлди.

Олтинчиси қубр (илоҳиётга яқинлашиш) ва васлат мақомига бутун вужуди, дилу жони билан интилиш. Яъни кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангу ғубор, чиқиндилардан тозалаб туриш, токи кўнгил ишқ султони ўтирадиган тахтга айлансин... зеро, модомики, кўнгил дунё тааллуқоти — ташвишлари ғалвасидан қутулмас экан, у Дўст муҳаббатининг маконига айланмайди.

Кўнгул токим тааллуқ зангидин пок ўлмас,
Жамоли зулжалол ғайб пардасидин жило этмас.

Агар футувватнинг шартлари нечта деб сўрасалар, етмиш битта деб айт; бунинг қирқ саккизтаси вужудий, йигирма учтаси азалийдир.

Аммо вужудийлар (қуйидагилардир): биринчи — ислом, иккинчи — имон, учинчи — ақл, тўртинчи — илм, бешинчи — ҳилм (ҳалимлик), олтинчи — зуҳд (тақво), еттинчи — вараъ (парҳез), саккизинчи — сидқ, тўққизинчи — қарам, ўнинчи — мурувват, ўн биринчи — шафқат, ўн иккинчи — эҳсон, ўн учинчи — вафо, ўн тўртинчи — ҳаё, ўн бешинчи — таваккул, ўн олтинчи — шижоат, ўн еттинчи — ғайрат, ўн саккизинчи — сабр, ўн тўққизинчи — истиқомат, йигирманчи — насиҳат, йигирма биринчи — нафс таҳорати, йигирма иккинчи — олиҳимматлилик, йигирма учинчи — сирни яшириш, йигирма тўртинчи — раҳмдиллик, йигирма бешинчи — шариат риояси, йигирма олтинчи — амри маъруфни бажариш, йигирма саккизинчи — она-ота ҳурматини бажо келтириш, йигирма тўққизинчи — устоз хизматида бўлиш, ўттизинчи — ҳамсоя ҳаққини адо этиш, ўттиз биринчи — тилга фақат савобга қаратилган каломни келтириш, ўттиз иккинчи — кўп билиб, оз гапириш, яъни билим мўллигидан сукут сақлаш, ўттиз учинчи — ҳамма жойда ҳалолни талаб қилиш, ўттиз тўртинчи — салом одобини бажо келтириш, ўттиз бешинчи — яхшилар ва поклар билан суҳбатлашиш, ўттиз олтинчи — оқиллар билан суҳбатлашиш, ўттиз еттинчи — шукр қилиш, ўттиз саккизинчи — мазлумларга ёрдам қўлини чўзиш, ўттиз тўққизинчи — етим-есирлар, ёлғиз кишилар аҳволини сўраб туриш, қирқинчи — фикрат (ўй-фикр, андиша) ва ибрат кўрсатиш, қирқ биринчи — ихлос билан амал қилиш, қирқ иккинчи — омонатга хиёнат қилмаслик, қирқ учинчи — шайтоний нафсга қарши душманлик кўрсатиш, қирқ тўртинчи — инсоф чизиғидан чиқмаслик, қирқ бешинчи — ризо-розилик ҳиссини йўқотмаслик, қирқ олтинчи — касалларни кўришга бориш, қирқ еттинчи — ножинс ва нокаслардан узоқ туриш, қирқ саккизинчи — доимий зикр билан банд бўлиш (худонинг номини тилга олиб туриш).

Аммо парҳез қилинадиган (яъни манъ этиладиган) ишлар қуйидагилардир: биринчи — (пирга) қарши бориш, иккинчи — қабиҳ сўз айтиш, учинчи — яхшиларнинг орқасидан гапириш, тўртинчи — (бировни) ортиқча мазах қилиш, бешинчи — гап ташиш, олтинчи — кўп кулиш, еттинчи — ваъдага хилоф иш қилиш (аҳдни бузиш), саккизинчи — одамлар билан макр-ҳийла юзасидан муомала қилиш, тўққизинчи — ҳасад қилиш, ўнинчи — зулм ўтказиш, ўн биринчи — алдаш (ғаммозлик қилиш), ўн иккинчи — бойлик орттиришга ружуъ, ўн учинчи — ҳирс қутқусига учиш, ўн тўртинчи — узоқ орзу-мақсадни кўзлаш, ўн бешинчи — одамлардан айб қидириш ва бетга чопарлик қилиш, ўн олтинчи — ёлғон қасам ичиш, ўн еттинчи — халқ молидан тамаъ қилиш, ўн саккизинчи — хиёнат қилиш, ўн тўққизинчи — бўҳтон-туҳмат қилиш ва кўрмаган нарсани кўрдим деб гувоҳлик бериш, йигирманчи — шароб ичиш, йигирма биринчи — судхўрлик қилиш, йигирма иккинчи — зино қилиш, йигирма учинчи — ёмон мазҳабли одамлар билан суҳбатлашиш. Кимки мазкур етмиш бир шартдан беҳабар бўлса, у футувватдан бебаҳрадир.

Агар футувват аҳлининг хислатлари нечта, деб сўрасалар, ўнта деб айтгин: биринчиси ҳақ субҳонаҳу таолога сидқи дилдан ибодат қилиш, иккинчиси халқ билан муомалада инсоф-адолат кўрсатиш, учинчиси ўз нафсига қаҳр қилиш, тўртинчиси улўларга ҳурмат ва кичикларга шафқат кўрсатиш¹, олтинчиси дўстлардан насиҳатни аямаслик ва улар маслаҳатиға қулоқ солиш, еттинчиси уламоларға тавозеъли бўлиш, саккинчиси ҳикмат аҳли билан мулойим муомала қилиш, тўққизинчиси душманларға саховат кўрсатиш, ўнинчиси жоҳиллар олдида сукут сақлаш.

Агар футувватни нима билан қиёсласа бўлади, деб сўрасалар, ток дарахти билан деб жавоб бер... Футувват билан дарахт орасида қандай ўхшашлик бор, деб сўрасалар, дегилким, дарахтда тана, пўстлоқ, илдиз, шоҳу барғ ва гулу мева бўлганидай, футувватнинг ҳам танаси, илдизи, пўстлоғи, шоҳи ва гулу меваси бор. Агар буларнинг ҳар бири нимадан иборат, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, футувват дарахтининг илдизи, яъни унга қувват бериб яшнатадиган, гул ва мева келтирадиган асл манбаи — пок муҳаббатдир... Ушбу дарахтнинг танаси — тавозеъ, шоҳлари — сабру тоқат, япроқлари — парҳез, пўстлоғи — одоб ва ҳаё, гуллари — ҳушфеъллик ва марҳамат, меваси — карам билан саховатдир.

Агар мурувват нима, деб сўрасалар, футувват тариқатнинг бир қисми бўлганидай, мурувват футувватнинг бир қисмидир, деб айт...

Иккинчи фасл. Тариқатнинг маъноси ва унга тегишли нарсалар ҳақида

Агар тариқатнинг маъноси нима, деб сўрасалар, дегилким, тариқат деб луғатларда тўғри йўлни айтадилар. Истилоҳ (термин) сифатида эса сулуқ манзиллари (яъни маънавий-ахлоқий поклиниш босқичлари)ни босиб ўтиш ва бу мақомотда (даража-мартабаларда) тараққий этиш хислати, йўл-йўриғини билдиради. Агар тариқатнинг асли нечта (белгидан иборат) деб сўрасалар, учта (белги) деб айт, яъни: дам (нафас), қадам ва карам. Агар буларнинг ҳар қайсиси нима маънони билдиради, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким: дам (нафас) — айтилиши лозим бўлмаган нарсалар ҳақида дам урмаслик; (яъни сўзламаслик); қадам — қилиниши манъ этилган ишларға қадам урмаслик; карам — иш билан шуғулланиш ва керакли ишни қилиш ҳам иш пайтида қалб тоатини қанда қилмаслик. Кимки бу уч асл (талаб)дан бирортасини бажармаса ва ёки билмаса, у тариқатдан баҳраманд эмасдир...

Тариқатнинг мақомоти (босқичлари) нечта деб сўрасалар, тўрт юзу қирқ тўртта деб айт. Аммо унинг жамъи тўрт мақомда мужассамдир: аввал тавбаким, у икки навъ бўлади: бири — гуноҳдан зоҳиран тавба қилиш, иккинчиси — худбинликдан ботинан тавба қилиш. Яъни:

*Ёмонликдан ҳазар қилмоқ авомнинг тавбасидир,
Ўзидан ўзлигин поклаш хослар тавбасидир.*

Иккинчиси хавф, яъни қўрқув. Гуноҳдан, ғайри шаръий ишлардан қўрқиш, Аллоҳ ғазабидан, риёзатнинг азобларидан қўрқиш. Ана шу хавфу хатардан қўрқмай, эсон-омон ғолиб чиққан, дунё бандларидан қутулишға қудрати етадиган одам ўзини тариқатға мансуб деб билиши мумкин.

Учинчиси жиҳод, яъни нафс билан жанг олиб бориш;

*Ташқи душман бўлди яқсон, эй шоҳим,
Ичкарида лек қолди зўр ғаним.*

*Ул ғанимни ақл ила енгмоқ қийин,
Ул қуёнмас, шердир ичда яширин.*

Тўртинчиси сабр. Сабр мақсад эшигининг калитидир.

Аввал тариқат аҳкоми (ҳукмлари) нечта деб сўрасалар, олтита деб айт: аввал — маърифат, иккинчи — саховат, учинчи — таваккул, тўртинчи — тафаккур, бешинчи — сидқ, олтинчи — яқин (шак-шубҳасиз ишонч).

Агар тариқат аркони (устунлари) нечта деб сўрасалар, бу ҳам олтита деб айт: биринчи — фарз этилган илмларни ўрганиш, иккинчи — илмни амалда тадбиқ этиш, чунки амалға тадбиқ этилмаган илм мевасиз дарахт ва ёғи йўқ чироқдир. Шайх Саъдий айтганидай:

*Дарахтнинг меваси илмининг амалидир, бил,
Илминингга қилмасанг амал мевасиз дарахтсан.*

Учинчи — халқ ичида яхши хулқ билан ном қозониш.

Тўртинчи — риёзат чекиш, токи кўнгил кўзгуси жидду жаҳд сайқали билан равшанлик топсин:

*То сайқали тажрид ила дил мусаффо ўлмас,
Чехраи Дўст ул кўзгуда пайдо ўлмас.*

¹ Аслиятда баъзи руқиялар тушиб қолган — тарж.

Бешинчи — ҳамиша Дўст (худо) номини зикр этиб туриш.

Олтинчи — Дўст дийдорини кўриш учун кучли иштиёқ ва шавқ билан интиломқ, кўнглини Дўст ёди билан банд этиш.

Тарикатнинг суннати (расм-одати) нечта деб сўрасалар, олтита деб айтгин: аввал вақтни жамоат билан ўтказиш, иккинчи — саҳар ва шом пайтларида хотиржамъ бўлиш, учинчи — доимо пок юриш, тўртинчи — кўнглини асрай билиш, бешинчи — зикри таъзим бажо келтириш, яъни «Аллоҳу акбар»ни айтиб туриш, олтинчи — пирлар, ота-боболарни яхшилик билан хотирлаб туриш.

Агар тариқатнинг мустаҳаби — мақбул ва маъқул удумлари нечта деб сўрасалар, буни ҳам олтита деб айт: биринчи — эранларга очиқ юз билан муносабат кўрсатиш, иккинчи — таомни ёлғиз емаслик, учинчи — қанчалик оғир, азобли бўлмасин, юзни буриштирмасдан ўтириш, тўртинчи — барчага баравар хайр-эҳсон кўрсатиш, бешинчи — ҳамма ерда ҳурмат-эҳтиромни сақлаш, олтинчи — ўзининг ва пирлари, устозларининг номусини сақлаш...

Агар тариқатнинг наҳийси, яъни манъ қилинган ишлари нечта деб сўрасалар, олтита деб айтгин: аввал — нафс ҳавасларини тарк этиш, иккинчи — бойликни тарк этиш, учинчи — ёлғонни тарк этиш, тўртинчи — зинони тарк этиш, бешинчи — шаробни тарк этиш, олтинчи — хиёнатни тарк этиш.

Агар тариқатнинг абжоди нечта деб сўрасалар, дегилким, тариқат абжоди даставвал кичик ва катта абжадларга бўлинади. Агар кичик абжад қайсидир деб сўрасалар, кичик абжад қуйидаги ўн тўрт сўздан иборат деб айт: биринчи — хоксорлик билан ўзини тупроққа айлантириш, иккинчи — мужоҳидат, яъни саъй-интилиш (бел кураги билан ул тупроқ) ерни чопиш, учинчи — унга муҳаббат уруғини сепиш, тўртинчи — уни маърифат суви билан парваришлаш, бешинчи — риёзат ўроғи билан ўриш, олтинчи — таваккал арқони билан боғлаб, қаноат хирмонжойига келтириш, еттинчи — тақво билан хирмонни туйиш, саккизинчи — сабр кўмагида донни сомондан ажратиш, тўққизинчи — муҳаббат тарозиси билан ўлчаш, ўнинчи — ризо тегирмонида тортиб ун қилиш, ўн биринчи — қарам ва мурувват суви билан хамир қориш, ўн иккинчи — ишқ танурида шавқ олови билан нон ёпиш, ўн учинчи — ихлос табақига қўйиш ва ўн тўртинчи — уни элга тақдим этиш...

Агар катта абжад қайсидир деб сўрасалар, у (қуйидаги) йигирма тўққиз сўздан иборат деб айтгин: аввал зоҳир ва ботинни ороста этиш, иккинчи — сабр-тоқат кўрсатиш, учинчи — тақво билан шуғулланиш, тўртинчи — яхшилик йўлида ҳар доим савоб иш қилиш, бешинчи — хотиржамликка интилиш, олтинчи — ҳалол ва ҳаромнинг фарқига бориш, еттинчи — хавфу ражо (кўрқув ва умид)ни ўз шиорига айлантириш, саккизинчи — раҳнамолик кафолатини бўйинга олиб, ҳар бир толиб шахсни мақсадига етказиш, тўққизинчи — ўзини (бошқалардан) паст деб билиш ва ўз-ўзидан ҳисоб талаб қилиш, ўнинчи — фақр риёзатини чекиш, ўн биринчи — кўнгилларни зиёрат этиш, яъни кўнгиллар каъбасига сифиниш, ўн иккинчи — фақр аҳлининг сирини сақлаш, ўн учинчи — халқнинг шукрини қилиш (халқ номидан ҳақ неъматининг шукрини қилиш), ўн тўртинчи — сидқу сафо кўрсатиш, ўн бешинчи — вақтни бекор кеткизмаслик, ўн олтинчи — фурсатни ғанимат деб билиш, ўн еттинчи — тамаъни батамом эсдан чиқариш, ўн саккизинчи — ҳеч кимга зулм, жабру жафони раво кўрмаслик, ўн тўққизинчи — илмини севиш ва олимлар билан ўтириб суҳбатлашиш, йигирманчи — одамлар ғийбатини қилмаслик ва ўзи билан машғул бўлиш, йигирма биринчи — қаноатни ўз ҳаётининг асоси ва фаолиятининг пойдевори деб билиш, йигирма иккинчи — имкону қурби етгунча маърифат камолига интилиш, йигирма учинчи — дилнавозлик қилиш ва кишилар кўнглини кўтариб, қалбини шод этиш учун интилиш, йигирма тўртинчи — ўзини ўзи маломат этиш ва маломатдан қўрқмаслик, йигирма бешинчи — ҳаммага талабгор бўлиш, йигирма олтинчи — аҳдга вафо қилиш, йигирма еттинчи — ростлик йўлида юрганларга йўлдош бўлиш ва эгри кишиларга ёрдамчи бўлмаслик, йигирма саккизинчи — фаҳш сўзни оғизга олмаслик, соқов бўлиш, ёлғон ва зиённи ростлик ва фойдага буриш, йигирма тўққизинчи — худо исмларини зикр этиб туриш, пирлар ва аждодлар хотирасини эсга олиш.

Агар тариқатнинг имони нима деб сўрасалар, руҳнинг (шахсининг) иродада оғишмай мустаҳкам туриши, яъни пир ва устоз амрини устивор туриб адо этишдир, деб айт. Агар тариқатнинг интиҳоси — хатми нимага асосланади деб сўрасалар, қуйидаги ўн нарсга асосланади деб айт: аввал — зикр, иккинчи — шукр, учинчи — хизмат, тўртинчи — тоат, бешинчи — мурувват, олтинчи — қаноат, еттинчи — муҳаббат, саккизинчи — таслим (итоат), тўққизинчи — таваккул, ўнинчи — тавҳид.

Агар тариқатнинг такбири нима деб сўрасалар, тўғри ва мақбул сўз айтиш дегин. Агар тариқатнинг рукни — устуни нима деб сўрасалар, хос сўзни хос жойда, хос кишиларга айтиш деб айт. Агар тариқатнинг сужуди (саждалари) нима деб сўрасалар, чуқур маъноли, ҳаммага маъқул сўзларни гапириш ва жавонмардлар билан дўстлашиш деб айтгин. Агар шарият, тариқат ва ҳақиқат орасида нима фарқ бор, деб сўрасалар, (бу тушунчаларнинг) ҳар учаласи ўзаро вобаста деб жавоб бер.

Шарият — равшан билган нарсаларнинг, у нишондир, ҳурматдир. Тариқат — қидириладиган нарсадир, у интилиш, баён дир, хизматдир. Ҳақиқат — кўриш учун курашиш,

кўриладиган нарсадир, яъни аёнди, ҳимматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима деб сўрасалар, дегил: шариятнинг самараси — аҳдга вафо, тариқатнинг самараси — фано, яъни ўзидан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси — бақо, яъни ботилдан умид узиб, ҳақ суйган ишларга боғланиш. Агар тариқатнинг обрўйи нима деб сўрасалар, бу (нарса) икки асосдан иборатдир, деб жавоб бер: аввал шуки, дарвешлар олдига қуруқ қўл билан бормасин, иккинчидан, ҳамиша таҳоратли, пок бўлсин.

Агар шарият, тариқат ва ҳақиқат сўзларининг ҳарфлари нимага ишора этади деб сўрасалар, жавоб бергилким, «шарият» беш ҳарфдир (араб ёзувидаги шакли назарда тутилади) ва уларнинг маънолари қуйидагича: «Ш» — ибодат шартини бажо келтириш, «Р» — мумкин нарсани мумкин эмас нарсадан ажратиш, «Й» — яқдил бўлиш, «Ъ» — илм ўрганиш, «Т» — талаб қилиш. «Тариқат» сўзи ҳам беш ҳарфдан иборат: «Т» — талаб қилмоқ, «Р» — рози бўлиш, «Й» — ишонч ҳосил қилиш (яқин), «Т» — таважжухли бўлиш. «Ҳақиқат» (сўзи) ҳарфлари ҳам маънолидир: «Ҳа» — ҳузурланиш, яъни дил ҳузур, «Қ» — тажрид (ёлғизланиш) саҳросига қадам қўймоқ, «Й» — тафрид (дунё тааллуқларидан қутулиш) мартабасида бирлашиш, «Қ» — мажозий борлиқ, яъни вужуд борлиғи қайдидан қадамни кўтаришим, солиқнинг назари ашё ҳақиқатини идрок эта олади, «Т» — тавҳид. Ушбу ўн беш сифат мавжуд бўлган эр комил ва мукамал инсондир ва у тариқатнинг пешволигига лойиқ бўла олади ва шайхлик жойнамози устига чиқишга сазовордир.

Учинчи фасл. Тасаввуфнинг маъноси, унинг одоби ва руқилари ҳақида

Билгилким, тасаввуф тариқат мақомотидан биридир. Ва бу номнинг (яъни, «тасаввуф» сўзининг) эски ёки янгилиги, келиб чиқиши ҳақида (олимлар орасида) ихтилоф бор. Баъзилар бу сўз ислом пайдо бўлгандан кейин келиб чиққан дейдилар... Аммо маълум бўлишича, тасаввуф сўзи исломдан олдинги замонда ҳам бўлган экан. «Унсул сўфия» китобида биринчи бўлиб «сўфий» деган номни олган одам Одам Ато фарзандларидан бири — Шиш эди деб нақл қилинади... Унинг либослари яшил сўфдан (сўфжун мато) экан ва Шишдан кейин жун матодан кийим кийиб юрувчиларни сўфий дейдиган бўлдилар. Ўзини шу тоифага мансуб деб биладиганларни тасаввуф аҳли деб юритадилар. Бас, соҳиб камол сўфилар аҳволига талабгор бўлиб, астойдил интилганларни мутасуфия дейдиган бўлдилар.

Агар тасаввуф нимадир деб сўрасалар, айтгинки, бу саволга берилган жавоблар бир қанча. Биринчидан, тасаввуфни тахлия, яъни тасаввур, хаёл этмоқ ва яхши, мақталган ахлоқдир, дейдилар. Иккинчидан, тасаввуфни тасфия, яъни руҳни ағёр — бегонадан тозалашдир, деб айтадилар. Учинчидан, тасаввуф ҳузуъ, яъни нафсни жиловлаш, хоксорлик ва жонсипорлик намунасини кўрсатишдир, дейдилар. Тўртинчидан, тасаввуф даъвои тарк этиш ва маъноларни халқдан яширишдир дегувчилар бор. Яъни киши то даъводан воз кечмаса, маънога етмас ва то ўз маъноларини яширин тутмаса тасаввуфдан баҳра топмайди. Бешинчидан, тасаввуфни (яна) ибодат ҳуснига ишорат, деб таърифлайдилар. Олтинчидан, тасаввуф нафсни хор тутиш ва амрни азиз тутишдир. Еттинчидан, тасаввуф барча адабдир ва кимки фақр (дарвешлик) одобидан бирига ўзини вобаста этмаса, тасаввуфдан фақат номгина билади, холос дейдилар. (Ушбу таърифларнинг барчаси тасаввуф учун ҳосидир.)

Агар ўзларига тасаввуф номини олган мазкур тоифа неча гуруҳга бўлинади, деб сўрасалар, уч гуруҳга деб айт: биринчиси — мустасуф. У қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган ва мансаб-жоҳга восита бўлган мол-дунё учун ўзини дарвешларга ўхшатиб юрадиган кишидир ва унинг ҳеч бир мартабаси йўқ, бундайлар туғрисида яхши демишлар:

Сидку сафо йўлини юрмай дағдаға бунча,
Сўфию шайх номини сотиб валвала бунча!

Иккинчиси — мутасуф. Бу мақсаднинг илк манзилига етган одамдир. Учинчиси — сўфий. У ўзидан фоний бўлиб, ҳаққа боқий бўлган, яъни ўзидан кечиб, ҳаққа етган одамдир... Сўфийлар уч даража — гуруҳга бўлинадилар, яъни: муоширлар, мутарасмлар ва муқаққиқлар. Муоширлар (суҳбатдошлар, шериклар) тасаввуф аҳлининг мухлислари ва дўстларидирлар. Улар (шу мухлисликдан) савоб умидворидирлар... Аммо мутарасмлар дарвешларнинг расму одати, суратларига эргашадилар ва зоҳирда дарвешларнинг сўзлари, аҳволига тақлид қиладилар. Уларнинг шiori: агар яхши бўлсак, бизни дарвешлар қаторига қўшсинлар ва агар ёмон бўлсак, дарвешларга бизни бағишласинлар (яъни дарвешлар туфайли мағфират нури насиб этсин). Бу гуруҳнинг дарвешлар файзи таъсирида насиба топиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо муқаққиқлар сўф (жун кийим) кийиб юрвчи шундай бир жамоадирларким, доим сафога интиладилар, нафсни жабру жафо исканжасига олиб, дунё молини тарк этадилар ва эзгулик йўлида сулук билан шуғулланадилар...

Агар сўфийнинг маъноси нима деб сўрасалар, бу тушунчанинг талқини кўп деб айтгин, биз эса шулардан бештаси ҳақида фикр юритамиз: Биринчидан, сўфий зоҳирда

кул, ботинда (маънода) эса озод бўлган киши, яъни ўз зоҳирини тоат-ибодат хизматига боғлаб, ботинини барча дунёвий алоқалардан узган шахсдир. Иккинчидан, сўфий ҳеч нарса бандига гирифтор эмас ва ҳеч нарса унинг бандига гирифтор эмас. Бу (гап) қуйидаги икки тушунчага ишорадир: бири **ихлос**, яъни банданинг башарий сифатлар, интилишлардан мутлақо қутулгани, фоний бўлиши. Иккинчиси **ҳуррият**, яъни солиқнинг ўз азалий фақридан қутулиб, аслий (зотий) бойлигига етишиши.

Учинчидан, сўфий сири (қалби) мусаффо, ақли етуқ, фазли дарё, кўнгли муҳаббат аҳди билан тўлган одамдир. Тўртинчидан, сўфий зоҳири алоиқлар кудуратидан узоқлашган, ботини эса тафаккурга мойил одамдир, унинг ҳиммат кўзи олдида олтин билан кумуш тупроққа тенг бўлмоғи даркор. Бешинчидан, сўфий дам (нафас) билан топган нарсасига қадам билан юриб эришган, яъни илмул яқин рутбасидан айнул яқин рутбасига (қараб) тараққий эта олган одамдир.

Агар мазкур тоифани нега сўфий деб атайдилар, деб сўрасалар, бунинг ҳам жавоби бешта деб айт: аввал шуки, сўфийлар биринчи сафдадирлар, яъни барча солиқлар олдинги сафда турувчилардирлар. Иккинчидан, улар асҳоби суффага тавалло қилган зотлардирлар. Асҳоби суффа эса дунё ишларидан юз ўгириб, охиратни иқбол деб билган кишилар эдилар, уларнинг юзи ғамдан сарғайиб, саҳардан шомгача худого нола қилиб, зикр туширганлар. Демак, асҳоби суффа каби барча алоқалар, орзулардан кўнгили узиб, ҳар нафаси ибодатга уланган кишини сўфий дейиш мумкин, гарчи бу араблар урфига тўғри келмаса ҳам. Учинчидан, мазкур сўзнинг келиб чиқиши сафо сўзи билан боғлиқ, яъни бу тоифа кишиларининг кўнгли сафога тўлиқ бўлгани учун уларни сўфий деб атаганлар. Тўртинчидан, сўфий сўзи суфуқ сўзидан пайдо бўлган дегувчилар ҳам бор. Суфуқ бирор нарсанинг хулосасидир. Бас, бу жамоани шунинг учун сўфий дейдиларки, улар халқнинг хулосаси (қаймоғи) дирлар.

*Ишқ ҳарами хилватида ўлтуруб,
Кибру риё чангини дилдин суруб,*

*Фақру фано тахтида кўнгуллари,
Йўкки, адам даштида манзиллари.*

Бешинчидан, уларни сўфий дейишларига сабаб шуки, «суф» (сўфий) деб луғатда жунни айтадилар ва улар аксар жун чакмон кийиб юрганлари учун сўфий деганлар. Ушбу сўз (яъни суф) араб лисонига мувофиқдир, чунки «суф» сўзидан сўфий сўзи ҳосил бўлиши мумкин.

Агар тасаввуфнинг бинноси нечта асосга қурилган деб сўрасалар, ўнта асосга деб айт. Биринчи — илм, иккинчи — ҳилм, учинчи — тақво, тўртинчи — саҳо, бешинчи — шукр, олтинчи — сидқ, еттинчи — вафо, саккизинчи — ризо, тўққизинчи — сафо, ўнинчи — ишқ.

Агар тасаввуф рукнлари (устунлари) нечта деб сўрасалар, тўртта деб айт. Биринчиси — ҳол, иккинчиси — сирр, учинчиси — хотир (кўнгили, фикр), тўртинчиси — ишорат. Агар «тасаввуф» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради деб сўрасалар, (қуйидаги маъноларни билдиради деб) айт: Т — тажрид, яъни зоҳирда тааллуқларни тарқ этмоқ, С — сидқу сафо, яъни ботин — ички оламни равшан этмоқ, В — вафо, яъни аҳдга ва муҳаббатга вафо қилмоқ, Ф — фано бўлмоқ, яъни ўзни илоҳий жамол денгизига фарқ ҳисоблаб, мушоҳада юргизмоқ.

Агар тасаввуф нечта нарса билан ниҳоясига етади, деб сўрасалар, учта нарса билан деб айтгин. Биринчи — тажрид, иккинчи — тафрид, учинчи — тавҳид...

Агар сўфий сўзнинг ҳарфлари нимани билдиради, деб сўрасалар, айтгин: С — кўнгили хилватхонасини омон сақлаш, яъни кўнгили розидан фақат дўст огоҳ бўлсин. У — сирнинг муҳофазаси, яъни ўз сирини шундай сақласинки, шайтоннинг ғоратгар кўли унга етмасин. Бу мартабадан мақсад ихлосдир. Ф — файз олмоқ ва файз етказмоқ, яъни маърифатда ўзидан афзал кишилардан баҳра олмоқ ва ўзидан ноқис кишиларга бу маърифатни етказмоқ: улуғлардан баҳрамандлик ва ноқисларга фойда етказиш — таҳсил оламнинг ҳам хатм этувчиси ва ҳам қабул қилувчиси бўлмоқнинг шарти шу. Ва ниҳоят, И — яқин, яъни шаксиз ишонч-этиқодга эришиш.

Тўртинчи фасл. Фақр ва унинг одобу арқони ҳақида

Билгилким, фақр валилик конидан топилган гавҳар ва ҳидоят осмонида чақнаган ахтар (юлдуз)дир. Фақрни таърифлаш учун маънолар пири Мавлоно Жалолоддин Румий «Маснавий»сининг биринчи дафтарида айтилган мана бу гаплар кифоя:

*Кори дарвеши вароъи фаҳми туст,
Сўйи дарвешон бимангар суст-суст.*

*Ҳаст дарвеши чу болоин табақ,
Аз ҳама бурданд дарвешон сабақ.*

(Дарвешлик сенинг тушунчангга сиғмайдиган ишдир. Дарвешларга шубҳали кўз

билан боқмагин. Дарвешлик олий табақадир ва дарвешлар ҳаммадан сабоқ ўрганганлар.)

Агар фақрнинг аломати нечта деб сўрасалар, учта деб айт: биринчиси — меҳрда қуёш каби бўлиш, зеро қуёш ҳамisha беминнат нур сочади, ҳеч кимни ўз нуридан бебахра қолдирмайди. Иккинчиси — ер каби тавозеъли бўлиш, зеро ерга оёқ қўйган ҳар бир одам яхши-ёмон ҳақида ўйлайди ва ўз мақомидан силжймайди. Учинчиси — булут каби сербарака, саховатли бўлиш, зеро булут ҳўлу қуруққа баравар раҳмат ёмғирини ёғдиради ва гўристон билан гулистонни ажратиб ўтирмайди.

Агар фақрнинг мақомоти нечта деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, фақрнинг мақомоти тўрт юзга етади, аммо уни қирқтага келтирганлар ва уни яна ҳам ихчамлаб, (маъносини) қуйидаги тўрт мақомда жамлаганлар: биринчи — хизмат, иккинчи — иззат, учинчи — нафс ҳавосини тарк этмоқ ва тўртинчи — таслим, яъни пир иродасига итоат ва таваккулга таъя этмоқ.

Агар фақр йўлининг озуқаси нечта деб сўрасалар, ўнча деб айтгин: аввал ҳилм (юмшоқлик), иккинчи — ҳаё, учинчи — адл, тўртинчи — зоҳирий поклик, бешинчи — ботиний поклик, олтинчи — жавонмардлик, еттинчи — сирни беркитиш, саккизинчи — таваккул, тўққизинчи — мададкорлик, ўнинчи — ихтиёр (ихтиёрни пирга топшириш). Агар фақр эшигининг калити қайси деб сўрасалар, тавба деб айт, чунки киши тавба қилмагунча фақр эшиги унга очилмайди. Агар тавбанинг рукнлари нечта деб сўрасалар, учта деб айт: биринчиси тилда истиғфор этиш, яъни гуноҳларини кечиришни сўраб Оллоҳга муножот қилиш. Иккинчиси кўнглида пушаймонликни ҳис этиш, учинчиси ҳеч қачон гуноҳ қилмаслик, гуноҳ ишга қўл урмасликка қатъий аҳд қилиш (онт ичиш).

Агар фақрга қайси йўлдан кирдинг, деб сўрасалар, ниёз (талаб, эҳтиёж) йўлидан деб жавоб бер. Агар йўлдошинг ким эди, деб сўрасалар, сидқ ва эътиқод эди, деб айтгин. Агар сидқ ва эътиқоднинг боши (асоси) нима эди, деб сўрасалар, дарвешлар муҳаббати эди, деб айтгин. Агар фақр нима билан ниҳоясига етади, деб сўрасалар, яхши хулқ билан деб айт. Негаки яхши хулқи бор одамда фақр учун керакли бошқа сифатлар ҳам бўлади. Улуғлар шу маънода фақр рукнлари камолоти учун керакли сифатлар киши хулқидадир, деганлар. Чунки (яхши) хулқ бор жойда илмнинг ҳам бўлиши талаб қилинади. Илм бор жойда эса ҳилм (юмшоқ кўнгилли) бўлмоғи лозимдир ва қаердаки илм бўлса, у ерда зуҳд (парҳез) ҳам бўлади...

Агар «дарвиш» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради, деб сўрасалар, айтгилким, шайх Қосим Анвор буни қуйидагича шарҳ этган: Д — дард билан ёниш далили. Р — риёдан сақланиш тимсоли. В — видоъ, яъни тангри таолодан ўзга нарсалар билан видолашиш. И — ишқ йўлида яқдил ва собиту содиқ бўлиш. Ш — шукр этмоқ ва шикоят қилмаслик.

ИККИНЧИ БОБ

Пир ва муридлик ва шунга алоқали нарсалар тўғрисида Биринчи фасл. Тариқатда комил пирга эҳтиёж зарурати ҳақида

Билгилким, тариқат йўлига кирган киши пирга эҳтиёжманддир. Жалолиддин Румий демишлар:

*Пир ёздир, ўзгалар мисли қузак,
Халқ тундир, пир эса нақ ой демак.*

*Йўлни билган пир ҳолидин гапир,
Пирни танла, сўнгра фақр йўлига кир.*

Иккинчи фасл. Шайхликнинг шартлари тўғрисида

Билгилким, тариқат йўлининг қароқчилари кўпдир, улар нодон ва калтафаҳмларни ҳийла-найранг донаси билан макру фириб домига тушириш пайидадирлар. Шунинг учун раҳнамо бўла оладиган, пирлик (шайхлик) шарт-шароити ва рукнлари (асослари)ни яхши биладиган одамни пир деб танлаш лозим. Румий айтганидай, «одам қиёфасидаги иблислар кўп, бас шундай экан, ҳар кимга қўл бериб бўлмайди».

Агар «шайх» сўзининг маъноси нима, деб сўрасалар, «шайх» деб луғатларда қари одамга айтадилар, деб жавоб бер. Аммо тариқат аҳли истилоҳида шайх деб ўзи камолот даражасини эгаллаган ва бошқаларни ҳам камолга етказишга қодир ва шайхлик шартлари, рукнларидан тўла хабардор кишига айтадилар.

Агар шайхлик ва мурид сақлаш шароити нечта деб сўрасалар, (бунинг) йигирмата шarti бор деб айт. Шу шартларга риоя қилган киши комил пир ҳисобланади ва у мурид тарбиялаш ҳуқуқига эга бўлади. Бу шартлар қуйидагилардир: биринчидан, (шайхликка даъвогар) одамнинг эътиқоди пок бўлиши керак, токи мурид унинг ақидасига эргашиб тўғри йўлдан адашмасин. Иккинчидан, зарурий равишда илм эгаллаган бўлиши лозим, фақр ва тариқат илмини ҳам чуқур ўзлаштирган бўлсин. Муридда шу соҳага тааллуқли ҳар қандай мушкул савол туғилганда, уни осонлик билан ҳал қилиб

берадиган бўлсин. Учинчидан, ўз аҳдида устувор ва тарикат қоидаларини сақлашда мустаҳкам туриб кун кеचирадиган бўлсин, токи мурид тарбияни шартларига қатъий амал қилсин. Тўртинчидан, сахий ва жавонмард бўлсин, токи муридни озуқа ва кийим-кечак зарурати ташвишларидан халос эта олсин. Бешинчидан, одамларнинг маломати ва фитнасидан қўрқмайдиغان руҳан шижоатли бўлсин ва ҳар кимнинг сўзига кириб, муридни бад этмасин. Олтинчидан, пок ва покдомон, ҳаёли-диёнатли бўлсин, номаҳрамларга қарамасин, токи мурид ундан бадгумон бўлмасин. Еттинчидан, олиҳиммат бўлсин ва мурид молидан тамаъ қилмасин. Саккизинчидан, мушфиқ-меҳрибон бўлсин, муриддан марҳаматини дариф тутмасин. Тўққизинчидан, ҳалим бўлсин, токи муриднинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан жаҳли чиқмасин. Унинчидан, кециримли бўлсин, мабодо мурид томонидан тариқатга номуносиб ҳаракат содир бўлса, авф эта олсин. Ҳақ биринчидан, хулқу ҳўйи ёқимли, латиф бўлсин, токи мурид унинг суҳбатида дағал одамга айланмасин. Ҳн иккинчидан, қўли очиқ бўлсин, ўзидан орттириб муридга етказа олсин. Ҳн учинчидан, қарамли бўлсин, токи баланд ҳиммати туфайли муридни ўзидан баҳраманд этолсин¹. Ҳн тўртинчидан, моҳир мураббий бўлсинки, муридни тарбиялай олсин. Ҳн бешинчидан, ризо ва таслими (итоаткорлик)ни шиор этсин, ортиқча ҳирсу ҳавасга берилмасин. Ҳн олтинчидан, виқорли, оғир ва тамкинли бўлсин, токи муридлар ичида ҳурмати йўқолмасин. Ҳн еттинчидан, хотиржам ва осойишта бўлсин, шошилинч иш қилмасин, муридга аста-секин, оҳиста таъсир этиб, уни ўз иродасига бўйсиндирсин. Ҳн саккизинчидан, ҳайбат ва салобатни йўқотмасин, токи шукуҳу шавкати мурид хотирасида сақланиб, унинг қаломини шак-шубҳасиз қабул этсин. Ҳн тўққизинчидан, одобли бўлсин, токи мурид ҳам унинг ҳозиру ғойибида ҳурматини бирдай сақлайдиган бўлсин. Йигирманчидан, комил муршиднинг хизматини ўтаб, унинг тарбиясини олган бўлсин, токи ўз пиридан олганларини муридларига сарфлай олсин.

Агар шайхлик рукнлари нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Биринчидан, комил маърифат эгаси, яъни, ўзлигини таниган одам бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учинчидан, етук руҳий-маънавий қуввати бўлсин, токи муриди (тариқат йўлида адашса), унга маънавий мадад бериб, мушкулини осон қилолсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли даражада эркин одам бўлсин, яъни, ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамаъни тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва беғараз дўстликни шиор қилсин, ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шароитда айта олсин, гапирганда иккиюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ва умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин.

Агар шайхлик меъёри нима деб сўрасалар, бу — муриднинг қалбидан чуқур жой олиши, мурид муродининг ҳосил бўлишидир, деб жавоб бергил.

Агар шайхлик зарурати нечтадир, деб сўрасалар, тўртта деб айт: биринчи — муридни барча ғам-андуҳ, зулматдан халос этиш; иккинчи — муридга раво деб буюрилган қоидаларга ўзи ҳам амал қилиш, мурид учун манъ этилган нарсаларни ўзи ҳам тарк этиш; учинчи — ўзини бамисоли чўпон, муридларни эса рама ҳисоблаб, ҳар қандай шароитда ҳам мурид ҳимоясидан бош тортмаслик; тўртинчи — муриднинг молу мулкини ўз манфаати учун ишлатмаслик ва ўзлаштирмаслик.

Агар шайхлик исботи нима деб сўрасалар, дарё каби саховатли бўлиш, деб жавоб бер. Яъни, ҳар бир вазиятда ўзгармасдан мустаҳкам туриш ва ҳамма нарсани фикр-андиша билан ҳал қилиш...

Агар шайхлик нури нима деб сўрасалар, бу — муридни куфр ва ширк (Оллоҳнинг шериги бор деб ўйлаш) зулматидан қутқариш ва уни ҳидоят йўлига бошлаб, нажот манзилига етказиш деб айт.

Агар шайхлик одоби нима деб сўрасалар, ҳеч кимга хиёнат кўзи билан қарамаслик ва барчага меҳрибон, раҳмдил бўлиш деб айтгил.

Агар ҳақиқат пири ким деб сўрасалар, бунинг аломатлари қуйидагилар деб жавоб бергил: тунларни бедор ўтказиш, илм ўрганиш, ёмонлар билан ўтирмаслик, ғийбат ва ёлғондан сақланиш, одамлар хурсандчилигини исташ ва шу хислатларни ўз муридларига сингдириш.

Учинчи фасл. Муриднинг одоби ва бунинг шартлари

Билгилким, иродат (ихлос билан тариқат йўлига кириш) улуғ давлатдир ва агар бу мурид қалбида ниш урса, барча саодатларнинг уруғи шудир. Чунончи, Шайх Саъдий буюрмишлар:

Иродат бўлмаса, саодат излама,
Риёзат чекмайин ижобат излама.

Шубҳасиз, кимниким иродати йўқдир, унинг саодати ҳам бўлмас...

¹ Тариқат аҳли «Карам», «Ҳиммат» деганда илоҳ йўлидаги жидду жаҳд, орифона тарбияни назарда тутадилар. — Таржимон.

Агар «мурид» сўзининг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, муриднинг луғавий маъноси истовчи, хоҳловчи демак. Зеро, ботинда хоҳиш бўлмаса, зоҳирда ҳеч бир амал кўзга ташланмагай. Ва тариқат тилида «мурид» деб нафснинг барча муруд (истак)ларидан қутулган одамга айтадилар. Бундай одамда пирнинг хоҳишидан ўзга хоҳиш бўлмайди.

Агар муриднинг нечта сифатлари бўлиши керак деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, у балоғат ёшига етган бўлиши керак. Чунки, балоғатга етмаган кишини тавбага келтириб бўлмайди ва тавба қилмаган одам муридликка муносиб эмас. Иккинчидан, у оқил одам бўлиши лозим, чунки ақлли бўлмаса, сўзнинг пасту баланди, рамзий-ботиний маъноларини англамайди. Учинчидан, муслим бўлсин, зеро агар мусулмон бўлмаса, тавба келтириши мумкин эмас. Тўртинчидан, талабгор бўлсин, яъни, талаб йўлига жидду жаҳд билан қадам қўймаса, тараққий этмайди. Бешинчидан, садоқатли бўлсин, чунки агар сидқидилдан киришмаса, пирнинг манфаати кўнглидан жой олмагай ва агар пирнинг сўзи дилига таъсир этмаса, у мақсадига етолмайди. Олтинчидан, тобёб бўлсин, яъни, пирнинг ихтиёридан бир қадам ҳам чекинмасин. Еттинчидан, баланд идрокли бўлсин, яъни, ўткир зеҳн ва зийраклик билан тўғри йўлни топиб олсин. Саккинчидан, қабул этувчи бўлсин, яъни, пирнинг сўзларини рост деб қабул қилсин ва пирга мақбул тушсин. Тўққизинчидан, қаноатли бўлсин, яъни, фақат зарурий эҳтиёжга яраша нарсалар (еб-ичиш, кийиниш) билан қаноатлансин, ортиқчасини талаб қилмасин, зеро ортиқча талаблар кишини тариқат шўғлидан четлаштиради. Учинчидан, солим (бутун) бўлсин, яъни, бошқа пирга қўл бермаган бўлсин, бошқа киши билан келишиб, аҳд қилмаган бўлсин, чунки аҳду паймон битта бўлади.

Агар муриднинг одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Аввали шуки, у ўз ишига пухта бўлиши керак, пок ният билан иш бошлаши даркор. Иккинчидан, собит эътиқод билан сулуқни бошласин. Учинчидан, пирнинг назарига тушгач, ўз ҳаловати ва одатларидан воз кечсин. Тўртинчидан, кўриши лозим бўлмаган барча нарсалардан кўзни юмсин. Бешинчидан, эшитилиши нораво ҳисобланган нарсалардан қулоқни беркитсин. Олтинчидан, қилиниши манъ этилганлардан қўлни тортсин. Еттинчидан, ўз пирининг муҳолифлари билан муомала-муносабатда бўлмасин...

Агар муридликнинг рукнлари нечта деб сўрасалар, олтита деб айтгил, яъни: фармонга итоат этмоқ, рост сўзламоқ, вафоли бўлмоқ, насиҳатга қулоқ солмоқ, дилозорлик қилмаслик ва сирни сақламоқ...

Агар муридлик хислатларининг қисқача баёни нечта деб сўрасалар, бешта деб айтгил, яъни: пок бўлиб, пок юриш, жавонмард ва маломатий сифатларини эгаллаш (маломатий — эл маломатини ўз шарафи деб билган сўфий), халқнинг гап-сўзидан кўрқмаслик, қаландар сийратли бўлиб, одамлар таърифига таҳсини, қоҳиш-мавтоқларига парво қилмаслик, шижоатли ва жасур бўлиш, ҳар хил хаёлларга бормай, ўзини хотиржам тутиш, ниёзманд, яъни, ҳамиша дийдор талаб бўлиш.

Агар муридликнинг жавҳари (мағзи) нима деб сўрасалар, бу — тариқат биродарларининг хурсандлиги деб айтгил.

Агар муридликнинг зийнати нима деб сўрасалар, бу қуйидагилардан иборат деб жавоб бергил; зуҳд, тақво, мужоҳида, ўз нафсини енгиш учун шижоат кўрсатиш, ҳаммага бирдай беминнат хайру эҳсон қилиш, ишнинг биносини сидқ асосига қуриш, ўзни таниш даражасига кўтарилгунча илм эгаллаш, одобга мунтазам риоя этиш, биродарининг дилини равшан этадиган мулойим хулқли бўлиш, ёрларга дағаллик қилмаслик, инсоф чизигидан чиқмаслик, фидокорлик, бировга озор етказмаслик, камгап бўлиб юриш, лекин керакли жойда муносиб гапни топиб айтиш, олиҳимматлилик, майда-чуйда ишлар билан қаноатланмаслик, омонатни сақлай олиш, раҳм-шафқатли бўлиш, ота-она ва пир-устозлар раъйдан чиқмаслик. Кимки ушбу сифатлар ила муайян бўлса, дарҳақиқат зийнатли муриддир.

Агар муриднинг ғусли (таҳорати) нимадир деб сўрасалар, бу қуйидаги ўттиз салбий сифатдан холи одамдир деб айтгил: бойликни севиш, мансабни севиш, шўҳратни севиш, гўзалларга нопок ният билан майл қўйиш, ҳирс, ҳасад, макру ҳийла, кибру ҳаво, кина-адоват, фисқ-фасод, очкўзлик, ғафлат, шак-шубҳа, такаббурлик, ёлғон, бўҳтон, нифоқ, риё, ҳаромхўрлик, ҳавас, тамаъ, ўйин-кулги, бадниятлилик, тоат-ибодатда қусур кўрсатиш, фаҳш, айғоқчилик, бировдан айб қидириш, ғаламислик, иккиюзламачилик. Кимки, ушбу ўттиз салбий сифатдан пок бўлса, таҳорат булоғида тариқат ғуслини адо этган мурид ҳисобланади.

Агар муриднинг сармосяи (бойлиги) нима деб сўрасалар, ўзига раво кўрган нарсаларни ўзгаларга раво кўриш ва ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга ҳам раво кўрмаслик, деб жавоб бергил.

Тўртинчи фасл. Мурид танлаш кайфияти (шартлари) ҳақида

Агар муридликка қабул қилишда нималарга эътибор қилинади, деб сўрасалар, қуйидаги йигирма саккиз шартни адо этиш зарур деб айтгил: аввал шуки, шайхлик шарт-шароити муҳайё бўлсин, иккинчидан, мурид тавбага келтирилсин, учинчидан

баъян (аҳду паймон) қилинсин, яъни, муриднинг қўлини олиб, унга: «Аҳд қилдим ва футувват аҳли ҳалқасига кирдим», деган сўзларни баланд овозда айтиш уқтирилсин. Тўртинчидан, тариқат калимасини қайтаришни муридга тайинлаш (тариқат калимаси махсус қасамддан иборат), зеро баъзилар тариқатни тавбага боғлиқ, деб ҳисоблаганлар. Бешинчидан, жойнамозни ёйиш, олтинчидан, тариқат биродарини йиғиш, еттинчидан, муридни эҳтиёт қилиш, саккизинчидан, пирнинг ўзи ва ҳозир бўлган жамоат тиззаларини букиб ўтиришни талаб қилиш, тўққизинчидан, кўп гапирмаслик, хотиржамликни сақлаш, ўнинчидан, ўзига кўп эътибор қилмаслик. Агар пирдан нима нишона бор деб сўрасалар, хушвақтлик деб айтгил. Агар пир-муридликнинг безаги нимадир деб сўрасалар, муриддан хизмату вафо, пирдан эса ҳиммату ато (лутф-эҳсон) деб жавоб бергил...

УЧИНЧИ БОБ

Нақиб, аҳд отаси ва шадд устози (вафо белбоғини боғловчи киши) ва шогирд билан шадд устозининг аҳдлашуви ва бунинг шартлари, руқилари ҳақида

Биринчи фасл. Нақиб ҳақида

Агар «нақиб» сўзининг маъноси нима деб сўрасалар, дегилким, «нақиб» арабча сўз бўлиб, маъноси синовчи, танийдиган демак. Яъни, нақиб одамлар феъли, руҳиятини яхши фаҳмлайдиган киши бўлиб, замонаси ва қавмининг гувоҳидир. Тариқат аҳли эса кишиларнинг ҳол-аҳолини пайқайдиган, руҳшунос одамни нақиб дейдилар, яъни, нақиб бир қанча фазилатларни жамлаган донишманд, закий инсондир. (Шундай бўлгач), агар қандай одамни нақиб деймиз деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, қуйидаги ўн хислатни жамлаган одам нақибдир: биринчидан, у олим бўлмоғи керак. Иккинчидан, у омил, яъни, илмига амал қилувчи тажрибали киши бўлсин. Учтинчидан, кўп сафар қилиб, кўпни кўрган бўлсин. Тўртинчидан, раҳбарлик қобилиятига эга бўлсин. Бешинчидан, насиҳатгўй бўлсин. Олтинчидан, яхшилиқни соғинадиган бўлсин. Еттинчидан, сахий бўлсин. Саккизинчидан, хулқи ёқимли бўлсин. Тўққизинчидан, ҳақ сўзни айтадиган бўлсин. Ўнинчидан, сирни сақлайдиган бўлсин.

Агар «нақиб» сўзининг ҳарфлари нима маънони билдиради, деб сўрасалар, айтгил: Н — чиёзмандликни, Қ — қабулни (нақиб тариқат фарзандларининг барчасини муҳаббат билан қабул қилиши лозим), Й — ёрлик ва меҳрибонликни, Б — беҳбудий (футувват аҳли ниятларининг доимий яхшилиги)ни билдиради.

Иккинчи фасл. Аҳд отаси ҳақида

Агар аҳд отаси ким деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилким, тариқат фарзандини аҳду паймон билан боғловчи кишини аҳд отаси, дейдилар. Агар аҳду паймон боғлаш қандай бўлади деб сўрасалар, бу қуйидагича бўлади, деб айтгил: аҳд отаси талабгор йигитга қараб: «Бизнинг аҳдимизни қабул қилиб, ҳалқамизга (сафимизга) кирдинг, энди шайтон амрига кирмайсан ва макруҳлардан парҳез қиласан», деб айтади. Толиб эса: «Ҳалқангизга кирдим ва минбаъд хилоф иш қилмасликка аҳд қилдим», дея қасам ичди. Агар тариқат аҳдномаси қайсидир деб сўрасалар, бу — муриднинг гувоҳлик учун ҳозир бўлганлар қуршовида ният қилиб, фатий, яъни, жавонмардлар ҳалқасига киришидир, деб айтгил...

Учинчи фасл. Аҳду вафо белбоғини боғловчи устоз ва (бел боғлаш) шартлари ҳақида

Билгилким, ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмагай ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмагай. Дерларким, киши агар кашфу каромат мартабасига етса ва ундан ажойиб мўъжизалар содир бўлса ҳам, агар унинг мақбул раҳнамо устози бўлмаса, иши бирор натижа бермайди ва арзимас бўлади, яъни:

*Кимниким устоди йўк, ҳам ишин бунёди йўк,
Маъни йўлида ғарибдир, кимниким устоди йўк.*

Бас, ҳар ким иши асосли (пойдевори мустаҳкам) бўлишини ўйласа, энг аввал комил инсон этагини тутиб, унга қўл берсин... Устознинг зарурлигига далил кўпдир, устозга эргашмасдан кишининг меҳнати самара бермайди. Кимки, устозсиз иш бошлаган бўлса, иши ва амали самара қозонмайди, устознинг этагини тутиб шод бўл, бир муддат устозга хизмат қилган-да, сўнгра ўзинг устоз бўл, деганларидай.

Ва бу йўлда футувватга талабгор одамнинг белини боғлайдиган одамни устози шадд (аҳд-вафо устози) деб атайдилар. Ва белини боғлашга талабгор шогирдни халаф (халифа) дейдилар ва тариқат фарзанди ҳам дейдилар.

Саодатли шахс иродат барокати нури ила комил пирнинг этагини тутгач ва футувват ҳалқасига кириш учун даъвогар бўлиб, бел боғлаган фатийлар сафидан жой олишга ният этгач, у устози шаддни четлаб ўтолмайди.

Агар устози шадд амал қилиши лозим бўлган шартлар нечта деб сўрасалар, олтита деб айтгил. Биринчидан, шуки, унинг белини (ўз вақтида) комил инсон боғлаган бўлсин, агар унинг белига бирор марднинг қўли тегмаган бўлса, унинг фарзанд (шогирд) белига қўл текизишга ҳақи йўқ. Иккинчиси шуки, футувватга оид барча сифатлар унда муҷассам бўлсин. Учинчидан, тариқатнинг нозик имо-ишораларидан хабардор бўлсин, уларни шогирдга етказа олсин.

Агар комил устоз ким деб сўрасалар, у пок мазҳабли, ўз айбини кўрадиган ва тамизли кишидир, деб айтгил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди...

Тўртинчидан, бел боғлайдиган устоз бу ишни сидқидилдан, тўғрилиқ юзасидан қилсин, унинг асл моҳиятини англаб иш қилсин. Бешинчидан, фарзанд белини шайх, нақиб ва тариқат биродари ҳозир бўлган мажлисда боғласин ва агар муяссар бўлса, белни хилват гўшада эмас, балки жамоат олдида боғласин. Олтинчидан, фарзанднинг аҳволи-руҳиясидан яхши хабардор бўлсин, токи унга шадд (ота)нинг қўли тегиши лойиқ ёки лойиқ эмаслигини аниқласин. Агар аҳд отаси муносиб деб топмаса, бел боғлашни тарк этсин, акс ҳолда йигитга жабр қилган бўлади.

Агар бел боғлаш шартлари (асослари) нечта деб сўрасалар, олтита деб айт. Аввал шуки, устоз шадднинг ҳамма қондаларидан хабардор бўлиши керак. Иккинчидан, шогирдга қирқ кун хизмат буюриб, синовдан ўтказсин. Кейин сабр этсин. Учинчидан, қабул мажлисида сув ва туз келтириб қўйсин. Тўртинчидан, беш пиликли чироқни ёқиб қўйсин. Бешинчидан, фарзанднинг белини шарт билан боғласин. Олтинчидан, шадд, яъни, қабул маросими учун ҳалво пиширсин.

Агар бел боғланишнинг одатлари нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил: аввал шадд жойнамози (гиламчасини) ёйиш, иккинчидан чап қўлни фарзанднинг боши устига қўйиш, учинчидан, ўнг қўл билан фарзандни ушлаб туриш, тўртинчидан, белбоғни тайёрлаш... еттинчидан, фарзанд белини боғлаб, етти кун ўтгандан кейин ечиш.

Агар бел боғлашнинг одоби нечта деб сўрасалар, ўнта деб айт: оламдан ўтган пирларни хотирлаш, фарзандни тариқат биродарининг сафоли назарига етказиш, шогирднинг қўлини олгандан кейин салавот ва фотиҳа адо этиш, жойнамоздан уч қадам узоқлашиш, шадд, яъни, белбоғни чап қўлга олиш, ҳар бир маҳалда мувофиқ оятни ўқиш, қоида бўйича шогирднинг юзини йўлга қаратиш, яъни, унга барча рост гапларни гапириш, ҳолвани ўлчаб олиш, шогирднинг қўлини олаётганда, кўрсаткич бармоқни унинг кўрсаткич бармоғига текизиш, ҳар бир амални кўрсатаётганда унинг маъносини исбот билан тушунтириб бериш.

Агар бел боғлашда комил инсон ким деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилким, мазҳаб-маслаги пок, ўз айбини кўра оладиган, мурид тайёрлашда малака ҳосил қилган, кина ва ҳасади бўлмаган, доно ва тамизли одам бел боғлашда комилдир.

Тўртинчи фасл. Шогирд тушишнинг шарт-шароитлари

Агар шогирдликнинг биноси ниманинг устига қурилади деб сўрасалар, иродат устига деб жавоб бергил. Агар иродат нимадир деб сўрасалар, самоъ ва тоатдир деб айтгил. Агар самоъ (эшитиш) ва тоат нимадир, деб сўрасалар, нимаики устоз айтса, уни жон қулоғи билан эшитиш, чин кўнгил билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалда адо этишдир, деб айт. Агар шогирд учун нима яхши деб сўрасалар, пок эътиқод деб айт, чунки фақат эътиқод кишини муродига етказиши.

Давоми 3-сонда

Зафарнома

Шарафиддин Али Яздий

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ САЛТАНАТ ТАХТИГА УТИРГАНИ ВА ДАВЛАТНИ БОШҚАРИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Марҳаматли ва улуғ тангри:— уларни (яъни мусулмонларни) агар Биз ер юзига ғолиб қилсак, улар намозни тўқис адо этадилар, закотни (ҳақдорларга) ато этадилар, яхшиликка буюрадилар, ёмонликдан қайтарадилар. (Барча) ишларнинг оқибати Оллоҳнинг (измидадир)¹,— деб айтмиш. У улуғвор боргоҳдан — (унинг боргоҳи) буюк ва улуғ бўлсин, — иборат мўлкнинг подшоси эзур ва, — сен истаган кишингга мўлк ато қилурсен ва истаган кишингдан ул мўлкни тортиб олурсен² — (оят) ҳукмининг талаби унинг лутфи ва қаҳрининг буйруғидир. У мўлк ва динни ҳикмат йўлдоши ичра эгизак ва қудрат бешиги ичра эмикдош қилмиш. Мўлк чаманининг гуллаб-яшнашини диннинг бахт-саодат булоқларисиз тасаввур қилиб бўлмайди ва дин булоқларининг зилол ҳукмлари мўлк волийларининг сиёсат ғилофли қиличисиз оқмайди...

Бинобарин, шундай бир соҳибдавлат салтанату жаҳондорлик тахтига муносиб ва фармон бермоқлигу бахтиёрлик тожига сазовор бўлаоладики, агар унинг бутун куч-ғайрати мустаҳкам динга қувват ва ёрқин қалбининг нигоҳи пайғамбарлар сайиди (Муҳаммад)нинг, — унга ва уларнинг барчасига парвардигорнинг раҳмати бўлсин, — шарияти учун мадад бўлса, Бирор-бир саодатманд киши, бахтининг дарахти салтанат гулшанида бўй чўзар экан, унинг энг яхши меваси амри маъруф³ расм-русумлари ва наҳйи мункар⁴ заруратларига амал қилиш, деб билсин: иқбол ниҳоли ҳукмронлигу фармон бермоқлик ариғи (суви)дан кўм-кўк ва барқ уриб ўсган вақтда, унинг биринчи меваси яхшилик ва фойда келтириш ҳамда ёмонлик ва зарарни йўқ қилишдир, деб ҳисобласин; давлатининг ойнаси, (Оллоҳ) кўмагининг сайқалидан ялтираганида, ҳайрли истак ва яхши ишлар оксидан ўзга нарсани кўрсатмасин; жамолининг шамъи парвардигор иноятининг ярқирашидан тўлганида, нурларининг партави тўғри шариятнинг йўлида йўл бошловчи бўлсин; ҳамла шомолидан жанг оловини зулм ва ситам илдизини кўйдириш учун аланга олдирсин; обдор қиличи билан жанг майдонига қонни ҳар гўшадан фитна ғубори кўтарилишига йўл қўймаслик учун тўқсин; ўзининг забардастлигини ўз қўл остидагиларни ҳимоя қилишда, деб билсин; устун бўлмоқликни камбағаларга ғамхўрлик қилиш учун сўрасин; улуғворликни ҳолдан тойиб йиқилганга ёрдам қўлини чўзишда, деб тушунсин; сарварлик талабида қадамини имконияти қўлидан оворалар ҳожатини чиқариш мақсадига қўйсин; бахтиёрлик ниҳолини қудратлилик ариғи (бўйига), у адолат баҳори чоғида саховат гули очсин, деган мақсадда ўтказсин; подшоҳлик гулбутасини қилич воситасида суғориб, марҳаматли қўли билан мазлумлар оёғидан адолатсизлик тиканини суғура олиш учун кўм-кўк сақласин...

Алқисса, Балхни босиб олгандан сўнг, Чиғатой улусининг ул ерга йиғилган барча амирлари ва нўёнлари — жумладан, амир Шайх Муҳаммад сулдуз, амир Кайхусрав Хатлоний, амир Улжойту апарди, амир Довуд дўғлот, амир Сарбўғой қипчоқ⁵, амир

Жокўй барлос, амир Муайяд арлот, Бадахшон волийси шоҳ Шайх-Муҳаммад, Хусайн-баҳодир ва бошқа амирлари сардорлар; шунингдек, замон саидларининг энг улуғларидан бири Сайид Барака; уларга эътибор бермоқ зарурлиги ҳақида: шубҳасиз, сизлар учун қимматлиси иккита — Оллоҳнинг китоби ва менинг авлодим билан дўстлашмоқ эрур⁶, — деб хабар берилган; Термиз хонзодалари — хонзода Абу-л-Маолий ва унинг биродари хонзода Алиакбар ҳаммалари бир дилдан ва бир оғиздан, динни мустаҳкамлаш ва мусулмончилиқни йўлга қўйишда аср султонларидан мумтоз ҳисобланган, ҳазрат Соҳибқиронни подшоҳликка ва давлатни бошқаришга лойиқ билиб, бўйсунмоқлик бошларини (унинг) фармони чизиғига қўйдилар ва биргалашиб ул Ҳазратга янгидан қасамёд қилдилар, белни хизматкорликка боғладилар ва тилни сано айтмоққа чоғладилар...

Жаҳон қаҳратон қиш истилосидан халос топиб, осмондан ўрин олган султон — офтоб шараф тахтига кўтарилиб⁷, боғ-бўстонлар мамлакатларида гул-райҳонлар хисрави бўлмиш атиргул бутасининг фируза тусли тахтини тантана билан безаган чоғларида, зафар фарроши саодат ила ҳумоюн ўрнашиш расм-русумини амалга оширишга киришди; у олам юзини ваҳшат ва ғам-андуҳ ғуборидан тозалаб, унинг салтанат ва улуғворлик чодирини рубъи маскуннинг гир-атрофини қуршаб тикди; буюклик ва шон-шуҳрат боргоҳининг куббасини эса, осмон соябонидан (ҳам баландга) ўтказиб, тинчлик ва омонлик гиламини ёйди; салтанат тахтини тўртта асос — давомийлик, барқарорлик, ҳашамат ва ифтиҳор узра ўрнатиб мустаҳкамлади; шоҳлик тожини иззату шавкат жавоҳирларию ва ҳашамату улуғворлик ёқутлари ила қадаб ясатди...

Осмоний тасдиқ муҳандиси саодатлилик даражасини иноят зиж⁸ жадвалларидан ҳисоблаб чиқиб, фатҳ ва нусрат устурлоби⁹ билан охири бахтли иқбол юлдузининг юксаклигини аниқлаб топди...

Нўёнлар ва амирлар, уларда одат тусига кирган, султонларни тахтга ўтказиш расм-русумларини ўрнига қўйиб, барчалари тиз чўкдилар ҳамда оғизни қутлуғ бўлсин, (дейиш) ва қўлни сочқи (сочиш) учун очдилар...

Ўша пайтда ул Ҳазратнинг муборак ёши шамсий¹⁰ йил (ҳисобида) ўттиз тўртга тўлган эди. Бу бахтли маросим етти юз етмиш биринчи йил, яъни Қуръон нозил этилган рамазон ойининг ўн иккинчисида чоршанба (1370 йил 9. апрель) куни бўлган эди. Завқ-шавқ назмчиси илҳомланиб фикр Сурушини давр-давроннинг бўйни ва қулоғига зеб-зийнат (безаги) қилди...

Нодир белгилар ва асл башоратлардан бири улдурки, бу ҳумоюн (тахтга) ўтирмақ тарихининг пойдевори қадимий китоб (Қуръон) ҳарфларидан ташкил топган тўрт буюк устунга қурилган бўлиб¹⁰, энг билимдон подшоҳ (Оллоҳ) каломининг куббаси — Бақара сурасининг қалби ана шу (устунлар) билан зийнат топгандир.¹¹ Ҳеч бир тақаллуфсиз ва мақтовсиз (айтиш мумкинки), бу қутлуғ воқеадан олам ва олам аҳлининг ушбу давлат айёмининг давомлилигига ва бул салтанатнинг барқарорлигига, бошқа давр ва замонга қараганда, умиди жуда кўп эрур. Шундайки, муътабар оиланинг¹² ҳимояси ер юзининг ва замоннинг бошқа диёр ва маконига нисбатан тинчлик ва омонлик палоси билан безатилмиш; аҳоли ва шаҳарлар аҳволининг боғлари бузғунчи ва бебош кишилар босқинчилиги ва алдови тиканидан қайчилаб чиқилмиш; ҳалойиқнинг умид ниҳоли адолат ва эҳсон томчиларидан мақсад меваси тугмиш ва тинчлик-хотиржамлик кўланкасини ёймиш; катта-кичикнинг тинчлик ва омонлик экинзоридан инъом булутидан (томган) қатралардан орзу шохчасида мурод меваси ўсмиш; гўзаллар қош ва зулфидан ўзга жойда эгрилик ва нотўғрилиқдан асар қолгани йўқ; фитна ва чигаллик ҳақида моҳрўйлар ғамзаси ва сочи учидан ўзга бирор жойдан хабар келмади...

Ҳазрат Соҳибқирон салтанат ва давлатни бошқариш тахтига ҳумоюн улуғворлик ила нур таратиб зийнат бағишлаганлиги ва

Байт:

Ғозий хисрав келганидан ўзни таниб,
Шоҳлиқ тахти турар энди зеболаниб.

(деган байт мазмунининг) башоратини замона қулоғи тақдир тилидан эшитганлиги учун

Байт:

Соҳибқирон очди баракотли қўл,
Ганжу дафинани сочди у бир йўл.
Ҳукмдор улашган тўхфадан ногоҳ
Очкўзларнинг кўзи тўйганди ҳатто.

Чиғатой улусининг амирлар ва аркони давлатдан иборат барча улуғлари ва сардорларига ҳар томонлама иззат-икром кўрсатиб, қадр-қиммат асосини баланд кўтарди. Амир Хусайннинг бутун захиралари ва қимматбахо буюмларини беҳисоб (улашилган) совғаларга ва армонсиз (қилинган) тўхфаларга қўшимча қилди. (Шундан сўнг) ҳаммага ўз жойига қайтмоққа ва адл-инсоф бургутини ул диёр ҳавосида учирмоққа рухсат этди.

ХУРМАТГА САЗОВОР ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ БАЛХДАН
ҚАЙТГАНЛИГИ ҲАМДА САМАРҚАНД (ШАҲРИ)НИНГ ҚАЛЪА
ВА ҚУРҒОНИНИ ҚУРМОҚҚА БУЮРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳазрат Соҳибқироннинг оламини безовчи раъйи Жўғом барлоснинг ўғли Муродни Балх ва унга қарашли жойларни бошқаришга тайинлади. (Ўзи эса), қайтмоққа жазм қилиб, Оллоҳ паноҳида

Байт:

Дили равшан, адолат ўрнатиб, шод.

Кеш томон юзланди. У Балхдан саккиз фарсах масофадаги Жайхун суви бўйига (етди ва) кемалардан кўприк боғлаб саодат ила (дарёдан) ўтди. (Ул ердан йўл юриб), дилкаш Кеш жулгасида Хушко суви¹³ соҳилидаги Хушмиш кўкаламзорига-ҳумоюн қўнмоқ чодирини тикди. Давлат арбоблари кўзида шоду хурсандчилик нури ортди ва мамлакат душманларининг юрагини ғам-андуҳ ва ўлим алангаси ҳолдан тойдирди. Икки ой муддат олампаноҳ шоҳ,

Байт:

Иززатда-роҳатда, фараҳли жойда
Мисли яшнаб турган жаннат саройда

тўхтаб турди. Айш ва ишрат палоси эҳсон ва саҳоватга тўла дастурхон мисоли бир текис истаганча ёзилган бўлиб, умид денгизига сиққан ҳар қандай мурод гавҳарини, орзу қилгандай катталиқда, давлат садафи парваришлаб берарди...

Айни вақтда, ана шу ўтган муддат ичида хизмат қилмоқ ва жонбозлик кўрсатмоқ вазифаларида (ҳозир) турган хослар, мулозимлар ва хайрихоҳларни, уларнинг номлари (юқорида) қайта-қайта тилга олинди, барчасини шоҳона сийловлар ва марҳаматларга сазовор этди; (уларга) тутган мавқелари минфаатларидан келиб чиқиб улуғлаб, олий мартабалар ва мансаблар белгилади...

Ҳар кимга мавқеини ҳисобга олиб туман ва ҳазора белгилади, қобилияти ва истеъдодига қараб, кадр-қимматининг бўйига тегишли мансаб хилъатини бичди. Жумладан, амир Довудга амирлик ва девондаги мансабига қўшимча, Самарқандни бошқариб туриш доруғалигини топшириб, яна бошқа илтифотлар ҳам кўрсатди; амир Жокў, амир Сайфиддин, амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алқа қавчин, Ардашер қавчин, Тамуқа қавчиннинг биродари Қимори ийноқларга туркий (қавм)ларда салтанатдаги мансабнинг навбатдагисини ҳисобланган лашкар амирлиги ва тавочиликни топширди; амир Сори-Бўғо, Ҳусайн барлос, амир Оқ-Бўғо, Ҳожи Маҳмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқтемир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахтишоҳ, Қора-Ҳинду, Таканак, Апочий-қалта, Қирон-Бўғо Арслон, Дуварро-баҳодирларни сипоҳ бошлиғи қилиб белгилади; Хитой-баҳодир, Шайх-Али ва Оқтемурларни баҳодирларнинг сардори қилди. Шу йўсинда, ҳар бир киши рутбасига ва қудратига кўра бирор-бир лойиқ ишга ва муносиб мансабга тайинланди...

Шу вақт ичида, саодат ва иқбол ила шон-шавкат ва улуғворлик, салтанат ва истиқлол юзини бахтли фолга эга, фирдавс мисол Самарқанд вилоятига қаратди. Даштининг тозаллиги, боғларининг таровати, иморатларининг яхшилиги ва сувларининг равонлиги шуҳратидан бошқа диёрларни хижил қиладиган ва турли шаҳар ва ўлкаларнинг рашикни келтирадиган ул муборак шаҳарни давлат байроғининг марказига айлантириб, пойтахт қилди. У (шаҳар) қўрғонининг қалъасини қуришга, олий иморатлар ва тиллақори қасрлар барпо этишга фармон берди. Ишларни олиб боришни амирларга топшириб, амир Оқбўғони ул ишни охиригача етказиш учун кетадиган харажатлар устидан мутасадди қилиб тайинлади.

Ишларнинг бажарилиши бир текис кетаётганлиги сабабли, ул Ҳазратнинг Кайвондек баланд ҳиммати, илгарирок, ҳаёт ҳодисаларининг қарши чиқиши туфайли ул диёр аҳволида юз берган ишқалиқларга ўз эътиборини қаратди. Марҳамат ва раҳмдиллик насими ҳақиқат ва адолат шамоли эсадиган томондан эса бошлади. Инъомининг булут одатдаги булутнинг инъоми каби бўлганлиги учун барчанинг умид экинзорига ёғабошлади. (Натижада), тез орада Самарқанд, ул динпарвар жаҳондорнинг ҳукмронлиги ва адолати бахтига, ўта ободлигидан, аҳоли ва яшовчиларининг кўплигидан дунёнинг атроф ва чеккаларидан келиб-кетувчиларнинг серқатновлигидан шу даражага етдики, унинг овозасидан, Мисрнинг¹⁴ шон-шуҳрати паства тушиб кетди, чунки сизлар уни сўрамай кўйдингиз¹⁵, — дейилганидек, Миср рашк либосини Нил (дарёсига) отди; Бағдодни беҳиштининг лақаби билан «Дор-ус-Салом» атасалар ҳам ҳасад ва рашк (билан тўккан) кўз ёшидан чеҳрасида узлуксиз сел оқарди.

Байт:

Самарқанд ҳуснига қилиб рашк-ройиш,
Бағдод кўзида ёш чин Дажла бўлмиш.

(Маълумки) ҳазрат Соҳибқирон Балх томонга кетаётганида амир Мусо йўлда

қабихларча ҳумоюн мавқабдан бош тортиб қайтиб кетди. Ул Ҳазратнинг ғалаба қозонган хабарини эшитгач, қочиб Туркистон томонга кетган эди. Ҳазрат Соҳибқирон Жанги қавчинни уни олиб келмоққа юборди. У етиб боргач, жанжал урушга айланиб кетди, амир Мусо энгилиб қочди ва Янги¹⁷ орқали юқорига кетиб, яйлов ва тоғликларда сарсон саргардон юрарди. Иккинчи марта Амир Ҳусайннинг биродари амир Қарохож қатъий фармонга мувофиқ бир гуруҳ билан йўлга чиқди. Амир Мусо уларнинг қорасини кўриши билан ўша ондаёқ қочиб қолди. Амир Қизилғоч унинг ортидан қувлади, бироқ етолмади. Амир Мусо ўзининг икки ҳарамини¹⁸ билан Жайхун сувидан ўтиб, Шибурғонга Зиндаҳашим қошига кетди. (У ерда) фитна ҳам бузғунчилик йўлини тутди; то шу даражага етказдики, Зиндаҳашим (сўзи бошқа ўтмай) гўёки у тирик эмасдек барча кўл остидагилари бошқаларнинг измига тушиб қолди...

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ИҚБОЛ ВА КОМРОНЛИК ҶОҒИДА ҚУРУЛТОЙ (ЧАҚИРГАНИ) ҲАҚИДА СЎЗ

Шу йилнинг¹⁹ тир ойида²⁰ жаҳонгир ҳазрат Соҳибқирон қурултой ўтказиш учун туманлар ва ҳазоралар амирлари йиғилсин, деб буюрди. Фармонга мувофиқ ҳамма иқбол ва давлат, зафар ва нусрат мисоли олампаҳоқ даргоҳга юзланиб тўпландилар... Фақат Муҳаммад-хожа апардининг ўғли Зиндаҳашим келмади. Унинг давлат иқболи қайтиб, бахтсизликка юз ўғирди. Ул ҳазрат исён кўтармоқлик гуноҳи (унга бўлишини айтиб) кўрқитсин ва қурултойга олиб келсин, деб элчи юборди. Элчи унинг қошига етиб бориб: «Агар итоат ва бўйсунниш мақомида бўлсанг, зудлик билан салтанатошён остонага ошиқмоғинг лозим бўлади», — деб тайинланган сўзларни етказди. Зиндаҳашим ҳушомадгўйлик тилини очиб деди:

Назм:

Мен фармон қулидирман, хоҳ чорласин, қувсин хоҳ,
Қилич бору кафан бор, ўлим бору бор паноҳ...

Элчини иззат-икромлар билан кутиб олиб, сўнгра жўнатди ва ўзи ҳам кетма-кет етиб боражагини айтди. Бироқ, у ваъдага вафо қилмади. У ердан бир киши келди ва кўрган-билганлари асосида, Зиндаҳашим бўйсунмоқликнинг катта йўлидан аниқ қайтганини унга етказди.

Бундан олдинроқ, Амир Ҳусайнга қарши бош кўтарган амир Пиримшоҳ арлот ва унинг ўғли Тилончи, ҳазрат Соҳибқироннинг ғалабаси хабарини эшитгач, шод-хуррам бўлиб, Хуросон томондан итоат ва садоқат юзини салтанатпаноҳ даргоҳга қаратдилар. Зиндаҳашим буни билиб қолди. У макр ва ҳийла ишлатиб, базм ва ишрат тайёргарчиликлари — совғалар, шароб ва бошқа шунга тегишли нарсаларни олиб уларнинг йўлига чиқди. Далба-яйлоқ мавзеида уларга тўй-зиёфат ташкил этди. Шароф роса кайф берганда, ота билан болани тутиб оёқларини кишанлади ва ўз биродари Пир-Муҳаммадга топшириб, одамларнинг олдида унга қараб: «Уларни ҳазрат Соҳибқироннинг саройига элтгил», — деди. (Лекин) яширинча, уларни йўқ қилиш ҳақида биродари билан келишиб олишди. Пирмуҳаммад иккаласини ярим кунлик йўлгача олиб борди ва кечаси ўлдириб, ўша тундаёқ биродарининг қошига қайтиб келди.

Ҳазрат Соҳибқироннинг раъйи бу ҳолатдан хабардор бўлгач, амир Улжойтуга: «Боргил ва ўз қариндошингни уришиб-койиб, насиҳат қилгил ва (бу ерга) келтир, токи ҳаёт ниҳоли қаҳр-ғазабнинг сарсар (шамоли) тебратиши натижасида тубидан қулама-син», — деди. Кўпни кўрган қария ўз қариндошини яхши билар эди. (Шу сабабдан), узр тили ила шундай арз қилди: «Мен кўрқадуурменки унга ўғит айтмоқ фойда бермас ва мен икки ўртада уятли бўлиб қолгумдир. Агар олий раъй розилик берса, ўғлим Хожа Юсуф бу ишни ўринлатмоққа хизмат камарини боғласа». Ҳазрат Соҳибқирон унинг узрини маъқул топиб, Зиндаҳашимни тўғри йўлга солиб олиб келиш учун Тобон-баҳодир ва Хожа Юсуфни юборди. Шибурғонга етиб борганларида, ул оқибатини ўйламайдиган ўзбошимча уларни тутиб олиб қамади.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ШИБУРҒОН ТОМОН ЧЕРИК ТОРТГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Зиндаҳашим юраги дов бериб ўшандай иш қилганидан ва ҳайиқмаганидан ҳазрат Соҳибқирон хабар топгач, ғазаб олови унинг ғурур ўчоғидан подшоҳларга хос тарзда алангаланга бошлади ва бутун лашкари билан Кешдан унинг устига юрди. Ҳумоюн байроқнинг туғини тангри кўмагининг машшотаси²¹ ясатиб, кундан-кун ортиб борувчи давлат қўли осмоний тасдиқ тумори билан безаган эди. У Жайхун сувидан ўтиб, Шибурғон тупроғи ғолиб лашкарнинг учқур отлари (оёғининг тақасини ўпмоқ шарафига (муяссар бўлганидан) боши осмонга етди. Зиндаҳашим ўша ердаги қалъага, у «Шоҳнома»да Сафид-диз деб эслатилган, қамалиб олди. У хато раъйининг юзини тўғри йўлдан буриб, қаршилик кўрсатмоқ орқасини ўша мустаҳкам қўрғонга суяди...

Гардундай шон-шуҳратли аскарлар ҳайқириб-жўшиб ўшандай қўрғоннинг қалъа

(деворига) гир-атрофдан (ёпирилиб) кўтарилдилар ва гумбурлатиб кўрага чала бошладилар. Ноғора ва карнай шовқинидан ва жанговар баҳодирлар наърасию ҳайқирғидан ер-кўк худди шамол шиддатидан тебранаётган тол мисоли ларзага келди. Зиндаҳашим бу аҳволни кўриб ҳайрат тутуни миясига урди, сабот ва матонат хирмонига кўрқув-саросималик ўти тушди ва бирдан-бир чора ожизлигу мискинлик қўли бирла ялиниб-ёлвормоқлик этагини тутишдан иборат эканлигини кўрди. У амир Улжойтудан ёрдам беришни сўраб, унга орқа қилди. Дарҳақиқат,

Байт:

Хато қилган узр айтмоғи даркор,
Тавба қилиб Одам топди эътибор.²²

Амир Улжойту қисмат салтанати тахтининг пойига келди ва тавба-тазарру қабулхонасида туриб, йиғлаб-ёлвориб (шундай) илтимос қилди: «Зиндаҳашим ажралганлик гуноҳи учун афсус-надомат доирасига қадам қўйганлиги ва нодонлиги ва жинояткорлигидан пушаймон эканлиги сабабли, (унга нисбатан) кечирмоқ ва гуноҳидан ўтмоқ имзоси чекилса ҳамда зафарпаноҳ сипоҳ саодат ила қайтаверса. Мавжуд ваҳима ва даҳшат босилгач, у хизматкорлик ва бўйсунмоқлик учун қилич ва кафан бирла гардунга тенг (олий) даргоҳга етиб боргай ҳамда бошқа тобелар қаторидан ўрин олгусидир». Ҳазрат Соҳибқирон, — (Оллоҳнинг) марҳамати сизларнинг қарияларингизга (юборилмишдир)²³, — деб таъкидланганини мулоҳаза қилиб, Улжойтунинг илтимосини маъқул деб топди ва Зиндаҳашимнинг қонидан кечди. Зиндаҳашим душманлик қиличини қайраган амир Мусонни, ўзи ҳам унинг алдовига учган эди, (кўрғондан) олиб чиқиб, ҳазрат (Соҳибқироннинг) мулозимларига топширди. Ўзининг укаси Исломни ҳумоюно мавкаб хизматига жўнатди.

Ҳазрат Соҳибқирон жўнамоқ оёғини кетмоқ узангисига қўйиб, лашкарга ўз жойига қайтишга рухсат этди. Ғалаба ва ферузлик ила Шаҳрисабзга қайтиб келгандан сўнг, давлат ва иқбол қароргоҳига кўнди. Амир Мусонинг гуноҳ ва хатолари нақшларини гуноҳни йўқ қилувчи авф зилоли билан ювиб ташлади, подшоҳона лутф ҳомийси уни эркалаш ва эъзозлашга киришди; унга атаб тўй қилиб, сара хилъатлар ила сарафроз айлади, вилоят ва элини унинг ўзига қайтариб, тўла мурод-мақсадига етказди...

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ТЕРМИЗ ВА БАЛХ ТОМОНГА ЛАШКАР ЮБОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Илгаридан қазо Зиндаҳашим учун оқибат рақами ва имзосини қисмати саҳифасига чекканлиги учун, шунча кўрсатган марҳаматларга қарамасдан, яна девғурур васваса уни тинч-тотувлик йўлидан оздирди. У жасорат оёғини бўйсунмоқлик йўналишидан четга қўйди, калтафаҳмлигидан орзу жиловини хаёл қўлига топширди. Қизиғи шундаки, Хонзода Абулмаол, ҳаёт минг хил тил билан

Байт:

Зинҳор бундай қилмагил, сўнг пушаймон бўлурсан

деб қайта-қайта етказган бўлса ҳам барибир унга (Зиндаҳашимга) қўшиди... Иккаласи бирлашиб Балх ва Термиз улусини таладилар. Улар томондан пайдо бўлган ушбу хато хабарининг нурулари олиб Ҳазратлари ёрқин кўнгли сайхонлигига тушгач, Хитой-баҳодир ва Аргуншоҳ Бўрдолиғийни бир миқдор лашкар билан илғор тарзда жўнатди... (Бу лашкарга), уларнинг фитна-фасодини бостириб, мардлик ва жасорат кўрсатсинлар; парвардигорнинг омонати бўлмиш раият аҳволи этагини ситамкор зўравонларнинг илашувчи тиканидан асрасинлар, деб буюрди.

Амирлар зафарпаноҳ сипоҳ билан Термизга етиб келганларида, ул томондаги аҳоли Омўя сувига кемалардан кўприк боғлаган эдилар. (Бироқ), бир гуруҳ душманлар тунда қочиб кўприкдан ўтган ва кўприкни нариги томондан бузган эдилар. Ғанимлар ғолиб лашкарнинг қорасини кўришлари билан юзлари сарғайиб, кўрқувга тушиб қоча-бошладилар. Жон ваҳимасига тушиб (отлар) жиловини кўприк томон бурдилар ва тунда бўлган аҳволдан ғофил ҳолда кўприкка қараб (от) сурдилар. Кўприкнинг ўртасига етиб борганларида, унинг нариги қисми бузилиб ётганини кўрдилар. Ғолиб лашкар баҳодирлари уларнинг ортидан етиб келиб (тангри) кўмак берган қўллари билан ўқ ёғдиришга киришдилар ва ул кунни битганлар учун

Байт:

Ортдан ўк, олдинда денгиз (каби) сув,
Ажал келар елиб, жонларда кўрқув.
На шафқатдан умид, на жангга майл бор,
На йўл қочишгаю, қолишга мадор

эди. Уларнинг анчаси қилич зарбидан йўқ бўлдилар, кўплари сувга ағдарилиб, жондан жудо бўлдилар. Фақат бир оз киши, аниқроғи ўндан бир қисмидан ҳам озроғина не азоблар билан қирғоққача етиб олдилар. Зиндаҳашим қочиб Шибурғонга кириб

борди ва уни маҳкамлаб, ҳимоя (учун) орқасини ўз тасавурида (гўёки) қўрғон девори-га суяди.

ЖАҲОНГИР ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ АМИР ЖОҚҮНИ ШИБУРҒОННИ ҚАМАЛ ҚИЛИШ УЧУН ЮБОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳазрат Соҳибқирон Зиндаҳашимнинг Шибурғон қалъасига бекиниб олганлиги-дан хабар топгандан сўнг, амир Жоқўни ул жойни қамал қилмоққа тайинлади. Улар лашкар билан сувдан ўтиб Шибурғон қўрғонининг атрофини ўраб олдилар ва қамал қилмоқ расми ила қўрғоннинг гир-айланаси бўйлаб қўндилар. Қишни ўша ерда ўт-каздилар. Зиндаҳашим бамисоли кавакда қолган ўлик илондек бошини ташқарига чиқара олмади.

Баҳорнинг дабдабали сипоҳи етиб келгач,

Байт:

Чаман келинлари айлаб наззора,
Еғоч дарчалардан чиқардилар бош.

Зиндаҳашим илгаридан амир Жоқў билан дўст бўлганлигини баҳона қилиб қалъадан чиқиб келди; ожизлик ва мажбурлик қўлини унинг ҳимоя этагига маҳкам қилиб, ҳижолат бошини надомат ёқасидан чиқарди ва узр-тавба оёғида қоим турди. Амир Жоқў уни аълоҳазрат (Соҳибқирон)нинг марҳамати хушхабари билан умидвор айлаб, ўзига қўшиб олди ва олампаҳоқ даргоҳ томон юзланди.

Уларнинг келаётганлигидан хабар топган амирлар, бу ҳақда Ҳазрат Соҳибқиронга арзага етказдилар. Зиндаҳашим етиб келиши билан барча амирлар уни иззат-икром ила кутиб олдилар. Амир Жоқў амирлар билан биргаликда, уни улуғ Ҳазратнинг палосини ўпмак шарафига эришмоққа етказдилар ва подшоҳона марҳаматдан унинг гуноҳларидан ўтишни сўрадилар. Соҳибқироннинг авф тили унга марҳамат кўрсатиб хитоб қилди: «Биз сенинг гуноҳингдан ўтиб, қонингдан кечдик. Сен ҳам ўз жонингга раҳм қил ва бундан кейин оғир савдони хаёлингга келтирма. Чунки давлат, — ўз раҳматини ўзи истаган кишига ҳос қилиб беради,²⁴ — (деган оят) давлатхонасидаги бир хилъат эрур; уни ўзлари хоҳлаган кишига ёпадилар ва дуч келган одамнинг қўли, қанчалик тиришмасин, унинг этагига етмагай»...

Омонлик кулоҳи билан бошини фалокатдан (қутқариб), кулоғини панд-насиҳат сирғаси билан безагач, уни сийлаб турли совғалар ва рағбатлантирувчи нарсалар — заррин камар, бедов от, кўплаб туя ва хачир, сон-саноксиз қўй ҳады этди, мартабасини оширди ва у хизмат қилмоқ камарини боғлаб, мулозимлар қаторидан ўрин олди.

ҲУМОЮН ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ЖАТА ТОМОН ЮРИШ ҚИЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Етти юз етмиш иккинчи (1370—1371) йил, яъни тўнғиз йили ҳазрат Соҳибқирон Жата томонга юриш қилмоқни ўз олий ҳиммати учун мақсад қилди...

Сайхундан ўтгач, Кумза ва Урун-Темур эл бўлиб, бўйсунмоқлик ва хизматкорлик зирагини итоат қилмоқлик қулоғига илдилар. Ул эл ва улус ҳазрат (Соҳибқирон) қўл остидагилари ихтиёри ва ҳукмига кирганлиги сабабли, бахтли Соҳибқирон Капак-Темурни ўл жойни эгаллаш ва бошқаришга тайинлади.

Байт:

Фатҳу зафар яқин, шундан бахтиёр,
Тангри қўллар, бўлиб доим мададкор.

Салтанат пойтахти ва халифалик тахтига қайтиб келди.

Уша кезларда Капак-Темур кўрнамаклик қилиб, жасорат қадами ила бош тортиш ва душманлик палосига қадам қўйганлиги хабари етди. (Бир вақтлар) Тошкентда ҳазрат Соҳибқироннинг гина қилиб истак тилидан ўтганига мувофиқ, Баҳром жалойир эндиликда жаҳонпаҳоқ даргоҳ бандалари қаторидан ўрин олиб, Кайвонга тенглашувчи тахтгоҳ мулозимлигига дохил бўлганди. У (Баҳром жалойир), амир Аббос, Хитой-баҳодир ва Шайх Али-баҳодир Капак-Темур билан жанг-жадал қилмоққа йўл олсинлар, унинг исён ва туғёни оловини жон олгувчи қилич суви ила ўчирсинлар, деган жаҳон бўйсунувчи фармон содир бўлди. Амирлар ва баҳодирлар буйруққа бўйсуниб, зудлик билан шижоат юзларини йўлга қаратдилар.

Улар ғаним устига етиб боргач, иккала томон юзма-юз саф тортдилар. Баҳром жалойирнинг эли, унга эскидан адовати бўлган душманнинг сада амири Тезакчи билан иттифоқликда, уни тутиб олмоқчи бўлдилар. Баҳром бунини сезиб қолди ва ўзи билан ҳамроҳ амирларни ўртага қўйиб, эҳтиёт чорасини кўрди. Улар мўлжалга олган ўқ мақсад нишонига тегмади. Иккала томон сипоҳи саф тортиб турган пайтда, Хитой-баҳодир Шайх Али-баҳодирга уруш ва ундаги эҳтиёт шартлари ҳақида сўз қотди. Шайх Али унга қулоқ солмади. Хитой-баҳодир, сўзларимни паҳлавон ёмон кўнгилдан айтган, деб

тушунгандир, деган хаёлга борди. Ғазаби алангаланиб, қиличини суғурди ва Ойиша-Хотун сувидан (кечиб) ўтиб, якка ўзи душманлар сафига ташланди; улардан бир нечтасини қулатди. Улар кўпчилик бўлганликлари сабабли, Шайх Али-баҳодир ҳам унинг кетидан етиб келиб душманларга ҳамла қилди ва Хитой-баҳодирни илтимос билан ёв орасидан чиқариб олди. Икковлари соғ-саломат ўз лашкарларига келиб қўшилдилар. Юз берган ана шундай ажойиб ишлар ҳазрат Соҳибқироннинг (парвардигор) тасдиқлаган давлат кечмишларидан ўзгасида бўлмайди. (Мисра): Бундай ишларни бахт ёр бўлмаса қилиб бўлмайди.

Амирлар ўша сув бўйида душманлар билан сулҳ тузиб қайтиб кетдилар. Йўлда кетатуриб, Баҳромга ёмонлик қилмоқчи бўлган жалоийр элидан бир гуруҳини ёсоққа келтирдилар. Саодат ила палос ўпмоқлик шарафига муяссар бўлганларидан сўнг, ҳазрат Соҳибқирон уларнинг сулҳ тузганлиги ва қайтиб келганлигидан дарғазаб бўлди.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ЖАТА ТОМОНГА ИККИНЧИ МАРТА ЧЕРИК ТОРТАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Дарҳақиқат, улуғ парвардигор ҳаракатчан (киши)ларни ёқтиради ва бевурдларни ўта ёмон кўради,²⁵ — дейилганига кўра, омадли Соҳибқироннинг баланд ҳиммати қайси бир ишгаки киришса, уни охири ва ниҳоясига етказмагунча кўнгли тинчимасди. Амирлар ғанимларга нисбатан қилган кўнгилчанлик туфайли қатъиятлилик ва жанг майдони сулҳ тузлишидан ишдан чиқди. Чунки

Назм:

Тулки бир итдирки, жангни дафъатан бузар,
Жангнинг дафъи учун шер билан сулҳ тузар.

Шунинг учун шахсан ўзи ул томонга (юриш қилмоққа) жазм қилиб, сипоҳ тўпланмоғи учун турли томонга ҳумоюн ёрлиғ равона бўлди. Теварак-атрофдан ғолиб аскарлар ҳаракатга тушдилар...

Зафар белгили байроқ саодат ила Сайрам ва Янгидан ўтгач, ул Ҳазрат (Муҳаммад) мустафо авлоди билан, — унга ва уларга Оллоҳнинг раҳмати ва саломи бўлсин, — дўстлашишнинг шарофатлари туфайли, — ғалаба билан қўрқув юришда маълум бўлади,²⁶—дейилганининг кароматидан хушбахт эди. Ёв қўшинлари ул Ҳазратнинг келаётганлиги овозасининг ўзиданоқ тузиб-тарқаб қочиб қолдилар. Бахтиёр Соҳибқирон сон-саноқсиз лашкар билан Санка-Яғоч мавзеигача борди. Зафарли сипоҳ кўплаб асирлар ва қанчадан-қанча бойликларни кўлга киритди. Ғалаба ояти (ёзилган) байроқ сон-саноқсиз қимматли ўлжалар билан, парвардигор ҳифзу ҳимоясида қайтди.

Одун-Кўзи мавзеида амир Мусо ва Зиндаҳашим, илгари ҳазрат Соҳибқироқ уларга неча марта лутфу марҳаматлар кўрсатган бўлишига қарамай, яна макр ва хиёнат қилмоқ ўйига тушдилар. Улар Хизр ясаурийнинг ўғли Абу Исҳоқ билан шу тўғрида маслаҳат тузиб, ҳазрат Соҳибқирон Қаросмон мавзеига²⁷ етгач, уни ов чоғида ҳийла билан тутиб олишга аҳд-паймон қилдилар ва Қуръон билан қасам ичдилар; ваҳоланки, ақл уларнинг бу хом хаёли устидан кулар эди...

Илгарироқ, ул Ҳазратга душманлик қилиш бобида ўзаро сўз қотган Хонзода Абулмаолий Термизий ва Шайх Абулайс Самарқандий ҳам уларга кўшилди. Бундан хабардор бўлган киши юзага келган аҳвол ҳақида арз қалами ила ҳазрат Соҳибқироннинг ёрқин кўнгли саҳифасига ёзди. Уларни сўроққа олиб келмоққа қатъий фармон берилди ва ҳаммаларини қовуштирган ҳолда, тиз чўктириб сўроқ қилдилар. Барчасининг исён ва хиёнат қилмоқчи эканлиги исботланди. Маҳди улё Сароймулкхоним амир Мусонинг бўласи бўлганлиги ва иффату улуғворликнинг асраб-авайлагувчиси бўлмиш Оқобеги унинг ўғлига белгиланганлиги учун, ҳазрат Соҳибқирон унга қараб: «Сендан жуда катта гуноҳ содир бўлган, бироқ иккаламизнинг ўртамизда қариндошлик бор, (шу сабабдан) унга авф рақамини чекдим ва интиқом олмоқдан кечдим», — деди...

Хонзодага шундай деди: «Насабинг силсиласи (Муҳаммад) пайғамбар аҳли байтига, — унга ва уларнинг барчасига Оллоҳнинг раҳматлари ва саломлари бўлсин, — уланганлиги учун ҳеч қачон бирор заҳмат ғубори сенинг ҳаётинг этагига кўнишини раво кўрмасмен. (Лекин) сен нолойиқ ишларни тарк этмаяпсан. Маслаҳатим шул турурки, бу вилоятдан чиқиб кетсанг». Шайх Абуллайсга Ҳижоз сафарига²⁸ жўнамоққа буюрди. Хизр ясаурийнинг ўғли амир Сайфиддин хотинининг биродари бўлганлиги учун, унинг шафоати ва илтимоси билан гуноҳи кечирилди ва ул фалокатдан қутулди, гуноҳларининг излари хисравона марҳаматлар зилоли ила ювилди. Бўйсунмиш шарт бўлган ёрлиққа кўра Зиндаҳашимни кишанлаб Самарқандга олиб кетдилар ва қамоқда сақладилар, чунки унинг қутулиб кетиш йўли тўсилган эди...

Тор тўсиқни очувчи ва тўғри йўлни кўрсатувчи узоқни кўроладиган ақл кўзидан четда қолмасинким, илонни чўнтакда олиб юрмоқ ва душманни дўст деб билмоқ хушёрлик қилиш ва оқибатни ўйлашдан узоқ эрур...

Ҳазрат Соҳибқирон абадийликка туташ салтанат тахтининг қароргоҳи бўлмиш

Самарқандга қайтиб, иқбол ва саодат ила қўнғач, Шибурғон ҳокимлиги ва Зиндаҳа-шимнинг ўрнини Оқбўғонинг ўғли Баён-Темурга берди...

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМ ВОЛИЙСИ ҲУСАЙН СЎФИ ҲУЗУРИГА ЭЛЧИ ЮБОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳазрат Соҳибқирон тангри хоҳиш-истагининг ёрдамида мамлакатни ғанимлар ҳукмдорлиги ва истилоси чангалидан озод қилгач, Чифатой улусини эгаллаш ва (маълум) тартибга келтиришга киришди.

Беш-олти йилдан буён Кот²⁹ ва Хевақни Хоразм волииси қўнғирот ўмоқидан бўлмиш Танғадойнинг ўғли Ҳусайн сўфи эгаллаб турарди. Подшоҳлик ҳиммати илтифот соясини ул аҳволга солди. Алқа-тавожини³⁰ бир гуруҳ (кишилар билан) унинг қошига элчи қилиб жўнатди ва у орқали (қуйидагича) пайғом йўллади: «Кот ва Хивақ Чифатой улусига тегишли эрур. Утган муддат ичида уни эгасиз топиб, ўз тасарруфинг ҳавзасига киритмишсан. Энди лозимдурки, уни барча тобеъ ва туташ (ерлари) билан бирга бул томон элчилари ихтиёрига қайтарсанг, токи (шу асосда), ҳар иккала томон ўртасида самимият ва дўстлик йўли очиқлигича қолса, тотувлик ва қўллаб-қувватламоқ шарт-шароитлари яратилса». Алқа-тавожи Хоразмга етиб боргандан сўнг, мактубни топшириб, пайғом мазмунини бир неча марта арзага етказди. Ҳусайн Сўфи бўм-бўш майдонда орзу тўпини суриб юрганди ва (Соҳибқирон) давлати майдони чавандозларининг абжирлигидан беҳабар эди. (Шу сабабдан, қуйидагича) жавоб қилди: «Бу вилоятни мен қилич воситасида қўлга киритганман ва уни қилич (кучи) билан олишга тўғри келади»...

Юборилганлар қайтиб келиб, ул ўринсиз жавоб салтанат қароргоҳи тахтининг поясига арзага етгач, ҳисравона ҳамият унинг томон юзланмоқ истагини ул Ҳазратнинг муборак хотирига солди. (Лекин) илм ва тақвосининг етуклиги, дарс ва фатвосининг фазилати билан ҳазрат Соҳибқироннинг хизматида бўлишни бошқа фахрли ишлар устига безак қилган мавлоно Жалолоддин Кешийнинг, — уни худо раҳмат қилсин, — художўйлиги ва мусулмонлиги бир кишининг ғурури (касри)га бутун бир юрт аҳолиси низо ва ташвиш майдонига айланишини раво кўрмади. У ҳазрат (Соҳибқирон ҳузурига келиб), дуо ва сано расмини адо этгач, Хоразмга бориш ҳақида рухсат сўраб, Ҳусайн Сўфини турли панд-насихат билан ғафлат уйқусидан уйғотиб мусулмонлар хуни ва моли талафот нишони бўлмаслигига ҳаракат қилишини айтди. Ҳазрат Соҳибқирон унинг илтимосини маъқул топди ва бориш учун рухсат берди.

Мавлоно Жалолоддин хайрихоҳлик юзини Хоразм томон қаратди ва ул муҳим (вазифа)ни раҳм-шафқат йўли билан ҳал этмоқчи бўлди. У ерга етиб боргач, донишманд уламо ва динпарвар пешволарга хос бўлган насихат ва хушмуомалалик билан сўз қотди; низони тубдан бартараф этиш ва фитна оловини ўчириш учун кўп тиришиб, у ҳақда турли хил чиройли ўғитлар айтиб, уларнинг шоҳидлиги учун оятлар ва исботига ҳадислар келтирди. Аммо пайти бўлмагани учун нотиқнинг гапдонлиги ва сўзга чечанлиги фойдали бўлмади ва натижа бермади.

Мисра: Қулоғи кар, эси йўқ (одамга) чиройли нутқ (сўзламоқ)дан не фойда.

Ҳусайн Сўфи (у айтган) сўзларни қабул қилмади ва ўшандай ҳақиқатгүй улўғ кишини кўрғонга қамаб қўйишга журъат этди. Бу хабар ҳазрат Соҳибқироннинг қулоғига етиб келгач,

Назм:

Йиғилсин, деб буюрди олампадох,
Муборак даргоҳга тамоми сипоҳ.

ИЗОҲЛАР

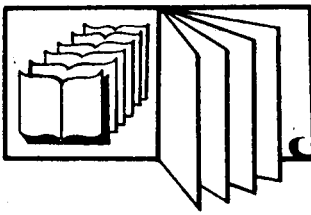
1. Қуръони карим, 22-сура (Ҳаж сураси), 41-оят.
2. Қуръони карим, 3-сура (Ол-и Имрон сураси), 26-оятдан.
3. Амри маъруф — ислом шариятида жорий этилган яхши амалларга ундамоқ.
4. Наҳйи мункар — ислом шариятида буюрилмаган амаллардан тўхтатиш.
5. Техрон нашрида (157-б.) «жалойир».
6. Матн араб тилида
7. Шараф тахтига кўтарилмоқ — Қуёшнинг юксак даражага, Ҳамал буржига ўтиши.
8. Зиж — астрономик жадваллар
9. Устурлоб — астролябия, кўчма астрономик асбоб, у юлдузларнинг ҳолатини аниқлашда, умуман амалий астрономияда кенг қўлланилади.
10. Бу ерда Амир Темурнинг рамазон ойида тахтга ўтирганлиги ва Қуръон ҳам шу ойда Оллоҳ томонидан юборилганига ишорадир (кейинги изоҳга қаранг).
11. Бақара сураси — Қуръондаги 2-сура, энг узун ва асосий сурадир. Унинг ўрта қисмидаги оятлардан бири (185-оят)да Қуръон Рамазон ойида Оллоҳ томонидан юборилганлиги қайд этилган.
12. ... муътабар оила (ҳарами шариф) — аҳли байт, яъни пайғамбар авлодлари.

13. Хушко суви — ҳозирги номи Қизилдарё (Қизилсув, Яккабоғдарё), Қашқадарёнинг ирмоғи; X—XIII асрлар ёзма манбаларида «Хушкруд» шаклида ҳам қайд этилган.
14. Миср — Мисрнинг пойтахти Қоҳира шаҳри.
15. Матн араб тилида ёзилган.
16. Туркистон — бу ерда Сирдарёнинг қуйи ҳавзаси назарда тутилган.
17. Янги — Қозоғистондаги ҳозирги Жамбул шаҳрининг қадимги номи; уни яна Тароз, Мадина-ат-тужжор, Авлиеота ҳам атаганлар.
18. ... ҳарам — хотини
19. Шу йилнинг — 771/1370 й.
20. Тир ойи — эронликлар шамсий солномасидаги тўртинчи ой (21—22 июн — 21—22 июл)
21. Машшота — маликалар, зодагон аёлларни кийинтириб-ясантирадиган хизматкор хотин.
22. Ривоятга кўра, Одам-ато гуноҳ қилиб жаннатдан ерга туширилгандан сўнг, гуноҳи учун тавба қилади ва Оллоҳ уни кечириб ўз ҳимоясига олади.
23. Матн араб тилида ёзилган.
24. Қуръони карим, 3-сура, (Ол-и Имрон сураси), 74-оятдан.
25. Матн араб тилида ёзилган
26. Матн араб тилида ёзилган
27. Қаросмон мавзеи — Утрор яқинидаги мавзе, ҳозирги номи Қара-аспан; Қозоғистоннинг Чимкент вилоятида, Утрор-Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойидаги шаҳар, XV асрда обод бўлган, ҳозир сақланмаган.
28. Ҳижоз сафари — ҳажга бормоқ; Ҳижоз Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги вилоят, Макка шаҳри шу вилоятнинг марказидир.
29. Кат (Кат) — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар, Хоразмнинг қадимги пойтахти, ҳозирги номи Беруний шаҳри, Қорақалпоғистондаги Беруний туманининг маркази.
30. Алқа тавожи — матнда ёзилиши «Алфа». Техрон нашрида «Алқа» тавожи; тавожи (тавочи) — лашкар қисмларининг нозири; у лашкарни йиғиб, олий ҳукмдор буйруқларини лашкар қисмлари сардорларига етказди.

Охири келгуси сонда

Форсчадан **Омонулла БҮРИЕВ** таржимаси
Нашрга тайёрловчи **Асомиддин УРИНБОЕВ**.

Қалбнинг маънавий мезонлари

«Юрагимнинг оғриқ нуқталари...»¹ шоирона номланган ва шоирона битилган дил изтироблари. Ениқ шеърый сатрларга сиғмай қолган шоирона дардли фикрлар, дардли руҳнинг замзамаси. Давр дардига дардкаш, халқларвар шоира насрода битган асар. Оғриб турган шоира юрагининг тинимсиз санчиқларига малҳам истаб шеърдан ҳам қулайроқ ва оммавийроқ жанрда — мақоланависликда яратилган бадиҳалар мажмуаси.

Шоира минглаб жондан-да азиз жонлари ўзга юртларда мақсадсиз жанг қурбони бўлган, асрлар оша адолат ва мустақиллик истаган жафокаш, мунгли ўзбек оналарига «Бормисиз, овоз беринг!» дея баралла хитоб қилади. Юрагининг оғриқларини шулар боис айтиб-айтиб фарёд чекади.

Даврга ҳамнафаслик, теран фикрлаш, чуқур инсоний изтироблар ва юксақ орзулар эҳтиросли шоира, элсевар ижодкор Халима Худойбердиева китобидаги асосий фазилатлар саналади. Шу маънода мазкур китоб ўзбек публицистикасининг бугунги ютуғи саналади. Айниқса, аёл — Она қалбининг ўзига хос турфа кечинмалари тасвири шоира талқинида алоҳида самимият билан тараннум этилганини таъкидлаш лозим.

Ўйламдан шоиранинг давлат арбоби, халқнинг ишончли вакили, жумҳурият хотин-қизлар кенгашининг раҳбари сифатида аёллар билан дардлашувлари, мухбирлар билан қилган савол-жавоби, жойлардаги йиғин ва учрашувларда сўзлаган нутқлари ва публицистик мақолалари жой олган. 12 мақоладан иборат бўлган ушбу китоб талотўп замоннинг тавишли кунлари, қайта қуришнинг шарофатию касофатлари, замондош изтироблари ҳақидаги мушоҳадаларидан ташкил топган. Муҳими шундаки, шоиранинг ўткир қалами юракдаги оғриқ нуқталарни аниқ нишонга ола билган. Айниқса, китобхон маънавий кемтиклик шоира қалбини қаттиқ ларзага солганлигини гувоҳи бўлади. Улуғ адиб А. Қодирийнинг қамоқда тушган суратини кўриб, юрагига «сўм-сим оғриқ» кираётган шоира «Иншооллоҳ... Мен бу кўзларни ўз кўксимда бор фиғон-фарёди билан ўла-ўлгунимча кўтариб юраман.»

Қодирийнинг кўзи... минг йиллик ғамим,
Ҳеч қачон бут бўлмас, ҳеч тўлмас кәммим!

деганча «фикрат устунларини берган» улуғ халқига таъзим этади. Субҳи-сахарлар қодир табиатга мана бундай илтижо қилади: «О, қодир эгам, энди сен менинг даҳо фарзандлар туғиш, ўстиришга қодир жафокаш халқимга ўз фарзандларини тариқдай тирқиратмай қовуштириш, бирлаштириш, болаларининг олтин бошларини асраш куч-қудратини ҳам ато эт!»

Жумҳурият Олий Кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида шоира барча оналар дилидаги армия хусусидаги фикрларини алоҳида ўқтамлик, жасорат билан баён этганидан воқифмиз. Мазкур нутқ тўпламда «Бормисиз, овоз беринг!» сарлавҳаси остида берилган. У виждони уйғоқ кишиларни бефарқ қолдирмайдиган нидога айланган. Жумладан, муаллиф Туркистон ҳарбий округи қўшинлари Қўмондони нутқида қарши чиқиб, армиядаги бугунги носоғлом муҳит, «юк-200» ларнинг сони йил сайин ошиб бораётганлиги, оналар дил муддаоси ҳисобга олинмаётганлигини ошкора танқид этди. «У, кўргулиги кўп халқим-эй, қайси бир малҳам топмаган дардинега қуяйин, қайси бир бевақт кетган мардинга қуяйин?!» «Сизнинг ҳарбий қисмларингизда уларни калтаклагани етмай биз ҳам уларни калтак билан кутиб олишимиз керакми?.. Қачонгача калтак айланиб келиб ўзбекнинг бошида синаверди?.. Оддий мантиқий савол туғилади: Инсон безмаган, қийналмаган жойдан қочадими?! Озордан, калтакдан қочиш ҳар бир тирик жонзотга хос эмасми? Улар эса фикрловчи инсон боласи!..»

¹ Халима Худойбердиева: «Юрагимнинг оғриқ нуқталари». Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти — 1991.

Оқибат, инсоф, диёнат, меҳр-шафқат бобидаги шоиранинг теран фалсафий мулоҳазалари ҳар бир мақоладан кенг ўрин олган. Унинг тафаккурида бу фазилатларсиз инсонни баркамол кўриши мумкин эмас. «Умр ўзи бир сиқим» дея такрорлайди шоира ҳар мақоласида. Тирикликни ғанимат билиш эса унинг шиори. Инсон учун берилган шу қисқа ҳаётда одамларнинг бир-бирига меҳр-муҳаббат улашиши, оқибат ва садоқат билан яшабини орзу қилади шоира. Айниқса, аёлларнинг садоқати мавзуси шоира шеърлятида бўлгани каби, нутқларида, мақолаларида ҳам асосий мавқе сифатида намоён бўлади. «Ўзбекистондаги мавжуд етим болаларнинг 90 фоизи тирик етимлар эканлиги ўртайди мени», — дейди дард билан шоира. У эндигина 13—14 ёшга қадам қўяётган қизларнинг уч мингга яқини никоҳсиз туғиб, болаларини «тутаб ётган ихлатхоналарга, ҳожатхоналарга ташлаб...» кетаётганидан изтироб чекади. Жазо қонунларининг сустлигидан нолийди. Ҳаётни фақат ўйин-кулгидангина иборат деб билган, ҳою ҳавасларга алданган қизалоқлар тақдири, хонавайрон бўлаётган оилалар аҳвол руҳияти, иродасини жиловлаёлмаб «ўзларини ҳимоя қилиш учун ўз юракларида тарикча куч топмаган — ўз-ўзига ўт қўяётган навжувонлар аччиқ қисмати шоирани андуҳга солади.

«Юрагимнинг оғриқ нуқталари» асарини ўқиган китобхон унда ифодаланган давр дардларини тушуниб етган сайин муаллиф томонидан илгари сурилган мулоҳаза ва таклифлар орқали бу дардлар давосини ҳам топа боради. «Бу кўрлик, бемехрлик, бешафқатликнинг ҳаммаси, инсон сифатини ўз баҳосини билмаслик, ўз ҳақ-ҳуқуқини танимаслик, ўз ҳаёти қадрига етмасликдан келиб чиқади...»

Муаллиф жамиятни кўтариш учун «...эзилган аёллар елкаларидаги юкларнинг қанчадир қисмини» эркаклар ўз бўйинларига олишлари лозимлигини қайта-қайта уқтиради.

Ҳалима Худойбердиеванинг «Юрагимнинг оғриқ нуқталари» мақолалар мажмуаси китобхон маънавий оламини янада бойитишда, бугунги куннинг ҳад-ҳисобсиз чигал муаммолари, дардлари ечимини ҳал этишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Муҳиба ҲАМИДОВА

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Ўткир Ҳошимов. Фаришталар «омин» дейди 3

МЕРОС

Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи 8

Бўрибой Аҳмедов. Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи»
асари 29

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Эътиқодийа 137

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома 180

НАЗМ

Сулаймон Раҳмон. Сен ёлғиз қолдирма мени умидим 31

Тилак Жўра. Мен тебрандим, тоғларим тебран 72

Нормурод Норқул. Ёнмай туриб ёндирдинг 76

НАСР

Зарбувиш Султонова. Нафрат. Хотира қисса 36

«Кундуз»ни излаб 78

Моғоралар султони. (Чўлпон таржимаси) 80

МАҚОЛАНАВИСЛИК

Темур Убайдулло. Олтин зангламас 146

Эркин Воҳидов, Тойир Юнус. Инсоннинг тириклиги 160

МУҲОЖИРИЯТ АДАБИЁТИ

Эргаш Учқун. Шеърлар 152

ЕШЛАР ГУЛДАСТАСИ

Қорачиқда музлаган туғён 154

АКС САДО

Муҳиба Ҳамидова, Қалбнинг маънавий мезонлари 189

«СУРҲОН» МУҚОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

«Шарқ юлдузи» ойномаси таҳрир ҳайъати Сурхондарё вилояти Жарқўрғон туманидаги «Сурхон» давлат хўжалиги меҳнаткашларининг ташаббуси билан ташкил этилган «Сурхон» номли муқофотни 1992 йилда қуйидаги муаллифларга беришга қарор қилди:

Ортиқбой Абдуллаевага. «Аччиқ мевалар» эссеси учун (2-сон).
Наим Каримовга. «Алпомиш»нинг қатли ом этилиши» эссеси учун (12-сон).

Қўчқор Норқобилга. «Дарё ортидаги йиғи» кинесиси учун (5-сон).
Тўлан Низомга. «Чўлпон» достони учун (6-сон).

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»ДА БОСИЛГАН ЙИЛНИНГ ЭНГ ЯХШИ АСАРЛАРИ сиртки конкурсида муштарийлар фикрига кўра қуйидаги асарлар ғолиб деб топилди:

ИҚБОЛ. «Юрак эрир қабоғимнинг ховучида». Шеърлар (6-сон).

АСҚАД МУХТОР. «Фано ва бақо». Хикоя (6-сон).

НУРИДДИН МУҲИТДИНОВ. «Усмон Юсупов». Мақола (1-сон).

ҲОЖИ ЭМИН УСМОН. «Муножот». Эссе (5-сон).

ФАҲРИЁР. «Аёлғу» Достон (10-сон).

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ. «Мустафо Чўқаев». Мақола. (4-сон.).

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ. «Фитрат». Мақола. (10-сон).

ОМИНА ТОЖИБОЕВА. «Баҳолашда ошқоралик» (5-сон).

«СУРҲОН» МУҚОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ ВА КОНКУРС ҒОЛИБЛАРИНИ ҚУТЛАЙМИЗ.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 1

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента республики Узбекистан.

Ташкент — 1993

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Навбатчи Ортиқбой Абдуллаев

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союз-печать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 04.11.92 й. Босишга рухсат этилди 14.12.92 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8
Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 21.499 нусха.
Буюртма 1186. Баҳоси обуначига 25 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.